

STRABON'A GÖRE ANTİKÇAĞDA AMASEIA VE ÇEVRESİ

Kamil DOĞANCI*
Recep ALTIN**

Z

Strabon, M 64/3-MS 24 yılları arasında yaşamış nl Amasyalı coğrafyacıdır. Ataları Pontus Krallığı'nda önemli görevler üstlenmiştir. Onyediyedi kitaptan oluşan eseri Geographika'da (=Coğrafya) batıda Atlas Okyanusu'ndan doğuda Indus Irmağı'na kadar uzanan dünya coğrafyası hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Eserinde coğrafi bilgilerin yanısıra kültürel ve tarihi olaylara da değinir. Makalemizin konusu olan Amaseia ve çevresini eserinin XII'inci kitabında ele almıştır. Strabon doğum yeri olan Amaseia hakkında ayrıntılı bilgiler verir ve kente iltifatlarda bulunur: "Benim kentim, içinden Iris'in (=Yeşilir-mak) aktığı geniş ve derin bir vadide kurulmuştur. İnsan emeği ve doğa buraya hem kent hem de kale karakterini olağanüstü bir şekilde sağlamıştır." der. Ardından Amaseia çevresinde kurulmuş olan Eupatoria, tapınak kenti Zela ve Anadolu tanrısı MA'ya adanmış Komana vb. gibi dinsel merkezler hakkında bilgi verir. Daha sonra M 64 yılında Pompeius'un Pontus kralı VI. Mithridates'i yenip Pontus bölgesini Roma'nın Bithynia eyaletine bağlamasıyla birlikte bölgede yoğunlaşan kentleşme faaliyetlerine değinir. Strabon'un da belirttiği gibi, bu dönemde bölgede birçok yeni kent kurulurken bu kentleri birbirine bağlayan geniş bir yol ağı da inşa edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Amaseia, Pontus, Komana, Strabon, Zela, Pompeius.

ABSTRACT

Strabo of Amaseia is a geographer who lived between 64/63 BC-24 AD. His ancestors played important roles in the Kingdom of Pontus. Strabo's work Geography consists of 17 books and gives detailed information about the world geography from the Atlantic Ocean in the west to the Indus River in the east. Strabo does not only provide geographical information, he also refers to cultural and historical events. His XIIth book is about the ancient situation of Amaseia and its vicinity also the topic of my paper. Strabo gives detailed information about Amaseia: "My city is situated in a large deep valley, through which

* Dr. Ğr. yesi, Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Nilfer-Bursa, ORCID: 0000-0001-6086-4386, kamil@uludag.edu.tr

** PhD, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Eskiağ Tarihi) Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0001-6162-0666, recepaltin89@gmail.com

flows the Iris River. Both by human foresight and by nature it is an admirably devised city, since it can at the same time afford the advantage of both a city and a fortress." Then he gives information about settlements around Amaseia such as Amisos, the temple states of Zela and Komana. An intense urbanization activity began in the region after Pompey defeated Mithridates VI the king of Pontus in 64 BC. Pompey has also built a large network of roads connecting the cities while building many new cities.

Keywords: Amaseia, Pontus, Comana, Strabo, Zela, Pompey.

Amaseia'lı (Amasya) ünlü coğrafyacı Strabon (MÖ 64/3-MS 24) Pontus Krallığı'nda önemli görevler üstlenmiş soylu bir aileye mensuptu (Radt-Elvers 2008: 865; Honigmann 1931: 76-131; Boyana 1997: 21; Güveloğlu 2013: 730). Onyedı kitaptan oluşun *Geographika* adlı eserinde batıda Atlas Okyanusu'ndan doğuda Indus Irmağı'na kadar uzanan dünya coğrafyasını ele alır. Eserinde coğrafi bilgilerin yanısıra kültürel ve tarihi olaylara da değınır. Ele aldığı bölgelerin tarihi, akarsuları, dağları, geçim kaynakları, etnik yapısı, folkloru vb. hakkında ayrıntılı bilgiler verir. *Geographika*'nın XII., XIII. ve XIV'üncü kitapları Anadolu coğrafyasına ayrılmıştır. Strabon eserinin XII'nci kitabında Pontus coğrafyasını, sınırlarını, kentlerini ve burada yaşayan halkları ele almıştır.

Amaseia'nın içinde bulunduğu dağlık Pontus bölgesi; doğuda Kolkhis¹, batıda Paphlagonia², kuzeyde Pontus Euxeinos (Karadeniz), güneyde Kappadokia³ ve Armenia Minor (Küçük Ermenistan) ile çevrelenmişti (Strab. XII, 1.4; XII, 3.1-2; Olshausen-Niehoff 2007: 607; Işık 2001: 11; Tekin 2007: 164; Arslan 2007: 16; Sökmen 2005: 3). Ilıman ve yağışlı bir iklime sahip olan bölgede fındık, zeytin ve meyve yetiştiriliyor, verimli ovalarında hububat tarımı yapıyordu (Tekin 2007: 164; Dönmez 2013: 31). Dağlık arazisi ve yağışlı iklimi hayvancılık için uygun ortam sağlıyor, mimaride ve gemi yapımında ihtiyaç duyulan kereste bölgedeki ormanlardan elde ediliyordu. Bölgenin en önemli akarsuları; Halys (Kızılırmak), Iris (Yeşılırmak) ve Thermedon (Terme Suyu) ırmaklarıydı (Strab. XII, 3.15; Olshausen-Niehoff 2007: 607). Iris, Amaseia'ya gelmeden önce Skylaks (Çekerek Irmağı), Amaseia'yı geçtikten sonra Eupatoria (Erbaa?) yakınlarında Lykos (Kelkit Çayı)

---

¹ Kafkas dağlarının sınırlandırdığı Kolkhis bölgesinin doğusunda Iberia (Doğu Gürcistan) ve Albania (Aşığı Kur ve Aras nehirleri arasındaki topraklar, günümüzde Kafkas Azerbaycan'ı), kuzeyinde Kaukasus dağları (Kafkas Dağları), güneyinde Armenia (Ermenistan), batısında ise Pontus Euxeinos (Karadeniz) yer almaktaydı. (Strab. XI, 2.14; XII, 3.17-18; Plin. *nat.* VI, 15.39; Arslan 2005: 26; Işık 2001: 13).

² Eskiçağda Paphlagonia kabaca günümüzdeki Batı Karadeniz Bölgesini içine alıyordu. Batısında Bithynia, doğusunda Pontus, güneyinde Phrygia ve kuzeyinde Pontus Euxeinos yer almaktaydı. Paphlagonia'nın en önemli kentleri Pompeiopolis (Taşköprü) ve Amastris (Amasra) idi. (Strab. XII, 1-3; XII, 3-9; Işık 2001: 10).

³ Kappadokia bölgesi Toroslardan Karadeniz sahiline kadar uzanıyordu. Batısında Paphlagonia ve Phrygia, güneybatısında Lykaonia, doğusunda Kolkhis ve Armenia Minor, güneyinde Kommagene ve Kilikia bölgeleri yer alıyordu. (Strobel 2003: 1073-1074).

ile birleşiyor ve Amisos'dan geçerek Pontus Euxeinos'a dökülüyordu. Iris'in Lykos ve Skylaks olmak üzere iki büyük kolu vardı (Pekcan-Yalçiner 1988-1992: 177). Bu kollardan ilki Eupatoria ve Kabeira (Niksar) ovalarından, ikincisi ise Tersakan kolu aracılığıyla Khiliokomon (Suluova), Phazemon (Havza) ve Laodikeia (Ladik) ovalarından geçiyordu (Pekcan-Yalçiner 1988-1992: 177). Bu akarsular hem içme suyu ihtiyacının karşılanması hem de tarımsal açıdan hayati öneme sahipti.

Issos Savaşı'na (MÖ 333) kadar Pers egemenliği altında kalan Pontus bölgesi bu tarihte Makedonyalı Büyük İskender'in imparatorluğuna bağlanmış ve onun ölümünden sonra da ardılları arasında sürekli el değiştirmiştir. Diadokhlar⁴ arasında cereyan eden Ipsos Savaşı'nın (MÖ 301) Anadolu'yu istikrarsızlığa sürüklediği kargaşa ortamında yerel kabileleri egemenliği altına alan Pers soylusu I. Mithridates (MÖ 281-266) Pontus Krallığı'nın temellerini atmış ve Korupedion Savaşı'ndan (MÖ 281) sonra kral unvanını almıştır (Olshausen-Niehoff 2007: 608; Bekker-Nielsen 2014: 41; Bosch 1946: 42; Işık 2001: 12; Dönmez 2013: 31). Uzun süre Pontus Krallığı'nın egemenliği altında kalan bölge, MÖ 70'de L. Licinius Lucullus'un VI. Mithridates'e karşı kazandığı zaferin ardından Roma'nın eline geçmiştir (Plut. *Luc.* 20; App. *Mithr.* 83; Waddington vd. 1904: 26; Oktan 2008: 48; Erciyas 2001: 131; Wilson 1960: 204). VI. Mithridates'i ortadan kaldırmadığı müddetçe bölgenin güvenli olamayacağını düşünen Lucullus, kralı takip ederek Armenia'ya doğru ilerlemiştir. Ancak Lucullus'un yaptığı bu taktik hatayı affetmeyen VI. Mithridates Pontus'a dönerek Romalı generalin burada bıraktığı az sayıdaki Roma kuvvetini ağır bir yenilgiye uğratmıştır (Plut. *Luc.* 35.1; App. *Mithr.* 89; Oktan 2008: 48). Bu yenilgi üzerine Roma Senatosu doğudaki savaşı yürütme görevini M. Acilius Glabrio'ya vermiştir (App. *Mithr.* 90, 91; Plut. *Luc.* 35.3; Cass. Dio XXXVI, 2.2; XXXVI, 14.4; XXXVI, 17.1-2; Eutr. VI, 9; Oktan 2008: 48; Sökmen 2005: 7). Ancak Glabrio'nun böylesine tehlikeli bir düşmanla baş edemeyeceği kısa sürede anlaşılmış ve Akdeniz'deki korsanlara karşı rüştünü ispatlamış olan Pompeius bu savaşı yürütmek üzere olağanüstü yetkilerle Küçük Asya'ya gönderilmiştir (Cass. Dio XXXVI, 44.1-2; App. *Mithr.* 91). Pompeius karşısında başarılı olamayan VI. Mithridates, Bosphoros (=Kırım) kralı olan oğlu II. Pharnakes'in yanına kaçmış ve bir müddet sonra da intihar etmiştir. Kralın ölüm haberini alan Pompeius, Pontus'un önemli kentlerinden Amisos'a gelmiş ve MÖ 65/4 kışında burada hazırlamaya başladığı *Lex Pompeia*'yı MÖ 64/3'de Antiokheia'da tamamlamıştır (Plut. *Pomp.* XLI, 5; XLII, 4; App. *Mithr.* 113; Cass. Dio XXXVII, 20.1; Magie 1950: 368; Oktan 2008: 51). Bu düzenlemeyle Pontus

⁴ Diadokhlar, Makedonyalı Büyük İskender'in varisleridir. İskender'in ölümünden (MÖ 323) sonra imparatorluğu kendi aralarında paylaşmışlar ve farklı bölgelerde hüküm sürmüşlerdir. Diadokhlar; Antipater, Perdikkas, Kassandros, Antigonos, Demetrios, Ptolemaios, Lysimakhos, Eumenes ve Seleukos gibi generallerden oluşuyordu. (Hazel 2002: 81; Perdikkas için bkz. Heckel 2006: 197-202; Ptolemaios için bkz. Heckel 2006: 235-238; Kassandros için bkz. Heckel 2006: 79-81; Lysimakhos için bkz. Heckel 2006: 153-155).

Krallığı'ndan alınan topraklarda 11 *politeia*⁵ (=topluluk, kent) kurulmuş ve bu yeni yerleşimler Bithynia⁶ ile birleştirilerek Pontus et Bithynia eyaleti oluşturulmuştur (Strab. XII, 3.1; Sørensen 2015: 271; Bekker-Nielsen 2014: 41; Olshausen-Niehoff 2007: 608; Burrell 2004: 205; Kaya 2015: 165; Oktan 2008: 60; Tekin 2007: 167; Boyana 2015: 63). Başka bir ifadeyle Pontus Krallığı'ndan alınan toprakların önemli bir kısmı yeni kurulan Pontus et Bithynia eyaletine bağlanmıştır (Strab. XII, 3.1; Cass. Dio XXXVII, 20.1; XLII, 45.3; Liv. *perioch.* 102.1; Plut. *Pomp.* 42.1-2; Tekin 2007: 167; Oktan 2008: 52; Çiğdem vd. 2016a: 11-34). Pontus'un Armenia'ya doğru uzanan kısımları ve Kolkhis dolayları gibi kentsel açıdan gelişmemiş, korunması zor olan sınır bölgeleri VI. Mithridates'e karşı Roma'ya destek veren yerel krallara bırakılmıştır (Strab. XII, 3.1; Kaya 2015: 165; Bekker-Nielsen 2014: 41; Çiğdem vd. 2016a: 25; Olshausen-Niehoff 2007: 608; Magie 1950: 1128; Çiğdem vd. 2016b: 234). Pompeius, kontrol edilmesi çok zor olan bu dağlık bölgeleri yerel krallıklara bırakarak Roma'nın dađu sınırında bir tampon bölge oluşturmak ve burayı güvence altına almak istemiştir.

Lex Pompeia ile birlikte Pontus'ta yoğun bir kentleşme faaliyeti başlamıştır. Strabon Pompeius'un bölgede 11 *politeia* kurduğunu belirtir ancak tam listesini vermez. Bu nedenle farklı öneriler sunulur. En çok kabul gören görüşe göre bu *politeia*'lar şunlardır: Amastris, Amisos, Kabeira-Diospolis, Eupatoria-Magnopolis, Heraklea, Megalopolis, Phazemon-Neapolis, Pompeiopolis, Sinope, Tieum ve Zela. Bazı araştırmacılar Herakleia ve Tieum'un yerine Amaseia ve Nikopolis'i, bazıları da Amaseia ve Abonuteikhos'u koyar. (Wellesley 1953: 296; Fletcher 1939: 18; Magie 1950: 370). Bu 11 *politeia*'ın yedi tanesi Amaseia çevresinde kurulmuştur: Neapolitis (Vezirköprü), Zela (Zile), Diospolis (Niksar), Nikopolis (Eskihisar), Amaseia, Megalopolis ve Eupatoria-Magnopolis (Karasamsun) (App. *Mithr.* 115; Strab. XII, 3.28; XII, 3.37-38; Sørensen 2015: 271; Kaya 2015: 166; Fletcher 1939: 18-19; Çiğdem vd. 2016a: 25; Çiğdem vd. 2016b: 234; Magie 1950: 370-371; Arslan 2007: 486). Bu yerleşimlerden Zela, Amisos ve Amaseia Pompeius'un düzenlemelerinden sonra da eski isimlerini korumuşlardır (Strab. XII, 3.10; Marek 2003: 40; Oktan 2008: 60). Fletcher'e göre bu yerleşimlerden sadece Amaseia geçek anlamada bir *polis*'ti (Fletcher 1939: 18). Pompeius bölgeye yeni kentler kurarken Pontus Krallığı'nın kalelerini yıktırması ve kentleri birbirine bağlayan geniş bir yol ağı inşa ettirmiştir. Onun bu politikasının asıl amacı; Pontus'un dağlık coğrafyasının beslediği feodal düzeni ortadan kaldırıp Roma'nın bölgedeki egemenliğini sağlamlaştırmaktı.⁷

⁵ Pompeius tarafından alelacele kurulan bu yerleşimler tam anlamıyla polis özelliklerini taşıymıyordu. Bu nedenle Strabon bu yeni yerleşimleri polis olarak tanımlamaz. (Strab. XII, 3.1; Emir 2014: 114; Çiğdem vd. 2016b: 234).

⁶ İsmi Thrak kökenli kavimlerden alan Bithynia günümüzde İzmit, Adapazarı, Bolu, Bilecik, Zonguldak ve Bursa kentlerinin bulunduğu bölgeyi kapsıyordu. (Hdt. VII, 75; Strab. XII, 4.1; Ksen. *Anab.* VII, 2.22; Plin. *nat.* V, 145; Boyana 2006: 172; Sevin 2001: 29; Işık 2001: 7).

⁷ Bölgedeki derin vadiler ve dik uçurumlar ele geçirilmesi çok zor olan kalelerin yapılması için uygundu. Bu nedenle Pontus kralları hazinelerinin önemli bir kısmını burada yaptırıldıkları

Pompeius'un Pontus'ta yapmış olduğu bu düzenlemeler *Lex Vatinia* (MÖ 59) ile yasallık kazanmıştır (Plut. *Pomp.* 47.2-6; 48-2.4; Plut. *Caes.* 13.3-5; Suet. *Iul.* 19.2; Liv. *perioch.* 103.5-6; Cass. Dio XXXVII, 55-57; XXXVIII, 7.4; Kaya 2015: 163; Mitchell 1993: 31; Oktan 2008: 55). Bölgede *Lex Pompeia* ile kurulan düzen MÖ 48 yılına kadar çok büyük değişiklikler olmadan yürürlükte kalmıştır. II. Triumvirlik⁸ döneminde doğudaki eyaletlerin yönetimini üstlenen M. Antonius, Parthlar'a karşı başlattığı sefer hazırlıkları kapsamında Pontus bölgesinde köklü değişiklikler yapmıştır (Cass. Dio XLVIII, 34.1-2; App. *civ.* 5.75; Oktan 2008: 70). Antonius, Pompeius'un kurmuş olduğu düzeni bozarak bölgedeki Neapolis, Neokaesareia ve Amaseia gibi kentleri yerel kralların yönetimine vermiştir (Strab. XII, 3.39; Waddington vd. 1904: 27; Burrell 2004: 205; Wilson 1976: 47; Sørensen 2015: 271). MÖ 38 yılında Kabeira, Magnopolis, Nikopolis, Pharnakeia ve Trapezus kentlerini II. Pharnakes'in oğlu Dareios'a bırakmış ve onu bölgenin kralı ilan etmiştir (App. *civ.* 5.75; Cass. Dio XLVIII, 33.5; Marek 1993: 51; Olshausen-Niehoff 2007: 608; Wellesley 1953:297; Çiğdem vd. 2016a: 25). Phazamonitis bölgesini ve Amisos'u Deiotaros'un torunu Kastor'a vermiştir (Cass. Dio XLVIII, 33.5; Şaroğlu 2010: 19). Ancak MÖ 37'de Pontus topraklarının önemli bir kısmını Parth Seferinde kendisine büyük yardımları dokunan Polemon'a bırakmıştır (Cass. Dio XLIX, 25.4; XLIX, 33.2; App. *civ.* 5. 75; Olshausen-Niehoff 2007: 608; Burrell 2004: 205; Oktan 2008: 70). Pontus Polemoniachus olarak adlandırılan bu bölge Pharnakeia, Diospolis, Neokaesareia, Magnopolis, Amaseia ve Amisos gibi önemli Pontus kentlerini içine alıyordu (Strab. XII, 3.39; XII, 3.14; Burrell 2004: 205).

Amaseia ve Civarındaki Yerleşimler

Phazemonitis'in (Vezirköprü ve Merzifon civarı) güneyinde, Iris ile Halys arasında Amaseia'nın güneybatısından kuzeyine kadar uzanan bölge antikçağda Gazakene (Amasya Ovası) olarak adlandırılmıştı. (Dönmez 2013: 31; Erciyas 2001: 130). Gazakene yöresinin en önemli kenti olan Amaseia, Iris nehri üzerinde, doğu-batı yönünde uzanan dar bir boğazda, ticaret yollarının geçiş rotası üzerinde, 272 m yüksekliğindeki Harşena Dağının eteklerinde korunaklı bir mevkiye kurulmuştu.⁹ Ana kaya üzerine inşa edilmiş olan *akropolis* tüm vadiye hakim, çok sağlam bir şekilde tahkim edilmiş surlarla çevrili, ele geçirilmesi imkansız bir noktada yer alıyordu. Bu ba-

kalelerde saklamışlardır. (Strab. XII, 3.28; XII, 3.31; XII, 3.38-39; Kaya 2015: 169; Bekker-Nielsen 2014: 41).

⁸ II. Triumvirlik (Üçlü anlaşma, üçlü yönetim) MÖ 43 yılında Octavianus, M. Antonius ve Lepidus tarafından Caesar'ın katillerini cezalandırmak amacıyla kurulmuştur. MÖ 40 yılında yenilenmiş ve ülke toprakları triumvirler arasında paylaştırılmıştır. Bu paylaşım göre Octavianus batı eyaletlerinin, M. Antonius doğu eyaletlerinin, Lepidus ise Afrika'nın idaresini üstlenmiştir. M. Antonius'un Mısır kraliçesi Kleopatra ile evlenip bazı Roma eyaletlerini ona hediye etmesi üzerine II. Triumvirlik MÖ 36'da bozulmuş ve Octavianus ile M. Antonius arasında iç savaş başlamıştır. (Plut. *Ant.* XXXI, 1-3; İplikçioğlu 2007: 90).

⁹ Plin. *nat.* VI, 3.8: "...Amasiam quod Iris in Regione Gazacena..."; Strab. XII, 3.15; Olshausen 2002: 560; French 1990: 135-138; Wilson, 1960: 203; Head 1911: 496; Üreten 2012: 193; Dönmez 2013: 31; Fleischer 2009: 109; Erciyas 2001: 129.

kimden Amaseia, Pontus krallarının bölgede kurmuş oldukları kale kentlerin tipik bir örneğidir. Kentin *territorium*'u Lykos, Skylaks ve Iris ırmaklarıyla kuşatılmış; ılıman bir iklime ve verimli ovalara sahip, narenciye yetiştirmeye elverişli ve hububat tarımının yapıldığı bir bölgeyi içine alıyordu (Braund vd. 1997: 1240; Arslan 2007: 20; Tekin 2007: 164). Amaseia *territorium*'u içinde, kentin güneybatısında 50 km uzunluğunda, 10-15 km genişliğindeki verimli Khiliokomon ovası (Bin Köylü ova, bugünkü Suluova) uzanıyordu (Strab. XII, 3.39; Erciyas 2001: 130; Dönmez 2013: 31; Arslan 2007: 21; Kocabıyık 2014: 209 vd.; Dönmez 2014: 15; Magie 1950: 1067 dpn. 5; Emir 2014: 26). 20. yüzyılın başlarında bölgeyi ziyaret eden Cumont, Khiliokomon (Suluova) vadisinde arkeolojik kalıntılar ve yazıtlar bulmuştur (Cumont 1906: 143; Erciyas 2005: 40). Khiliokomon ovasının kuzeybatısında Diakopone (Gümüşhacıköy), Diakopene'nin güneybatısında Amaseia sınırında Pimolisa (Osmancık) merkezli Pimolisene bölgesi yer alıyordu (SNG IX, pl. L, nr. 1350-1353 (MÖ 100-85); BMC Pont. 37, nr. 1, pl. VIII.3; Anderson 1903: 102; Wilson 1960: 208; Dönmez 2013: 31; Arslan 2007: 21; Erciyas 2001: 130; Emir 2014: 26; Erciyas 2005: 40).

Strabon *Geographika* adlı eserinde kendi doğum yeri olan Amaseia hakkında ayrıntılı bilgiler verir ve kente iltifatlarda bulunur: “Benim kentim, içinden Iris Irmağı'nın (Yeşilırmak) aktığı geniş ve derin bir vadide kurulmuştur. İnsan emeği ve doğa buraya hem kent hem de kale karakterini olağanüstü bir şekilde sağlamıştır.” Strabon, Amaseia'nın topografyası hakkında bilgi verirken coğrafyanın avantajının sonuna kadar kullanıldığını ima eder: “... burası yüksek ve çok sarp bir kaya olup dimdik ırmağa doğru iner ve ırmak tarafında, kentin kurulmuş olduğu yerde, kıyıda bir duvar ve her iki tarafta sivri tepelere doğru uzanan duvarlar vardır. Bu tepeler iki tane olup doğal bir şekilde birbirlerine bağlıdır ve görkemli birer kule halinde yükselmektedirler.” (Strab. XII, 3.39).

Amaseia'nın kuruluşu çok eski dönemlere dayanmakla birlikte, elimizdeki kesin kanıtlar kentin Hellenistik dönemde Pontus kralı I. Mithridates Ktistes (MÖ 301-265) tarafından kurulduğunu ve krallığın başkenti yapıldığını gösterir (Strab. XII, 3.11; Arslan 2007: 20; Olshausen 2002: 560; Işık 2001: 12; Tekin 2007: 165; Dönmez 2014: 18; Mitford 1996: 993; Emir 2014: 26). Hellenistik dönemde basılan sikkelerde kentin ismi AMAΣΣΙΑΣ olarak görülür.¹⁰ Amaseia, Pontus Kralı I. Pharnakes'in Sinope'yi ele geçirmesine (MÖ 183) kadar yaklaşık bir asır boyunca *metropolis* unvanını korumuştur (Strab. XII, 3.11; Waddington vd. 1904: 26; Burrell 2004: 205; Wilson 1976: 47; Magie 1950: 180-1, 369-371; Erciyas 2001: 131; Erciyas 2005: 40; Fleischer 2009: 109). Yayılmacı bir politika izleyerek batıdaki Sinope'yi ele geçiren I. Pharnakes (MÖ 185-169) askeri, ticari ve politik nedenlerle burasını krallığın yeni başkenti yapmıştır (Strab. XII, 3.11; Polyb.

¹⁰ SNG IX, pl. XXXIX, nr. 1046-1047 (MÖ 120-100); SNG IX, pl. XXXIX, nr. 1048-1051 (MÖ 100-85); SNG IX, pl. XXXIX, nr. 1052 (MÖ 85-65); Waddington vd. 1904: 28, nr. 1-5, pl. IV, fig. 5-8; BMC Pont. 6, nr. 1; Üreten 2012: 192.

XXIII, 9.2 vd.; Olshausen-Niehoff 2007: 608; Tekin 2007: 165; Fleischer 2009: 111; Wilson 1960: 177, 204). Sinope hem doğal bir limana sahip olması, hem de iç bölgelerle olan ulaşım imkanları sayesinde önemli avantajlara sahipti.

Amaseia, I. Mithridates'ten (MÖ 281-266) I. Pharnakes'e (MÖ 185-169) kadar olan dönemde Pontus Krallığı'nın başkentliğini yapmıştır. Bu süreçte hayatını kaybeden Pontus kralları (I. Mithridates, Ariobarzanes, II. Mithridates, III. Mithridates, I. Pharnakes) *akropolis*'in eteklerindeki kayalara oyulmuş anıtsal mezarlara gömülmüşlerdir.¹¹ (Resim 1). *Akropolis*'te Pontus krallarının ikametgahı olan saray, kent halkının su ihtiyacını karşılamak için ana kaya içine yapılmış sarnıçlar ve Iris'e ulaşan tüneller (günümüzde içi toprakla dolu olan tünelin girişi görülebiliyor) bulunuyordu (Strab. XII, 3.39; Marek 1993: 50). Bu tüneller askeri amaçlarla inşa edilmiş olup, özellikle kuşatma dönemlerinde kentin su ihtiyacının karşılanmasında hayati önem taşımış olmalıdır.

Amaseia, *metropolis* unvanını kaybettikten sonra da Pontus kralları için önemli bir merkez olmaya devam etmiştir. Uzun süre krallığın başkenti olması ve resmi kraliyet kültürü olarak saygı gören Zeus Stratios kutsal alanının kent *territorium*'u içinde bulunması, Amaseia'yı krallar için önemli kılıyordu.¹² Bu kültürün kökeni Pontus krallarının örnek aldıkları Pers Hanedanı Akhamenidler'in koruyucu tanrısı Ahura-Mazda'ya kadar gider ve Anadolu'nun birçok kentinde görülür (Hdt. V, 119; Saprykin 2009: 255; Şahin 2001: 178). İran, Anadolu, Yunan ve Roma coğrafyasında tapınım görmüş kültür bilhassa Hellenistik dönemden itibaren Pontus, Paphlagonia ve Bithynia bölgelerinde yaygınlaşmıştır (Saprykin 2009: 256). Pontus'taki Zeus Stratios (orduların tanrısı) kültürü savaşçı Pontus kralları tarafından oluşturulmuştur. Cumont'a göre Amaseia'nın koruyucu tanrısı olan Zeus Stratios'a adanmış tapınaklar kent *territorium*'u içerisindeki Phazemonitis, Khiliokomon ve Gökçebağ'da (Merzifon yakınlarında) tespit edilmiştir (Cumont vd. 1906: 139,145, 174 vd.; Anderson vd. 1910: 161-162; Saprykin 2009: 256). Pontus kralları orduların tanrısı olan Zeus Stratios'u Pontus ordusunun ve zaferlerinin teminatı olarak gördüklerinden Amaseia'da onun için bir kültür merkezi kurmuşlardır (Cumont vd. 1906: 182; Magie 1950: 180-181; Şahin 2001: 179).

Amaseia'daki Zeus Stratios kutsal alanı kentin yaklaşık 10 km doğusunda, Phanaroia'ya (Taşova) giden karayolu üzerindeki dağlık Ebemi'nin¹³ (Yassıçal) 3 km güneybatısında yer alıyordu (Erciyas 2005: 41; Anderson vd. 1910: 140-4; Şahin 2001: 179; Dönmez 2013: 35; Erciyas 2001: 133;

¹¹ Akropolis eteklerindeki bu mezarların en büyüğü 15 m yüksekliğinde, 8 m genişliğinde, 6 m derinliğindedir. (Kaya 2013: 54).

¹² VI. Mithridates dönemine tarihlenen sikkenin ön yüzünde Zeus, arka yüzünde yıldırım üzerinde ayakta duran kartal motifi bulunur. (SNGvA 6694; Magie 1950: 180-181; Erciyas 2005: 40; Saprykin 2009: 255; Wilson 1960:204; Erciyas 2001: 131).

¹³ 20. yüzyılın hemen başlarında F. Cumont burada Zeus Stratios Kutsal alanının olduğunu keşfetmiştir. (French 1996b: 75; Üreten 2012: 198).

Wilson 1960: 203). Burada yapılan araştırmalarda kutsal alanın çevre duvarından kalıntılar, seramik parçaları ve Zeus Stratios'tan bahseden üç yazıt bulunmuştur (Saprykin 2009: 255-6; Anderson vd. 1910: 150-151, nr. 140-142). VI. Mithridates Amaseia'da daimi bir garnizon bulundurmuş, sık sık kentteki Zeus Stratios kutsal alanını ziyaret etmiş ve burada tanrı adına bir sunak yaptırmıştır (OGI 365; Magie 1950: 324; Erciyas 2001: 131; Erciyas 2005: 40; Wilson 1976: 47; Dönmez 2013: 36; şahin 2001: 179). Kutsal alanda kralların Zeus Stratios adına kurban kestikleri, kent sınırları içerisindeki köy temsilcilerinin yılın belli dönemlerinde burada kutlamalar yaptıkları düşünölmektedir (şahin 2001: 180; French, 1996a: 80; Saprykin 2009: 255). Zeus Stratios költü Roma döneminde de saygı görmeye devam etmiştir. İmparatorluk döneminde basılan sikkelerde Pontus hanedanının koruyucu tanrısı olan Zeus Stratios költüyle ilişkili şenlik ateşi, kanatları açık kartal, ağaç, quadriga vb. gibi tasvirler görölür (Cumont vd. 1906: 145, 170 vd.; SNGvA 28; Hadrianus (Waddington vd. 1904: 29, nr. 10, pl. IV, fig. 12); Septimius Severus (Waddington vd. 1904: 33, nr. 40, pl. V, fig. 3); Saprykin 2009: 255).

Uzun süre Pontus krallarının egemenliğinde kalan Amaseia, MÖ 70 yılında Romalı general L. Licinius Lucullus tarafından ele geçirilmiştir (Plut. *Luc.* 20; App. *Mithr.* 83; Waddington vd. 1904: 26; Burrell 2004: 205; Oktan 2008: 48; Erciyas 2001: 131; Wilson 1960: 204). *Lex Pompeia* ile yeni kurulan Pontus et Bithynia eyaletinin bir parçası olan kent, MÖ 38'de M. Antonius tarafından bölgedeki birçok kentle birlikte yerel krallara bırakılmıştır. Strabon bu durumu şöyle belirtir: "*Her ne kadar şimdi bir eyalet ise de Amaseia vaktiyle krallara aitti*" (Strab. XII, 3.39; Wellesley 1953: 300). MÖ 3/2'de Roma'nın Galatya eyaletine bağlanan Amaseia, bu tarihten itibaren Pontus Galaticus'un parçası haline gelmiştir (Burrell 2004: 205, 210; Head 1911: 496; Wellesley 1953: 311). Amaseia, yeni kurulan Pontus Galaticus'un *metropolis*'i (ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΠΟΝΤΟΥ) olmuş ve eyalet *koinon*'una liderlik etmiştir.¹⁴ Sikkelerde görölen ΠΡΩΤΗΘ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ ve ΝΕΩΚΟΡΩΝ unvanları bununla ilgili olmalıdır.¹⁵ Ancak hem "metropolis" hem de "Pontus'un birinci kenti" vb. gibi unvanları Amaseia ile birlikte Neokaesareia da kullanılmıştır (Burrell 2004: 210). İmparator Nero MÖ 64 yılında bölgeyi Pontos Polemoniacus adıyla Galatya Eyaletine bağlayarak doğrudan Roma topraklarına katmıştır (Suet. *Ner.* XVIII; Eutr. VII, 14; Mitchell 1995: 63; Jones 1998: 171; Çiğdem vd. 2016a: 25). Vespasianus döneminde (MS 69-79) Pontus ve Kappadokia tek bir eyalet haline getirilince Pontus

¹⁴ Waddington vd. 1904: 35, nr. 50 vd.; Burrell 2004: 207; Wilson 1976: 47; Magie 1950: 465 vd.; Mitford 1991: 183. Ramsay'a göre Amaseia MÖ 7 yılında Galatia'ya bağlanmıştır (Ramsay 1960: 210; Erciyas 2001: 131).

¹⁵ Marcus Aurelius (BMC Pont. 6, nr. 3; SNGvA 22, 24, 6700); Lucius Verus (BMC Pont. 7, nr.5; SNGvA 23, 25); Commodus (SNGCop 107; SNGvA 27, 6701, 6702); Septimius Severus (BMC Pont. 7-8, nr. 6-16; SNGCop. 108-110; SNGvA 28-30, 6703); Geta (BMC Pont. 11, nr. 36-37); Caracalla (BMC Pont. 9-11, nr. 17-35; SNGCop. 112-117; SNGvA 32-40, 6704-6709); Severus Alexander (BMC Pont. 12, nr. 39-40; SNGCop. 119; SNGvA 41-44, 6710-6712).

Galaticus ve Pontus Polemoniacus bölgeleri yeni kurulan bu eyaletin parçası olmuştur (Marek 1993: 79-81; Mitchell 1993: 155; Burrell 2004: 205, 210). İmparatorluk dönemi sikkelerinde AMACIAC olarak görülen kent Tiberius, Domitianus, Traianus, Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Lucius Verus, Commodus, Septimius Severus, Caracalla, Geta, Severus Alexander dönemlerinde sikke basmaya devam etmiştir.¹⁶ (Resim 2).

Amaseia'nın kuzeyinde Iris ile Halys arasında uzanan bölge antikçağda Phazemonitis (Vezirköprü ve Merzifon) olarak adlandırılmıştı. Bölge ismini Halys'in doğusunda, Kabeira ve Eupatoria'nın batısında yer alan ve Paphlagonia-Pontus arasındaki sınırı oluşturan Phazemon (Vezirköprü) adlı yerleşimden almıştı (Strab. XII, 3.12; XII, 3.38; Arslan 2007: 18; Sørensen 2015: 272; Braund vd. 1997: 1240; Erciyas 2001: 138). Phazemon yakınlarındaki (modern Havza'da) sıcak su kaynakları, burasını şifa arayanlar için bir çekim merkezi haline getiriyordu (Strab. XII, 3.38; Arslan 2007: 18). Havza'da ele geçen bir yazıt, burada kaplıcalar olduğunu teyit etmektedir (Bean 1953: 157-8; Strab. XII, 3.38). Bölgenin güneyinde Diakopone (Gümüşhacıköy) civarındaki dağlarda zengin gümüş yatakları vardı (Anderson 1903: 100; Magie 1950: 179; Arslan 2007: 18). Phazemonitis'in Phanaroia'ya doğru uzanan kısmında denize benzeyen Stiphane Limne (Ladik Gölü) yer alıyordu.¹⁷ Gölde balıkçılık, ördek ve turna avcılığı, etrafındaki otlak alanlarda ise hayvancılık yapıyordu (Strab. XII, 3.38; Plut. *Luc.* XIV, 1; XVII, 5; App. *Mithr.* 78; Plin. *nat.* VIII, 69.173; X, 30.60; XXV, 3.6; XXIX, 33.104; Magie 1950: 178, dñn. 6; Arslan 2007: 19). Gölün kıyısındaki İkizari Kalesi ve Pontus krallarından kalma harabe halindeki saray, Phazemonitis bölgesinin Pontus krallık döneminden itibaren önemli bir merkez olduğuna işaret eder (Strab. XII, 3.38).

Pompeius, Phazemon adlı bu köyü yeniden organize etmiş ve Neopolis olarak adlandırmıştır (Strab. XII, 3.38; IGR III 137; OGIS 532; ILS II 2,8781; Fletcher 1939: 18; Magie 1950: 1067; Arslan 2007: 18; Sørensen, 2015: 271; Çiğdem vd. 2016b: 234; Erciyas 2001: 138). M. Antonius'un krallık statüsü verdiği Phazemonitis bölgesi, son kral II. Deiotaros'un ölümüyle (MÖ 6/5) tekrar Roma toprağı haline getirilmiştir (Strab. XII, 3.38; Bekker-

¹⁶ Tiberius (Waddington vd. 1904: 28; nr. 6, pl. IV, fig. 9); Domitianus (Waddington vd. 1904: 28; nr. 7, pl. IV, fig. 10); Traianus (Waddington vd. 1904: 29; nr. 8-9, pl. IV, fig. 11); Hadrianus (Waddington vd. 1904: 29; nr. 10-11, pl. IV, fig. 12-13); Antoninus Pius (Waddington vd. 1904: 29-30; nr. 12-17, pl. IV, fig. 14-16); Marcus Aurelius (Waddington vd. 1904: 30-31; nr. 18-21, pl. IV, fig. 17); Lucius Verus (Waddington vd. 1904: 31-32; nr. 24-30, pl. IV, fig. 20; BMC Pont. 7, nr. 5; SNGvA 23; SNGvA 24; SNGvA 25); Commodus (Waddington vd. 1904: 32-33; nr. 31-39, pl. IV, fig. 21-22; pl. V, fig. 1-2; SNGvA 27); Septimius Severus (Waddington vd. 1904: 33-36; nr. 40-59, pl. V, fig. 3-15; BMC Pont. 7, nr. 6; SNGvA 28); Caracalla (Waddington vd. 1904: 36-40; nr. 63-91, pl. V, fig. 17-26, pl. VI, fig. 1-5; BMC Pont. 10, nr. 23, 28, 29,30; SNG-Cop. 112, 114); Geta (Waddington vd. 1904: 40-41; nr. 91-100, pl. VI, fig. 6-9); Severus Alexander (Waddington vd. 1904: 41-42; nr. 101-110, pl. VI, fig. 10-15; BMC Pont. 12, nr. 39-40; SNGvA 42).

¹⁷ Yüzölçümü yaklaşık 8 km² olan göl, Laodikeia'nın (=Ladik) 5-6 km doğusunda yer alır. (Pekcan-Yalçın 1988-1992: 177; Strab. XII, 3.37).

Nielsen 2014: 41-58). Roma imparatoru Claudius (MS 41-54) kentin adını Neoklaudiopolis olarak değiştirmiş ve bu tarihten itibaren kent, *territorium*'uyla birlikte Neapolitis olarak adlandırılmıştır (Ptol. V, 4.9; IGR III 139; Wilson 1960: 188). Strabon kentin kuruluşu hakkında şu bilgileri verir: “*Pompeius, Phazemon köyü yakınlarındaki köy yerleşimini şehir statüsüne yükseltmiş ve adına Neapolis demiştir.*” (Strab. XII, 3.38; Bekker-Nielsen 2014: 41; Wilson 1960: 187). Kent imparator Traianus döneminden itibaren NEO ΚΛΑΔΙΟΠΟΛΕΙΤΩΝ lejantlı sikke basmaya başlamış, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Commodus, Septimius Severus dönemlerinde sikke basmaya devam etmiştir.¹⁸

Amaseia'nın doğusunda, Komana Pontike'nin kuzeyinde yer alan Phanaroia günümüzdeki Taşova ile lokalize edilmektedir (Emir 2014: 30; Magie 1950: 1067). Phanaroia'nın ortasından geçen Lykos ırmağı ovayı tam ortadan ikiye ayırıyordu ve ırmağın kuzeydoğusunda kalan kısmı Paryadres dağlarının eteklerine kadar uzanıyordu (Ptol. V, 6.7). Phanaroia'yı batıda Lithros ve Ophlimos Dağları, güneybatıda ise Dazimontis yöresi ile Komana Pontika ve Amaseia kentleri sınırlıyordu (Strab. XII, 3.30). Strabon, Phanaroia ovasını Pontus'un en iyi kısmı olarak niteleyip, burada bol miktarda üzüm ve zeytin yetiştirildiğinden bahseder (Strab. XII, 3.30; Arslan 2007: 28; Emir 2014: 30; Tekin 2007: 164; Braund vd. 1997: 1240). Phanaroia'nın batısında Lykos ve Iris ırmaklarının birleştiği noktada VI. Mithridates'in askeri üs ve kale olarak kurduğu Eupatoria (Erbaa?) yer alıyordu (Strab. XII, 3.30; Fletcher 1939: 18; Mitchell 1993: 32, 82; Wilson 1960: 234; Marek 1993: 31; Erciyas 2001: 137; Kaya 2015: 166). Pompeius burayı ele geçirdiğinde birçok yapının henüz bitirilemediğini görmüştür (Strab. XII, 3.30; App. *Mithr.* 115; Wilson 1960: 234). Bu durum Pontus Krallığını ekonomik açıdan çöküntüye uğratan Mithridates Savaşları'yla ilişkili olmalıdır. Tüm bunlara ek olarak kent halkı, Mithridates Savaşları sırasında Romalılar'a karşı savaşmayıp teslim oldukları gerekçesiyle kral tarafından ağır şekilde cezalandırılmış ve kent harabeye çevrilmiştir (App. *Mithr.* 115; Fletcher 1939: 18). MÖ 64 yılında bölgede yoğun bir şehirleştirme faaliyetine giren Pompeius yerleşimin ismini Magnopolis olarak değiştirmiş, nüfusunu arttırmak ve yeni kamu binaları inşa ettirmek suretiyle yerleşime kent statüsü vermiştir (App. *Mithr.* 115; Strab. XII, 3.30; Emir 2014: 30; Oktan 2008: 63; Erciyas 2001: 137). Yaşlı Plinius ve Ptolemaios'un kentten bahsetmemeleri Strabon'dan sonraki süreçte Magnopolis'in *civitas* özelliğini kaybettiğine işaret eder (Wilson 1960: 235).

Phanaroia ovasındaki diğer bir yerleşim olan Kabeira (Niksar), Magnopolis'in 150 stadion (45 km) güneyinde, Paryadres Dağlarının (Kuzey Anadolu Dağları) eteklerinde, Lykos vadisini kontrol eden stratejik bir noktada

---

¹⁸ Waddington vd. 1904: 169, nr. 1, pl. XXIII, fig. 8; Antoninus Pius (Waddington vd. 1904: 170, nr. 2-4, pl. XXIII, fig. 9-10); Marcus Aurelius (Waddington vd. 1904: 170, nr. 5, pl. XXIII, fig. 11); Commodus (Waddington vd. 1904: 170, nr. 6, pl. XXIII, fig. 12); Septimius Severus (Waddington vd. 1904: 170, nr. 7, pl. XXIII, fig. 13).

kurulmuştu (Strab. XII, 3.30; Waddington vd. 1904: 85; Head 1911: 497; Magie 1950: 180; Wilson 1960: 239; Sökmen 2005: 12; Kaya 2013: 59). Doğu-batı doğrultusunda uzanan Amnias vadisi ile Lykos vadisi arasında, doğudan gelip Fırat ve Amnias vadilerini geçerek batıya devam eden ana karayolu üzerinde yer alıyordu (Plin. *nat.* VI, 3; Burrell 2004: 205; Magie 1950: 180, 370; Lafli vd. 2012: 210; Erciyas 2001: 134; Wilson 1960: 241). Kabeira'nın güneydoğudaki Amenia Minor ile olan sınırını Lykos çayı belirliyordu.¹⁹ Kentte VI. Mithridates'in sarayı, madenler, su değirmeni, hayvanat bahçeleri ve yakınlardaki Paryadres dağlarında avlanma sahaları bulunuyordu (Strab. XII, 3.30; Plut. *Luc.* XV, 3-7; App. *Mithr.* 79-80; Burrell 2004: 205; Lafli vd. 2012: 210; Erciyas 2001: 134; Magie 1950: 180, 370; Oktan 2008: 63-64; Wilson 1960: 239). Stratejik önemine karşın tarımsal açıdan verimli bir bölge değildi.

Romalı general Lucullus, Amisos ve Eupatoria'yı kuşattığı sırada Pontus kralı VI. Mithridates Kabeira'da bulunuyordu (MÖ 73). Lucullus'un adı geçen kentleri ele geçirdiğini haber alınca Kabeira'dan çekilmiş burayı Romalılara bırakmak zorunda kalmıştır (App. *Mithr.* 78; Kaya 2013: 59). Kabeira, diğer birçok Pontus yerleşimi gibi Pompeius tarafından kent haline getirilmiş, Lykos'un her iki yakasındaki topraklar eklenerek *territorum*'u genişletilmiş ve Diospolis olarak adlandırılmıştır (Ptol. V, 1.7; V, 6.10; Strab. XII, 3.30-31; Head 1911: 497; Magie 1950: 370, 1071; Marek 1993: 31; Emir 2014: 31; Wilson 1960: 240; Mitchell 1993: 32, 82; Oktan 2008: 64; Kaya 2015: 166). MÖ 38 yılında Marcus Antonius, Pontus'taki bazı kentlerle birlikte Diospolis'i de yerel hanedanlardan I. Polemon'a vermiştir. MÖ 2/1'de Polemon'un ölümüyle tahta çıkan dul eşi Pythodorus'un ikametgahı olan kent kamu binalarıyla donatılmış ve adı Sebaste olarak değiştirilmiştir (Strab. XII, 3.29-31; Sørensen 2015: 272; Burrell 2004: 205; Wilson 1960: 240; Sökmen 2005: 12). Sebaste'yi de içine alan Pontus Polemoniacus, II. Polemon (MS 64-65) döneminde Roma'ya bağlanmıştır (Waddington vd. 1904: 85; Head 1911: 496; Burrell 2004: 205; Wilson 1960: 240). Kent muhtemelen Nero döneminde Neokaesareia, imparator Hadrianus döneminde ise Hadrianopolis olarak adlandırılmıştır.²⁰ Neokaesareia önce Pontus Polemoniacus'un, daha sonra altı kentten oluşan (Neokaisareia, Amaseia, Komana, Zela, Sebastopolis, Sebasteia) Pontus Mediterraneus'un *metropolis*'i olmuş (CIL V 8660; IGR III 115; Wilson 1960: 241; Şaroğlu 2010: 21) ve imparator Lucius Verus (MS 161-169) döneminden Alexander Severus (222-235) dönemine kadar νεοκόροç unvanını taşımıştır.²¹ Septimius Severus dönemine tarihlenen sikkelerdeki KOIN ΠON NEO-KAI MHTPO ifadesi kentin Pontus *koinon*'unun *metropolis*'i olduğunu gösterir (BMC Pont. 32, nr. 2; 34, nr. 14-15; Head 1911: 497; Marek 1993: 74, 76; Burrell

¹⁹ Plin. *nat.* VI, 3: "...a Neocaesarea supra dicta Minorem Armeniam Lycus amnis disternat."

²⁰ Plin. *nat.* VI, 3: "... Neocaesaream quod Lycus..."; Magie 1950: 1071; Burrell 2004: 205; Arslan 2007: 29; Wilson 1960: 240.

²¹ NEOK ΝΕΩΚΟ ΠΠΟ. Lucius Verus (SNGvA 97); Commodus (SNGvA 6758); III. Gordianus (SNGvA 6761); SNGvA 6992; Waddington vd. 1904: 86; Burrell 2004: 207-9.

2004: 206). (Bkz. Resim 5). Hellenistik dönemden itibaren sikke basmaya başlayan kentin adı ilk sikkelerde KABHPQN²², Pompeius'un kentin ismini Diospolis olarak değiştirmesinden sonra basılan sikkelerde ise ΔΙΑΣ olarak görülür (Head 1911: 497). Nero döneminde kentin Neokae-sareia olarak adlandırılmasından sonra basılan sikkelerde ise NEOKAΙΣΑ-PEΙΑΣ lejandı bulunur.²³ Neokaesareia kenti Roma imparatorları Traianus, Lucius Verus, Commodus, Septimius Severus, Caracalla, Geta, Severus Alexander ve Gordianus dönemlerinde sikke basmaya devam etmiştir.²⁴

Sebastopolis (Sulusaray); Tokat'ın batısında, Skylaks (Çekerek Irmağı) ırmağının sol tarafında bulunan verimli Kolophone (Artova) ovasının merkezinde yer alıyordu (IGR III 111; Plin. *nat.* VI, 8; Waddington vd. 1904: 103; Head 1911: 499; Mitford 1991: 182; Wilson 1960: 218). Tokat'a 68 km, Artova'ya 30 km uzaklıkta olup, Karadeniz ile İç Anadolu Bölgesi arasındaki önemli geçiş yolunun üzerinde bulunuyordu. Kentin *territorium*'u kuzeyde Deveci Dağı'nın eteklerine, batıda Skylaks Irmağına, güneyde Çamlıbel Dağına kadar uzanıyordu (Wilson 1960: 220-221). Ptolemaios, kentin Pontus Galaticus sınırları içerisinde olduğunu söylerken, (Ptol. V, 6.8-9; Mitford 1991: 182; Waddington vd. 1904: 102) Plinius'a göre kent Kappadokia bölgesinde yer almaktaydı (Plin. *nat.* VI, 8; Mitford 1991: 182). Sebastopolis, küçük bir yerleşim olmakla birlikte; Tavium, Neokaesareia ve Komana'dan geçen önemli ticaret yollarının üzerinde bulunması sayesinde en az Amaseia ve Neokaesareia kadar önemliydi (Plin. *nat.* VI, 8; Wilson 1960: 220). Asıl ismi Carana olan bu yerleşim Pompeius'un düzenlemelerinden sonra Megalopolis ismini almıştır. Augustus döneminde (MÖ 3/2) Kolophe- ne ve Kamisene ile birleştirilerek Amaseia ile birlikte Pontus Galaticus eyaletine bağlanmıştır (Strab. XII, 3.37; Mitford 1991: 182-183; Wilson 1960: 218; Marek 1993: 31). Strabon bölgeyi ziyaret ettiği sırada Megalopolis'te harabe halinde olan Kamisa kalesi ve kaya tuzu yataklarına şahit olmuştur (Strab. XII, 3.37). Principatus döneminde kentin ismi Sebastopolis olarak değiştirilmiştir (Ramsay 1960: 361). İmparator Traianus döneminden itibaren basılan sikkeler üzerinde ΣΕΒΑΣΤΟΠΟΛΙΣ ifadesi yer alır (Waddington vd. 1904: 102, nr. 1-2, pl. XIV, fig. 21-22; Head 1911: 499; BMC Pont. 38, nr. 1; Cumont 1906: 207). Sebastopolis imparatorlar Traianus, Septimius Se-

²² SNG IX, pl. XLVI, nr. 1240 (MÖ 120-100); SNG IX, pl. XLVI, nr. 1241-1248 (MÖ 85-65); Waddington vd. 1904: 86, nr. 1-5, pl. XII, fig. 18-22; Head 1911: 497; BMC Pont. 25, nr. 1-2.

²³ Waddington vd. 1904: 87, nr. 6, pl. XII, fig. 23; Head 1911: 497; BMC Pont. 34-35, nr. 12, 14, 16, 17.

²⁴ Traianus (Waddington vd. 1904: 87, nr. 7); Lucius Verus (Waddington vd. 1904: 87, nr. 8-9, pl. XII, fig. 24; SNGvA 97); Commodus (Waddington vd. 1904: 87, nr. 10; SNGvA 6758); Septimius Severus (Waddington vd. 1904: 87-89, nr. 11-20; SNGvA 100); Caracalla (Waddington vd. 1904: 89, nr. 21-25, pl. XIII, fig. 5-6; BMC Pont. 33, nr.7-8; SNGvA 6760); Geta (Waddington vd. 1904: 90-91, nr. 26-36, pl. XIII, fig. 7-11; BMC Pont. 34, nr. 11; SNGvA 102); Severus Alexander (Waddington vd. 1904: 91-93, nr. 37-49, pl. XIII, fig. 12-18; SNGvA 105); Gordianus (Waddington vd. 1904: 93-94, nr. 50-57, pl. XIII, fig. 19-24; BMC Pont. 34, nr. 12; SNGCop. 218, 223; SNGvA 6761)

verus, Caracalla, Geta ve Gallienus dönemlerinde sikke basmaya devam etmiştir.²⁵

Amaseia Çevresindeki Dinsel Merkezler

Antikçağda Amaseia çevresinde Zela (Zile), Komana (Gümenek mevki, Kılıçlı Köyü) ve Ameria (Ardıçlı?) olmak üzere üç önemli dinsel merkez bulunuyordu. Bu merkezlerin bölgede Pers egemenliğinden itibaren var oldukları bilinmekle birlikte, asıl olarak Hellenistik ve Roma dönemlerinde önem kazandıkları anlaşılmaktadır. Romalılar'ın dinsel hoşgörü politikası sayesinde bu dinsel merkezler uzun süre ayrıcalıklı konumlarını korumuşlardır.

Bu dinsel merkezlerden Zela, Amaseia'nın güneyinde verimli Zelitis bölgesindeki Semiramis tepesi üzerinde kurulmuş bir tapınak kentiydi (Ptol. V, 6.10; Strab. XII, 3.37; Marek 1993: 31). Bölge güneyde Skylaks, kuzeyde Iris ırmaklarıyla sınırlanmıştı. Bu ırmakların suladığı Zelitis ovasında tarım ve hayvancılık yapıyordu. Zela, Amisos limanını Amaseia'ya bağlayan yol güzergahı üzerinde bulunuyordu (Magie 1950: 370). Caesar, *De Bello Alexandrino* adlı eserinde Zela'yı şu şekilde tasvir eder: "*Pontus'ta yer alan Zela yeterli doğal savunmaya sahip bir kasabadır. Etrafındaki ovaya hakim bir konumdaki tepelik üzerinde kurulmuştur...*" (Caes. Bell. Alex. 72). Burada dikkat çeken nokta Caesar'ın Zela'yı bir "*civitas*" olarak değil, "*oppidum*" (=kasaba) olarak tanımlamasıdır. Her ne kadar Pompeius'un *civitas* statüsü verdiği yerleşimler arasında adı geçse de, Zela bölgedeki birçok yerleşim gibi Roma standartlarında bir kent değildi.

Strabon'un "*polites*" olarak tanımladığı Zela'nın *territorium*'unda Armenialılar'ın da saygı gösterdikleri Pers ana tanrıçası Anaitis, Anadatus ve Omanus tapınakları yer alıyordu (Strab. XI, 8.4; XII, 3.37; Head 1911: 499; Magie 1950: 370; Arslan 2007: 22; Emir 2014: 26-27; Erciyas 2001: 142; Erciyas 2012: 127; Tekin 2007: 165; Wilson 1960: 212; Dönmez 2013: 34). Anaitis tapınağının bölgedeki Pers egemenliği döneminde yapıldığı sanılmaktadır. Tapınaktan günümüze herhangi bir kalıntı ulaşmamasına rağmen Roma döneminde basılan sikkeler tapınağın hexastil düzeninde, alçak bir tepe üzerine inşa edildiğini gösterir.²⁶ Pontus halkının önemli konulardaki yeminlerini burada etmesi, tanrıçanın halk nezdindeki kutsallığını göstermesi açıdan önemlidir (Strab. XII, 3.37; Kaya 2013: 56). Zela, rahipler tarafından yönetilen özerk tapınak kenti statüsündeydi. Dinsel önem açısından Komana'nın gerisinde kalmakla birlikte Zela rahipleri de önemli bir konuma sahipti. Strabon kentin dini önemini şöyle belirtir:

"...eski devirlerde krallar Zela'yı bir kent olarak değil, Pers tanrılarının kutsal bir alanı olarak idare ederlerdi ve rahip her şeyin efendisiydi. Burada

²⁵ Traianus (Waddington vd. 1904: 102, nr. 1-2, pl. XIV, fig. 21-22); Septimius Severus (Waddington vd. 1904: 102-3, nr. 3-7, pl. XIV, fig. 23-26); Caracalla (Waddington vd. 1904: 104, nr. 13-15, pl. XV, fig. 1-3); Geta (Waddington vd. 1904: 104, nr. 16-21, pl. XV, fig. 4-5); Gallienus (Waddington vd. 1904: 105, nr. 22-24, pl. XV, fig. 6-7).

²⁶ Septimius Severus (Waddington vd. 1904: 116, nr.1-2); Iulia Domna (Waddington vd. 1904: 117, nr. 4-5); Caracalla (Waddington vd. 1904: 117-8; nr. 8, 9, 10, 12, 13, 14, 17, 18); SNGvA 6790; Wilson 1960: 215.

çok sayıda tapınak hizmetkarı ve zengin gelir kaynaklarına sahip olan rahip otururdu. Bu kutsal arazi kendi öz topraklarıymış gibi rahibe ve kalabalık maiyetine bağlıydı...” (Strab. XII, 3.37).

Zela, Roma İmparatorluğu ile Pontus Krallığı arasındaki önemli savaşlara evsahipliği yapmış bir kentti. Bu savaşlardan ilkinde VI. Mithridates, MÖ 67 yılında Romalı komutan G. Valerius Triarius’a karşı kesin bir zafer kazanmıştır (App. *Mithr.* 89). Pompeius, Pontus’u ele geçirince Zela’nın adını değiştirmemiş, kentin topraklarını genişletmiş, otonomi tanımış ve kamu binalarıyla donatarak yerleşime bir kent görüntüsü kazandırmıştır (Strab. XII, 3.37; Waddington vd. 1904: 116; Wilson 1960: 212; Arslan 2007: 23; Magie 1950: 1232, dpn. 35; Emir 2014: 27; Kaya 2015: 166). Zela yakınlarındaki ikinci savaş Iulius Caesar ile VI. Mithridates’in oğlu Bosporos kralı II. Pharnakes arasında cereyan etmiştir. Pharnakes’in babasının mirasına sahip çıkmak iddiasıyla Pontus’a saldırması üzerine Caesar üç *legion*’la Aleksandria’dan hareketle Syria (Suriye) üzerinden Pontus’a gelmiş ve MÖ 2 Ağustos 47 tarihinde Zela yakınlarında yapılan savaşta II. Pharnakes’i yenmiştir (Caes. *Bell. Alex.* 76-78; App. *Mithr.* 89, 120; Plin. *nat.* VI, 3.10; Plut. *Caes.* 50; App. *civ.* II, 91; Cass. Dio XLII, 47-48; Suet. *Caes.* 35,37; Olshausen-Niehoff 2007: 608; Magie 1950: 40; Emir 2014: 27; Çiğdem vd. 2016b: 236). Iulius Caesar, Pompeius’un *Lex Pompeia* ile bölgede kurmuş olduğu düzeni değiştirmemiştir. Augustus döneminde bölgenin önemli kentlerinden Amaseia ve Sebasteia Roma’nın Pontus Galaticus eyaletine bağlanırken, Zela MS 64 yılına kadar özerk statüsünü korumuştur. II. Polemon’un ölümünden sonra ise Roma’nın Galatia Eyaletine bağlanmıştır (Suet. *Ner.* 18; Eutr. VII, 14.5; Wilson 1960: 214; Emir 2014: 28; Mitford 1991: 183; Erciyas 2001: 131). İmparator Traianus’dan (MS 98-117) itibaren sikke basmaya başlayan kent, Septimius Severus ve Caracalla dönemlerinde sikke basmaya devam etmiştir.²⁷ Sikkelerde kentin ismi ZEΛEITΩN olarak görülür. (Bkz. Resim 3).

Pontus bölgesindeki tapınak merkezli yerleşimlerinden biri ve belki de en önemlisi Dazimonitis ovasının kuzeyinde, modern Tokat merkezinden 10 km uzaklıkta, Iris üzerinde yer alan Komana²⁸ (=Gümenek mevki, Kılıçlı Köyü) idi (IGR III 105-108; Strab. XII, 3.36; Ptol. V, 6.9; Waddington vd. 1904: 78; Mitford 1996: 985; Erciyas 2012: 127-128; Wilson 1960: 231; Erciyas 2001:142). Yerleşimin günümüzdeki ismi Gümenek’in Komana ile benzerliği bu lokalizasyonun doğru olma ihtimalini güçlendirmektedir. Kappadokia’daki Komana’dan ayırt etmek için Komana Pontika olarak adlandırılmıştır. Strabon kentin konumu şöyle tanımlar: “*Phanarolia’nın üst*

²⁷ Traianus (Waddington vd. 1904: 116, dpn.2); Septimius Severus (Waddington vd. 1904: 116-117; nr. 1-6; pl. XVI, fig. 13-15; BMC Pont. 41, nr. 1-2); Caracalla (Waddington vd. 1904: 117; nr. 7-18; pl. XVI, fig. 16-23); Head 1911: 499; BMC Pont. 41, nr. 3).

²⁸ Komana antik kentindeki arkeolojik çalışmalar 2004 yılında ODTÜ desteği ve Kültür ve Turizm Bakanlığı izniyle başlatılmıştır. Antik kent kalıntılarının önemli bir kısmı Yeşilirmak’ın taşıdığı alüvyonların altında kaldığı için çalışmalar zorlukla yürütölmektedir. (Erciyas 2012: 127).

tarafında, Büyük Kappadokia'daki kentle aynı ismi taşıyan ve o kentteki ana tanrıçaya vakfedilmiş bulunan, Pontus Komana'sı bulunur..." (Strab. XII, 3.32). Burası bir kent olmanın ötesinde önemli bir kült merkeziydi ve rahipler tarafından yönetiliyordu (Erciyas 2012: 128). Pompeius MÖ 65 yılında kenti ele geçirdiğinde bağımsızlığına dokunmamış ve tapınak devleti statüsünü korumasına izin vererek kentin topraklarını genişletmiştir (Waddington vd. 1904: 78; Wilson 1960: 228).

Komana'da Hellenik, İran ve Anadolu özellikleri taşıyan bir ana tanrıça olan MA'ya²⁹ adanmış bir tapınak bulunuyordu (Head 1911: 498; Strab. XII, 2.3; Saprykin 2009: 249; Erciyas 2012: 127; Tekin 2007: 165; Dönmez 2013: 34). Tetrastil tarzdaki Tanrıça MA tapınağı Iris'i gören alçak bir tepe üzerinde, Dazimonitis ovasının hemen yakınında yer alıyordu.³⁰ Tapınak arazilerinde ve üzüm bağlarında 6.000'den fazla hizmetkar çalışıyordu ve kendilerini tanrıçaya adanmış onlarca kutsal fahişe vardı (Strab. XII, 3.34-36; Budin 1930: 87, 89; Arslan 2007: 25; Wilson 1960: 228; Sökmen 2005: 23; Erciyas 2001: 140; Erciyas 2012: 128). Ömür boyu bu görevde kalan rahiplerin tanrıça ile halk arasında aracılık görevi yaptıklarına inanılıyordu (Strab. XII, 2.6). Bunlar bir tür rahip krallardı ve halk üzerinde önemli dini ve siyasi nüfuzları vardı. Pontus krallık döneminden itibaren protokolde kraldan sonra gelen başrahiplik makamı, Pythodoris'le birlikte politize olmuş ve kralın yanında önemsizleşmiştir (Strab. XII, 3.32; XII, 3.37). Bu tarihten itibaren krala yakın din adamları bu makama atanmaya başlamıştır. Strabon'un akrabalarından Dorylaos bu şekilde başrahip olmuştur (Strab. XII, 3.33; Arslan 2007: 26). Roma döneminde de başrahip atamaları Romalı generallerin ya da imparatorların keyfiyetine kalmıştır. Pompeius'un Arkhelaos'u başrahip olarak atamasıyla başlayan süreç daha sonraki Roma imparatorlarına örnek olmuştur (App. *Mithr.* 114; Strab. XII, 3.34-35; Waddington vd. 1904: 78; Magie 1950: 371; Wilson 1960: 229; Oktan 2008: 67). Caesar MÖ 47 yılında Arkhelaos'un oğlunu görevden alarak yerine Bithynia soylularından Lykomedes'i atamış ve kentin sınırlarını genişletmiştir.³¹ Augustus, Dyteutos'u başrahip olarak atamış ve MÖ 6 yılında kente *colonia* statüsü vermiştir (Strab. XII, 3.35; Waddington vd. 1904: 78; Ramsay 1960: 509). Komana Pontika imparator Tiberius döneminde ayrıcalıklarının büyük ölçüde kaybetmiş ve Pontus Galaticus eyaletine bağlanmıştır (Wilson 1960: 230).

Dinsel bir merkez olmasının da etkisiyle kalabalık bir nüfusa sahip olan Komana Pontika komşu Armenialılar'ın akın ettiği bir ticaret merkeziydi (Strab. XII, 3.36; Erciyas 2012: 128; Erciyas 2001: 140). Özellikle tanrıça adına düzenlenen dini festival zamanlarında çevre köy, kasaba ve kentler-

²⁹ Tanrıça MA savaşçı özelliklerinden dolayı Enyo yada Bellona olarak da bilinirdi (Head 1911: 498).

³⁰ Septimius Severus (Waddington vd. 1904: 80, nr. 11-12); Iulia Domna (Waddington vd. 1904: 80-1, nr. 13, 15).

³¹ Caes. *Bell. Alex.* 66: "Id homini nobilissimo Lycomedi Bithyno adiudicavit..."; App. *Mithr.* 121; Strab. XII, 3.35; Waddington vd. 1904: 78; Wilson 1960: 229; Magie 1950: 371.

den çok sayıda insan kente geliyordu. Kente gelenlerden ve kentin etrafındaki verimli arazilerden elde edilen gelirler sayesinde halk lüks içerisinde yaşıyordu (Strab. XII, 3.36; Budin 1930: 89). Strabon Komana Pontika hakkında şu bilgileri verir:

“... Komana kalabalık bir kenttir ve Armenia’dan gelen tüccarlar için önemli bir ticaret merkezidir ve tanrıçanın eksodos’u zamanında festivale katılmak için kentlerden, kasabalardan, her yerden kadınlar ve erkekler hep birlikte burada toplanırlar. Belirli bazı kişiler daha vardır ki, bir yemine uyarak daima orada yaşarlar, tanrıça onuruna kurbanlar keserler. Yerli halk lüks içinde yaşar ve toprakları bağlarla doludur ve çoğu, kendini tanrıçaya vakfetmiş olan, vücutlarından kazanç sağlayan kadınlardır...” (Strab. XII, 3.36).

Komana Pontika bölgede Hellenistik dönemden itibaren sikke basan nadir kentlerden biridir. VI. Mithridates döneminde basılan ilk sikkelerde KOMANON lejandını görürüz (SNG IX, pl. XLVII, nr. 1260-1265 (MÖ 85-65); Waddington vd. 1904: 79; nr. 1-5; pl. XI, fig. 24-25; Head 1911: 498; BMC Pont. 28, nr. 1; SNGvA 124). Roma imparatorları Caligula, Nero, Nerva, Septimius Severus ve Caracalla dönemlerinde kent sikke basmaya devam etmiştir.³² (Bkz. Resim 4). Komana Pontika *territorium*’unda Lykos Irmağının güneybatısında yer alan Dazimonitis (Kazova, Tokat Ovası) bağcılık, meyvecilik ve hububat tarımının yapıldığı verimli topraklara sahip bir bölgeydi ve demir ve bakır madenleri açısından oldukça zengindi (Strab. XII, 3.15; Arslan 2007: 24; Erciyas 2001: 130; Dönmez 2013: 31; Kocabıyık 2014: 209 vd.; Dönmez 2014: 15; Magie 1950: 179, 1067; Emir 2014: 26; Arslan 2007: 24). Bölgenin güvenliğini Iris kenarında yer alan ve VI. Mithridates’in sarayının bulunduğu Gaziura (Turhal yakınlarında?) kalesi sağlamaktaydı (Strab. XII, 3.15; Head 1911: 498; Magie 1950: 180; Waddington vd. 1904: 82-83, nr. 1-6; Tekin 2007: 164). Hellenistik dönem sikkelerinde yerleşimin adı ΓΑΖΙΟΥΠΩΝ olarak görülür (BMC Pont. 30, nr. 1; SNG IX, pl. XLVII, nr. 1266-1269 (MÖ 100-85); Head 1911: 498).

Kabeira yakınlarındaki Ameria (Ardıçlı?) Pontus bölgesindeki diğer bir dinsel merkezdi. Burada Men Tapınağı bulunuyordu (Strab. XII, 3.31; Cumont vd. 1906: 270; Waddington vd. 1904: 85; Head 1911: 497; Wilson 1960: 244). Pontus kralı Pharnakes tarafından kurulan Ameria, Komana Pontika ve Zela gibi kutsal bir yerleşim olarak saygı görüyordu (Strab. XII, 3.31; Cumont vd. 1906: 270; Arslan 2007: 29-30; Wilson 1960: 243; Emir 2014: 32). Rahipler tarafından kontrol edilen arazilerinde tapınağa bağlı yüzlerce hizmetkar çalışıyordu. Pontus kralları buradaki tapınağa duydukları saygının bir göstergesi olarak krallık yeminini “kralın kaderi ve Pharnakes’in Men’i” olarak değiştirmişlerdir (Strab. XII, 3.31; Wilson 1960: 243). Men-Pharnakou’nun Pontus kralı I. Pharnakes’in koruyucu tanrısı olması da

³² Caligula (Waddington vd. 1904: 79; nr. 6; pl. XII, fig. 1; RPC 2159); Nero (RPC 2161); Nerva (Waddington vd. 1904: 79-80; nr. 7; pl. XII, fig. 2); Septimius Severus (Waddington vd. 1904: 80; nr. 8-12; pl. XII, fig. 3-7; SNGCop. 210; SNGvA 121, 126; SNGvA 6774; BMC Pont. 28, nr. 2); Carcalla (Waddington vd. 1904: 81; nr. 14-15; BMC Pont. 28-9, nr. 3).

Ameria'nın önemini arttırmıştır (Waddington vd. 1904: 87-88, nr. 11,12, 13, 16; Saprykin 2009: 259; Erciyas 2012: 127; Tekin 2007: 165; Dönmez 2013: 34).

SONUÇ

Hellen kültürü Pontus'un iç kesimlerine tam olarak nüfuz edememiştir. İç Pontus olarak adlandırılan Amaseia ve çevresi sahildeki Amisos, Trapezus, Sinope, Kotyora vb. gibi Grek kentlerinin aksine uzun süre Doğu (Pers) etkisinde kalmıştır. Bölgedeki gelenek, görenek ve dini inanışlarda Doğu kökenli öğeler ağır basar. Pontus'ta yaşayan halklar, Hellenistik ve Roma dönemlerinde Hellen kültürüyle tanışmış olsalar da hiçbir zaman bu kültürü tam olarak benimsememişlerdir. Bölgedeki yerleşimler Hellen bakış açısına göre *polis* değil, köy yada kasaba olarak kabul ediliyordu. Bu yerleşimleri Caesar'ın "*oppidum*", Strabon'un ise "*politei*" olarak nitelendirmesi bu görüşü doğrular. Yine antik kaynaklarda geçen "Pompeius'un bölgede birçok kent kurduğu" ifadesi aslında bölgede var olan yerleşimlerin yeniden organize edildiği anlamına gelir. Bölgede gerçek anlamda tek polis Amaseia idi. Zela, Komana Pontika, Kabeira gibi yerleşimler bir kentten daha ziyade dini merkezlerdi. Eupatoria tam olarak bitirilmemiş bir yerleşim yeri idi. Amaseia ve çevresindeki yerleşimler genellikle verimli ırmak vadilerinde yada göl kenarlarında kurulmuştu. Verimli vadilerde kurulan bu yerleşimlerin temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktı. Ancak Komana Pontika gibi dini merkezler ticaretten ve din turizminden büyük kazanç elde ediyorlardı. Tarım Iris, Lykos, Skylaks gibi akarsu vadilerindeki verimli ovalarda yapılıyordu. İklim ılıman olduğu için zeytincilik başta olmak üzere, bağcılık ve meyvecilik yaygındı. Bunun dışında hububat tarımı da yapılmaktaydı. Bölgenin etrafındaki dağlar hayvancılık için çok uygun koşullar sağlıyordu. Yağışlı bir iklime sahip olması, büyükbaş hayvancılığı teşvik etmiştir.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

- App. *civ.* (Appianus, *Bella civilia*). *Appian's Roman History*, English translation by H. White I-IV, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, (Loeb), 1912-1913.
- App. *Mithr.* (Appianus, *Mithridateios*). *Appian's Roman History*, English translation by H. White, London, Cambridge: Harvard University Press, (Loeb), 1955.
- Caes. *Bell Alex.* (Caesar, *De bello Alexandrino*). *Alexandrian, African and Spanish Wars*, with an English translation by A. G. Way, London-Cambridge: Harvard University Press, (Loeb), 1955.
- Caes. *civ.* (Caesar, *De bello Civili*). *Civil Wars*, with an English translation by A. G. Pasket, London-Cambridge: Harvard University Press, (Loeb), 1914.

- Cass. Dio (Cassius Dio, *Rhomaika*). *Roman History*, with an English translation by E. Carry I-IX, London, Cambridge: Harvard University Press, (Loeb), 1914-1927.
- Eutr. (Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae*). *Roma Tarihinin Özeti*, çev. Çiğdem Menzilioğlu, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007.
- Hdt. (Herodotos, *Historiae*). *Herodot Tarihi*, çev. M. Ökmen, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1991.
- Liv. *perioch.* (Livius, *Ab urbe condita librorum periochae*). *Livy, From the Founding of the city*, with an English translation by A.C. Schlesinger, London-New York: (Loeb), 1967.
- Plin. *nat.* (Gaius Plinius Secundus, *Naturalis Historia*). *Pliny Natural History*, with an English translation by H. R. Rackham, W. H. Jones, De E. Eichhoz I-X, London, Cambridge, Massachusetts: (Loeb), 1938-1971.
- Plut. *Alex.* (Plutarkhos, *Alexandros*). *Plutarch's Lives*, with an English translation by B. Perrin, I-IX, London and New York: Harvard University Press, (Loeb), 1959.
- Plut. *Ant.* (Plutarkhos, *Antonius*). *Plutarch's Lives*, with an English translation by B. Perrin, I-IX, London and New York: Harvard University Press, (Loeb), 1959.
- Plut. *Caes.* (Plutarkhos, *Caesar*). *Plutarch's Lives*, with an English translation by B. Perrin, I-IX, London and New York: Harvard University Press, (Loeb), 1959.
- Plut. *Luc.* (Plutarkhos, *Lucullus*). *Plutarch's Lives*, English translation by B. Perrin, London-New York: (Loeb), 1959.
- Plut. *Pomp.* (Plutarkhos, *Pompeius*). *Plutarch's Lives*, English translation by B. Perrin, London-New York: (Loeb), 1959.
- Polyb. (Polybios, *Historiai*). *The Histories*, with an English translation by W.R. Paton, I-VI, London-Cambridge: (Loeb), 1922.
- Ptol. (Claudios Ptolemaios, *Geographika Hyphegegis*). *The Geography*, Translated and edited by Edward Luther Stevenson, New York, 1932.
- Strab. (Strabon, *Geographika*). *The Geography of Strabo*, English translation by H. L. London and New York: (Loeb), 1957.
- Suet. *Caes.* (Suetonius, *De Vita Caesarum*), *The Lives of the Caesars*, ed. by J.C. Rolfe, London: (Loeb), 1951.
- Suet. *Iul.* (Suetonius, *Divius Iulius*), *The Lives of the Caesars*, ed. by J.C. Rolfe, Cambridge-London: (Loeb), 1951.
- Suet. *Ner.* (Suetonius, *Nero*), *The Lives of the Caesars*, ed. by J.C. Rolfe, Cambridge-London: (Loeb), 1951.
- Xen. *anab.* (Xenophon, *Anabasis*), ed. C.L. Brownson, London: (Loeb), 1947.

Modern Kaynaklar

- A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum (BMC)*, V. Hems, P. Gardner, G. F. Hill, W. Wroth, I-XXX, London, 1873-1929.
- ANDERSON, J. George (1903). *Studia Pontica I: A Journey of Exploration in Pontus*, Bruxelles.

- ANDERSON, J. George – F. Cumont – H. Gregory (1910). *Studia Pontica III: Recueil des Inscriptions Grecques et Latines du Pont et de l'Arménie*, Bruxelles.
- ARSLAN, Murat (2005). "Kolkhis Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyasına İlişkin Bazı Notlar", *Arkeoloji ve Sanat*, Yıl: 22 (97), Temmuz-Ağustos: 26-40.
- ARSLAN, Murat (2007). *Mithridates VI Eupator: Roma'nın Büyük Düşmanı*, İstanbul: Odin Yayıncılık.
- BEAN, G. E. (1953). "Pontus Yazıtları", *Belleten*, XVII (66): 151-165.
- BEKKER-NIELSEN, T. (2014). "Neoklaudiopolis'in Araştırma Tarihi Üzerine Notlar (Vezirköprü, Samsun ili)", *Höyük*, 6: 41-58.
- BOSCH, Clemens (1946). "Bithynia Tetkikleri", *Belleten*, X (37): 29-53.
- BOYANA, Hülya (1997). *Bithynia Tanrıları ve Kültleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Basılmamış Doktora Tezi).
- BOYANA, Hülya (2006). "Nikomedeia Kenti ve Tanrıça Demeter", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXIX (25): 171-187.
- BOYANA, Hülya (2015). "Nikomedeia Kenti ve Men Kültü", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. M. Haluk Selvi, M. Bilal Çelik, Kocaeli: 61-71.
- BRAUND, David-T. Sinclair (1997). "Map 87 Pontus-Phasis", *Barrington Atlas of the Greek and Roman World: Map-By-Map Directory*, R.C.A. Talbert (ed.), Princeton: Princeton University Press: 1226-1242.
- BUDIN, Stephanie L. (1930). "Sacred Prostitution in the First Person", *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World*, ed. by Christopher A. Faraone & Laura K. McClure, Wisconsin: The University of Wisconsin Press: 77-94.
- BURRELL, Barbara (2004). *Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors*, Cincinnati Classical Studies, Leiden-Boston: Brill.
- Corpus Inscriptionum Graecarum (CIG)*. Berlin, 1825-1877.
- Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)*. I-XVI. Leipzig, Berlin, 1826-1843.
- CUMONT, F. – E. Cumont (1906). *Studia Pontica II: Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie*, Brussels.
- ÇİĞDEM, Süleyman-O. Emir (2016a). "Gümüşhane İli'nin Prehistoriası ve İlkçağı Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Gümüşhane Tarihi (İl Oluşunun 85. Yılında Gümüşhane Tarihi ve Ekonomisi Sempozyumu Tarih Bildirileri) 25-26 Mayıs 2010*, ed. Bayram Nazır-Kemal Saylan, Gümüşhane, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları: 11-34.
- ÇİĞDEM, Süleyman-O. Emir (2016b). "Geç Hellenistik Dönemde Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Stratejik Önemi", *Çayeli'nden Erzurum'a Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu / Armağan Kitap*, ed. S. Kılıç-A. S. Yıldırım, Erzurum: 227-248.
- DÖNMEZ, Şevket (2013). "Öntarih ve Klasik Dönemlerde Amasya: Güncel Arkeolojik Bulgular", *TÜBAR*, (16): 21-56.
- DÖNMEZ, Şevket (2014). "Amaseia Antik Kenti", *Yâr ile Gezdiğim Dağlar: Amasya*, Haz. Filiz Özdem, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları: 9-28.

- EMİR, Osman (2014). *Hellensitik ve Roma Dönemlerinde Pontos (MÖ IV. yy.– MS III. yy.)*. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ERCİYAS, D. Burcu (2001). *Studies in the Archaeology of Hellenistic Pontus: The Settlements, Monuments, and Coinage of Mithridates VI and his Predecessors*, University of Cincinnati, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ERCİYAS, D. Burcu (2005). *Wealth, Aristocracy and Royal Propaganda Under the Hellenistic Kingdom of the Mithradatids in the Central Black Sea Region in Turkey*, Colloquia Pontica (Book 12), Leiden: Brill Academic Publishers.
- ERCİYAS, D. Burcu (2012). “Komana Arkeolojik Araştırma Projesi”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu (1-3 Kasım 2012)*, Tokat: 127-140.
- FLEISCHER, R. (2009). “The Rock-tombs of the Pontic Kings in Amaseia (Amasya)”, *Mithridates VI and the Pontic Kingdom*, Black Sea Studies 9, ed. by Jakob Munk Højte, Aarhus: Aarhus University Press: 109-120.
- FLETCHER, W. G. (1939). “The Pontic Cities of Pompey the Great”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 70: 17-29.
- FRENCH, D.H., (1990). “Amasian notes”, *Epigraphica Anatolica*, XV: 135-138.
- FRENCH, D.H., (1996a). “Amasian Notes 4: Cults and Divinities: The Epigraphic Evidence”, *Epigraphica Anatolica*, XXVI: 87-96.
- FRENCH, D. H. (1996b). “Amasian Notes 5: The Temenos of Zeus Stratios at Yassıçal”, *Epigraphica Anatolica*, XXVII: 75-92.
- GÜVELOĞLU, Ali (2013). “Antikçağ’da Karadeniz’de Balık ve Balıkçılık”, *II. Canik ve Değerleri Sempozyumu*, vol. II, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun: 727-742.
- HAZEL, John (2002). *Who’s Who in the Greek World*, London & New York: Routledge.
- HEAD, B.V. (1911). *Historia Numorum (A Manual of Greek Numismatics)*, London: Clarendon Press.
- HECKEL, Waldemar (2006). *Who’s Who in the Age of Alexander the Great (Prosopography of Alexander’s Empire)*, Oxford: Blackwell Publishing.
- HONIGMANN, E. (1931). “Strabon”, *RE*, XI: 76-151.
- Inscriptiones Graecae ad res Romanas Pertinentes (IGR)*, ed. R. Cagnat-J. Toutain, I-IV, Paris, 1906-1928.
- IŞIK, Adem (2001). *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İPLİKÇİOĞLU, Bülent (2007). *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- JONES, A. H. M. (1998). *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford: Oxford University Press.
- KAYA, Barış (2013). *Mithridates VI Eupator’un Karadeniz Faaliyetleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

- KAYA, M. Ali (2015). "Anadolu'da Roma Egemenliği ve Pompeius'un Siyasal Düzenlemeleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIII: 163-173.
- KOCABIYIK, C. (2014). "Chiliocomum, 'Bin Köylü Ova' Amasya'nın Kuzey Batısında Hellenistik ve Roma Dönemi Yerleşim Düzeninde Meydana Gelen Değişiklikler", *Arkeoloji'de Bölgesel Çalışmalar Sempozyum Bildirileri*, (ed. D. Burcu Erciyas / E. Sökmen), İstanbul: 209-218.
- LAFLI, Ergün-Sami Patacı (2012). "Roma Dönemi'nde Tokat İli'nin Arkeolojisi ve Tarihi: Neocaesarea (Niksar) ve Zela (Zile) Kentleri", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu (1-3 Kasım 2012)*, Tokat: 207-230.
- MAGIE, David (1950). *Roman Rule in Asia Minor I-II*, Princeton.
- MAREK, Christian (1993). *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*, Tübingen.
- MAREK, Christian (2003). *Pontus et Bithynia: Die Römischen Provinzen im Norden Kleinasiens*, Mainz: Philipp von Zabern.
- MITCHELL, Stephen (1993). *Anatolia, Land, Men, and Gods in Asia Minor*, Oxford.
- MITFORD, T. B. (1991). "Inscriptiones Ponticae-Sebastopolis". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 87: 181-243.
- MITFORD, T. B. (1996). "Map 64 Caesarea-Melitene", *Barrington Atlas of the Greek and Roman World: Map-By-Map Directory*, ed. by R.C.A. Talbert, Princeton: Princeton University Press: 985-995.
- OKTAN, M. (2008). "Roma Cumhuriyet Döneminde Pontos'da Yapılan Düzenlemeler", *Anatolia*, 34: 47-75.
- OLSHAUSEN, E. (2002). "Amasea", *Brill's New Pauly Antiquity*, ed. by H. Cancik and H. Schneider, Vol. 1, Leiden-Boston: 560.
- OLSHAUSEN, E.-J. Niehoff (2007). "Pontus", *Brill's New Pauly Antiquity*, ed. by H. Cancik and H. Schneider, Vol. 11, Leiden-Boston: 607-610.
- Orientis Graeci Inscriptiones Selectae (OGIS)*, 1903-1982.
- PEKCAN YALÇINER, N. (1988-1992). "Lâdik-Niksar-Erbaa Yöresinin Jeomorfolojisi Üzerine Bazı Gözlemler", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi*, 3: 175-188.
- PODOSSINOV, A. V. (2012), "Bithynia, Paphlagonia and Pontus on the Tabula Peutingeriana", *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity: Aspects of archaeology and ancient history*, ed. by Gocha R. Tsetschkladze, Oxford: BAR International Series: 203-206.
- RADT, S.-K.L. Elvers (2008). "Strabo", *Brill's New Pauly Antiquity*, ed. by H. Cancik and H. Schneider, Vol. 13, Leiden-Boston: 865-869.
- RAMSAY, W. M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev: M. Pektaş, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- SAPRYKIN, Sergej Ju. (2009). "The Religion and Cults of the Pontic Kingdom: Political Aspects", *Mithridates VI and the Pontic Kingdom*, Black Sea Studies 9, ed. by Jakob Munk Højte, Aarhus: Aarhus University Press: 249-275.
- SØRENSEN, S. L. (2015). "Oath Inscription from Neapolis", *Cedrus*, çev: G. Girdivan, III: 269-276.

- SÖKMEN, Emine (2005). *'Temple States' of Pontus: Comana Pontica and Zela*, Middle East Technical University, Institute of Social Sciences, Ankara (Unpublished MA Thesis).
- STROBEL, K. (2003). "Cappadocia", *Brill's New Pauly Antiquity*, vol. 2: Leiden-Boston: 1073-1076.
- Sylloge Nummorum Graecorum (SNG)*. Vol. IX, Part I: The Black Sea, London: British Museum Press, 1993.
- Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland (SNGvA)*. Sammlung v. Aulock, (Berlin, 1957-1968).
- ŞAHİN, Nuran (2001). *Zeus'un Anadolu Kültleri*, İstanbul: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ŞAROĞLU, G. (2010). *Kappadokia, Pontos, Paphlagonia, ve Kilikia Bölgele-ri'nin Dağları*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TEKİN, Oğuz (2007). *Eski Anadolu ve Trakya*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÜRETEN, Hüseyin (2012). "Amasya Müzesi'nde Sergilenen İki Buluntu Işığında Roma Dönemi'nde Amaseia: Neyi Biliyoruz? Neyi Bilmiyoruz?", *Karadeniz Araştırmaları*, Güz (35): 191-206.
- WADDINGTON W.H. vd. (1904). *Recueil général des monnaies grecques et romaines de l'Asie Mineure: Pont et Paphlagonia*, Paris.
- WELLESLEY, K. (1953). "The Extent of the Territory Added to Bithynia by Pompey", *Rheinisches Museum für Philologie*, Neue Folge, 96 (4): 293-318.
- WILSON, D.R. (1960). *The Historical Geography of Bithynia, Paphlagonia and Pontus in the Greek and Roman Periods*, B. Litt. Thesis, Oxford.
- WILSON, D.R. (1976). "Amaseia", *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, ed. by R. Stillwell, William L. MacDonald, M.H. McAlister, Princeton: Princeton University Press: 47.

RESİM, SİKKE VE HARİTALAR

Resim 1: Amaseia Akropolis'inin Eteklerinde Pontus Krallarına ait Kaya Mezarları (Dönmez 2013: 30)

Resim 2: Caracalla. MS 207. Amaseia. Bakır sikke. Ön yüz: AV KAI M AVP ANTΩNINOC, Arka yüz: AΔP CEV ANT AMACIAC, Zeus Stratios Sunağı (SNGCop. 112; BMC Pont. 10, nr. 30).

Resim 3: Septimius Severus. MS 205-206. Zela, Pontos. Bakır Sikke. Ön yüz: AY KAI L CEPTI CEOYHROC AYG, Arka yüz: ZHLITWN TOY PONT, ET RMB. (SNGvA 6790).

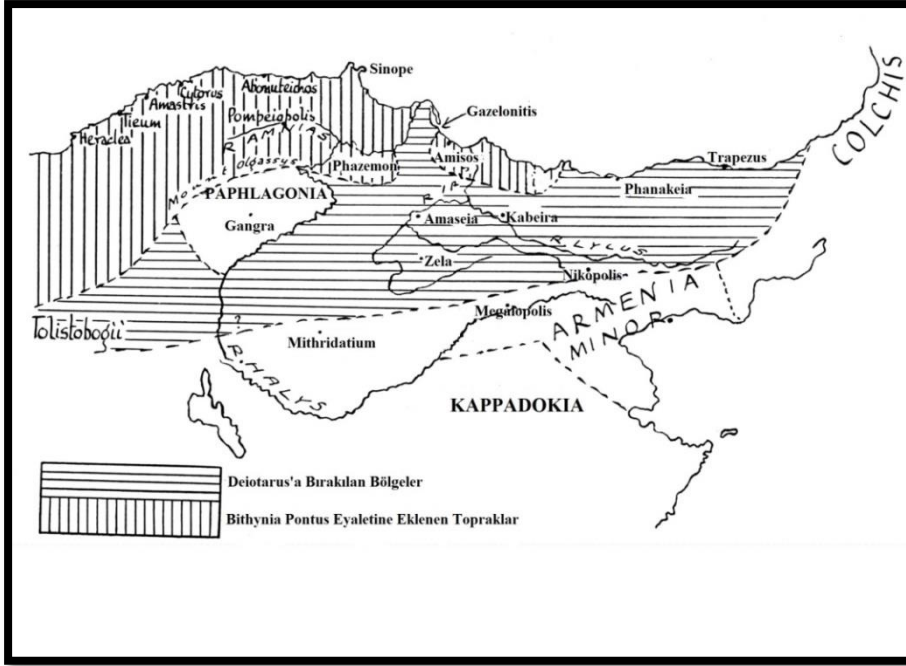
Resim 4: Septimius Severus. MS 193-211. Komana, Pontos. Bakır Sikke. Ön yüz: AY KL CEP CEOYHPOC. Arka yüz: IEPOKAICA KOMANEON, ET BOP. (SNGvA 126).

Resim 5: Caracalla. MS 209-210. Neokaesarea, Pontos. Bakır sikke. Ön yüz: AY KAI M AURHL ANTWNINOC, Arka yüz: KOI PONT NEO KAI MHTRO. (SNGvA 6760).

Strabon'a Göre Antikçağda Amaseia ve Çevresi

Resim 6: MÖ 63'de Pompeius'un Bithynia Eyaletine Kattığı Pontus Toprakları
(Wellesley 1953: 306)

RİZE KALESİ

Eyüp KUL*

ÖZ

Bir koy ve bu koyun ardında yer alan tepe üzerinde kurulan Rize Kalesi, Fatih Sultan Mehmed'in 1461'de Trabzon'u fethiyle Osmanlı Devleti sınırlarına dâhil olmuştur. Fethin akabinde bölgede yapılan tahriri müteakip kale içine nüfus iskân ettirilmiş, askerî olarak da kale güçlendirmişti. Bununla birlikte Trabzon ve Gönve sancakları arasında daha az ehemmiyetli bir konumda yer alan Rize Kalesi, özellikle Gürcistan tarafından gelen ve Karadeniz boyunda eşkıyalık faaliyetleri yürüten Abaza ve Gürcü saldırıları sonrasında ehemmiyetli bir konuma yükselmişti. Bu çalışma da, Rize Kalesi'nin konumu ve ehemmiyeti üzerinde durularak, kalede yapılan tamiratlar ile kaleye sevk edilen mühimmat hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca kalede vazife yapan başta dizdar olmak üzere diğere kale görevlileri hakkında değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rize, Karadeniz, Kale.

ABSTRACT

Rize Castle that was built on a bay and the hill behind this bay was included in the borders of the Ottoman Empire by Mehmed the Conqueror's conquest of Trabzon in 1461. Following the conquest, people were settled in the castle after the area was registered and the castle was strengthened militarily. Rize castle regarded as less important among the Sanjaks of Trabzon and Gönve reached a crucial position after the attacks of Georgians and Abkhazians who came especially from Georgia and carried out banditry activities in the Black Sea region. In this study, the position and importance of Rize Castle will be emphasized and information will be given about repairs to which the castle was exposed and ammunition dispatched to the castle. In addition, evaluations will be made about dizdar and other officials of the castle.

Keywords: Ottoman Empire, Rize, Blacksea, Castle.

Karadeniz, dev dalgaları, kayalık kıyıları, ansızın oluşan fırtınaları, adaların ya da demirleyecek limanların azlığı ve güvenlik gibi sebeplerle tarih boyunca ün yapmıştır (Kinacı 2015:183). Bu şiddetli coğrafi koşullar nedeniyle

---

* Dr.Öğr.Üyesi Eyüp Kul, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Rize/Türkiye, ORCID: 0000-0002-7143-3001, eyupkul@gmail.com

le bölgedeki şehirlerde, doğal olarak koylarda kurulmuştur. Hakeza Rize de, hırçın Karadeniz dalgalarına ve fırtınalara karşı korunaklı, denizcilik faaliyetlerinin yapılabilmesine imkan veren, askerî açıdan ise stratejik öneme sahip Fener burnunun doğusunda yer alan koyda teşekkül etmiştir (Özür 2001:10-11).

Güvenlik başta olmak üzere tarih boyunca kaleler, genellikle şehirlerin etrafı, yol kavşağı ile önemli yerlere giden ana yol, geçit yeri ve dağlar arasındaki boğaz gibi stratejik noktalarda yapılmıştır. Arazinin tabii özellikleri, kalelerin inşa edildiği noktanın seçilmesinde ana etkenlerden biridir. Kolay inşası, az bir kuvvetle savunulabilmesi, uzun süre kuşatmalara dayanabilmesi ve kalenin birkaç yönden doğal şekilde korunaklı olması gibi unsurlar kalelerin bina edildiği yerlerin seçiminde dikkate alınan diğer unsurlardır (Boran 2001:8). Keza Rize Kalesi de beş taraftan sahip olduğu uçurumlar ile savunma için elverişli, doğal bir koy ve tepe üzerinde, deniz ve kara açısından geniş bir gözetleme sahasına sahip bir noktada inşa edilmiştir.

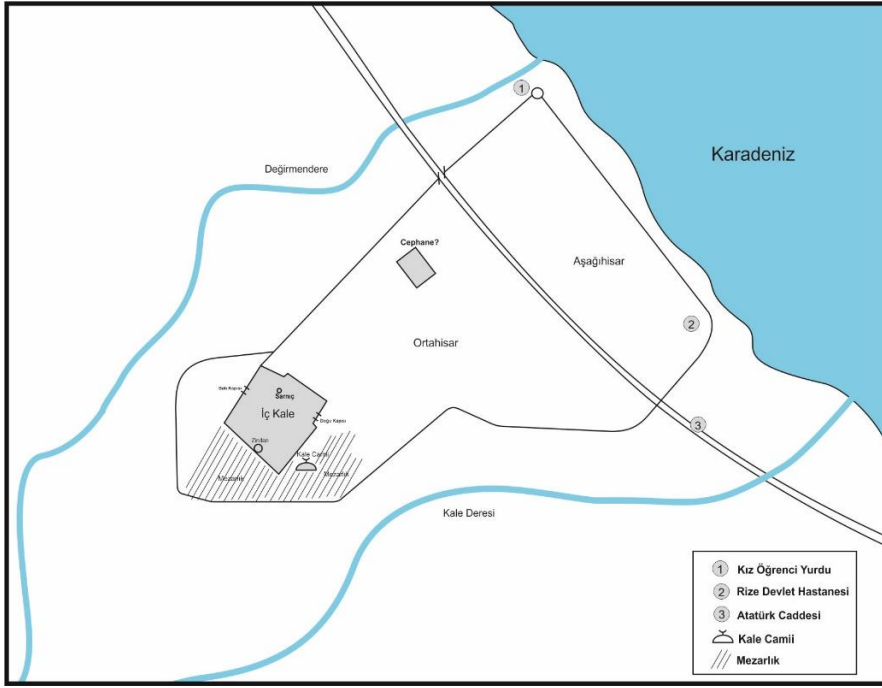
Rize Kalesi, tarih boyunca Kimmer, İskit, Miletoslular, Pers, Büyük İskender, Pontos, Roma ve Emeviler gibi farklı devletlerin egemenliğinde kalmıştır (Köse 2014:71-73). Malazgirt savaşından kısa bir süre sonra Türkler tarafından fethedilen, akabinde Erzurum merkezli Saltuklu Beyliği'nin hâkimiyet sahası içinde yer alan şehir (Piyadeoğlu 2009:91), 1461'de Trabzon'un fethiyle Osmanlı Devleti sınırlarına dâhil olmuştur (İnan 2013:78; Öksüz 2005:98).

Osmanlı fethi sırasında Rize, kale-şehir özelliğine sahip bir yerleşim alanıydı. Günümüzde Rize Kalesi, İç ve Aşağıhisar bölümlerinden oluşmaktadır. Arşiv vesikalarında kale ile ilgili olarak İç Kale, Ortahisar ve Aşağıhisar şeklinde ifadeler olduğu gibi, Osmanlı tahrir defterlerinde eski ve yeni kale olmak üzere iki ayrı kale kayıtlıdır (Bostan 2008:149; Faroqhi 1995:566; Gökbilgin 2006:55). Hâlihazırdaki kalenin haricindeki diğer kalenin nerede olduğu ise tespit edilememiştir. Bununla birlikte Ali Güveloğlu, Rize'ye 10 km mesafede, Gündoğdu köyünde, denizden 30 metre yükseklikte inşa edilen Bozuk Kale adlı bir kaleden bahsetmektedir (Güveloğlu 2012:177). Osmanlı arşiv vesikalarında ifade edilen ikinci kalenin Bozuk Kale olması muhtemeldir.

Anthony Bryer ve David Winfield adlı araştırmacılar, Sinop'tan Gürcistan'a kadar sahil kesiminde yer alan kalelerle ilgili yaptıkları çalışmada, Rize Kalesi hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Yazarlar, İç Kale'nin günümüzdeki şehrin güneybatısında deniz seviyesinden 150 metre yukarıda düz bir tepe üzerinde yerleştiğini ve beş burca sahip olduğunu, İç Kale'ye doğu tarafından zikzaklı bir kapı ile ulaşıldığını, muhtemelen daha sonra eklenen dış kapının ana kale duvarlarından yaklaşık yedi metre aşağıda yer aldığını söylemektedir. Taştan inşa edilen kale duvarlarının 1,5 metre kalınlığında ve aynı yükseklikte inşa edildiğini, İç Kale'nin beş yönden uçuruma sahip olduğunu, burçların yuvarlak ya da yarı yuvarlak yapıldığını, aşağı surların duvarlarının İç Kale gibi aynı büyüklükte dikdörtgen şeklinde inşa edildiğini, batı duvarlarının dokuz kuleden meydana geldiğini, deniz duva-

rının denize paralel olarak sekiz numaralı kuleden doğuya uzandığını, bulunan kanıtlar nedeniyle doğu duvarlarının diğer duvarlara oranla daha yüksek olduğunun ifade etmektedirler (Bryer vd. 1984:332-334; ayrıntılı bilgi için bkz., Ek 1: Rize Kalesi Krokisi).

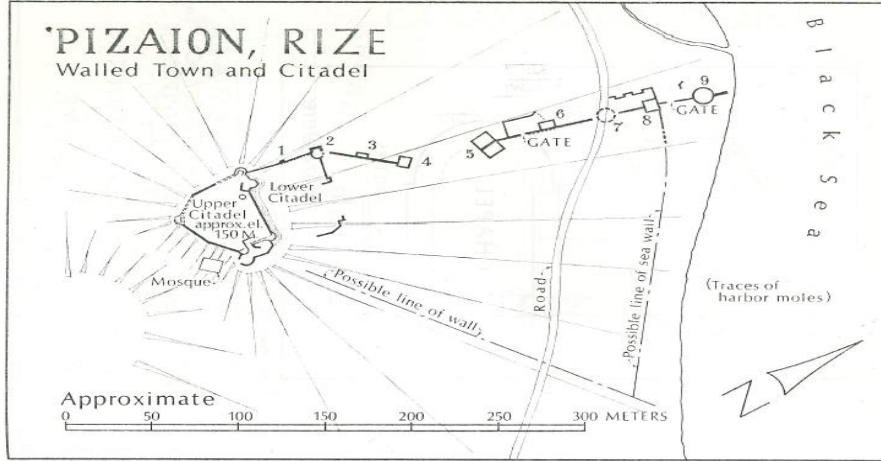
Yine Rize Müze Müdürlüğü tarafından da 2011 yılında kale ile ilgili bir rapor hazırlanmıştır. Raporda belirtildiği üzere, yapılan bir kazı sırasında rastlanılan izlerden, doğu tarafındaki surlarının vadi yamaçlarını takip ederek kale camisini de içine alarak devam ettiği belirtilmektedir (Kaya vd. 2011: 15.06.2011 Tarih Sayı: 34 nolu Rize Müze Müdürlüğü Raporu).

Rize Kalesi Planı (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü Araştırma Görevlisi Gökçe Arifoğlu tarafından çizilmiştir)

Bu çalışmalara ilaveten arşiv vesikaları da dikkate alınarak tarafımızdan yerinde incelemeler yapılmış ve akabinde bir plan hazırlanmıştır. Bu planda da görüldüğü üzere Rize Kalesi, genel olarak batıdan Değirmendere, doğudan Kale deresi, kuzeyden ise Karadeniz ile çevrelenmiştir. Yani kale, Karadeniz ile iki dere arasında, doğal imkânlardan istifa edilerek kurulmuştur. Rize Kalesi, Aşağıhisar'dan İç Kale'ye doğru çıkıldıkça darlaşan ve dikleşen bir yapı özelliği göstermektedir. Deniz kenarından tepeye çıkıldıkça coğrafyanın etkisiyle Değirmendere ve Kale deresi taraflarında uçurum alanları oluşmaktadır. Bu da kaleyi sakinleri için daha güvenli bir yer yapmakta, şehrin savunulması da kolaylaştırmaktadır. İç Kale'nin bulunduğu alanın ardı da çok dik yamaçlara sahiptir. Bu nedenle kale, doğal yapısı nedeniyle, neredeyse güney, kısmen de batı ve doğu tarafından kuşatılması imkânsız

bir özellik gösterir. Şehrin dış dünya ile bağlantısını temin eden Rize limanı da kuzey surlarının önünde yer almış olmalıdır. Nitekim hali hazırda mevcut batı cephesi burcunun hemen doğusunda yer alan Kredi Yurtlar Müdürlüğü ile Devlet Hastanesi arasında bulunan ana yol önünün deniz olduğu şehir sakinleri tarafından belirtilmiştir. Deniz dolgusu çalışmaları daha yeni sayılır. Kalenin liman gerisinde yerleşmesi, zahire naklinde ve mühimmat takviyesinde kolaylıklar sunmuş olmalıdır. Aşağıhisar bölgesinde, batı tarafında yer alan kale kapısı, deniz yoluyla getirilen askerî malzeme ve zahirenin kale içine sevkinde rol oynayan noktalardan biridir.

Anthony Bryer ve David Winfield tarafından tazırlanan Rize Kalesi planı
(Bryer Vd. 1984:118)

Günümüzde Aşağıhisar'ın batı tarafında kale duvarları mevcuttur. Tepe üzerinde yer alan İç Kale'nin büyük kısmı ise ayaktaadır. Bu bölümle ilgili olarak yenileme çalışmaları başlatılmıştır. Aşağıhisar ise imara açılmış, hali hazırda devam eden yüksek katlı bina yapımı nedeniyle bu alandaki kale eklentileri büyük oranda yok olmuştur. Keza kale her geçen gün, içinde süren çalışmalar nedeniyle yok olmaya devam etmektedir.

Sultan II. Bayezid'den itibaren tutulan defter ve belgelerden kalede topçu sınıfı mensupları hakkında bilgi edinilmektedir. Fakat kalede, cephanenin nerede olduğu ile ilgili kesin bir hüküm vermek zordur. Bununla birlikte kale içinde yapılan gözlemlerde, Ortahisar bölümünde ve batı duvarlarına yakın bir noktada bazı kalıntılar tespit edilmiştir. Yine eşkiya Ali ve adamlarının top atılması neticesinde buldukları gemilerin batacağı korkusu yaşadıkları ve bundan dolayı Rize limanına çıkamadıkları arşiv vesikasına yansımıştır (BOA, İE, DH, 574). Bu kayıttan da yola çıkarak cephaneliğin, Ortahisar'da, nispeten daha az eğimli bir noktada batı cephesinde yer alan kapının hemen üstünde yer aldığı iddia edilebilir.

Rize Kalesi'nin bölge kaleleri içindeki konumu dikkate alındığında daha az ehemmiyetli kaleler sınıfına girdiği söylenebilir. Kalenin bulunduğu

coğrafi şartlar, ana yollara uzaklık, küçük bir yerleşim alanı olması gibi nedenler, kaledeki askerî varlığı da etkilemiştir. Nitekim Rize Kalesi'nde, 1486'da 31, Yavuz Sultan Selim'in Trabzon sancakbeyliği sırasında 48 (Bostan 2008:148-149; Bostan 2002:210-211, 276), Kanuni Sultan Süleyman'ın iktidarının ilk yılında 31 (BOA, TD, 387:739; Gökbilgin 1962:322), 1583 yılında 30 (Bostan 2008:148-149; Faroqhi 1995:566; Bostan 2002:210-211, 276) kişi görev yapmaktaydı. Bundan sonraki tarihlerde kalede görevli personelin net sayısına ulaşılammıştır. Bununla birlikte XVII. yüzyıl sonlarına ait bir belgede, Rize Dizdarı Hasan'a şahitlik edenler arasında 38 kale görevlisi kaydedilmiştir (BOA, C.AS, 35003). Şahitler haricinde kalede başka görevlilerde olmalıdır. Yukarıda yer alan kayıtlardan Rize Kalesi'nde, farklı dönemlerde 30 ila 50 arasında personel bulunduğu söylenebilir. Muhakkak ki, artan eşkıya tazyikleri ve kaza dışından gelen tehditlere paralel olarak, kaledeki asker sayısı artırılmış veya azaltılmıştır.

Rize Kalesi, etrafındaki Batum ve Trabzon kalelerine göre yaklaşık $\frac{1}{4}$ oranında daha az askere sahiptir. XVIII. yüzyıl başlarında Batum Kalesi'nde 200-300 arasında yeniçeri mevcutken (Bostan 1992:210), Trabzon Kalesi'nde aynı dönemlerde ortalama 300-400 arasında kale kuvveti vardı (Öztürk 2011: 67-70). Bu bilgilerden bölgede yer alan kalelerdeki görevli sayısı dikkate alındığında, Rize Kalesi'nin daha az ehemmiyetli kaleler sınıfına girdiği rahatlıkla söylenebilir.

İç Kale ve Rize Kalesi Camii'nden Bir Görünüm
(<http://www.rizekulturturizm.gov.tr/TR,127865/kaleler.html>)

Rize Kalesi'nin Ehemmiyeti

Osmanlılar, İstanbul'un fethini müteakip Karadeniz'i bir Türk gölü olarak tahayyül etmiş ve bölgede hâkimiyeti olan başka devletlerin faaliyetlerine son vermek amacıyla çalışmalar yapmıştır. Bu harekâtların bir ayağını oluşturan Trabzon ve çevresi 1461'de fethedilmiş, akabinde 1475 yılında da Kırım, Osmanlı topraklarına katılmıştır. Bu fetihler Venedik ve Ceneviz devletlerini Karadeniz'den uzaklaştırırken, Rize-Sohum arasında yaşayan ve

baskınlarla elde ettikleri esirleri ticaret gemilerine satarak geçinen Abazaları rahatsız etmiştir. Zira Abazaların korsanlık faaliyetlerinden Rize Şehri de zarar görmüştür (Bostan 2008:148).

XVI. yüzyılın sonlarına doğru Abaza, Çerkez ve Gürcüler, Karadeniz kıyılarında yağma hareketlerini artırmıştır. Karadeniz kıyılarında, özellikle de Batum beylerbeyinin denetim sahasında meydana gelen asayiş bozuklukları, güvenlik zafiyetine neden olmuştur. Zamanla Trabzon'a kadar olan alanları da içine alarak genişleyen bu baskınlar, Osmanlıları bölgede tedbir almaya itmıştır (BOA, MD, C.47:76). Bu doğrultuda Sultan II. Selim döneminde silah kaçakçılığının engellenmesi amacıyla gemilerin iskelelere yanaşmaları izne bağlanmıştır. Yine bununla bağlantılı olarak diğer bir tedbir ise Rize ve diğer sahil kalelerinde görevli muhafızların, kayıklarıyla sahillerde devriye atması, deniz güvenliğini tesis etmeleridir (Bostan 2008: 148).

Bu denetimde önemli sorumluluklar alan kale, konumu nedeniyle Gönnye idi. Günümüzde Sarp sınır kapısına yakın bir noktada, bölgenin önemli kalelerden olan Gönnye Kalesi'nde görevli muhafız ve azebler, Abaza kâfirlerinin Karadeniz kıyılarındaki seyr ü sefer güvenliğini aksatmalarına mani olmak için çaba gösteriyor, tüfekli bir şekilde kayıklarla denize açılıyordu. Yine Trabzon'dan gelen miri kayıklar da Rize ve diğer kalelerdeki erleri serhat muhafazası için Gönnye'ye getiriyordu. Rize Kalesi askerleri de, seyr ü sefer güvenliği için sıklaştırılan denetimlerde görevlendirilmişti. Fakat 1572'de Rize'den bölgeye sevkine karar verilen askerlerin gidişleri gecikmiş, bu yıl içinde gelmeyen askerlerin bir an önce gönderilmesi işi Erzurum beylerbeyine havale edilmiştir (BOA, MD, C.19: 1/2; Bostancı 2002:2).

XVI. yüzyılın başlarından itibaren Doğu Karadeniz'de yağma ve bilhassa esir alma amacıyla baskınlarda bulunan Abaza ve Gürcü eşkıyalarına karşı devlet, Rize Kalesi'ni de içine alan bölgedeki kale askerlerini vazifelendirdiği gibi yerli Hıristiyan askerlerden sayılan martolosları da hizmete sokmuştu (Geniş bilgi için bkz., Pamuk:2003, 185-216). Abaza ve Gürcü eşkıyalarının bölgedeki faaliyetlerinin yakından takip edildiği, gerekli hallerde ilave askerî tedbirler alınmak suretiyle huzurun tesisine çalışıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Bu tedbirlerden biri de idarî alanda yapılan düzenlemelerdir. 1581 tarihli bir tevcihat defterine göre Rize Kalesi, Sohum Sancağı'na bağlı kaleler arasında gösterilmiştir (Mehmedov 1997:117). Artan Gürcü ve Abaza taziyeleri, Rize kazası ve kalesinin de Sohum'a bağlanmasına neden olmuştur.

Yağma ve esir alma gibi kanunsuz işlerde yer alan Abazalılar, ihtiyaç duydukları silahları, bölgede hizmet eden rençber gemilerinden gayr-i resmi yollarla temin etmekteydi. Bununla ilgili İstanbul'da divana akseden 1584 tarihli bir arşiv vesikasından, bazı rençber gemilerinin silahları kaçak yollardan bölgedeki Abaza kâfirlerine sattığı anlaşılmaktadır. Bunun üzerine bu işe karışan gemiler, denize açılmaktan men edildiği gibi, silahları satanların yakalanması için Faş kaptanı kalite (bu terim belgelerde kalyata, kalyete, kalyat ve kalite olmak üzere farklı şekillerde geçmektedir. 42-48 zira uzunluğunda, 19-24 oturaklı, çekdiri nevinden bir gemi cinsi olan kali-

telerden genel olarak takip hizmetinde istifade edilirdi. Bkz. Bostan 2003:84, d.16) ile rençber gemileri üzerine gönderilmiştir. Bu tedbirlerden olarak Rize Kalesi dizdarı da, Faş kaptanına yardımla vazifelendirilmiştir (BOA, MD, C.53:44).

XVII. yüzyılın başlarında kıyılara yönelik korsan saldırılarının yeniden başladığı görülmektedir. Bu seferki baskının müsebbipleri Abaza ve Gürcü eşkıyaları değildi. Karadeniz'in kuzeyinden gelerek yağma hareketlerini yapan Don Kazakları, yüzyılın başından itibaren kıyı kesimlerinde etkinliklerini yoğunlaştırmıştı. Don Kazaklarının baskınlarından 1621 yılında Rize de nasibini almış, şehir bu yağma sırasında büyük zarar görmüştü (Bostan 1998:148).

Dış kaynaklı yağma ve talan hareketlerinin yanı sıra bazı dönemlerde yerelden kaynaklı eşkıyalık hareketleri de şehirde asayişin temininde sıkıntılara neden olmuştur. Nitekim 1677 yılında Rize ve civarındaki yerleşim yerlerini de içine alan ciddi bir asayiş problemi meydana gelmiştir. Rize sakinlerinden eşkiya Ali Ağa ile oğulları Abdi, Ömer, Hüseyin, Osman ve bunlarla birlikte hareket eden asiler, Rize Şehri ve civarında birçok kanunsuz eylemde bulunmuştur. Ali Ağa, ahaliyi çeşitli baskılara maruz bıraktığı gibi, Rize ve civarındaki kazalarda görevli kadıları da kendi tarafından yaptırılan kulelere kapatmak suretiyle istediği işleri zorla imza ettirmişti. Yine kadılardan özel işleri için 14'er beyaz hüccet ile memhur kadı arzı beyaz kâğıtları almış, kazaskerler tarafından verilen kısmet mektuplarının sahtelerini yaptırmıştı. Eşkiya reisinin oğlu Osman'da, bölgedeki zeamet sahiplerini tehdit ederek mallarını gasp etmişti. Zaim Hasan Ağa'nın zeamet gelirlerine zorla el koyan Osman'ın ele geçirilmesi için hakkında yakama kararı çıkarılmıştı. Bunun üzerine Osman, Arhavi Kazası iskelesinde yer alan mahzenlerde tabur şeklinde metrisler kazmış ve bu metrisler içine 50-60 kadar yandaşını yerleştirmişti (BOA, İE, DH, 574).

Ali Ağa, oğulları ve diğer eşkıyaların Rize'deki askerî erkân tarafından engellenemediği anlaşılmaktadır. Nitekim faaliyetleri Trabzon'a aksetmiş, durumun vahameti Trabzon muhafızı Mehmed tarafından İstanbul'a bildirilmişti. Eşkiya Ali ve adamlarının ele geçirilmesi ve asayişin yeniden tesisi için dergâh-ı ali kapıcıbaşlarından Zülfikar Ağa görevlendirilmişti. Mübaşire, Ali Ağa, oğulları ve diğer eşkıyaları yakalayarak mallarına devlet adına el koyması emredilmişti. Tevdi edilen görev üzerine derhal harekete geçen mübaşir Zülfikar Ağa, 10 Mayıs 1677'de Trabzon'a ulaşmıştı (BOA, İE, DH, 574). Zülfikar Ağa, şehirde ilk iş olarak Trabzon Valisi Mehmed Paşa, Trabzon Kadısı Ali Efendi, bölgede yer alan serdarlar ve diğer askerî görevlilerle görüşmüştür. Devlet erkânı ile yaptığı görüşmelerin akabinde, eşkiyanın ele geçirilmesi için halkla da istişarelerde bulunmuştur. Trabzon'da toplanan askerî mecliste alınan kararlardan biri, eşkiyanın sıkıştırılabilmesi ve daha kolay bir şekilde ele geçirilebilmesi için Ahıska beylerbeyinden de yardım alınmasıdır. Karar verilen askerî planlama göre, Trabzon Eyaleti askeri batıdan, Ahıska Eyaleti askeri ise doğudan eşkiyayı çembere alacaktı. Zira mübaşir ve Trabzon valisinin isteği doğrultusunda harekete geçen Ahıska

beylerbeyi de bölgeye 100 kadar sekban sevk etmişti (BOA, İE, DH, 574). Alınan diğer bir karar da, vilayet kuvvetleri ile onlara yardım edecek ahalinin kayık ve sandallarla Trabzon'dan Rize'ye hareketi idi. Trabzon'da yapılan görüşmeler sırasında eşkıyalar, Rize'ye yakın bir liman olan Erek (Derepazarı) civarında olmalıdır. Nitekim Trabzon valisinin sandal ve kayıklarla üzerine yürüdüğü bilgisini alan Ali Ağa, oğulları ve diğer eşkıya kaçış planlaması yapmıştır. Gemilere mal ve eşyalarını yükleyen ve cephane ile de takviye eden eşkıyalar şafak vaktinden bir saat önce Rize limanına ulaşmıştır. Trabzon'dan hareket eden askerî erkân Derepazarı limanına vardığında, eşkıyanın yarım saat önce Rize limanı civarında görüldüğünü öğrenmişti. Rize limanı açıklarında bekleyen Ali Ağa, limanın top ile muhasara edilmiş olması ve gemilerin batırılma ihtimali gibi sebeplerle Rize limanına çıkamamıştı (BOA, İE, DH, 574).

Keza kaçmak içinde havada yeterli rüzgârın olmadığını fark eden asiler taktik değiştirmiş, para ve kıymetli eşyalarını bir sandala yüklemiştir. Ali ve adamları, hazırlıkların ardından Arhavi taraflarında yer alan dokuzar karış kalınlıkta duvarla örülü Muagenezu adlı kuleye (ki bu kule bizzat Ali Ağa emriyle yapılmıştır) doğru harekete geçmiştir. Askerî erkân da, Ali Ağa ve oğlu Abdi Ağa'nın kaçtıklarını haber almıştı. Asilerin Muagenezu adlı kuleye çıkma niyetlerinde oldukları tahmin edildiğinden gerekli tedbirler alınmıştı. Bu tedbirlerin yerinde olduğu, Ali Ağa ve oğlu Abdi Ağa'nın kuleye çıkamamasından anlaşılmaktadır. Bu girişimden bir netice elde edemeyen Ali Ağa, akabinde Arhavi Kazası limanında bulunan, şahsına ait iki gemiden birine çıkmayı başarmıştı. Kiser adlı iskeleye doğru hareket eden asiler, bu iskelede Reis Hacı İbrahim'in gemisini basıp elindeki zahiresini ve iskelede çalışan 25 kadar gemiciyi zorla ele geçirmiştir. Gerekli takviyeyi de sağlayan Ali Ağa, denize açılarak gece vakti Makaryal adlı iskeleye ulaşmıştır. Burada etrafı çevrilen ve teslim olması talep edilen Ali Ağa, buna yanaşmadığı gibi askerlere de ağza alınmayacak küfürler etmiştir. Bunun üzerine denizde gece yarısına kadar süren bir mücadele meydana gelmiştir. İşin uzaması üzerine kıyıda olayı takip eden Trabzon valisi, Kethüda Hüseyin Ağa komutasında 300 tüfenk-endaz askerini asiler üzerine sevk etmişti. Büyük miktarda askerin gönderildiğini gören Ali Ağa ve 30 kadar eşkıya, mukavemet edemeyeceklerini anlayarak, değerli eşyalarını yeniden sandala yükleyip gemiyi terk etmişti. Asiler, Gönye Kalesi'ne veya bu mümkün olmadığı takdirde Abaza kâfirlerine sığınmak niyetindeydi (BOA, İE, DH, 574).

Karanlıktan istifade ile firar ettikleri anlaşılan eşkıyalar, geceyi denizde geçirmişti. Kaçmak için uygun rüzgâr bulamayan Ali Ağa ve adamları, ertesi gece yarısında Arhavi Kazası'nda Birunid adlı iskeleye çıkmıştı. Burada deniz kenarında bir mağarada saklanırlar iken 20 kadar askerle bölgede bulunan Gönye çavuşu Mustafa ibn-i Yusuf'un baskınına uğramışlardı. Bu baskın sırasında Ali Ağa, hazinedarı ile birlikte yakalanmıştı (TŞS 1850: 66).¹

¹ Trabzon'da mahkeme tarafından yapılan soruşturmada eski Gönye çavuşu Mustafa, iki sepet sandık ve bir çekmece ile yakalanan Ali Ağa'ya ait sepetlerden birinin boş, diğerinin içinde bir

Ali Ağa ve adamları ile birlikte yüklü miktarda değerli eşya ve mal da ele geçirilmişti. Eşkiyanın muhalefatı Trabzon ve Ahıska valileri arasında sıkıntıya neden olmuştu. Nitekim Ahıska beylerbeyi tarafından bölgeye sevk edilen 100 civarındaki sekban, asileri ve eşkiyanın eşyalarını Gönye çavuşu elinden alarak Ahıska Beylerbeyi Arslan Paşa'ya göndermişti (BOA, İE, DH, 574).

Bu gelişmeler üzerine devreye giren Trabzon valisi, Ahıska beylerbeyi-ne iki kez adam göndermiş, eşkiyaların devlete ve halka verdikleri zararın tanzimi için Trabzon'a gönderilmelerini talep etmişti. Ahıska beylerbeyi tarafından 27 gün bekletilen askerler, bir netice alamadan Trabzon'a dönmüştü (BOA, İE, DH, 574). Bu arada Ahıska beylerbeyi de boş durmayarak, silahlarına el koyduğu suçluları yargılatmış, mahkeme sonunda asilerden bazılarını hapse atmıştı. Ayrıca asiler tarafından Rize ile Gönye arasında inşa edilen çeşitli yerlerdeki kuleler de yıktırılmıştı. Ahıska beylerbeyinin bu faaliyetlerine müteakip, İstanbul'a yaptığı arz, bölgede ve özellikle de Rize ahali arasında hiç hoş karşılanmamıştır. Arslan Paşa, İstanbul'dan, Ali Ağa ve ona tabi eşkiyanın affedilerek serbest kalmalarını talep etmişti. Beylerbeyinin İstanbul'dan isteğine karşılık, Rize ve civarındaki ahali "...cezaları verilmez ise takat getiremeyub celâ-yı vatan edüb perakende ve perişan olmamız mukarrerdir..." (BOA, İE, DH, 574) şeklinde başkente mahzar yazmıştı. Reaya, eşkiyanın tekrar salıverilmesi halinde, kanunsuz uygulamaların yeniden yaşanacağını, baskılardan şehir ve civarında yine huzurun kalmayacağını ve bu nedenlerle ahalinin yerlerini terk edeceğini bildirmişti.

Bölge halkının yanı sıra Trabzon muhafızı Mehmed, Trabzon Kadısı Ali, müfettiş Zülfikar, Rize kazası mütevellisi Mehmed ile diğer askerî personel de eşkiyanın salı verilme ihtimaline itiraz etmiştir. Bölgeden gelen şikâyetleri dikkate alan devlet merkezi, Ahıska beylerbeyine yeni bir mübaşir göndererek, Ali Ağa, hazinedarı ve diğer eşkiyaya ait malların mübaşire teslimi istemişti (BOA, İE, DH, 574).

Ali Ağa, oğulları ve onlarla birlikte hareket eden eşkiyaların kanunsuz hareketleri başka kişileri de cesaretlendirmiş olmalıdır. Zira Rize Kazası dâhilindeki köylerde, yeniçeri, korucu, oturak, topçu ve kul oğlanı olduklarını iddia eden bazı kişiler türemişti. Kaza dâhilinde devlet düzeninin tesisinde yaşanan sıkıntıların çözümü için şu yol tercih edilmişti. Askerî personelle ahalinin ayırt edilebilmesi için kaza dâhilindeki neferler bizzat İstan-

---

al çuka aba, bir kaftan, üç sarık, iki kavuk, üç gömlek, bir kemer, iki astar ve diğer giysilerinin olduğunu ve o esnada hazır olan Trabzon valisi kethüdası Hüseyin Ağa'ya eşyalarını teslim ettiğini ifade etmiştir. Sicil silik olması dolayısıyla tam okunamamakla birlikte Hüseyin Ağa ise sorgusunda Gönye çavuşunun aksine bir sim saat ve diğer eşyalardan bahsetmektedir. *TŞS.1850*, s.66.

Muagenezu kulesi, Arhavi'de bulunan Ciğa Kalesi; Kiser iskelesi, Hopa'ya bağlı bir sahil köyü olan Kise veya Arhavi'ye tabi XIX. yüzyıla kadar iskelelerin mevcut olduğu Kapisre/Kapise; Makaryal iskelesi, günümüzde Makriyali olarak adlandırılan Fındıklı ilçesi sınırları dâhilinde küçük bir liman köyü ve Birunid ise Hopa-Arhavi arasında, Hopa'ya bağlı günümüzde Peronid olarak adlandırılan bir sahil köyü olmalıdır. (Yer tespitinde yardımlarını esirgemeyen Dr.Öğr.Üyesi Hüseyin Saraç'a müteşekkirim)

bul'a davet edilmiş, ispat-ı vücutta bulunmaları istenmişti. Bunun yanı sıra tedbirsiz davranarak olayların büyümesinde sorumlu görülen Rize Kalesi yeniçeri serdarı da görevden el çektirilmişti. Ayrıca kalede görevli olup kaza dâhilinde gelir tasarruf eden cebeci, topçu ve yeniçeri mensuplarının teftişi için de bölgeye mübaşir sevk edilmişti (TŞS 1850: 4-5).

İkinci Viyana kuşatması sonrasında, Osmanlı Devleti dört devlet ile uzun bir savaşa girişmişti. 16 yıl devam eden uzun savaş sırasında, taşrada-ki bir kısım askerde sürekli bir şekilde cepheye davet edilmişti. Taşrada görevli askerlerin büyük çoğunluğunun yokluğu, devlet düzeninde aksamalara sebep olmuştur. 1691'de Of ve Rize kazaları dâhilinde yer alan köylerde de aynı sıkıntılar baş göstermiştir. Asilerden en fazla etkilenen şüphesiz savunmasız bölge halkıydı. Eşkiyalar, halkı taciz edip mal ve erzaklarını yağmalıyor, bu işleri bırakmaları, suçlarından vazgeçmeleri için gönderilen mübaşirleri dinlemiyordu. Hakeza mübaşir geldiğinde kaçıp gizleniyor, gidişlerinde ise ortaya çıkarak halkı "...siz bizden şikâyet eylediniz..." diyerek darp ediyordu. Bölgedeki eşkiyanın kanunsuz eylemlerinden vazgeçerek halk üzerinde baskı kurmaları mani olunması, bunun aksine davranmaya devam etmeleri halinde Rize ile Of kazaları dâhilinde yaşamalarına müsaade edilmeyerek başka diyarlara sürülmeleri emredilmişti. Yine de zorbalık ile Rize ve Of kazalarında ikamet etmekte direnen asilerin ise Rize Kalesi'ne hapsedilmeleri yönünde karar alınmıştı (BOA, MD, C.100: 139; Şakar 2007:255).

Osmanlılar, Kutsal ittifak ile devam eden savaş sırasında ve savaşın bitiminde, hâkimiyetleri altında yer alan Açıkbaz, Güril ve Dadyan gibi Gürcü prensliklerinin Ruslara meyletmemesi için büyük çaba göstermiştir. Bu işle sorumlu tutulan Çıldır beylerbeyliği, sınır hattında gerekli tedbirleri aldığı gibi ihtiyaçlara göre de takviye birlikler sevk ederek bu prenslikleri kontrol altında tutmuştur. Aslında bölge sakinlerinin de bu doğrultuda istekleri söz konusudur. Nitekim 1699'da Gürcü, Abaza, Laz gibi Hıristiyan ve Müslüman Kafkas ahalilerinden eşkiyalık ve korsanlık yapan kişilere mani olunması bölge halkının taleplerindendi. Bütün tedbirlere rağmen ertesi yıl, kaçakçılık olayların devam ettiği arşiv belgelerine yansımıştır. Kaçakçılık faaliyetlerinde bulunan Abaza kâfirleri nedeniyle, halkın huzursuz olduğu Güril ve Dadyan beyleri tarafından da İstanbul'a bildirilmişti (Özkan 2007:58-59). Beylerin arzlarında dile getirdiği sıkıntılardan başka, ticaret amacıyla Karadeniz'e gelen bazı gemi reisleri, esirlerle birlikte top ve mühimmatları da Abaza eşkiyalarına satmaktaydı (Serdar 2009:69).

Keza Gürcü prenslikleri arasında yaşanan anlaşmazlıklara ilaveten, Güril prensi Mamy'a'nın üç prensliği bir çatı altında toplama gayreti söz konusuydu. Osmanlılar, Gürcü prenslerinin girişimleri ile Abaza eşkiyalarının yaptığı kaçakçılık ve haydutluklara da mani olamamıştı. Bunun üzerine sorunun yerinde halledilmesi için, 1703'de Gürcistan seferine karar verilmişti (Uzunçarşılı, C.4/1, 1988:20-21).

Rize Kalesi'nde Yapılan Tamiratlar ve Mühimmat Sevkleri

Osmanlılar, fethettikleri şehir veya kalelerde, önceliklerine göre çeşitli alt yapı çalışmalarında bulunmuştur. Bu hizmetlerinin bir kısmı asayişî sağlamak için kale onarımı gibi askerî amaçlı iken, bir kısmı sosyal yaşamının idamesi için cami ve mescit gibi dinî yapıları içermiştir. 1461 yılında Osmanlı hâkimiyetine geçen Rize'de ve Rize Kalesi'nde de gerekli onarımlar ile şehrin iskânının daha da sağlıklı yerine getirilmesi amacıyla yeni ilaveler yapıldığı söylenebilir. Bu doğrultu da XVII. yüzyıl ortalarında kaleye bir de cami ilave edilmiştir².

Fizikî olarak güçlendirilen kalelere, daha da iyi savunulabilmesi için mühimmat takviyesi yapılmıştır. 1663'de Boğazkesen Kalesi'nden Gönve Kalesi'ne kadar olan Karadeniz kıyılarındaki bütün kaleler denetlenmiş, Rize Kalesi'nde bulunan barut-ı siyah ve toplar, Rize dizdarının yardımı ile deftere kaydedilmiştir (BOA, MD, C. 94:8, 12; Karaca 2008:39). Bu denetim sırasında kalede ne kadar top ve barut-ı siyahın olduğu ile ilgili bir bilgi elde edilememiştir.

Rize, Abaza, Gürcü ve Don Kazakları tarafından yapılan baskınlar ile bazı eşkıya olayları dışında, incelenen dönemde nispeten güvenli bir yerleşim yeri özelliği göstermektedir. XVIII. yüzyılın başlarında, tüm Osmanlı coğrafyasını kapsayan geniş bir imar faaliyetine girişilmiştir. Bu inşa çalışmalarından bir kısmı askerî amaçlı yapılan kale onarımları veya yeni kale inşalarıdır. Nitekim bu faaliyetler sırasında Rize Kalesi de (BOA, MAD, 4355) elden geçirilmiştir.

Elden geçirilen kalelerden biri olan Rize Kalesi'nde, cephane, mescit, Zindan ve Yarıkkuale duvarları, havale yerleri ve kalenin çeşitli noktalarında yıkılan duvarlar onarım yapılan bölgelerdir. Kalenin tamirâtı için gerekli olan zaman ve tamirâtın ne kadar bir ücretle yerine getirilebileceği Rize Kadısı Ebubekir Efendi başkanlığındaki heyetin ilk işi olmuştur. Yapılan inceleme neticesinde kalenin onarımı için 1.000 kuruş keşif raporu hazırlanmıştır. İhtiyaç duyulan paranın yarısının Trabzon gümrüğü gelirlerinden karşılanmasına karar verilmiş, paranın havalesi için Trabzon emini ve Trabzon kadısına hüküm göndermiştir (BOA, MAD, 4355: 235).

Fizikî olarak alt yapısı hazır hale getirilen, cephanesi onarılan kaleye, akabinde mühimmat takviyesi yapılmıştır. XVIII. yüzyılın başlarında tutulan ve kalelerde yer alan mühimmatı gösterir defterde, Rize Kalesi'nde üç tunç-ı sagir, birer enik tunç ve tunç top olmak üzere beş top ile 250 kıyye kurşunun (BOA, D.BKL.d.32288:3) mevcut olduğu görülmektedir.

Kaleye gönderilen mühimmatın, Abaza tehlikesi nedeniyle yeterli görülmediği, daha fazla miktarda mühimmatın sevkinin istendiği Rize kadısının arzından anlaşılmaktadır. 1703 yılında gerçekleştirilen Gürcistan sefe-

---

² Kaleye ait kitabe tarafımızdan yerinde incelenmiştir. "*Sahibü'l-hayrat Halil Ağa, Avn-i Hak ile etdi bir mescid bina, Hâtif-i gaybî dedi tarihini, hakken makamıdır cennet-i a'lâ, sene 1069*". Rize Kalesi mescidi, ana kapının sağ tarafındaki kitabe de belirtildiği üzere hayır sahibi Halil Ağa tarafından 1069/1658-1659 yılında bina edilmiştir.

rinin sonrasında da Abaza kâfirlerinin bölgede yaptığı eşkıyalıklar engellenmemiştir. Seferden iki yıl sonra, Abaza taifesi yeniden Rize önlerinde görülmüştür (Bostan 2008:148). Bu gelişme üzerine Rize Kadısı Ebubekir Efendi, Rize Kalesi'nde yeterli top, barut ve yuvarlak olmadığını bildirmiştir. Ayrıca kadı, sorunun çözümü ve eşkıyanın Rize'den daha kolay bir şekilde savuşturulabilmesi amacıyla, Trabzon kadısı ve Trabzon kalesi dizdarından mühimmat talep etmiştir. Ebubekir Efendi'nin ihtiyaç duyduğu mühimmat hususunda derhal harekete geçilmiştir. Nitekim daha önce Gürcistan seferi (1703) sırasında İstanbul'dan gönderilip Trabzon Kalesi'ne koyulan toplardan, Rize Kalesi'ne sevkiyat yapılmıştır. Bir buçuk vukiyye bir ile bir vukiyye iki olmak üzere üç top; bir vukiyye 500 yuvarlak ve bir buçuk vukiyye 500 yuvarlak olmak üzere 1.000 adet yuvarlak, Trabzon'dan Rize'ye nakledilerek Rize Kalesi'ndeki cephaneye yerleştirilmiştir (TŞS, 1868:133). Rize Kalesi'ne yapılan mühimmat takviyesi, kuşkusuz şehrin savunmasında etkili olmuştur.

XVIII. yüzyılın başlarında ufak çapta tamir geçiren Rize Kalesi, yüzyılın ortalarına doğru büyük oranda yıkılmıştır. Şehrin güvenliğinde büyük önem arz eden ve saldırı sırasında ahali için korunak vazifesi gören kalenin tamirinin elzem olduğu, şehir sakinleri başta olmak üzere dış kalede ikamet eden âlim, salih, hatip, imam ve âyân-ı vilayet tarafından arz edilmiştir. Kalenin tamirinin gerekliliği hususundaki mahzar, Rize naibi aracılığıyla merkeze bildirilmiştir. 1745 yılına ait olan mazharda, şehrin ileri gelenleri; *"...mürur-ı ezmine (zamanla) ile ta'mir ve termim olmaduğundan harabe müşerref ve cebehâne vaz' idecek cebehânesi olmayub ve bundan maada mevcud olan üç adet topların arabaları dahi harab ve çürüyüb fenapezir (yok olmak) olmağla Abaza keferesi eşkiyasının ve bazı muhalefetin tasallutlarından..."* (BOA, C. AS, 36234) şeklinde kaledeki durum ile ilgili bilgi vermektedir. Bu bilgilerden kalenin zamanla harabe hale geldiği, mühimmatın korunduğu cephanenin dahi yok olmaya yüz tuttuğu, daha önceden koyulan üç adet topun dahi çürüyerek kullanılamayacak bir hale geldiği, bu halden istifade eden Abaza kâfirlerinin eşkıyalıkları ve bazı Rize sakinlerinin rahatsızlık verici hareketleri nedeniyle şehirde asayiş probleminin ortaya çıktığı ifade edilmekteydi. Şehir sakinlerinin dile getirdiği sebeplerle kalenin bir an önce tamiri için keşif çalışması yapılması istenmişti. Bunu müteakip Trabzon cephanesinden bir miktar barut-ı siyah, birkaç top ve cephane mühimmatının kaleye konulmak üzere gönderilmesi talep edilen diğer husustu. Ayrıca 1705 yılında kaleye konulan üç top, 40 yıl boyunca kalede hizmet etmiş, bununla birlikte zamanın getirdiği olumsuzluklar nedeniyle çürümüştü.

Rize halkının mahzarının merkeze ulaşmasını müteakip harekete geçen devlet, kaledeki eksikliklerinin tespiti, gerekli onarımın yapılması ve bunu müteakip ihtiyaç miktarı mühimmatın sevki için Trabzon valisini görevlendirmiştir (BOA, C.AS, 36234).

Trabzon valisi Vezir Mehmed Paşa tarafından yapılan keşif neticesinde; kalenin ismi belirtilmeyen bir kulesi, bir tabyası ve dört duvarının harabe

hale geldiği, cephanesinin kullanılmaz halde olduğu, ahalinin de ifade ettiği gibi üç kıta top arabasının da çürüdüğü tespit edilmişti (BOA, C.AS, 36234)³. İnceleme sırasında hazırlanan ön rapora göre, kale onarımı için 1.500 kuruşa ihtiyaç vardı. Kale tamiri için gerekli 1.500 kuruşun 1.000 kuruşu devlet hazinesinden karşılanacaktı. Geri kalan 500 kuruş ise gönüllü olarak para ödemeyi taahhüt eden Rize ileri gelenlerinden alınmıştı. Keza onarım sırasında dikkati değer bir diğer nokta da, Rize halkının bedenen kale tamirine iştirak etmesidir (BOA, C.AS, 36234).

Arşiv vesikalarından elde edilen bilgilere göre Rize Kalesi, XVIII. yüzyılda iki kez tamir edilmiştir. İlk tamir faaliyeti, ikinci onarıma göre daha küçük bir boyuttadır. Yüzyılın ortalarında yapılan onarım işi ise tüm İç Kale'yi kapsamıştır. Kale, her iki tamiratın akabinde mühimmatla takviye edilmiştir. Top, yuvarlak, barut-ı siyah, kurşun ve diğer cephane malzemeleri, Trabzon Kalesi'nden Rize'ye sevk edilmiştir. Kalenin tamiri için gerekli ücretler, devlet hazinesi, Trabzon gümrüğü gelirleri ile Rize ahalisinden karşılanmıştır (BOA, MAD, 4355: 235; BOA, C. AS, 36234).

Rize Kalesi Görevlileri

Osmanlı Devleti'nde, kalelerde görevli personel hiyerarşik bir yapıda hizmet ederdi. Kale muhafızlarının kumandanı olan dizdar, Farsça'da kale-hisar anlamına gelen "diz" kelimesinden türemiştir. Dizdarların askerî görevlerinin yanı sıra, kalelerde paranın saklanması ve zindanların denetlenmesi gibi görevleri de ifa ettiği bilinmektedir (Oğuzoğlu 1984:480). Genel olarak kalelerde bir dizdar görev yapardı. Bununla birlikte daha stratejik ve ehemmiyetli kalelerde birden fazla dizdarın da görevlendirilmesi söz konusuydu. Mesela, serhat boyuna yakınlığı nedeniyle stratejik ehemmiyeti olan Van Kalesi'nde, 1609-1611 yıllarında altı dizdar görev yapıyordu (Kılıç 2012:101-102).

Devlet malına ve kaleye hizmet etmekle görevli dizdarın yardımcısına ise kethüda denmekteydi. Kaza gibi daha az ehemmiyete sahip kalelerde ise yeniçeri serdarı görev yapıyordu. Yeniçeri serdarı, bulunduğu kazadaki yeniçerilerin, acemi oğlanlarının, hatta cebeci ve topçuların zaptından sorumluydu (Uzunçarşılı 1988: 327-328; Batmaz 1996:5). Kale muhafazası hizmetinde yer alan askerler hakkında kullanılan tabir ise müstahfız (hisar erleri) idi (Kılıç 2012:114). Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere inceleme konusu Rize Kalesi de, birer dizdar ve yeniçeri serdarı varlığı ile daha az ehemmiyetli kaleler sınıfına girmektedir.

---

³ Keşif sırasında yer alan devlet görevlileri; Hacı Osman Cami imamı Hasan, Hacı Ahmed Camii imamı Süleyman, Ali Kapudan Paşa Camii imamı Ömer, Cami-i Kebir şeyhi Mustafa, Rize şeyhi Osman, Rize kadısı Mustafa, Rize serdarı Mustafa, Rize emini Hüseyin idi. Yine keşif çalışması sırasında Mustafa, Feyzullah, Mehmed, Osman, Mehmed, Ali, Feyzullah, Hacı Osman, İbrahim, Hacı Ahmed, Mehmed, Hacı Mustafa, Ömer, Ahmed, Mehmed, İsmail, Hüseyin, Hasan, Hacı Ömer, Hacı Mehmed, Abdulfettah, Mustafa, Hacı Hasan, Osman, Mustafa, Osman, Ömer, Hacı Mehmed, İbrahim, Hüseyin ve Hacı Mustafa adlı şehir sakinleri de hazır bulunmuştur. BOA.C.AS.36234, 23 Rebiü'l-evvel 1158/25 Nisan 1745.

Rize Kalesi'nde görev yapan askerî erkân ile ilgili arşiv vesikalarından bilgi edinilmektedir. Osmanlılar, Trabzon'un fethi ile hâkimiyet altına aldıkları Rize Şehri'nin de güvenliğini tesis etmek için çeşitli tedbirler almıştır. Bu cümleden olarak Rize Kalesi'ne de ihtiyaç miktarı askerî personel sevk edilmiştir. Nitekim fethin akabinde, Rize'nin de içinde bulunduğu Trabzon Sancağı'nda geniş bir tahrir çalışması yapılmıştır. 1486'da yapılan ilk tahrirde, Rize Kalesi'nde altısı Trabzon Sancağı dışından gelen 31 nefer askerî personel mevcuttu. Bu kişiler arasında serasker, dizdar, kethüda, kapıcı ve iki topçu bulunmaktaydı. Yine kendisine timar tahsis edilen kale imamı, aynı zamanda Rize'deki caminin de hatipliğini yerine getiriyordu. Müstahfiz, yani hisar erleri arasında Bosnalı, Midillili ve Arnavut olarak kayıtlı şahıslar vardı. Eski Rize Kalesi'nde de yine kethüda ve muhafızlar mevcuttu. Takip eden süreçte, özellikle de Şehzade Selim'in Trabzon sancakbeyliği sırasında kalenin önemi giderek artmış, kale muhafızlarının sayısında bir yükseliş meydana gelmiştir. 1498'de Rize Kalesi dizdarı iken sebepsiz yere görevden alınan Yusuf'un yerine şehzadenin arpa emini Hasan getirilmişti. Ayrıca şehzadenin padişah olmasının akabinde Ayo Foka Manastırı ve Tekfur Kır Mihal gibi bazı dinî müesseseler ve önde gelen şahıslara ait bağ ve bahçe hisseleri muhafız timarlarına dönüştürülmüştü. 1515'te altısı sancak dışından olmak üzere kalede 48 nefer görev yapıyordu. Bunlardan birer bevvâb, kale imamı ve ambarcı, ikışeri dizdar ve kethüda, üçeri ser-bölük ve topçu ile 35'i merd-i kal'a görevindeydi (Bostan 2008:148-149; Bostan 2002:210-211, 276). Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere fethin akabinde yapılan tahrirlerden Rize Kalesi hakkında bazı bilgiler elde edilmektedir. Şehirde iki kalenin varlığı mühimdir. Yine kısa zaman içinde kale ve şehirde askerî teşkilatın tamamlandığı anlaşılmaktadır. Kaledeki görevli sayısı, şehre yapılan iskân siyasetine paralel olarak artmış olmalıdır.

Yavuz Sultan Selim'in saltanatı döneminde, Rize'nin de içinde bulunduğu Trabzon Sancağı'nın hemen her nahiyesinde timar tahsis edilmiş seraskerler bulunuyordu. Rize Kalesi'nde görev yapan personele, kaza dâhilinden timar tahsis edildiği gibi bir yerin mülkiyeti de verilebiliyordu. Zira bu dönemde Rize Kalesi Dizdarı Mehmed Ağa bin İlyas, Rize Kalesi'nde, Ortahisar'da yer alan bir bahçeye, öşür ve rüsumdan muaf tutularak mutasarrıf olmuştu (Gökbilgin 2006:55). Bu kayıtlardan Yavuz Sultan Selim'in, şehzadelik yıllarında Rize Kalesi ile yakından ilgilendiği, kale görevlileri ile ilgili yeni düzenlemeler yaptığı ve kale içindeki bazı yerlerin mülkiyetini kalede görev yapan askerî erkâna tahsis ettiği anlaşılmaktadır.

Yavuz Sultan Selim'in oğlu Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıktığı yıl (1520), Rize Kalesi'nde 31 görevli vardı (BOA, TD, 387:739; Gökbilgin 1962:322). Bu dönemde kale muhafız cemaati, Rize Kazası dâhilindeki 19 köyden, toplam 47.784 akçe timar hissesine sahipti (BOA, TD, 387:738). 1515 yılında 48 olan görevli sayısının beş yıl sonra 17 nefer azalarak 31'e inmesinin sebebi ise anlaşılamamıştır.

933/1526-1527'de Trabzon Alaybeyi Ali Çelebi oğlu Haydar, Rize seraskeri idi. Kalede dizdar ve kethüda ile birlikte 28 muhafız, kale imamı ve

hatib bulunuyordu. 1583 yılında ise 20 hane ve 10 mücerreden oluşan 30 nefer kale görevlisi kaydedilmişti (Bostan 2008: 148-149; Faroqhi 1995: 566; Bostan 2002:210-211, 276).

Bu bilgilerden Kanuni Sultan Süleyman'ın iktidarının ilk yıllarında, Rize Kalesi için belirlenen görevli sayısının yüzyılın sonlarında hemen hemen aynı kaldığı görülmektedir.

Rize Kalesi'nde ilk tahrir olan 1486 yılından itibaren topçu sınıfına mensup kişilerin varlığı tespit olunmaktadır. Osmanlılar, bazı hizmetleri yerine getiren mahalle ve köy ahalielerini olağanüstü vergilerden muaf tutardı. Reayanın yerine getirdiği işler, hayati öneme sahipti ve bu hizmetlerin birçoğu askerî alanla ilgiliydi. Nitekim 1583 tarihli tahrir defterinde, Peripoli köyü ahali (günümüzde Rize merkeze bağlı Pehlivan mahallesi), deniz yoluyla Rize limanına getirilen mühimmatı kaleye sevkle sorumluydu. Peripoli köyünün bu vazifeye tahsis edilmesinin en önemli sebebi, kaleye yakın olmasıydı. Köy ahali, bu hizmetleri karşılığında avârız-ı divaniye ve tekâlif-i örfiye denen olağanüstü vergilerden muaf tutulmuştu (TKGM, KK, TTD, 43:20-21).

Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim dönemlerinde tutulan tahrir defterlerinde, kale görevlilerinden imam, serasker ve müstahfızlara timar tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Rize Kazası'na bağlı köylerin verimsiz tarım arazilerine sahip oluşu, timarlardan yeterli gelir elde edilmesini mümkün kılmıyor, bu ise timarlara talipli bulunamamasına neden oluyordu. Rize Kazası dâhilindeki Felandos, Rize Kalesi muhafızlarına tahsis edilen köylerdendi. Yaklaşık 40 yıl boyunca müstahfız sınıfından hiç kimse 1.400 akçe geliri olan timara talip olmamıştı. 1670 yılında Hüseyin, köydeki müstahfız timarına almak istemiş, fakat bu işlem gerçekleşmeden Hüseyin vefat etmişti. Bunun üzerine timar, aynı vazife karşılığında Mehmed'e tevcih edilmişti (BOA, İE, AS, 119).

İncelenen dönemle ilgili bazı belgelerden kalede görev yapan kişilerin isimleri ve vazifeleri tespit edilebilmektedir. XVII. yüzyıl sonlarında Rize ve çevresinde büyük bir asayişsizliğe sebep olan eşkıya Ali Ağa ve adamlarının Ahıska beylerbeyi tarafından serbest bırakılmasını içeren arzına itiraz edenler arasında kalede görevli kişilerde yer alıyordu. Rize Kalesi Dizdari Mustafa, eski kale serdari Mahmud Çavuş, yeni serdar İslam, kale kethüdası Hasan ve muhafızlardan Mustafa, Ömer ve Mahmud bunlar arasındaydı (BOA, İE, DH, 574). Rize Kalesi'nde görev yapan kişilerin uzun yıllar vazifelerini devam ettirdikleri, saltanat değişikliği sırasında beratlarının yenilenmesinden öğrenilmektedir. Sultan II. Süleyman'ın (1687-1691) tahta çıktığı yılı takip eden dönemde, Rize Kalesi'nde görev yapan kişilerin de beratları yenilenmişti. Nitekim bu sıralarda Rize Kalesi kethüdası Mehmed bin Hasan, "...kal'a-i mezbûre kethüdalığı üzerimdedir..." şeklinde İstanbul'a arzda bulunmuş, beratının yenilenmesini talep etmişti. Bu isteği, yıllardır bu işi layıkı ile yerine getirmesi, emektarlardan olması gibi nedenler dikkate alınarak uygun görülmüş, kale kethüdalığı 10 Ekim 1688'de 4.000 akçe timar ile yeniden Mehmed'e verilmişti (BOA, İE, AS, 7145).

Kale komutanı dizdarlar, gedik timarları başkalarına tevcih etme yetkisine sahipti. 1714 yılında beylerbeyi beratıyla Rize köylerinden 1.800 akçe gedik timar tasarruf eden Mahmud, gedik timarı terk ettiğinden Rize dizdarı Hasan'ın arzı ile timar Abdurrahman'a tevcih edilmişti. Mahmud, uhdesindeki timarın, "bî-hâsıl" yani gelir getirmeyen bir dirlik olduğunu iddia etmekteydi (BOA, AE, III.Ahmed, 15408).

Rize Kalesi'nde görev yapan topçularla ilgili de bazı atama kayıtları mevcuttur. Simon adlı zimmi, XVII. yüzyılın sonlarında, cizye vergisinden muaf tutularak kalede topçu görevine getirilmişti. Sultan II. Süleyman zamanında, Simon'un ölümü ile oğlu Peraşkova, babasının görevini üstlenmişti. Uzun yıllar bu görevde kaldığı anlaşılan Peraşkova'nın beratı, Sultan III. Ahmed'in cülusunda yenilenmişti (BOA, AE, III. Ahmed, 12532). Peraşkova, 30 yıla yakın Rize Kalesi'nde topçu olarak hizmet ettikten sonra, görevi başındayken 1718 yılında vefat etmişti. Muhtemelen kalede tek başına bu hizmeti yerine getiren Peraşkova'nın ölümü üzerine, "...bir tob atmağa kadir kimesne..." olmadığı şeklinde devlet merkezine arzda bulunulmuştu. Şehrin düşman istilasına açık hale geldiği, böyle bir durum zuhur ederse top atabilecek kişinin olmadığı Rize Kalesi Dizdarı Hasan tarafından bildirilmişti. Dizdar, sorunun eski topçu Simon'un oğlu ve Peraşkova'nın kardeşi Yordam'ın bu vazifeye tayini ile çözülebileceğini önermişti. Nitekim dizdarın arzı dikkate alınarak, Yordam, cizye ve olağanüstü vergilerden muaf tutularak hizmete tayin edilmişti (BOA, AE, III. Ahmed, 12532).

Bu kayıttan topçu hizmetini yerine getirenlerin aynı aile üyeleri olduğu ve mesleğin babadan oğula intikal ettiği anlaşılmaktadır. Topçu görevi yapan Simon ve oğlu Peraşkova, uzun yıllar topçu olarak çalışmıştır. Peraşkova'nın görev süresi 30 yıla yakındır. Yine bu kayıttan kalede Müslim ve gayrimüslim ahalinin birlikte hizmet ettiği, vazife tevcihinde devletin vatandaşları arasında dinî bakımdan bir ayrıma gitmediği açıktır.

Kalede görev yapan bazı personelin, sorumluluklarının aksine işlere bulaştıkları kayıtlarda rastlanılan hususlardandır. Böyle sorumsuz bir eylem Çaklı köyünden 1.500 akçe gedik timara sahip Rize Kalesi muhafızı Mehmed Ali tarafından gerçekleştirilmiştir. Kalede hapis yatan eşkiya Mustafa, müstahfız Mehmed Ali'nin yardımıyla, kale duvarlarından aşağıya sarkarak firar etmişti. Muhafızın, açık bir şekilde bu işte hıyanet içerisinde olduğu tespit edilmiş, bunun üzerine ceza olarak Dizdar Hasan'ın arzı ile timarı elinden alınarak Süleyman İbrahim'e verilmişti (BOA, İE, AS, 6736). Hangi vaatle kandırıldığı tespit edilemeyen müstahfız Mehmed Ali'nin bu eylemi, işinden olmasına neden olmuştu.

XVII. yüzyıl sonlarında, yeniçeri ocağı emektarlarından Hasan, Rize Kalesi dizdarlık görevine talip olmuştu. Bunun üzerine kendisine Rize Kazası'ndan 6.000 akçe timar tahsis edilmişti. Görevi sırasında Rize Kalesi içinde ikamet eden 14 kişi, dizdar hakkında çok ağır iddialar ortaya atmıştı. Bu kişiler; mal sevdalısı olan dizdarın daha fazla para elde edebilmek için timar dirliklerini çeşitli bahaneler ile başkalarına sattığını, göreve atandığından beri kale görevlileri ile ahaliye zulmettiğini, kaledeki mahkûmların para

karşılığı kaçmalarına göz yumduğunu, bölgedeki eşkıya ile birlikte hareket ettiğini, hatta kalede tutuklu eşkıya reisi Mustafa'nın firarına yardım ettiğini, şehir ve civarda can ve mal güvenliğini tesis etmekte yetersiz kaldığını ve merkezden gelen fermanları da dikkate almadığını iddia ediyordu. Rize Kadısı Ömer de iftiracıları haklı görmüş ve kale komutanlığı vazifesini, Hasan'dan alarak İbrahim bin Halil'e tevcih etmişti (BOA, C.AS, 35003).

İddiaların aksine Rize Kalesi muhafızları, eski dizdarın tüm kale halkı tarafından sevilen ve herkesin hoşnut olduğu bir kişilik olduğunu, iftiraya kurban gittiğini ve hizmeti sırasında hiçbir kusurunu görmediklerini bildirilmişti. Onlar, 22 yıldır görevini layıkıyla ifa eden Hasan'a vefasızlık yapıldığını söyleyerek, adaletin yerine getirilmesini ve dizdarın tekrar görevine iade edilmesini istiyorlardı (BOA, C.AS, 35003).

Keza Rize Kadısı Ömer de, ahali ve askerî erkânın dilekçeleri üzerine soruşturmayı derinleştirmişti. Dizdarın liyakat sahibi bir devlet görevlisi olduğu ve iftiraya kurban gittiğine kanaat getiren kadı, dizdarlık görevinin tekrar Hasan'a verilmesi için İstanbul'a arzda bulunmuştu (BOA, C.AS, 35003).

Bir soruşturmada İstanbul'dan görevlendirilen Yeniçeri Ağası önderliğinde yürütülmüştü. Rize'de yeniden görülen davada "...her veçhile makul ve dindar ve kal'a-i padişahînin hıfz ve hırsasetine kadir kimesne olub yigirmi iki sene dizdarlığı halinde bir dürlü na-şayeste (layık olmayan) vaz' ve hareketi ve su-i halin görmedik, bir derdmend mahall ve merhamet kullarıdır..." (BOA, C.AS, 35003)⁴ şeklinde 31 kişi ifade vermişti. Bununla da yetinmeyen mahkeme heyeti, şehirdeki esnaftan, ayân-ı vilâyetten, seyyitlerden ve askerî zümre mensuplarından pek çok kişiyi de dinlemişti. Çok yönlü sürdürülen soruşturma neticesinde, Hasan'ın 22 seneden beri dizdarlık görevini layıkıyla yerine getirdiğine kanaat getirilmiş (BOA, C.AS, 35003), eski dizdar görevine iade edilmişti.

Kalelerin önemli sorumlularından olan serdarlarla ilgili de arşiv vesikalarında bilgi bulunmaktadır. 1745 yılında Rize serdarı, Mustafa adını taşıyordu (BOA, C.AS, 36234). Yine kalelerdeki hisar erleri olarak tarif edilen müstahfızlarla alakalı da XVIII. yüzyıl ortalarına ait tevcih beratları vardır. 1746 yılında kale muhafızlarından Hüseyin'in eceli ile ölümü üzerine, İbrahim bu göreve atanmıştı (BOA, AE, I. Mahmud, 3316). 1749 yılında Rize

---

⁴ Seyyid Ahmed Ağa, Zaim Hacı Mehmed Ağa; sipahilerden Bayrakdar Hasan Ağa, Mehmed Kaptan, Kara Mustafa ve Tataroğlu Hasan Çelebi; Bezzaz Hacı Ali, Seyyid Mehmed Çelebi, Tuzcuoğlu Ahmed Ağa ve kardeşi Mustafa, Zerdecioğlu Osman Çelebi, yeniçeri zümresinden 25. sekban bölüğünden Bayrakdar Ali, Bayrakdar Yanık Hacı Ali ve Çorbacızade Mehmed, 61. bölükten Mehmed ve Kara Mahmud, 25.bölükten Osman, İbrahim ve Uzun Ali, 93. cemaatten Hüseyin ve Cumaoğlu Hacı Hüseyin, 79. cemaatten Hacı Mehmed ve Fettah Beşeoğlu Hüseyin, 60. bölükten Ahmed ve Karakurdoğlu Ahmed, 64. cemaatten serdengeçti ağası Tuti Mahmud Ağa, Süleyman Ağa ve Karamışoğlu Ahmed Ağa ile 22.bölükte Hasan ve Temurcuoğlu Hacı Mahmud ifadeleri alınan kişilerdi. Dizdar Hasan'ın suçsuz olduğuna şahitlik eden kale personeli arasında yeniçeri Mehmed, bevâb Süleyman, muhafızlardan Ahmed, Mustafa, Mahmud, İbrahim, Ahmed, Hasan, Hüseyin, Mehmed Ali, Mahmud, Mehmed, Osman, Ali, Mehmed, Deriş, Osman, Ömer ve Hasan adlı kişiler vardı.

Kalesi Dizdarı Hüseyin'in arzı ile muhafızlığa kale içinde ikamet eden Ahmed tayin edilmişti. Ahmed, Salarha ve civarından 1.900 akçe hisseli gedik timar tasarruf ediyordu. Yaklaşık altı yıl sonra kendi isteği ile görevini bırakan Ahmed'in yerine Yakub tayin edilmişti (BOA, C.TZ, 4949). 1763'de 1.800 akçe gedik timar hisseye sahip müstahfız Mehmed vefat ettiğinden, yerine Mustafa bin Ahmed görevlendirilmişti (BOA, AE, III. Mustafa, 13188). 1772'de müstahfız Mehmed bin Hasan'ın ölümü üzerine, bu göreve oğlu Osman atanmıştı. Bu tayinin gerçekleşmesini, kale muhafızlarından Hüseyin'in talep etmişti (BOA, AE, III. Mustafa, 6495).

Muhafızlara ait beratlardan anlaşıldığı üzere, muhafızlık hizmetine tayin için kale dizdarı veya muhafızlardan birinin arzı yeterli görülüyor, muhafızların oğulları tercihen babalarının vazifelerine yeniden atanıyordu.

Kale Görevlilerinin Çevre İle İlişkisi

Rize Kalesi'nde görev yapan personelden, ihtiyaca göre farklı coğrafyalarda istifade edilmiştir. Muhakkak ki, kalede vazifeli askerlerin hepsi, bu görevlerde yer almamış, şehrin korunması ve kalenin sorumluluk sahasındaki yerlerin güvenliğini aksatmayacak miktarda görevli başka diyarlara sevk edilmiştir. İncelenen belgelerden Rize Kalesi askerlerinin Kırım bölgesinde yer alan Kefe, Toprak ve Azak kalelerine, Gürcistan'daki Sohum, Soğucak, Faş, Gönve ve Batum kalelerine, Rumeli'de Sağ Kol üzerinde stratejik menzillerden biri olan Babadağı'na ve İran seferlerinin arttığı dönemlerde ise Kars bölgesine sevk edildikleri görülmektedir.

Rize Kalesi'nde görevli askerler, gittikleri yerlerde çeşitli hizmetleri yerine getirmiştir. Nitekim 1567'de Astarhan seferi dolayısıyla Kefe'de inşa edilecek gemilerde çalıştırılmak üzere Rize Kalesi askerlerinden 20 azeb ve yedi hisar eri Kefe'ye gönderilmiştir (BOA, MD, C.7:171).

Yine Batum limanında inşa edilen kadirgaların güvenliğinin sağlanması sırasında, Rize Kalesi askerleri, Trabzon ve Batum kaleleri hisar erleri ile birlikte görev yapmıştır. 1576 yılında Batum limanında devam eden kadirga inşasında Rize Kalesi'nden görevlendirilen hisar erleri, kale dizdarının ihmali nedeniyle görev yerine zamanında ulaşmamıştı. Bu işte ağır hareket eden ve hisar erlerinin sevkini geciktiren Rize Kalesi dizdarı uyarıldığı gibi, belirlenen sayıdaki erlerin bir an önce gönderilmesi için Trabzon ve Batum beylerbeyine emir gönderilmiştir. Keza Rize Kalesi askerleri, Batum yolu üzerinde bulunan Gönve Kalesi'nde de ihtiyaca göre görev almıştır (Torun 2014:203).

Rize Kalesi neferlerinin başka bir hizmeti de çekici olarak Faş kaptanının emrinde çalışmalarınıdır. 1588'de Faş kaptanı Mustafa'nın sahil kesimindeki kale dizdarından talep ettiği hisar erleri, "...virmezüz..." diye itiraz eden Rize Kalesi dizdarı tarafından gönderilmemişti. Batum tarafında yapılacak işlerde görev tevdi edilen hisar erlerini göndermekte yavaş davranan dizdar, Faş kaptanının emrine girmesi istenen hisar erlerini de sevk etmeye yanaşmamıştır. Bunun üzerine tehdit yolu uyarılan Rize dizdarı, emre direnememiş, hisar erlerini derhal sevk etmişti (BOA, MD, C. 53:3).

Viyana kuşatması öncesinde, Avusturya cephesi gerisinde, güvenliği temin için Karadeniz sahillerinden iki oda yeniçeri, Babadağı'nda yer alan kalelere görevlendirilmiştir (1680). Rize ve civarından gelen yeniçerilerin Babadağı'na sevkleri için Rize Kalesi serdarının denetiminde, Rize iskelesinde gemi hazırlanmıştır (TŞS 1852:110).

1683 sonrasında devam eden savaşta, Karadeniz sahilindeki askerlerin Kırım'da görev aldıkları anlaşılmaktadır. 1691'de Kırım'da görev yapan dergâh-ı muallâ yeniçerileri maaşları, önce Trabzon'dan deniz yoluyla gönderilmeye çalışılmış, asayiş sıkıntısı nedeniyle kara yolu tercih edilmişti. Kırım'daki askerlere maaşlarını götüren çavuşlar, Rize'den geçen ve Karadeniz boyunca devam eden sahil yolunu kullanmıştı. Çavuşların kaza dâhîlinden geçişleri sırasında güvenliklerini, Rize Kalesi askerleri sağlamıştı (TŞS 1871-1).

Rize Kalesi askerleri, gemi yapımında görev aldığı gibi yıkılan kalelerin tamiri sırasında da bedenen çalışmaktaydı. 1719'da Kırım'da yer alan Azak ve Toprak kalelerinin yıkılan duvarları için Trabzon Eyaleti'ndeki zaim ve bazı timar askerleri görevlendirilmişti. Ayrıca Rize Kalesi kethüdayeri ve yeniçeri serdarı da bölgeye gidecek askerler için Rize iskelesinde neccar gemileri hazırlamıştı (BOA, MD, C. 129:5).

Keza Trabzon limanına gelen zahire, top ve mühimmat Gürcistan tarafında yer alan Sohum, Soğucak ve Faş gibi kalelere sevk edilirdi. Bu işlem sırasında yol güzergâhında yer alan Rize Kalesi'nde görevli kethüdayeri ve yeniçeri serdarı da sorumluluk sahasında gerekli yardımda bulunurdu (Öztürk 2011:139-140).

1723-1724 yıllarında Rize ve civarında hizmet eden yeniçeriler, Azak muhafazasına görev almıştı. Azak'ta bulunan askerler için peksimet alınarak ücretleri Trabzon gümrüğü mukataası gelirlerinden ödenmişti (Öztürk 2011:222). Rize Kalesi askerleri kuzeyde yer alan kalelere sevk edildiği gibi, Gürcistan tarafındaki kalelere de amele ve malzeme sevkinde rol oynamıştı. İran seferi için stratejik önemi dolayısıyla onarımına karar verilen Faş Kalesi'ne yapılan malzeme ve amele sevkinde görev alan kale mensupları, bu vazifelerine ilaveten, 1726 yılında, Rize'den beş kıta şayka gönderilmesi işini de üstlenmişti (Aydın 1986: 87, 92).

İran üzerine 1724 yılında başlayan sefer uzun yıllar devam etmiştir. Nitekim 1735 Eylül ortasına doğru Rize Kalesi yeniçeri serdarı ve ocak mensupları da Kars taraflarındaki orduya katılmıştı (BOA, MD, C.141:38; Külbilge 2002: 212).

İran seferlerinde görev yapan Rize Kalesi askerleri Rusya ile yapılan savaşa da iştirak etmiştir. 1768'de başlayan savaşta Osmanlı coğrafyasındaki pek çok noktadan kuzey sınırına asker sevk edilmiştir. Bu sefer sırasında Rize'deki askerler de Trabzon iskelesinde gemilerle Kırım ve Kefe'de bulunan Osmanlı ordusuna dâhil olmuştur (Kırca 2007: 206).

Rize Kalesi'nin Hapishane Olarak Kullanımı

Rize Kalesi, şehrin asayışı, sahillerin güvenliği gibi fonksiyonları yerine getirmenin yanı sıra mahkûmlar için de hapishane olarak kullanılmıştır. Mahkûmların kapatıldığı zindan, İç Kale'nin doğu kapısından içeri girildikten sonra sol tarafta yer almaktaydı.

Arşiv vesikalarında zindanın varlığı ile ilgili birkaç örnek mevcuttur. Bunlardan ilki eşkıyalık yapmaktan Rize Kalesi zindanında yatan Mustafa ile alakalıdır. Eşkîya Mustafa, müstahfız Mehmed Ali'nin yardımıyla kale duvarlarından sarkmak suretiyle kaçmıştır. Mehmed Ali'nin hangi vaatle ayartıldığı ise belli değildir. Bununla birlikte eşkıyaya yardım ettiği tespit edilen Mehmed Ali, işinden olmuştur (BOA, İE, AS, 6736). Yine 1732 yılında Bender sakinlerinden Şeyh Davud ve damadı Ömer, Rize Kalesi'nde cezalarını çekiyordu (BOA, AE, I. Mahmud, 117).

Osmanlı Devleti'nin üzerinde durduğu hususlardan biri de savaş lojistiği idi. Bu konuda ihmali görülen ve verilen emirleri yerine getirmekte gecikmelere karşı, devletin gerekli olan müeyyideleri uygulamakta titiz davrandığı müşahede edilmektedir. İran'a açılan sefer öncesinde Faş ve Sohum kalelerini güçlendirilmek ve kalenin bozulan yerlerini onarmak için Karadeniz sahilinde yer alan kazalara hüküm gönderilmişti. İstanbul ve bölgeden temin edilen mühimmat, cephane, tophane ve miri zahire Trabzon'a, oradan da Sohum Kalesi'ne sevk ediliyordu. Bazı yeniçeri mensupları ile kaza ileri gelenlerinin, mekkari devesi ile amele tedarikinde, imdad-ı seferiye paralarının gönderilmesinde ihmal içinde oldukları söyleniyordu. Bu konuyla ilgili şikâyet dilekçeleri, bölgenin teftişi ve nizamı için Trabzon'da bulunan dergâh-ı kapıcıbaşlarından Hacı Ali Ağa'ya iletilmişti. Askerî malzeme ve insan gücünün sevkinde ihmali bulunanlar şunlardı; Giresun serdengeçtilerinden Hacı Fazlıoğlu Seyyid Hasan Ağa ve Kunduzoğlu Seyyid Mahmud Ağa; Keşab Kazası'ndan serdengeçti Selmanlı Halil, imam ve hatib Hacı Mustafa Efendi ve Göbekçioğlu Mustafa; Tirebolu Kazası serdengeçtileri Naiboğlu Ömer, Osman ve Ahmed; Sürmene Kazası serdengeçti ağası Mustafa, Hacı Hasanoğlu Ali, Çavuşoğlu Hamza ve Ömer ile Yoros nahiyesinden serdengeçti Abdulfettah. Bu şikâyetler üzerine adı geçen kişiler "...*ıslah-ı nefis...*" için Rize Kalesi'ne hapsedilmişti (BOA, AE, III. Ahmed, 7579).

Giresun ve Keşab ahali ise aksi fikirdeydi. Bu iki kaza ahali, bölgenin Trabzon şehrine uzak olduğunu, kazalarında yaşayan ahalinin ekserinin göçer köylülerden oluştuğunu, hatta bu göçerler üzerine imdad-ı seferiye tahsili için sorumlu bir zabıt görevlendirilmediğini, farz-ı ayn olarak kabul ettikleri görevlerini sanki kasıtlı olarak tehir ediyormuş gibi bir izlenim oluştuğunu, zan altında bırakıldıklarını bildirmişlerdi. Kaza sakinleri bütün bu zorluklara rağmen emredilen para ve erzakı hazırladıklarını, Rize Kalesi'nde tutuklu bulunan kişilerin devlete hizmet etmekten başka kasıtlarının olmadığını ilave etmişlerdi. Yine Rize Kalesi'nde hapiste tutulan 13 kişinin haksız bir şekilde mahkûm edildiklerini, adaletin tesisi için bir an önce serbest bırakılmaları gerektiğini ifade etmişlerdi. Giresun ve Keşap ahalisinin

mahzarları dikkate alınarak, kalede tutuklu bulunan kişiler salıverilmişti (BOA, AE, III. Ahmed, 7579).

Bu kayıtlardan Rize Kalesi'nin fonksiyonlarının birinin de hapishane olduğu anlaşılmaktadır. Kaledeki hapishaneye, eşkıyalık yapan bölge ahali-sinden bazı kişiler kapatıldığı gibi, Balkan coğrafyasından muhtemelen tica-ret faaliyeti için bölgede bulunan Bender sakini kişilerde atılmıştı. Giresun bölgesinden erzak ve para getiren kişilerin ihmalleri nedeniyle tutuklandıkları ve Rize Kalesi'ne koyuldukları müşahede edilmektedir. Bu kişiler, Ri-ze'ye yakın bir noktada ele geçirilmiş olmalıdır.

SONUÇ

Rize Kalesi, askerî personel sayısı, ana yolların dışında yer alması ve coğrafi şartlardan dolayı daha az ehemmiyetli kaleler sınıfına girmektedir. Kalenin Osmanlı fethinin ardından askerî bir garnizon olarak kullanıldığı ve Aşağı Kale'de ise ahalinin ikamet ettiği anlaşılmaktadır. İç ve Aşağı Kale'den mü-teşekkil olan Rize Kalesi, sahilden 150 metre yukarıda bir tepe üzerinde kurulmasının vermiş olduğu imkânla şehir sakinleri ve ticaret mensupları için korunaklı bir mekân özelliği göstermektedir. Osmanlı kaynaklarında geçen şehirdeki ikinci kalenin Bozuk Kale olması ihtimal dâhilindedir. Trabzon Kalesi'nden gerekli cephane takviyesi yapılan kaleye XVII. yüzyıl ortala-rında bir de cami ilave edilmiştir. Zamanla yıpranan ve harap bir hale gelen İç Kale, XVIII. yüzyıl ortalarına doğru elden geçirilmiştir. Tamirat sırasında Rize ahalisinin de bedenen kalenin onarımına destek olması dikkate değer bir husustur. İncelenen belgeler arasında kale görevlilerin tümünün timar tasarruf ederek geçimlerini sağladıkları anlaşılmaktadır. Ulufe ödenen kale görevlisine ise tesadüf edilmemiştir.

Ortalama 30 personelin görev yaptığı kale, asayiş olaylarıyla bağlantılı olarak takviye edilmiş, bazen de görevli sayısı azaltılmıştır. Bununla birlikte askerî erkân sayısının az oluşu bazı büyük olaylara müdahalede gecikme yaşanmasına neden olmuştur. Bu tip vakalarda Trabzon ve çevredeki askerî erkândan alınan destekle sorunlar çözülmüştür. Kale görevlileri, asli görev-leri olan Rize Şehri'nin güvenliğinin tesisinin yanı sıra İstanbul'dan Trabzon'a gelen top, mühimmat ile askerî erkânın Gürcistan taraflarına sevinde kara ve denizde yol emniyeti almış, Gürcü ve Abaza eşkıyalarının kıyı şeri-dinde yaptıkları yağma ve talan faaliyetlerine mani olmuştur. Ayrıca bunlar Erzurum taraflarından Rize iskelesine gelerek Kefe ve Kırım taraflarına giden askerî personelin sevkine yardım etmiş, Kırım ile Gürcistan tarafla-rında inşa edilen ve tadilatı yapılan kalelerde muhafızlık hizmetleri gibi çevre ile irtibat halinde olmuştur. Şehir güvenliğindeki rolü, çevre ile bağlantısı, hapishane ve askerî bir garnizon olarak kullanılması gibi özellik-leri dikkate alındığında Rize Kalesi'nin de Osmanlı coğrafyasındaki diğer kalelerle aynı işlevlere sahip olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA**Arşiv Vesikaları**

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul)
Ali Emiri Tasnifi (AE.): III. Ahmed.7579, 15408, 12532; I. Mahmud: 117, 3316; III. Mustafa.6495, 13188.
Bâb-ı Defteri Büyük Kale Kalemi Defterleri (D.BKL.d.): 32288.
Cevdet Tasnifi (C.): Askeri (AS.).36234, 35003, 36234; Tezkire (TZ.) 4949.
İbnü'l-Emin Tasnifi (İE.): Askeri (AS.).1119, 6736, 7145; Dâhiliye (DH.) 574.
Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.): 4355.
Mühimme Defteri (MD.): 19, 47, 53, 94, 100, 129, 141.
Tapu-Tahrir Defterleri (TD.) :387.
 Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi (Ankara)
Tapu-Tahrir Defterleri (TTD.): 43.
 Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi (Rize)
Trabzon Şerhiye Sicili (TŞS.) : 1850, 1868, 1871-1.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

- 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) Özet-Transkripsiyon-İndeks, (1999), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, (III), Ankara.
 AYDIN Mahir, (1986). "Faş Kalesi", *The Journal of Ottoman Studies*, İstanbul, (VI): 67-138.
 BATMAZ Eftal Şükrü (1996). "Osmanlı Devletinde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara, (7):3-9.
 BORAN Ali (2001). *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, Ankara.
 BOSTAN İdris (2003). *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara.
 BOSTAN İdris (2008). "Rize", *DİA*, İstanbul, (35):147-151.
 BOSTAN İdris (1992). "Batum", *DİA*, İstanbul, (5):210-211.
 BOSTAN M. Hanefi (2002). *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara.
 BOSTANCI H. Muharrem (2002). *19 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
 BRYER Anthony-WINFİELD David (1984). *The Byzantine Monuments And Topography of The Pontos*, (1), Washington.
 FAROQHİ Suraiya (1995). "Rize", *El*, Leiden Brill, (8):566-567.
 GÖK İlhan (2007). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi 168 Numaralı Mühimme Defteri (s.200-376) (1183-1185/1769-1771) Transkripsiyon Değerlendirme*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
 GÖKBİLGİN M. Tayyip (2006). "15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm", *Vakıflar Dergisi*, Ankara, (VI):51-61.

- GÖKBİLGİN M. Tayyip (1962). "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Bellekten*, Ankara, (XXVI/102):293-337.
- GÜVELOĞLU Ali (2012). "Doğu Karadeniz'de Yaşam; Kaleler ve Yollar", *4.Uluslararası Karadeniz Kalkınma Kurultayı (31 Ekim-01 Kasım 2012)*, Rize, 175-183.
- <http://www.rizekulturturizm.gov.tr/TR,127865/kaleler.html>.
- İNAN Kenan (2013). "Trabzon'un Osmanlılar Tarafından Fethi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri, (14): 71-84.
- KARACA Müjge (2008). *94 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özetli Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.
- KAYA Elmas-GÜVELOĞLU Ali (2011). 15.06.2011 Tarih ve Sayı: 34 nolu Rize Müzesi Raporu.
- KILIÇ Orhan (2012). "Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mecaz Defterleri", *OTAM*, Ankara, (31):87-128.
- KINACI Mesut (2015). "Antikçağda Pontos Bölgesi'nin Tarihsel Coğrafyası", *Cedrus*, (III):181-229.
- KIRCA Ersin (2007). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi 168 Numaralı Mühimme Defteri (s.1-200) (1183-1185/1769-1771) Transkripsiyon Değerlendirme*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- KÖSE Bayram Arif (2014). "Ortaçağda Rize ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bir Değerlendirme", *History Studies*, (6/4): 71-86.
- KÜLBİLGE İlker (2002). *141 Numaralı Mühimme Defteri (H.1148)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), İzmir.
- MEHMEDOV Hüsamettin (1997). "H. 989/1581 Tarihli Defter-i Menâsıb-ı Vilâyet-i Erzurum", *The Journal of Ottoman Studies*, İstanbul, (XVII): 99-123.
- OĞUZUĞLU Yusuf (1984). "Dizdar", *DİA*, İstanbul, (9): 480-481.
- ÖKSÜZ Melek (2005). "Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış (II)", *Karadeniz Araştırmaları*, Ankara, (6): 97-107.
- ÖZKAN Selim Hilmi (2007). "XVII. Yüzyılın Sonları ile XVIII. Yüzyılın Başlarında Osmanlı-Rus İlişkileri ve Karadeniz'in Güvenliği Meselesi", *Karadeniz Araştırmaları*, (14):47-62.
- ÖZTÜRK Temel (2011). *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferinde Savaş ve Trabzon*, Trabzon.
- ÖZÜR Nazan Karakaş (2001). *Rize'nin Kuruluş ve Gelişmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- PAMUK Bilgehan (2003). "XV-XVI. Yüzyıllarda Trabzon Sancağı'nda Martololar", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara, (14):185-216.
- PİYADEOĞLU Cihan (2009). "Büyük Selçukluların Doğu Karadeniz Bölgesine Yönelik Faaliyetleri", *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu-Bildiriler (09-11 Ekim 2008)*, Ankara, 86-92.

- SERDAR Murat (2009). *18.Yüzyılın İlk Yarısında Kuzey Seferlerinde Trabzon Eyaleti'nde Güvenlik*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Trabzon.
- ŞAKAR Muzaffer Fehmi (2007). *1101/1102 (1690/1691) Tarihli 100 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi [s.1-145]*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- TORUN Murat (2014). *III Numaralı (H. 983-984/M. 1575-1576) Tarihli Mühimme Zeyli Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s.1-175)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı (1988). *Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, (V), Ankara.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapukulu Ocakları Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, (I), Ankara.

İNGİLİZ TİCARET RAPORLARINDA (1908-1913) TRABZON

Volkan AKSOY*

ÖZ

Trabzon tarih boyunca liman ve ticaret şehri olma özelliğini korumuştur. Özellikle Karadeniz'in Osmanlı Devleti'nin tekelinden çıkıp uluslararası ticarete açılmasıyla birlikte önemini pekiştirmiş, birçok Avrupalı devletin uğrak yeri olmuştur. Bu devletlerden birisi de İngiltere'dir ve İngilizler daha XIX. yüzyılın başından itibaren bölgeye önem vermiş ve açtıkları konsolosluklar vasıtasıyla Karadeniz havzasını kendi ticaret hacmi için değerlendirmeye çalışmıştır. Konsolosluklar sadece ikili ilişkileri geliştirmek amacıyla değil bölgenin potansiyelini anlayabilmek ve bölgeyi anlamlandırabilmek adına da faaliyetlerde bulunmuş ve raporlar hazırlamıştır. Söz konusu raporlarda ticari istatistiklerden bölgedeki bayındırlık hizmetleri, sanayi ve tarıma varıncaya kadar çok çeşitli alanlarda bilgilere yer verilmiştir. Bu çalışmada ilgili raporların 1908 yılından itibaren son altısı incelemeye tabi tutularak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, Konsolos, Rapor, Ticaret, Trabzon.

ABSTRACT

Trabzon has kept its identity as a port and trade city throughout history. It strengthened its importance with the monopoly of the Ottoman Empire in the Blacksea coming to an end and thus became a beaten track for many European countries. One of these countries is England and the English gave importance to the area starting from the beginning of the XIX. Century and tried to make use of the Blacksea basin for the sake of its own commercial activities through the consulates which it opened. The consulates served and prepared reports not only in developing reciprocal relations but also in understanding and trying to give meaning to the area. A vast range of data ranging from commercial statistics to public works, industry and commerce were covered in these reports. In this study the latest six reports written after 1908 will be scrutinized and an effort to evaluate them will be made.

Keywords: England, Consulate, Report, Trade, Trabzon.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Volkan AKSOY, KTÜ Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü, Ortahisar-Trabzon, ORCID: 0000-0001-6725-8012, v_aksoy@ktu.edu.tr

Trabzon sahip olduğu coğrafi konumu sayesinde, Karadeniz’de kara ve deniz ticaretinin en önemli merkezlerinden birisi olmuştur (Bostan 2000: 303, Kırpık 2002: 237).¹ Trabzon’un tarihi süreçte bu açıdan öne çıkmasında Karadeniz ticaretinin uluslararası nitelik kazanmasını sağlayan Ceneviz ve Venediklilerin Trabzon’a gelip yerleşmeleri ve Memlûk Devletinin Mısır’da ortaya çıkmasıyla birlikte Papalığın Memlûklere uyguladığı ambargonun ticareti Karadeniz’e kaydırmasıdır (Saydam 1994: 99, Atalar 2000: 131-132). Fakat Osmanlı Devleti’nin Anadolu ve Balkanlarda bir güç olarak ortaya çıkmasının ardından gerçekleştirdiği fetihlerin Karadeniz’i bir Türk gölü haline getirmesi sonucu Karadeniz, XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar yabancı gemilerin giriş çıkışına yasaklandı ve bölgedeki ticaret kapalı bir hal aldı. Trabzon mahallî ihtiyaçların karşılandığı, üretim ve tüketim maddelerinin el değiştirdiği bir liman ve ticaret merkezi haline geldi (Saydam 1994: 100, Bostan 2000: 303, Kütükoğlu 1988: 97).² Ancak Karadeniz’in yabancı gemilere kapalılığı prensibi XVIII. yüzyılın son çeyreğine girerken Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile sona erdi. Antlaşmayla Karadeniz’de ticaret serbestisi elde eden Ruslar, Karadeniz’in kapalılığı ilkesini bozan ilk devlet oldu.³ Bunun ardından Avusturya 1784, İngiltere ve Fransa 1802 yılında benzer hakları elde ettiler. Bunları Sardunya, Danimarka, İspanya gibi Avrupa devletleri takip etti. Böylece Karadeniz’in uluslararası ticarete açılma süreci başlamış oldu (Kütükoğlu 1988: 98). Ancak bu tarihten 1830’lara kadar yabancıların ticareti İstanbul ile kuzeydeki Rus limanları arasında gerçekleşmiş ve Güney Karadeniz limanlarındaki ticaret hacmi düşük seviyelerde kalmıştır (Aygün 2016: 4).

Bu tarihlere kadar Rusya kıyısındaki şehirler üzerinden yapılan Karadeniz ticareti, özellikle 1815 Viyana Kongresi sonrası girilen barış ortamının da katkısıyla İngiltere ve Fransa eliyle başta Trabzon olmak üzere Samsun, Sinop gibi Osmanlı şehirlerine kaymaya başladı (Aygün 2016: 4). Özellikle İngilizler, eski İran ticaretini canlandırmak amacıyla bu işe daha fazla önem verdi. XVIII. yüzyılın başlarına kadar eşya ve emtialarını Buşir (Bender) limanı üzerinden naklediyorlardı. 1812 yılında Sir Gore Queseley’in İran ipeğinin Hazar Denizine kıyısı olan, Gilan bölgesi yerine Trabzon’dan gemiye yüklenmesi halinde kara nakliyesinin % 2,5’tan % 1’e düşeceğini, böylece Trabzon-İngiltere arasındaki deniz nakliye maliyetinin daha azala-

---

¹ Dolayısıyla Kuzeyde Kafkasya-Rusya ile denizden ticareti sağlayan Trabzon, Sivas-Konya yolu ile Suriyeli tüccarlar, Erzurum-Tebriz yolu ile de İran’dan gelen ticaret kervanları için malların çeşitli pazarlara ulaştırıldığı transit ticaret merkezi özelliğini muhafaza etmiştir (Özkaya 1998: 136).

² İstanbul, Trabzon için mahallî ticaretin yapıldığı en önemli şehirdi. Karadeniz ticaretinin İstanbul merkezli hale gelerek uluslararası özelliğini kaybetmesinde, Osmanlı Devleti’nin Karadeniz ve çevresini İstanbul’un besin ambarı olarak görmesi sonucu, yabancıların bu denizde ticaret yapmalarına engel olması da bir etkidir (Aygün 2009: 42).

³ XVIII. yüzyılda Trabzon ve çevresinde gerçekleşen ticari faaliyetler hakkında geniş bilgi için bkz. (Aygün 2005).

cağını ifade etmesi üzerine, Trabzon-Erzurum-Tebriz güzergâhı yeniden ön plana çıktı (Issawi 1970: 18-19; Tozlu 2002: 383; Kütükoğlu 1988: 98). Yukarıda bahsedilen gelişmeler üzerine hemen harekete geçen İngiltere 1830 yılında Trabzon'da bir konsolosluk açtı.⁴

1836 yılından itibaren buharlı gemilerin İstanbul-Trabzon arasında ulaşımı sağlanmasıyla birlikte Karadeniz ve özelinde Trabzon ticareti, daha kolay hale geldi. 1836'da bir İngiliz şirketine ait ilk buharlı gemi İstanbul-Samsun-Trabzon hattında çalışmaya başladı. Bunu 1837'de aynı hatta kurulan bir Osmanlı buharlı gemi hattı ve sonrasında Avusturyalı, Fransız ve Rus şirketleri takip etti (Turgay 1994: 55; Ekinci 2006: 53-72; Yılmaz 2014: 46-65). Buharlı vapur ve gemilerin sefere konulması, deniz seferlerinin ve bunun sonucu olarak ticari eşya ve emtianın artmasına, böylece Trabzon limanının hacminin genişlemesine vesile oldu (Ekinci 2006: 39-40). 1838 yılında İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşması ve ardından diğer ülkelerle yapılan benzer ticaret anlaşmaları, ticareti kolaylaştırıcı hükümleriyle bu hacmi daha da artırdı (Baskıcı 2012: 34). Karadeniz'de artan ticaret ve sonrasında yaşanan Kırım Savaşı hiç şüphesiz İran, Asya ve Uzak Doğu ticaretini tekeline almak isteyen İngiltere ile gittikçe güçlenen ve bu geniş ticari sahayı İngiltere'nin egemenliğine bırakmak istemeyen Rusya arasındaki rekabetin bir sonucuydu. Ancak 1868 yılından itibaren Rusların Kafkaslarda giriştikleri demiryolu yapımı ve ardından 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması bu rekabette dengeleri değiştirdi. İngiltere ve başta Fransa olmak üzere diğer Avrupalı ülkeler Süveyş Kanalı üzerinden Doğu ile ticaretlerini yapmaya yönelirken, İran ticareti de hem Tiflis-Bakü-Poti demiryolları üzerinden Rusya'yı hem de Süveyş'i kullanmaya başladı. Bunların sonucu Trabzon üzerinden yapılan transit ticaret hacmi yavaş yavaş güç kaybetti (İpek 2006: 112; Turgay 1994: 61).

Ticaret hacmindeki düşüşe rağmen İngiltere, Rusya, Avusturya ve Fransa ile olan iktisadi ilişkiler belli bir seviyede devam etti. Ayrıca Osmanlı Devleti, Rusya'nın demiryolu inşasına ve karayollarında yaptıkları düzenlemelere karşılık olmak üzere, 1875'lerde Trabzon-Erzurum karayolunu daha iyi şartlara kavuşturmak için çaba harcadı (Aygün 2009: 43). Fakat 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşının çıkması neticesinde imzalanan Berlin Antlaşmasıyla Batum'u ele geçiren Ruslar daha da önemli bir konuma kavuştu⁵ ve Trabzon ticaret hacmi gerilemeye devam etti. Bir kez daha vurgu-

⁴ Avrupalı devletler arasında Trabzon'da ilk temsilcilik açan ülke Fransa'dır. Pierre Jarôme Dupré önce 1803'te ticari komiser, 1812 yılında ise konsolos olarak siyasi ve ticari amaçlar doğrultusunda bölgeye atanmış ve 17 yıl Trabzon'da görev yapmıştır. Geniş bilgi için bkz. (Yılmaz 2016: 87-120). Trabzon'da Fransa ve İngiltere'nin XIX. yüzyılın ilk yarısında açtığı bu konsolosluga ilave olarak sonrasında Rusya, Belçika, İran, Avusturya-Macaristan, Almanya, İtalya ve Hollanda'nın da konsoloslukları oluşturuldu (Çadırcı 1990: 18).

⁵ Siyasi ve ticari bir nüfuz alanı oluşturmak amacıyla transit ticaretine kısıtlamalar getiren Rusya, Batum'u alınca Bakü-Tiflis demiryolu hattını buraya uzattı (Wright 1992: 79). Bölge ticareti üzerine koymuş olduğu yüksek vergileri kaldırdı. Aynı zamanda Batum başta olmak üzere sınırları içerisindeki ticari bölgelerde serbest ticaret alanları ilan etme girişiminde bulundu. Nitekim yukarıda belirttiğimiz üzere ticaret yoğunluğu Rus topraklarına kaydı.

lamak gerekirse başta Trabzon olmak üzere Doğu Karadeniz'deki limanlar, Avrupa ile olan ticari bağları sebebiyle bir büyüme, genişleme göstermiş, bunun paralelinde şehir nüfusları ticari canlılıkta artma gösterirken, canlılık azaldığında gerilemiştir. Elbette ki bunda ekonomik gelişmenin istikrarsızlığı etkili olduğu gibi Batı'da liman kentleri, çevrelerinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik sanayileşirken Trabzon'un bunu gerçekleştirememesi de etkili olmuştur. Bu yüzden Trabzon, aşağıda göreceğimiz gibi bazı ihraç malları istisna olmak üzere, diğer bölgelerde üretilen ürün ve mamul maddelerin ithal ve ihraç noktası olarak kalmıştır (İpek 2006: 115).

Bununla birlikte İngiltere'nin yukarıda ifade ettiğimiz üzere XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde bölgeye yönelik artan ilgisi kendisini göstermiş ve İngilizler, konsolosları vasıtasıyla ticari raporlar tutmuştur.⁶ Söz konusu raporlar, Trabzon ve çevresi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Öyle ki, ticaret hacminden gemi şirketlerine; ticarete yönelik imar faaliyetlerinden bölgedeki önemli ürünlerin özelliklerine ve bölgeye dair yapılan bazı tespitlere varıncaya kadar çok geniş bir yelpazede bilgiyi bizlere ulaştırmaktadır. Biz bu çalışmada Trabzon'un II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki ticareti ve buna bağlı olarak yapılan faaliyetleri, İngiliz Ticari Raporlarındaki bilgiler ışığında ele alınmıştır. Bunu yaparken imkân ve kaynakların elverdiği ölçüde yerli kaynak ve çalışmalarla da söz konusu raporlardaki verileri karşılaştırmaya gayret edilmiştir. Ancak dönemin Trabzon'una dair yerli kaynakların sınırlılığını belirtirken konsolos raporlarının önemli bir eksikliği giderdiğini ifade etmek gerekir. İncelemeye bu anlamda bakılması da önemlidir. Çalışmamızı tematik bir planda incelemeye tabi tutulmuştur.

1- Ticaret

Raporlarda "İnsanoğlunun az, doğaninsa çok şey yaptığı bir memleket" olarak tarif edilen Trabzon'da, alım gücünün büyük ölçüde toprağın üretimine bağlı olduğu belirtilmiştir.⁷ Dolayısıyla mahsulün iyi olması ve bolca üretilmesi ticaretin alım satım gücünü de belirlemektedir. 1909 raporunun yazarı Konsolos Longworth'a göre 1909 senesi hasadı son üç yılın ortalamasına göre oldukça umut vericidir. İngilizlerin doğru zamanda yarışa katılmak

---

Nitekim 1850-1860 yılları arası en yoğun ticari dönemlerinden birini geçiren Trabzon, İran'ın toplam ticaretinin % 20'sini çekerken, bu oran 1900'lerde % 10'un altına kadar düştü. (Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi, 1884-1950, 2009: 68).

⁶ Musa Şaşmaz *İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914* adıyla raporları İngilizce orijinal haliyle üç cilt olarak yayına hazırlamıştır (Şaşmaz 2014). Ancak bizim kullandıklarımız daha önce İstanbul'daki Atatürk Kitaplığı'ndan alınmıştır. Bu sebeple dipnotlarda Atatürk Kitaplığı ve aldığımızdaki sınıflama/yer numarası verilmiştir. Diğer taraftan Musa Şaşmaz'ın yayınladığı raporlar ham haldedir. Dolayısıyla çalışmamız, raporlardaki bilgileri yerli kaynaklarla ve istatistiklerle karşılaştırarak daha anlamlı hale getirmek ve literatüre kazandırmak amacıyla yapılmıştır. Böylece hem raporların tutarlılık seviyesi ölçülmeye hem de bölge hakkında eksik kalan bilgi boşlukları doldurulmaya gayret edilmiştir.

⁷ Donald Quataert 1881-1908 yılları arasında Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ndeki ticaret ve yatırım faaliyetleri artarken Osmanlı ekonomisinin özellikle de Anadolu ekonomisinin tarımsal niteliğini koruduğunu, toplam nüfusun % 75-80'inin tarım kesimi olduğunu ifade etmektedir (Quataert 1987: 19).

şartıyla bundan faydalanabileceğini belirten konsolos, yapılması gerekenleri de tüccarların ülkeyi ziyaret etmesi, numunelerini göstermesi, pazarın ihtiyaçları hakkında çalışması ve sadece büyük siparişleri değil küçükleri de kaydetmesi gerektiği sözleriyle ifade etmiştir. Ayrıca mal teslimatı, bir bankaya gönderilen borç senetleri karşılığında yapılmalı, ancak daha güvenli bir nakit koşuluna sahip olmak için İngiliz firmaları, yerli tüccarın Avrupalı şirketlerle ilgili olarak edindikleri uzun vadeli kredilerin kazançlarını dengelemek için bazı vasıtalar bulmalıdır (Rapor 1909).⁸

Tablo 1: 1908-1909 Yılı Trabzon Limanına Gelen Gemilerin Tonajları ve Bağlı Buldukları Ülkeler

Milliyeti	1908				1909			
	Yelkenli		Buharlı		Yelkenli		Buharlı	
	Gemi	Tonaj	Gemi	Tonaj	Gemi	Tonaj	Gemi	Tonaj
İngiliz	-	-	13	16.783	-	-	5	8.896
Alman	-	-	33	57.094	-	-	49	91.257
Avust.	-	-	102	126.940	-	-	115	190.159
Fransız	-	-	123	259.005	-	-	107	241.371
Yunan	2	1031	63	57.833	1	651	155	126.195
İtalyan	-	-	25	38.408	-	-	50	73.326
Osmanlı	7.991	37.508	175	172.936	7.573	39.242	128	94.198
Rus	36	829	76	65.709	18	512	74	57.060
Toplam	8.029	39.368	610	794.708	7.592	40.405	683	882.462

Kaynak: 1908 Raporu, s. 6; 1909 Raporu, s. 9.

Trabzon'daki ticaretin detaylarına geçmeden evvel yukarıda verilen bilgiler ile paralellik gösteren ve raporlarda yapılan şu tespitleri zikretmek gerekir. Buna göre: "Genelde malları kredi ile almalarına ve birçok durumda sözleşmelerini karşılayamamalarına rağmen Trabzonlu tüccarlar büyük çoğunlukla dürüsttür. Sabır gösterilip zaman verilmesi halinde aldıkları ticari malların ödemesini yapmaktadırlar (Rapor 1912). Yerli müşterinin parası olmakla beraber istediği şey ucuz ve gösterişli maldır. Ticarete İngilizceden ziyade Fransızca tercih edilir. Yerli müşteri malların maliyetini anlayabildi-

⁸ Raporlara göre Avusturya ve İtalyan üreticiler 3 aydan 6 aya kadar kredi vermektedirler. Bu daha küçük şehirlerdeki tüccarlarla uzun süreli kredili bir sistem üzerindeki ticaret yapan Trabzon'daki toptancıların, yabancı üreticiyle anlaşmaya başlamadan önce paranın en azından belli bir kısmını geri almalarını sağlar. Başta İngiliz pamuklu malları satın alan toptancı (yerli bayi) peşin ödeme yapar, İtalyan ya da Avusturya malları için de anlaşma yapabilir. Bu ya doğrudan ya da İstanbul vasıtasıyla gerçekleştirilir. Böylece yerli tüccar krediden faydalanır. Diğer taraftan bir senet vade tarihinde ödenemezse mümkün olduğunca geniş bir ödeme kabul edilir. Yeni bir sipariş verildiğinde eski senetlerdeki borç yeni mallar için verilenlere eklenir. Konsolosun burada İngiliz tüccarından istediği bu gibi kolaylıkların kendileri tarafından da yerli üreticiye gösterilmesidir (Rapor 1912).

ğinden kendisi için en uygun olanını seçme becerisi gösterebilir (Rapor 1912). Tüccarlar kaide olarak ihtiyaçları asgari düzeyde tutarak geleneksel olan nüfus için eskiden beri alışılmış ürünleri olabildiğince ucuza temin etmektedirler. Dolayısıyla pazarda yeni ürünlerin satışına imkân veren bir yapı mevcut değildir” (Rapor 1913).

Trabzon’la ilgili raporlar ışığında bu tespit ve değerlendirmelerde bulunduğundan sonra özellikle ticaretin yükünü çeken limandaki gemilerin menşei, ithal ve ihraç edilen mallar Tablo 1-3’te gösterilmiştir.

Tablo 2: 1910-11 Yılı Trabzon Limanına Gelen Gemilerin Tonajları ve Bağlı Buldukları Ülkeler

Milliyeti	1910-11			
	Yelkenli		Buharlı	
	Gemi	Tonaj	Gemi	Tonaj
İngiliz	-	-	6	9.628
Alman	-	-	36	60.011
Avusturya	-	-	106	195.317
Fransız	-	-	106	248.317
Yunan	-	-	1	419
İtalyan	-	-	27	38.402
Osmanlı	6.386	29.508	362	440.698
Rus	3	63	279	152.578
Romanyalı	-	-	51	39.068
Norveçli	-	-	1	1.803
Toplam	6389	29.571	975	1.186.241

Kaynak: 1910-11 Raporu, s. 8.

Buharlı gemilerin büyüklüğü ve yük kapasitesi dikkate alındığında Trabzon limanına gelen Osmanlı yelkenli sayısının fazlalığına rağmen ticaretin ağırlığı, buharlı gemilerin ve onları işleten Avrupalı şirketlerin elindeydi. Örneğin bir ticari yelkenli, ortalama altı kişilik mürettebatı ile 50-100 tonluk gemilerdi. Oysa buharlı gemiler bunların 10-20 katı bir taşıma kapasitesine sahipti (Baskıcı 2012: 53-56). Zira 1807 yılında Amerikalı Robert Fulton tarafından Hudson nehrinde ilk buharlı geminin hizmete sokulmasından sonra bu yeni teknolojik güç yelkenli gemilerin yerini almaya başlamıştır. Hava koşullarına çok da bağlı kalmaksızın daha hızlı ve güvenli hareket edebilme yeteneğine sahip olan buharlı gemiler, artık ticaretin vazgeçilmez unsuru haline gelmiştir. Osmanlı Devleti’nden kapitülasyonlar vasıtasıyla tavizler elde eden Avrupalı devletler, yukarıda bahsedilen Karadeniz’in uluslararası ticarete açılmasıyla birlikte buharlı gemi gücünü bu bölgenin ticareti için de kullanmaya başlamıştır. İngiltere siyaseti gereği bu ticarete ilk atılan ülke olmuş ve 1833 tarihinde Şah adlı gemisiyle nakliye hizmetine başlarken ardından Essex ve Crescent isimli gemilerini hizmete sokmuştur (Yılmaz 2014: 50). Bunu 1835’te Avusturya’nın Danubian, 1856’da Fransa’nın Messageries Maritimes, 1857’de Rusya’nın Steam Navigation ve

1879'da yine Fransa'nın Paquet isimli kumpanyaları takip etmiştir. 1832 tarihinde Trieste'de kurulup buharlı gemiciliğe başlayan ve Türk kara sularında en çok rağbet gören Avusturya'nın Lloyd Kumpanyası ise 1840'tan itibaren Trabzon'a seferlere başlamış ve 1844 tarihinde Danubian Kumpanyasını alarak Karadeniz ticaretinde söz sahibi şirketlerden biri, hatta birincisi haline gelmiştir. Osmanlı Devleti ise 1840'lı yılların başından itibaren buharlı gemi taşımacılığına başlamıştır (Baskıcı 2012: 37; Yılmaz 2014: 56; Demir 2005: 2-4). Kısacası bugün olduğu gibi o yıllarda da ticaretin büyük oranda Batılı devletlerle yapıldığı görülmektedir.

Tablo 3: 1912-1913 Yılı Trabzon Limanına Gelen Gemilerin Tonajları ve Bağlı Buldukları Ülkeler

Milliyet	1912				1913			
	Yelkenli		Buharlı		Yelkenli		Buharlı	
	Gemi	Tonaj	Gemi	Tonaj	Gemi	Tonaj	Gemi	Tonaj
İngiliz	-	-	3	5.196	-	-	6	9.199
Alman	-	-	33	56.268	-	-	43	82.507
Avust.	-	-	104	191.520	2	44	107	200.581
Fransız	-	-	88	232.032	-	-	104	279.419
Yunan			3	1.835	-	-	1	1.225
İtalyan	-	-	1	2.065	-	-	28	46.759
Osmanlı	5.717	25.036	251	411.903	5.265	26.830	199	250.918
Rus	5	113	287	169.535	17	703	149 ⁹	123.693
Belçika	-	-	-	-	-	-	4	9.000
İran	-	-	2	1.084	-	-	-	-
Rumen	-	-	3	1.542	-	-	2	940
Toplam	5.722	25.149	775	1.072.98	5.284	27.577	643	1.004.241

Kaynak: 1912 Raporu, s. 9; 1913 Raporu, s. 10.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon'a gelen kumpanyalar ise şunlardır:

Haftalık: Lloyd (Avusturya), Panhellenic, Destouni (Yunanistan), Gürcü, Şirket-i Mahsusa (Osmanlı)

İki Haftada Bir: Messageries Maritimes, Paquet (Fransa), Compagnie de Navigation (Rusya), Florio and Rubattino (İtalya), Deutsche Levante Linie, Norddeutscher (Almanya)

Bunların dışında Gagarin isimli bir Rus gemisi ile Hürriyet ve Nejdet isimli iki Türk gemisinin de düzenli aralıklarla Trabzon'a geldikleri bilgisi verilmiştir (Rapor 1908).

Trabzon'un önemli bir ithalat, İran transit ticaretiyle birlikte düşünüldüğünde, ihracat limanı olduğu belirtilmişti. Bu doğrultuda ticaret hacminin

⁹ Rus buharlı gemilerinin sayısındaki bu ani düşüşün sebebi Konsolos Satow tarafından Türk kıyı buharlılarının rekabeti yüzünden daha önceden Sohumkale ve Trabzon arasında gidip gelen küçük Rus buharlılarının işi bırakması şeklinde açıklanmıştır.

ülkelere göre dağılımı ve yapılan ticaretin değeri İngiliz Konsolos Raporlarına aşağıdaki gibi yansımıştır:

Tablo 4: Konsolos Raporlarına Göre Trabzon Limanında İthalat Yapılan Ülkeler ve İthalatın Değeri

İthalat Yapılan Ülke	1906	1907	1908	1909	1910-11	1912	1913
	Sterlin	Sterlin	Sterlin	Sterlin	Sterlin	Sterlin	Sterlin
İngiltere	363.740	372.740	106.040	202.670	232.820	226.410	206.349
Avust.			42.973	118.800	173.450	193.420	160.420
Alman-ya	291.380	226.700	17.738	27.120	89.410	76.260	65.850
Belçika	73.940	59.560	19.089	31.380	58.890	55.380	48.350
Fransa	179.900	174.170	190.076	163.890	189.890	172.350	142.400
İtalya	64.640	66.570	25.105	88.840	25.260	35.120	30.280
Rusya	55.870	52.870	26.299	267.250	198.670	187.350	155.450
Amerika	37.180	30.130	7.356	4.670	3.950	2.570	2.500
Hollan-da	1.710	2.260	-	570	-	-	-
Yun.	5.770	4.160	1.567	3.380	-	-	-
Bulg.			6.691	-	-	-	-
Romn.	57.680	71.370	2.134	-	-	-	-
İsviçre	3.640	940	-	290	-	-	-
Hind.	44.060	77.980	22.791	1.150	-	-	-
Mısır	1.370	2.350	2.175	3.760	-	-	-
Diğer Ülkeler	1.490	970	-	8.060	34.800	33.690	27.750
Toplam	1.182.370	1.142.770	470.036	952.230	1.032.980	982.550	839.349

1906-1909 tarihleri arası ülkelere göre İthalat değerlerini gösteren istatistiklerde Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya tek tek belirtilmişken daha sonraki tarihlerdeki istatistiklerde sadece 1910-11 raporunda "Balkan Devletleri" başlığı altında 25.840 sterlinlik bir ithalat değeri verilmiştir. Dolayısıyla 1910-11 raporunda verilen toplamın içerisinde bu değer de vardır. 1906 ve 1907 yıllarındaki istatistiklerde ise Avusturya ile Almanya; Bulgaristan ile Romanya ithalat rakamları bir toplam halinde gösterilmiş, daha sonraki yıllarda ayrı ayrı verilmiştir. İthalat rakamları incelendiğinde Avusturya ile 1908 yılında keskin bir düşüşün yaşandığı görülmektedir. Bu durum Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakı ve tepki olarak Osmanlı Devleti'nde uygulanan "boykot"un sonucudur.¹⁰ Benzer düşüşleri İtalya ile savaşa neden olan Trablusgarp meselesi ve Balkan Devletleriyle yaşanan Balkan Savaşlarında gözlemlemek mümkündür. Siyasi olayların dışında zaman zaman yaşanan salgın hastalıkların da ticaretin doğal seyrini bozduğu görülmektedir. Çünkü hastalığa yakalanma endişesi, karantina merkezlerinde

¹⁰ Avusturya'ya karşı yapılan boykot ve Trabzon'daki yansımaları hakkında geniş bilgi için (Emiroğlu 1994: 17-21; Aksoy 2014: 42-54).

uzun süren tetkikler ve yabancı kumpanyaların limana gelmek istememele-ri ticareti sekteye uğratabilmektedir. Örneğin 1910 yılında yaşanan kolera salgınının bu türden bir etki yaptığı ve 584 vakadan 340'ının ölümcül oldu-ğu bilgisi verilmiştir (Rapor 1909-1910).¹¹ Diğer taraftan tabloya bakılacak olursa Fransa ile İngiltere'nin belli bir çizgiyi koruduğu, özellikle 1908 tari-hinden sonra Rusya ve Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne ihrac anlamında paylarının yükseldiği görülmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kontro-lü altındaki hükümetlerin Rusya ile daha fazla yakınlaştığı söylenebilir. Di-ğer taraftan II. Abdülhamit Dönemi'nde başlayan Alman yakınlaşmasının da sürdürüldüğü ifade edilebilir.

Tablo 5: Konsolos Raporlarına Göre İhracat Yapılan Ülkeler ve İhracatın Değeri

İhracat Yapılan Ülke	1906	1907	1908	1909	1910-11	1912	1913
	Sterlin	Sterlin	Sterlin	Sterlin	Sterlin	Sterlin	Sterlin
İngiltere	9.460	8.670	16.305	11.130	28.790	25.700	7.800
Avusturya	70.140	75.880	76.052	39.120	116.080	110.150	114.250
Almanya			47.793	78.040	130.760	126.320	132.150
Belçika	4.660	2.380	-	-	-	730	-
Fransa	66.060	56.720	54.328	46.640	127.120	124.370	128.400
İtalya	2.150	1.840	6.532	1.670	950	13.260	14350
Rusya	17.790	29.710	11.447	11.360	8.450	7.460	7.620
Amerika	29.080	6.040	18.587	16.710	62.210	52.110	62.800
Hollanda	9.260	12.930	13.612	170	-	-	-
Yunanistan	11.160	8.450	8.135	2.050	-	-	-
Bulgaristan	10.170	12.400	15.518	4.620	-	-	-
Romanya			8.686	3.440	-	-	-
Mısır	94.360	117.990	135.678	62.940	-	-	-
Diğer Ülke-ler	6.570	6.030	1.440	1.680	84.220	76.260	85.390
Toplam	330.860	339.040	414.113	579.720	569.850	536.360	552.760

İthalatla ilgili yapılan değerlendirmeler ihracat kısmı için de geçerli olmakla birlikte vurgulanması gereken husus, diğer ülkeler başlığı altında verilen değerlerin son üç yıla ait rakamlarının yüksekliğidir. Kanımızca bu rakamın yüksekliğinin sebebi, yine aynı yıllarda gösterilmeyen, Mısır'a yapılan ihra-cat rakamının mevcut toplamın içinde olmasıdır. 1910-11 raporunda Bal-kan Devletleri şeklinde açılan başlıktaki ihracat değeri de 11.270 sterlindir. Söz konusu her iki tabloya bakıldığında giderek artan bir ivme gösteren İthalat ve ihracat değerlerinin düşme eğilimi gösterdiği yılların Balkan Sa-vaşları ve sonrası olduğu gözlemlenebilir. Savaş ve sebep olduğu kayıplar-dan dolayı bu rakamların daha düşük olması gerektiğine dair bir düşünce

¹¹ Konsolos Lonworth'un verdiği rakamlar dönemin sağlık dergilerinden Hekim'in verdiğiyle hemen hemen örtüşmektedir. Hekim dergisinde 16 Eylül 1910-14 Kasım 1910 tarihleri ara-sında 593 kişinin hasta olduğu ve 311'inin vefat ettiği bilgisi verilmiştir (Hekim, 14 Kasım 1910. No: 21).

akla gelebilir. Ancak unutulmaması gereken husus Trabzon'da özellikle ihrac anlamında önde gelen ürünlerin tarım alanında yetiştiriliyor olmasıdır. Dolayısıyla bu işler daha çok kadınlar tarafından yapıldığından ürünler vaktinde ekilip hasat edilebilmiştir. İthal ve ihrac edilen mallar ile hangi ülkelerle daha yoğun ticaret yapıldığı ise raporlara şu şekilde yansımıştır:

Tablo 6: Konsolos Raporlarına Göre Trabzon'a İthal Edilen Başlıca Maddeler

Ticari Emtia	İthal Edildiği Ülkeler
Ateşli Silahlar	Fransa, Avusturya, İngiltere, Almanya
Mum	Belçika, Avusturya, Rusya, Amerika
Halı ve Kilim	İran, Amerika, İtalya, Hollanda
Fes	Avusturya, Almanya, İtalya
Kahve	İtalya, Fransa, Amerika, İngiltere
Çelik	Avusturya, Fransa, İngiltere, Almanya
Bakır ve Kalay	İngiltere, Rusya
Ham Pamuk	İtalya, İngiltere, Avusturya, Hindistan
Pamuklu Mallar	İngiltere, İtalya, Fransa, Almanya, Belçika
Züccaciye	Almanya, Avusturya, Belçika, Rusya, İngiltere, Fransa
Ecza ve İlaç	Almanya, Fransa, İngiltere, Avusturya
Kumaş Boyası	Fransa, İngiltere, Avusturya, Amerika
Un	Fransa, Romanya, İtalya, Rusya
Taze ve Kuru Meyve	Yunanistan, İtalya, Türkiye
Tuhafiye	Avusturya, Almanya, Fransa, Bulgaris., İngilt., Belçika,
Nalburiye	Avusturya, Almanya, İngiltere, Fransa, Belçika
Post ve Deri	Fransa, Rusya, Hindistan, Almanya
Demir ve Hırdavat	Belçika, Almanya, İngiltere, Avusturya, Amerika
Mücevher, Saat vs.	Fransa, Rusya, Avusturya, İngiltere
Deri (Leather)	Fransa, İngiltere, Avusturya, Almanya
Kireç ve Çimento	Fransa, Rusya, Yunanistan
Çikolata ve Bisküvi	Fransa, İngiltere, Avusturya, Almanya
Makine	İngiltere, Amerika, Almanya, Avusturya
Kibrit	İtalya, Almanya, Avusturya
Çinko	Belçika, İngiltere, Fransa
Kurşun	İngiltere, Avusturya, Fransa
Çivi	Belçika, Avusturya, Almanya, Amerika, Fransa, İngilt.
Zeytin ve Zeytinyağı	Büyük Miktarda Türkiye, Yunanistan
Petrol	Rusya
Erzak ve Konserve	İtalya, Rusya, İngiltere, Avusturya
Kâğıt, Kitap vs.	Avusturya, Almanya, İngiltere, Belçika
Pirinç	Avusturya, İngiltere, Türkiye, Mısır
İplik	İngiltere, İtalya, Hindistan, Almanya
Çuval, Keten Bezi, Muşamba	İngiltere, Avusturya, Fransa, İtalya
Tuz	Büyük miktarda Türkiye
İpek ve Kadife	Fransa, İngiltere, Avusturya, Almanya
Gümüş külçe	Avusturya, İngiltere
Sabun	Fransa, İngiltere, Avusturya, Almanya
Baharat	İtalya, İngiltere, Avusturya, Fransa
İspirto, Şarap, Bira vs.	Rusya, Fransa, Avusturya, İngiltere
Şeker	Avusturya, Fransa, Rusya, İngiltere

Çay	İngiltere, Rusya, Hindistan, Fransa
Kereste, Çıra vs.	Büyük miktarda Türkiye
Kalay çubuğu, Levha/Plaka	İngiltere, Avusturya
Tütün	Büyük miktarda Türkiye
Buğday, Arpa, Mısır vs.	Rusya, Bulgaristan, Romanya ve Türkiye
Yünlü Mallar	Fransa, İngiltere, Avusturya, Almanya
Yün İpliği	İngiltere, İtalya, Hindistan, Avusturya

Kaynak: 1909 Raporu, s. 12-16; 1912 Raporu, s. 12-13.

Pamuklu ürünler, ateşli silahlar, nalburiye, kibrit, ilaç, çuval, çay, iplik, ipek ve kadife İran transit ticareti için de önemli ticari mallardır. Özellikle yünlü, pamuklu ve ipekli ürünlerle kibrit ve nalburiye maddi değer bakımından öne çıkmaktadır. Karadeniz ticaretinde başlayan hareketlenme, Trabzon-Tebriş arasındaki geleneksel yolu da canlandırdı. İran ticaretini canlandıran etkenlerin başında buharlı gemiler ile artan Avrupa ticareti gelmektedir. Bir diğeri ise özellikle İngilizlerin, sadece mallarını satmak değil, satın almak istedikleri ipek ve diğer İran ürünleri için de, Queseley'in de vurguladığı gibi, daha az maliyetli ve kısa bir yol bulma arzuları oldu (Baskıcı 2012: 37).

Tablo 7: Konsolos Raporlarına Göre Trabzon'dan İhraç Edilen Başlıca Maddeler¹²

Ticari Emtia	İhraç Edildiği Ülkeler
Tütün	Mısır, Hollanda, Amerika, Almanya, Avusturya
Fındık	Romanya, Avusturya, Almanya, Mısır, Fransa, Amerika, Rusya, İtalya, Yunanistan, Belçika, Hollanda
Koyun ve Sığır	Türkiye
Tereyağı	Türkiye
Yumurta	Fransa, Yunanistan, Almanya, Bulgaristan, Rusya
Post ve Deri	Amerika, Avusturya, Fransa, Rusya, Amerika
Erzak, Konserve	Bulgaristan, Romanya, Fransa, Rusya
Fasulye	Fransa, Amerika, Yunanistan, İspanya, Avusturya
Sebze-Meyve	Mısır, Avusturya, Rusya, Romanya
Balıkyağı ¹³	Romanya, Bulgaristan, Fransa, İtalya
Keten	Yunanistan
Tutkal	Bulgaristan, Yunanistan, Mısır

¹² Trabzon limanı vasıtasıyla ihracı yapılan Halı, İpekli kumaş, Ceviz ağacı/kerestesi, yün/tiftik kumaşı, un ve kuru üzüm gibi İran transit ticaretinde önceliği olan maddeler, vilyetin ihracat ürünlerini öne çıkarmak amacıyla bu listeye eklenmemiştir.

¹³ Burada kastedilen balıkyağı Yunanistan'da elde edilmiştir. Balıkçılar tarafından yakalanan yunuslar kesilir ve geniş kazanlarda kaynatılarak yağı elde edilir. Ortalama 350-400 ton civarında bir balıkyağı satışı gerçekleştiriliyorsa da maddi getiri anlamında diğer ürünlere kıyasla daha alt basamaklarda yer almaktadır. İhracat değeri olarak belirtilen bu yağın dışında Trabzon'un diğer balıklar (hamsi, mezigit, kalkan, uskumru, tekir, deniz alabalığı, somon, sargan) yönünden zengin olduğu ifade edilmiştir. Bunların daha çok pazarlarda satıldığını, tuzlandığını ya da gübre amacıyla kullanıldığını görmekteyiz (Rapor 1908; Rapor 1912). Abdülvahap Hayri de eserinde Yunus balığından ve diğer balık çeşitlerinden bahsetmektedir. Fakat farklı bir bilgi olarak Yunus balıklarının yağı çıkartılırken çok ilkel bir şekilde işlemin gerçekleştirilmesinden dolayı yarı yarıya yağın zayıf olduğunu söylemektedir. İhraç değeri adına verdiği rakamlara da baktığımızda 1910 yılı için 400 ton civarında bir rakam elde ederken 1911 ihracat rakamının 234 ton raddelerinde gerçekleştiğini görmekteyiz (Hayri 2008: 70-71).

Misina (gut)	Avusturya
Balmumu	Bulgaristan, Türkiye

Kaynak: 1909 Raporu, s. 16-17; 1912 Raporu, s. 16.

2- Bayındırlık Hizmetleri

1908 tarihli ilk raporda Konsolos Longworth bayındırlık hizmetine ilişkin hiçbir çalışmanın bitirilemediğini, bununla birlikte yolların bazı onarımlara tabi tutulduğunu, Gümrük Dairesi'nde iyileştirmelerde bulunduğunu belirtmektedir. Diğer taraftan özellikle liman bölgesinde bayındırlık ve imar hizmetlerine ilişkin plan ve projelerin durumuyla ilgili açıklamaları raporda bilgi olarak hükûmetine yazmıştır. Buna göre 1908 yılı itibarıyla yapılmakta olan işler şunlardır:

1- Ticari mal için demir iskele: Konsolos, T şeklinde bir iskelenin yapımına 1906 yılında başladığını ve 40 metrelik ana kısma 126 tane demir kazık çakıldığını belirtmektedir. Ayrıca iskelenin 50'ye 10 metre uzunluğu, 20'ye 10 metre genişliği olacağını ve maliyetinin 1600 pound tutacağını tahmin edildiğini ifade etmiştir. Ancak yapım, yazdan beri ertelenmiş durumdadır ve mülkiyet hakkının gümrük dairesine mi yoksa belediyeye mi ait olacağı konusunda tartışmaların yapıldığını anlatmaktadır.¹⁴

2- Yolcular için taş iskele: 1902 yılında 40'a 9 metre boyutlarında planlanarak başladı ve 1905 yılında tamamlandı. Tahminen 1000 pounda mal olduğu söylene de gerçek maliyeti 1800 pounddur. Belediye tarafından yapıldı, gümrük dairesi satın aldı.

3- Taş dalgakıran: 1902 yılında inşaatına başlanan ve limanın doğusuna doğru 370'e 5 metre boyutlarında tasarlanan dalgakıranın¹⁵ 280 metrelik kısmı yapılmıştır. Harcanan para 8.000 pounddur. Tahminen 12.000 pounda mal olacaktır. Ödeneğin harici zorunlu hizmette alınmaktadır.

4- Limanın batısında 20 yıl önce askeriye tarafından 13'e 12 metre mendirek yapıldı. 640 metreye uzatılması ve dalgakıranın da 370 metreye ulaşmasıyla gemilere 300 metrelik bir geçit sağlanması planlanmaktadır. Böylece 380.000 m² bir alan elde edilecektir.¹⁶

¹⁴ Karadeniz kıyısında yer alan limanlara demir iskele yapılmasına yönelik istek ve faaliyetler, XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren sıklıkla dile getirilmiştir. Zira liman yapımının uzun süreli ve maliyetli bir süreç olması, zaman içerisinde iskele inşası ve mevcut iskelelerin iyileştirilmesi politikasının benimsenmesine neden olmuştur (Dığıroğlu vd. 2013: 99-113).

¹⁵ Daha 1868 yılında dönemin İngiltere konsolosu mevcut limanın rüzgârlara açıklığından dolayı müsait olmadığından, ancak basit bir dalgakıran ile iyi bir limana dönüştürülebileceğinden bahsetmiştir. Ayrıca iskelenin iyileştirilmesi, depoların acilen genişletilmesi gerektiğini de belirtmiştir. Dolayısıyla duruma bakıldığında Trabzon'da limanın iyileştirilmesi anlamında çok şey yapılmadığı görülmektedir (Baskıcı 2012: 46).

¹⁶ Trabzon Limanı'nın yakınından denize dökülen Değirmendere'nin sürüp getirmekte olduğu çakıl ve kumların limanı doldurmasından ötürü meydana gelen sığlaşma, limanın en büyük problemleri arasındaydı. Dolayısıyla raporun 3. maddesinde limanın doğusunda diye belirtilen ve Değirmendere mevkiinde başlamış set, bu gelen çakıl ve kumu engellemek için yapılmaktaydı. Transit ticareti yanında askeri yönden de önem taşıyan Trabzon Limanı'nın bu durumuna engel olunmadığı takdirde kullanılamaz hale geleceği düşünüldüğünden, böyle bir tedbire başvurulması zorunlu görülmüş, bunun neticesi Padişah emri ile settin yapım izni çıkarılmıştır (BOA, İ. TNF, 10/1319/C-02, 16 Eylül 1317/29 Eylül 1901). Şimdi istenen ise

5- 160 metrelik rıhtım 1884 yılında 4.000 pounda inşa edildi. Liman projesinde öngörüldüğü gibi uzatılırsa yapı ve diğer amaçlarla yaklaşık 70.000 m² değerli arazi kazanılacak.

6- Transit malları için limanın doğusunda 1907 yılında ambar inşası başladı. Tahminen 6.500 pounda mal olur. 1.800 pound maliyetle 4.500 m² lik temelleri atıldı. Çalışma, hükûmetin onayının yenilenmesine kadar durduruldu (Rapor 1908).¹⁷

Söz konusu İngiliz Konsolos Raporlarından Samsun'da 900.000, Terme'de 15.000, Ünye'de 15.000, Ordu'da 25.000, Giresun'da 87.000, Rize'de 25.000 ve Trabzon'daki 350.000 sterlinlik olmak üzere toplamda 1.417.000 sterlin sermaye gerektirecek liman yapımlarının tasarlandığını, malî yetersizlik durumunda paranın vilayetin gelir fazlasından aşama aşama karşılanmaya çalışılacağı ifade edilmiştir (Rapor 1908). Bu amaçla Trabzon'a yapılması planlanan liman için gerekli adımlar 1911 yılında atılmıştır. Osmanlı-İngiliz ortaklığına dayanan Türkiye Milli Bankası'nın (Osmanlı Bankası) girişimiyle bir şartname hazırlanmış ve liman için gerekli tesislerin tespiti ile beş yıl içinde inşa edilmesi tasarlanmıştır (Baytal 2013: 22-26). Ancak Türkiye Milli Bankası adına bir İngiliz müteahhit firması tarafından yapılan araştırmalara rağmen liman yapımı¹⁸ konusunda bürokratik yazışmalar dışında bir ilerleme kaydedilememiştir (Rapor 1912).

1908-1913 yıllarını kapsayan raporlarda Samsun-Sivas demiryolu inşasının yanı sıra Trabzon-Erzurum hattının yapımına yönelik bir tasarımın da olduğunu görmekteyiz (Rapor 1908). Doğu Anadolu'nun hayvanlarını sahile getirecek, ucuz taşımacılığın yokluğundan dolayı sıklıkla çürümek durumunda kalan Fırat'ın suladığı geniş ovalardaki bol mahsulü kıyı kesimine taşıyacak (zira kervanlar on günde Erzurum'a ve otuz beş günde Tebriz'e gidebilmektedir. Dolayısıyla mal taşımacılığı da yavaş ve maliyetli olmaktadır) İran ticaretine büyük ivme kazandıracak tren yolu bir türlü baş-

---

Çömlekçi'de yapılan taş duvarın buraya uzatılmasıdır. Böylece konsolos raporunda da ifade edilen 380.000 m²lik korunaklı bir liman oluşturulacaktı.

¹⁷ Ticari malların korunması ve emniyetle güven altında bulundurulabilmesi için ambar ve depo yapımına XIX. yüzyılın ortalarından itibaren önem verilmiş, bu amaçla tahsisatlar ayrılmıştır. Hatta Vali Muhlis Paşa (1871-1872) tarafından depolama sorunu iskele sorunundan daha mühim addedilmiştir. Ancak liman istenilen seviyeye bir türlü gelememiştir (Aygün 2016: 395-396). Yine bu dönemde bir çözüm getirmesi amacıyla askeriyenin kiralamış olduğu ambardaki eşyanın şehirde uygun bir yer bulunarak oraya nakledilmesi, buranın gelen tüccar eşyası için kullanılması ve adı geçen ambarla iskele arasına taşımada kolaylık sağlaması için ray döşenmesi fikri gündeme getirilmiştir. Böylece hem vapurlar günü gününe boşaltılabilir hem de ticarî eşya öteye beriye atılmaktan, telef olmaktan kurtulur, muhafaza edilebilirdi (Aksoy 2014: 306).

¹⁸ Konsolos Longworth, 1908 raporunda sıraladığı taahhüt edilmiş işler arasında sadece T şeklindeki demir iskelenin tamamlandığını belirtmektedir. Burada da yük vagonu bulunmadığı, iki vinç yerine bir vinçin görev yaptığı, ancak mavnaların doldurma ve boşaltma işlerinde güçlü ve dayanıklı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca uzun bir tartışma sonrası gümrük dairesinin iskelenin sahipliğini belediyeden alarak başlangıçtaki tahminden 400 sterlin daha ucuza 1.200 sterline yapımı tamamladığını vurgulamıştır (Rapor 1909).

latılamamıştır (Rapor 1910-1911).¹⁹ Oysa Rusların, Kırım Savaşı sonrası İran ticaretini Poti limanına çekmek ve İngiliz mallarının Kafkasya ve İran'daki egemenliğini kırmak için başlattıkları Kafkas demiryolları projeleri (Batum-Poti, Batum-Tiflis, Tiflis-Bakü) Trabzon'un İran ile olan ticaretini oldukça etkilemiştir. Tebriz ve bölgesinin ithalat ve ihracatı özellikle Poti üzerinden Rusya'ya kaymış, Batum'un Ruslar tarafından ele geçirilişi ile Rus ticari üstünlüğü tamamlanmıştır (Okur vd. 2009: 30; Issawi 1970: 22; Turgay 1994: 61).

Raporlarda, tren yolundan ayrı olarak bayındırlık ve imar faaliyetlerine yönelik karayolu çalışmaları hakkında bilgiler de bulunmaktadır. Bu yollardan ilki yine Trabzon'la Erzurum arasındaki ticari ilişkileri kolaylaştırmaya yönelik mevcut karayolunun tamir edilmesi ile ilgili olanıdır. Zira Trabzon-Erzurum yolu üzerinde yıllık ticari trafik yaklaşık 80.000 ton mal, 100.000 koyun ve 50.000 yolcu olduğu düşünülürken (Rapor 1909) yolun iyileştirilmesinin ve daha iyi imkânlarla kavuşturulmasının gerekçesi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Gerçi Osmanlı Devleti Trabzon-Erzurum arasında kullanışlı bir yol yapımının hem Doğu Anadolu hem de İran ticareti için önemini farkındaydı. Bu sebeple daha 1850 yılından itibaren yolu gündemine almıştı. Fakat yolun yapımı ancak 1872 yılında tamamlanabildi (Emiroğlu 1992: 13-14). Sonrasında ise birkaç kere tamirat görmesine rağmen verimli işleyen bir yol haline getirilemedi. Dolayısıyla yaklaşık 329 km'lik yolun yapım ve tamiratı işi 1911 yılında Fransız firması La Societe des Entreprises'e verildi. (Rapor 1910-1911). Ancak raporlardan yolun çok az bir kısmının yapılabildiği anlaşılmaktadır. 1911 yılında Maçka'ya doğru 9-10 km'lik bir yol yapım faaliyeti yürütülürken (Rapor 1910-1911) 1912 ve 1913'ü kapsayan yıllar içerisinde sadece Cevizlik'e kadar olan 30 km'lik yol tamamlanabilmiştir. Hamsiköy'e doğru olan yolun da bitmek üzere olduğu, yolun tamamlanması halinde Trabzon-Erzurum arası mesafenin 15 km. kısılacığı ifade edilmiştir (Rapor 1913).²⁰ Fransız firmasının gerekli araştırma ve planları iyi bir şekilde yaptığı ve çalışmalar yavaş ilerlese de kaliteli bir iş çıkardığı belirtilmektedir. Yavaş ilerlemenin sebebini Konsolos

---

¹⁹ Karadeniz Bölgesi'ne demiryolu yapılması fikri XIX. yüzyılın ortalarına kadar gitmektedir. Ancak yapılması düşünülen hatlar daha çok Samsun-Sivas-Erzurum ile Tirebolu-Gümüşhane-Erzurum şeklinde gündeme gelmiştir. Trabzon-Erzurum arasında bir demiryolu yapımının yüksek maliyeti, hattın yüksek ve sarp arazi yapısı, Rusya'nın kendi inisiyatifi dışında Ankara'nın doğusuna herhangi bir demiryolu hattı geçirmek istemeyişi gibi sebeplerle adı geçen hattın yapımı mümkün olmamıştır. II. Meşrutiyet Dönemi'ne gelindiğinde ise yerel idareciler, eşraf ve tüccarın halkı da yanlarına alarak hattın yapılması için büyük çaba göstermesine rağmen istenen sonuç elde edilememiştir (Kaleli 2011: 157-160; Küçükkuşurlu 2008: 289-292; BOA, DH. MUİ, 69-1/24, 11 Şubat 1325/24 Şubat 1909; BOA, DH. İD, 209/8, 18 Mayıs 1330/31 Mayıs 1914).

²⁰ Masraflarının 20.000 liraya mal olacağı hesaplana yolun yapımı 1911 yılında ihale edildi. Balkan Savaşlarının çıkmasıyla birlikte işçi bulma sıkıntısı yüzünden yavaşlayan yol yapımının 1913 yılında Maçka'ya kadar olan kısmı tamamlandı. Kop geçidi, geçici olarak tamir edildi. Vilayet ise merkezden Değirmendere'ye kadar olan bölümün yapımını temin etti (Emiroğlu 1992: 17).

Satow “yol ile ilgili sürekli değişiklik yapılmasını isteyen İstanbul’daki merkezi otoriteye, ayrıca savaş nedeniyle (Balkan Savaşı) işçi bulmaktaki zorluklara” bağlamıştır (Rapor 1912). Aynı şirket tarafından Şebinkarahisar yolu üzerinde bazı çalışma ve onarımlar yapılmıştır. Rize-İspir-Erzurum yolunun 45 km’lik ilk bölümü üzerindeki çalışmaların²¹ ise 1914 yılında başlayacağı bilgisi verilmiştir.

Yol güzergâhı ile ilgili olan diğer çalışmaları ise şunlardır: Akçaabat-Trabzon-Sürmene arasında denize paralel 48 km’lik yolun yapım çalışması, Erzurum yolunun başlangıcı olması itibarıyla şehrin merkezinden yol açma çalışması, yaz aylarının sayfiye yeri olan Soğuksu’ya iyi ve kaliteli yol döşenmesi, Giresun-Piraziz; Ordu-Abdal arası yol çalışmaları (Rapor 1913). Konsolos Satow’un verdiği bilgilere istinaden II. Meşrutiyet Dönemi’nde Trabzon vilayet genelinde hummalı bir yol çalışması başlatıldığı söylenebilir. Bu çalışmalarda Trabzon vilayetinin de büyük katkıları olmuştur. Örneğin Trabzon ile Sürmene arasında bir yol yapımı için özellikle 1909 yılında dönemin Trabzon Valisi Arıf Paşa tarafından Ticaret ve Nafia Nezareti ile yazışmalar yapılmıştır. Vali telgrafında, Trabzon-Yomra arasındaki Şana deresi üzerindeki köprünün tamiri için 99.328, Sürmene-Yomra yolu için 577.981 kuruş gerekli olduğunu belirtmiştir (BOA, DH. MKT, 2859/59, 10 Haziran 1909). Bunun üzerine Meclis-i Mebusan 1910 yılına mahsus olmak üzere bir “Yol Bedel Nakdisi”ni mahallelerin hususi yollarına sarf edilmek üzere kabul etmiş, bu karar Trabzon’daki gazetelerden *Envar-ı Vicdan*’da da memnuniyetle karşılanmıştır (Envar-ı Vicdan, 26 Ağustos 1910, No: 40-57). Ayrıca 10 Eylül 1912-11 Haziran 1913 tarihleri arasında Trabzon Valiliği yapan Mehmed Ali Aynî Bey’in gayretleriyle Satow’un belirttiği Trabzon merkezden Değirmendere’ye olan yol yapılmıştır (Aksüt 1944: 300-301). Ancak yukarıda belirtilen gerekçeler ve yaşanan ekonomik sıkıntılar sebebiyle istenilen neticeler tam olarak elde edilememiş, Trabzon vilayetindeki yolların yapım sorunları Cumhuriyet Dönemi’ne intikal etmiş ve güncelliğini yakın zamana kadar korumuştur.

3- Tarım

Yaklaşık 32.000 km² (12.387 mil kare) olarak verdikleri vilayetin yüzölçümünde yalnızca 6.899 km² bir alanın tarıma elverişli olduğu bilgisini veren raporlarda (Rapor 1908) vilayetin bir tarım bölgesi olmadığı (Rapor 1912), modern metotların henüz benimsenmediği ve toprakla çalışma biçiminin halâ el emeğiyle gerçekleştirildiği belirtilmektedir (Rapor 1909). Raporlarda, oldukça ayrıntılı bir şekilde, toprakta sabanın çok az kullanıldığı, gruplar halinde çalışan kadın ve erkeklerin bel yardımıyla olabildiğince derinlikte toprağı tersyüz etmek suretiyle tohum saçtıkları, ardından ekini orakla biçip harman yapıp yaba ile savurdıkları bilgisine yer verilmiştir (Rapor

---

²¹ Cimil ve İspir üzerinden Erzurum’a bir yol inşaatı 1904 yılı ilkbaharında başlatılmıştır. Ancak yolun 20 km’lik ilk bölümü dahi tamamlanamamıştır. Trafîğe açılabilmesi halinde yolun Trabzon’dakinden en azından 128 km daha kısa bir kervan yolu sunacağı ifade edilmiştir (Rapor 1909).

1909; Rapor 1912). Raporların arazi yapısına, toprağın büyük bölümünün tarıma elverişsizliğine ve tarımın yapılaş şeklinin ilkelliğine yönelik tespitlerine ek olarak, toprağın özelliklerine göre ürün seçilmeyişi, toprağın miras yoluyla sürekli parçalanışı ve teknik anlamda uygulama yetersizliğini, tarımda yeterli ve istenilen seviyede üretim yapılamamasına gerekçe gösterebiliriz (Karaçavuş 2010: 48-49). Gerçi, bu noktada son zamanlarda deneme amacıyla da olsa bir sürme, ekip-biçme, ot yığma ve harman yapma makinesinin kullanımının tarımsal makineleşmenin başlangıcına yol açmasının umut edildiği ifade edilmiştir (Rapor 1909). Ancak tekrar belirtmek gerekir ki, Trabzon coğrafi yapısı itibarıyla dağlık ve engebeli bir arazi yapısına sahiptir. Dolayısıyla makinelerin kullanılabilmesi için alan, sahil üzerindeki birkaç dar alandan öteye gidemez. Günümüzde dahi gruplar halinde belle çalışmanın geleneksel şekilde devam ettiği düşünüldüğünde, konsolosun umudunun iyimser olduğu söylenebilir.

1329 yılına ait Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin Osmanlı Devleti ziraat istatistiğinde verilen rakamlar, gerek raporlarda belirtilen hususları gerekse Trabzon havalisindeki üretimin miktarını anlamlandırabilme noktasında önemli bilgiler vermektedir. Rakamlar aşağıdaki gibidir:

Tablo 8: 1329 (1913) Yılı Trabzon Hububat İstatistiği

	Buğday			Arpa		
	Ekilen Arazinin Miktarı (Dönüm)	Ekilen Tohum Miktarı (Kile)	Alınan Mahsulün Miktarı (Kile)	Ekilen Arazinin Miktarı (Dönüm)	Ekilen Tohum Miktarı (Kile)	Alınan Mahsulün Miktarı (Kile)
Trabzon	34.500	18.000	90.000	5.000	2.500	22.000
Akçaabat	800	230	2.285	400	115	1.143
Of	-	-	-	-	-	-
Sürmene	-	-	-	-	-	-
Maçka	10.000	10.000	125.000	30.000	30.000	300.000
Vakfıkebir	1.200	700	4.900	500	500	4.000
	Mısır			Çavdar		
Trabzon	150.000	45.000	1.125.000	-	-	-
Akçaabat	1.800	260	8.000	-	-	-
Of	26.000	9.000	120.000	-	-	-
Sürmene	88.000	13.200	140.800	-	-	-
Maçka	50.000	15.000	150.000	-	-	-
Vakfıkebir	20.000	20.000	240.000	-	-	-

Kaynak: Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti, Osmanî Matbaası, Dersaadet 1332, s. 68-75.

Raporlarda emlakın geniş çoğunluğunun Türklerin elinde olmasına rağmen tütün, fındık ve fasulye hariç, verimi geliştirme ve toprağı zenginleştirmek için çok az emek sarf edildiği eleştirel bir dille vurgulanmıştır. Bölgede belli miktarda tahıl yetiştirildiği, fakat normal bir hasadın sadece dört ay yetecek ürün sağladığı, sadece mısırın sekiz aylık ihtiyacı karşılayabilecek kadar geniş oranda ekildiği belirtilmektedir (Rapor 1912). 1913 yılı itibarıyla

Türkiye sınırları içerisinde buğday, arpa ve mısır ekilen arazi miktarı hektar cinsinden sırasıyla 2.530.005, 1.200.276 ve 316.257'dir. Oysa Trabzon için bu rakamlar sırasıyla 12.000, 3.590 ve 33.580'dir. Dolayısıyla genel toplam içerisinde ekilen arazi miktarı çok düşük görünmektedir. Sadece mısırdaki üretim genel toplamın içerisinde %10-11 gibi bir düzeye ulaşabilmektedir ki, sekiz aylık ihtiyacı karşılayabilmesinin sebebi istatistiklere de yansıyan daha yaygın ekimidir (Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1997: 6).

Ulaşım araçlarının yokluğundan dolayı ülkenin iç kesimlerinde üretilen bol miktarda erzaktan faydalanılmadığı, özellikle unun Rusya, Fransa ve ara sıra da Amerika'dan ithal edildiği bilgisi verilmiştir. Hatta Doğu Anadolu'nun yüksek arazilerinde yetişen besin maddelerinin bazısının taşıma kolaylıklarının yokluğundan ötürü Kafkasya ve Batum yoluyla Trabzon'a getirtildiği ifade edilmiştir (Rapor 1913). "Osmanlı Avrupasının İktisadi Vaziyeti" isimli tezi ile Fransa'da doktora payesi almış Abdülvahap Hayri, 1913 yılında basılan "İktisadi Trabzon" adlı çalışmasında, aynı yıllarda ticaretin gelişmesi ve üretimin artması için devlet, vilayet ya da belediyelerin, her şeyden evvel limanlar, şimendiferler, şoseler, köy ve ormanlar arasındaki yollar dediği "vesait-i münakalât"ı bir hizmet olarak üreticinin istifadesine sunması gerektiğini söyleyerek raporlardaki ulaşım araçlarının yokluğuna dikkat çekmiştir (Hayri 2008: 33). Diğer taraftan raporlarda, süt ürünü, yumurta ve meyve-sebzenin bölge tüketimi için yeterli olduğu ancak hayvan besiciliği, kümes hayvancılığı ve bahçe yetiştiriciliğinde herhangi bir gelişme gösterilmediği vurgulanmıştır (Rapor 1909). Raporlarda iki ürüne ayrı bir başlık açılmıştır. Bu ürünler tütün ve fındıktır.

3.1- Tütün

İngiliz konsolos raporlarında tütün üretim ve ihracatıyla ilgili önemli bilgiler mevcuttur ve raporlardaki değerlendirmeye göre "en değerli ihrac ürünü"dür (Rapor 1910-1911; Quataert 1987: 19).²² Başlıca Akçaabat ve Trabzon merkezli olarak geniş miktarlarda ekildiği (Rapor 1912; Rapor 1913), ürünün kaliteli olduğu, çok aromalı olmamasına rağmen açık sarı renginden dolayı harmanlama için değerli olduğu ifade edilmiştir (Rapor 1913). Eki minden hasatına kadar ayrıntılı bilgilerin verildiği raporlarda tütünün üç kısımdan ibaret olduğu ve sırasıyla önce "dib" denilen daha alçak kaba yaprakların, sonra "haşlak" denilen orta kısmın ve en sonunda "doruk" denilen en iyi kısmın toplandığı belirtilmiştir (Rapor 1909-1910). Tütünün başlıca ihrac edildiği ülkeler ise Mısır (İskenderiye), Almanya (Hamburg, Dresden, Berlin), Hollanda (Rotterdam, Amsterdam), İngiltere ve kolonileri (Kıbrıs,

---

²² 19. Hem iç piyasaya hem de ülke dışına satılan ve Trabzon için iktisadi hayattaki en değerli ürünlerin başında gelen tütün ekimiyle ilgili en büyük zafiyet, tütün tekelinin Osmanlı dış borçlarına karşılık olmak üzere 14 Mayıs 1883 tarihli bir ferman ile Viyana'daki Credit Anstalt ve Gurubu, Osmanlı Bankası ve Gurubu, Berlin Banker Bleichroder ve Gurubunun oluşturduğu bir şirkete (Societe del a Regie Cointeressee des Tabacs de l'Empire Ottoman), bilinen adıyla Reji'ye 30 yıl süreli imtiyazla verilmesidir (Dığıroğlu 2007: 31-32; Quataert 1987: 24). 1913 yılında ise bu imtiyaz süresi 15 yıl daha uzatılmıştır (Kazgan 1985: 710).

Aden, Malta), Amerika (Antwerp, New York), Avusturya (Trieste) ve Fransa'dır (Marsilya) (Rapor 1912; Rapor 1913).

Diğer taraftan tütün yetiştiriciliği ve pazarlamasında kaçakçılığın da çok yaygın olduğu,²³ Trabzon merkezi dışında içeriye kaçırılan tütün miktarının yasal olarak ihraç edilenden az olmadığı (Quataert 1987: 29-30), kaçak tütünün Mısır pazarına İskenderiye limanından sokulduğu ve kalitesine göre 6 okkalık 1 batman için (4,5 kilo) 15'ten 80 kuruşa kadar hasılat sağladığı bilgisi verilmiştir (Rapor 1910-1911; Rapor 1913).²⁴ İskenderiye, Trabzon ve Akçaabat'ta dört büyük firma ve pek çok tüccarın iş yaptığı tütün sektörünün 1911-1913 yılları arası vilayet genelindeki üretimi aşağıdaki gibidir:

Tablo 9: 1911-1913 Arası Tütün Üretim Miktarı

	1911	1912	1913
	Kilo	Kilo	Kilo
Trabzon	340.000	350.000	212.000
Akçaabat	1.900.000	2.165.000	1.200.000
Ordu	140.000	200.000	150.000
Toplam	2.380.000	2.715.000	1.562.000

Kaynak: 1913 Raporu, s. 7.

Tablodan anlaşılacağı üzere 1911 ve 1912 yıllarında giderek artan üretim, 1913 yılında keskin bir düşüş yaşamıştır. Oysa Balkan Savaşlarından 1913 ürününün etkilenmeyeceğini, zira işin çoğunun kadınlar tarafından yapıldığını söyleyen Konsolos Satow, ürünün sadece hava koşulları sebebiyle olumsuzluk yaşayabileceğini belirtmiştir (Rapor 1912). Düşüncesinde yarılmayan Konsolos, bir sene sonraki raporunda beklenmedik şekilde geçen kurak yaz mevsiminin bu düşüşün ana etkeni olduğunu açıklamıştır. Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri isimli çalışmaya baktığımızda da 1913 yılı üretiminde 1909 ve 1914'e göre önemli bir düşüşün yaşandığını müşahade etmekteyiz. Buna göre 1909 yılında 30.199 dönüm ekili tütün arazisinde üretim 2.855 ton iken 1914 yılında 67.760'a çıkan ekili dönümden elde edilen ürün 3.510 tondur. Söz konusu 1913 yılı için verilen rakamlar da ise ekili alan 27.756 dönümken elde edilen ürün miktarı ancak 492 tondur (Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1997: 51-57; 88-94; 191-197). Hayri'nin çalışmasında ise yalnızca 1911 yılına ait bir istatistik verilmiştir. Hay-

²³ Yarım dönümden düşük arazilerde tütün ekimine izin vermeyen Reji İdaresi, her türlü denetimi kendi elinin altında tutmak ve tütünün değerini kendi belirlemek isteyince halkın tepkisiyle karşılaşmıştır. Yine Reji İdaresi'nin üreticiye gerekli avansları vermemesi, ödemeleri geç yapması, üreticiyle aralarındaki kontratları çoğu zaman halkın bilmediği Fransızca ile yazdırıp suiistimallere gitmesi, tartı işlemlerinde üreticiyi tatmin edememesi Reji'ye olan tepkiyi arttırdı ve tütün kaçakçılığını doğurdu. Artık Reji, halk nazarında, kendi ektiği tütünün içimine bile müdahale etmek isteyen "kanlı bir dolandırıcı" olarak görülmeye başlandı (Akpinar 2002: 305-312; Dıġırođlu 2007: 103-129; Emiroğlu 1993: 34-46).

²⁴ Kaçakçılar ayrıca üreticinin elinde olan tütünün okkasına 10 kuruş değer biçerek Reji'nin verdiği fiyatın iki üç katı bir ödeme yapıyorlardı (Quataert 1987: 31).

ri eserinde 1911 yılında tütün mahsulâtının toplam 2.402.200 kilogram olduğunu, bunun 1.900.000 kilosunun Akçaabat'ta, 345.000 kilosunun Trabzon'da ve kalanının da Ordu, Tirebolu ve Hopa'da üretildiğini belirtir.²⁵ Tütünün ihraç edilen ülkeler ise başta Mısır olmak üzere Avusturya, Hollanda, Almanya ve Yunanistan olarak gösterilmiştir (Hayri 2008: 74). Hayri'nin verdiği istatistik, konsolosun verdiği bilgilerle hemen hemen örtüşmektedir. Osmanlı Tarım İstatistikleri isimli çalışmada ise 1913 yılına ait üretimin düşüşünü gösteren rakamlar farklılık gösterse de bu duruma işaret etmektedir. Dolayısıyla yerli kaynaklar, sınırlılıkları sebebiyle bu konuda tam bir karşılaştırma yapmamıza imkân vermemesine rağmen, konsolosun mevcut yıllarla ilgili belirttiği bilgilerin doğruluk derecesinin yüksekliğine bir delil olarak gösterilebilir.

3.2- Fındık

Tütünden sonra bölgedeki en önemli ürün fındık olarak belirtilmiştir. Fındığın geniş ölçüde ve giderek artan bir şekilde Fatsa'dan Hopa'ya denizden 48 km (30 mil) içeriye kadar uzanan sahil boyunca yetiştirildiği, asıl üretim merkezinin ise başta Giresun olmak üzere Ordu, Tirebolu, Görele, Trabzon, Yomra, Sürmene ve daha az da olsa Beşikdüzü, Vakfikebir, Of ve Lazistan diye tabir edilen bölgeler olduğu belirtilmiştir. Yine raporlarda verilen üretim miktarlarından yola çıkarak Giresun'un toplam fındığın yaklaşık %42'sini, Ordu, Tirebolu-Görele ve Şarlı (Beşikdüzü)-Fol (Vakfikebir) bölgesinin yaklaşık %37'sini ve Trabzon'dan Hopa'ya kadar olan bölümün de yaklaşık %21'ini yetiştirdiği ifade edilebilir. Zira ılıman ve havası nemli ortamlarda yetişen fındık, halkın da en önemli geçim kaynakları arasındaydı. Bunun yanı sıra ticarî değeri yüksek olan fındık, 1881 yılında kurulan Duyun-ı Umumiye idaresince de doğrudan el konulmuş bir ürün değildi. Tarla tarımında olduğu gibi toprağın her yıl işlenmesine gereksinim duymuyordu (Karaçavuş 2010: 67).

Yukarıda verdiğimiz değerleri anlamlı hale getirmek amacıyla Hayri'nin eserindeki üretim tablosu aşağıda gösterilmiştir:

Tablo 10: Trabzon Vilayeti Fındık Üretimi

	Azami (Kantar)	Asgari (Kantar)
Giresun Kazası	400.000	200.000
Merkez, Vakfikebir, Akçaabat, Sürmene ve Of Kazaları	200.000	100.000
Ordu Kazası	120.000	50.000
Görele, Tirebolu Kazaları	120.000	50.000
Lazistan Sancağı	50.000	30.000 ²⁶

²⁵ Tarım İstatistiklerinde de üretim rakamları için temel alınan bölgeler Hopa hariç, Trabzon, Ordu, Akçaabat, Of Tirebolu, Sürmene, Giresun, Görele, Maçka ve Vakfikebir kazalarıdır (Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1997: 26; 86; 158).

²⁶ Hayri'nin verdiği azami ve asgari üretim miktarları, 1910-11 raporunda konsolosun verdiği üretim rakamlarıyla paralellik göstermektedir.

Kaynak: Hayri, a.g.e., s. 77.

Fındıkla ilgili oldukça detaylı bilgiler veren raporlarda, adı geçen ürünün sivri, yuvarlak ve foşa diye tabir edilen üç çeşidinin olduğu, sivri uçlunun her kantarının (56.4 kilo) 170-215 kuruş, yuvarlağın 165-185 kuruş ve foşanın yaklaşık 200 kuruşa kadar; kabuklu fındığın her okkasının da (1 okka = 1.282 gram) 8 kuruş ile 10 kuruş arasında bir değerden satıldığı bilgisi verilmiştir (Rapor 1912).²⁷ Fındığın İhraç edildiği en önemli ülkeler ise Almanya (%48), Avusturya (%22) ve Fransa (%14) ile İngiltere'dir (%14) (Rapor 1910-1911; Rapor 1913). Rusya'ya yapılan ihracatın ise hemen hemen durma noktasına geldiği görülmektedir. Zira fındık, Batum'dan Sohumkale'ye kadar başarılı bir şekilde yetiştirilmektedir. Konsolos tarafından yakın zamanda Trabzon'un bu bölgede üretilen fındıkla rekabet etmek zorunda kalacağı ileri sürülmüştür (Rapor 1912). Bu değerlendirmesinde konsolos son derece haklıdır. Dönemin yetkililerinin de en çok endişe duyduğu konuların başında Rusya'ya fındık fidanı satılması gelmektedir. Yetkililer Rusya'nın kısa sürede fındığı bolca üretebileceğini görmüşlerdir. Ayrıca yetkililer arasında Avrupa'ya sevk edilen fındıkların elde kalmasının Trabzon ihracatını zarara uğratacağı endişelerini de kuvvetlendirmiştir. Bu düşünceler neticesinde Osmanlı Devleti Rusya'ya fındık fidanı satışını 1907 ve 1909 yıllarında yasaklamıştır (BOA, MV, 115/58, 21 Mart 1323/3 Nisan 1907; BOA, DH. MKT, 2837/61, 27 Mayıs 1325/9 Haziran 1909).²⁸ Ancak konsolosun bahsettiği Batum'dan Sohumkale'ye kadar fındık üretildiği bilgisi, yasaklara rağmen Rusya'nın fındık üretiminde önemli bir yol kat ettiğini göstermektedir. Nitekim Trabzon'da yayınlanan Feyz Gazetesi'nde fındığın mahallî bir servet olduğu, Rusya'ya yapılan fındık fidanı nakil ve ihracının yasaklandığı halde Rusya'da, az bir zamanda Trabzon ve havalisinin satışlarını etkileyecek fındık bahçelerinin oluşturulduğu bilgisi verilmiştir (Feyz, 1 Haziran 1325/14 Haziran 1909, No: 74).

4- Sanayi

Raporlarda yerli sanayi adına kayda değer bir tesis ya da şirketin olmadığı, yerli sanayinin genel bir azalma içerisinde olduğu bildirilmektedir. Yine de debbağcılık, bakırcılık ve marangozluk gibi alanlarda çalışanların iş bulabildikleri ancak bunların genellikle küçük ve ilkel çapta yerler oldukları belirtilmektedir. Diğer taraftan Trabzon'da daha küçük boyutlarda Rize'de bulunan el dokuması keten bezinin önemi vurgulanmışsa da bu tür eşyanın git gide Avrupa'nın makine yapımı mamul malları tarafından geçildiği, en iyisi "altınbaş" ismiyle anılan gömlek, önlük, peştamal, kuşak gibi ürünlerin yapımında kullanılan, iyi ter emdiği ifade edilen kaliteli ve dayanıklı Rize ke-

²⁷ Bu tarihten önceki 1909-10 raporunda fındık üretiminin üç katına, fiyatının da 117 kuruştan 140 kuruşa çıktığı bilgisi verilmiştir. Dolayısıyla 1912 raporunda verilen fiyatlara baktığımızda fındığın satış değerinin yükselişini sürdürdüğü görülmektedir.

²⁸ II. Meşrutiyet Dönemi'nin Trabzon'da çıkan gazetelerinden Feyz de "fındığın bölgenin mahallî bir serveti olduğu, Rusya'ya yapılan fındık fidanı nakil ve ihracının yasaklandığı halde orada, az bir zamanda Trabzon ve havalisinin satışlarını etkileyecek fındık bahçelerinin oluşturulduğunu belirtmiştir (Feyz, 1 Haziran 1325/14 Haziran 1909, No: 74, s. 3).

ten bezlerinin başta Suriye olmak üzere 100.000 parça ihraç edildiği bilgisi verilmiştir (Rapor 1909; Rapor 1912; Rapor 1913).²⁹

Bazı İngiliz vatandaşları³⁰ tarafından bir dokuma fabrikasının kurulduğu, bu fabrikanın ithal edilen pamuk ve yün elbiseleri bölgede üreteceği, şimdiye kadar yaklaşık elli dokuma tezgâhı içerdiği ifade edilmiştir. Ayrıca böyle girişimlerin ihtiyacını karşılamak amacıyla ithal edilen makine veya eşyaların belli dönemler gümrük vergisinden muaf tutuldukları bilgisine yer verilmiştir (Rapor 1912; BEO, 3419/256362, 9 Teşrin-i evvel 1324/22 Ekim 1908; BOA, MV, 128/78, 3 Haziran 1325/16 Haziran 1909). Ancak bir yıl sonraki raporda pamuklu dokuma fabrikasının yılın büyük kısmında çalışmadığı söylenmiştir. Küçük birer ipek dokuma ile çorap ve iç çamaşırı yapımı tesisinin de kurulmaya çalışıldığı söz konusu raporlarda bildirilmiştir (Rapor 1913). Bu tesis, Osmanlı vatandaşı Kigork Arabyan Efendi tarafından kurulmaya çalışılan ve Trabzon'da "Amerikan hassa, keten, fason ve enva-i dokuma, şayak ve çuha, gerek elbiselik gerek mefruşat için her çeşit beyaz ve renkli kumaşlar imal edeceği" belirtilen fabrika olmalıdır (BOA, İ.TNF, 20/1327/B-01, 13 Temmuz 1325/26 Temmuz 1909). Zira Nesib Yağmurdereli de "Eski Yıllarda Trabzon'da İctimaî ve İktisadî Hayat" başlığıyla kaleme aldığı yazısında Arabyan Efendi'nin Değirmendere'de büyük bir bez fabrikasının olduğundan bahsetmekte, ancak bu fabrikanın Ermeni hadisesi yüzünden faaliyete geçmeden kapanmış olduğunu ifade etmektedir (İnan 1946: 10). Abdülvahap Hayri 1913 yılında basılan eserinde, "vilayetimizde büyük sanayi namına münasip gösterebileceğimiz fabrikalar mevcut değilse de ufak mikyasta birçok sanayi-i adiyeye vardır. Gerçi birkaç sene-den beri bazı ufak fabrikalar teessüs etmiş ise de üretilenler mahallî ihtiyacı idame edememektedir" (Hayri 2008: 64-65) diyerek konsolosluk raporundaki bilgileri doğrulamakta ve sanayi alanında yeterli yatırımın yapılamadığını gözler önüne sermektedir

Yerel sanayi adına zikredilen diğer bir alan keresteciliktir. Meşe, kayın, huş ağacı, çam, köknar, kestane, şimşir ve kızılıcak ağaçlarının bölgede mevcut olduğu, döşeme tahtasının çoğunlukla Giresun yakınlarında yine bir İngiliz vatandaşın uhdesindeki kereste atölyesinden geldiği belirtilmiştir. Diğer taraftan rüzgârlı denize iyi dayanabilen sağlam kayık ve gemilerin özellikle Sürmene, Ünye ve Giresun'da; tornacılık, ahşap çanak, kaşık, dirgen gibi hizmetlerin aşağı yukarı Tirebolu, Ordu ve Fatsa'da yapıldığı ifade edilmiştir (Rapor 1909).

---

²⁹ Değerli bir ticari meta olan keten bezleri Osmanlı Devleti sınırları içinde ve dışında satılmakta hatta saray ahalisinin kumaş tercihleri arasında da yer almaktaydı. Özellikle XIX. yüzyıl sonunda Rize'den yapılan ihracatın %60-65'ini keten bezi oluşturmaktaydı. Ancak zaman içerisinde Avrupa'nın makineli üretimi ve bol ve ucuz pamuklu ürünlerin piyasayı domine etmesiyle bezin satış fiyatları da düşme eğilimine girmiştir (Hut 2012: 9-33).

³⁰ Konsolos Satow 1912 raporunda Trabzon'da İngiliz topluluğunun sadece birkaç aileden oluştuğu, Sivas vilayeti de dâhil ancak 29 kişi oldukları bilgisini vermektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada Trabzon'un ticaret hacmi ve ticareti iyileştirmek adına yapılanları, 1908 yılından itibaren sayıları 6'yı bulan İngiliz Ticaret ve Konsolos Raporlarından faydalanarak incelenmiştir. Sonuç olarak Trabzon'un coğrafi yapısının olumsuzluklarına rağmen her şeyden önce bir tarım ve hayvancılık bölgesi olduğu, ticaretinin büyük oranda tütün, fındık, fasulye ve büyük-küçükbaş hayvancılık gibi alanlarla sınırlı kaldığını söyleyebiliriz. Ayrıca Trabzon'un dış alımlara duyduğu ihtiyacın büyüklüğü de ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan deniz ticaretinde limanı geliştirme ve gemilerin yanaşabileceği modern bir görüntüye kavuşturma çabaları, Doğu Anadolu ve İran'la yapılan ticareti kolaylaştırmak için yol çalışmalarına önem verildiğini görmekteyiz. Fakat burada en önemli husus geleneksel tarzda sürdürülen ticari emek ve alışverişin ifade ettiğimiz taleplerin aksine yavaş bir değişimden geçiyor olmasıdır. Konsolosların imara yönelik faaliyetlerle birlikte üzerinde durdukları önemli konulardan biri budur. Tarım ve sanayileşme adına yapılanları yeterli bulmamaktadırlar. Konu incelendiğinde dikkati çeken bir husus da İngiltere'nin konsolosları vasıtasıyla ne denli derin bir bilgi çalışması içerisine girmiş olduğudur. En ufak bir ayrıntı dahi gözden uzak tutulmayarak hükûmetlerine aktarılmıştır. Raporlar büyük devlet olmanın bilgiye hâkim olmaktan geçtiğini göstermektedir. Bununla birlikte raporlar bizlere yerel kaynakların yetersiz ya da eksik kaldığı noktalarda önemli tamamlayıcı veriler sunmakta, bölgeye yönelik yorumlarda bulunabilmemize katkı sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, BEO (Bab-ı Ali Evrak Odası), 3419/256362.

BOA, DH. İD (Dâhiliye Nezareti İrade), 209/8.

BOA, DH. MUİ (Dâhiliye Nezareti Muhâberât-ı Umûmiye İdaresi), 69-1/24.

BOA, İ. TNF (İrade Ticaret ve Nafia), 10/1319/C-02.

BOA, İ.TNF (İrade Ticaret ve Nafia), 20/1327/B-01.

BOA, MV (Meclis-i Vükela Mazbataları), 115/58.

BOA, MV (Meclis-i Vükela Mazbataları), 128/78.

Raporlar

Diplomatic and consular reports: Turkey report for the year 1908 on the trade and commerce of the Trebizond Vilayet, Atatürk Kitaplığı, Sınıflama/Yer: 330.9563.25

Diplomatic and consular reports: Turkey report for the year 1909 on the trade and commerce of the Trebizond Vilayet, Atatürk Kitaplığı, Sınıflama/Yer: 330.9563.25

Diplomatic and consular reports: Turkey report for the year 1909-1910 on the trade and commerce of the Trebizond Vilayet, Atatürk Kitaplığı, Sınıflama/Yer: 330.9563.25

Diplomatic and consular reports: Turkey report for the year 1910-1911 on the trade and commerce of the Trebizond Vilayet, Atatürk Kitaplığı, Sınıflama/Yer: 330.9563.25

Diplomatic and consular reports: Turkey report for the year 1912 on the trade and commerce of the Trebizond Vilayet, Atatürk Kitaplığı, Sınıflama/Yer: 330.9563.25

Diplomatic and consular reports: Turkey report for the year 1913 on the trade and commerce of the Trebizond Vilayet, Atatürk Kitaplığı, Sınıflama/Yer: 330.9563.25

Kitap ve Makaleler

Abdülvahap HAYRİ (2008). *İktisadî Trabzon*, Haz. Melek Öksüz, Trabzon: Serander Yayınları.

AKPINAR Mehmet (2002). "Reji Uygulamalarına Bir Tepki: Tütün Kaçakçılığı", *Türkler*, C. 14, Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 305-312.

AKSOY Volkan (2014). *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon (1908-1918)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

AKSÜT Ali Kemalî (1944). *Profesör Mehmet Ali Aynî Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.

ATALAR Münir (2000). "XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları: 131-135.

AYGÜN Necmettin (2005). *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Trabzon: Serander Yayınları, 2005.

____ (2009). "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Karadeniz'in Güney Kesiminde İktisadî Faaliyetler", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 6 (23): 41-76.

____ (2016). *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, C. II, Ankara: Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.

BASKICI Murat (2012). "XIX. Yüzyılda Trabzon Limanı: Yükseliş ve Gerilemiş", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67 (3): 33-56.

BAYTAL Yaşar (2013). "Trabzon Limanı İnşası", *History Studies*, 5 (3): 21-35.

BOSTAN İdris (2000). "Karadeniz'in Dış Ticarete Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Limanı", *Trabzon Tarihi Sempozyumu*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları: 303-309.

ÇADIRCI Musa (1990). "19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988)*, Samsun: 15-23

DEMİR Tanju (2005). "Osmanlı İmparatorluğunda Deniz Posta Taşımacılığı ve Vapur Kumpanyaları", *OTAM*, 17: 1-17.

- DIĞIROĞLU Filiz (2007). *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müsterekü'l Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi 1883-1914*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- DIĞIROĞLU Filiz - ALBAYRAK Gökçen C. (2013). "Rize İskelesi İnşa Projesi", *Rize Defteri 2*, İstanbul: Dergâh Yayınları: 99-113.
- EKİNCİ İlhan (2006). "XIX. Yüzyılda Osmanlı Deniz Ticaretinde Değişim ve Tepkiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI (2): 35-76.
- EMİROĞLU Kudret (1992). "Trabzon-İran Yolunun Öyküsü", *Trabzon*, 6: 12-19.
- _____ (1993). "Trabzon'da İkinci Meşrutiyet'te Tütün Rejisi'yle Mücadele", *Trabzon*, 7: 34-46.
- _____ (1994). "Trabzon'da Avusturya Boykotu 1908", *Toplumsal Tarih*, 8: 17-21.
- Envar-ı Vicdan*, 26 Ağustos 1910, No: 40-57.
- Feyz*, 1 Haziran 1325/14 Haziran 1909, No: 74.
- Hekim*, 14 Kasım 1910, No: 21.
- Hut Davut (2012). "Doğu Karadeniz'de Geleneksel Dokumacılık: Rize Keten Bezi (Feretiko) ve Sosya-Ekonomik Etkileri", *Rize Defteri 1*, İstanbul: Dergâh Yayınları: 9-33.
- ISSAWİ Charles (1970). "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route", *International Journal of Middle East Studies*, 1 (1): 18-27.
- İnan*, 3 (22), 1946.
- İPEK Nedim (2006). "Orta ve Doğu Karadeniz Limanlarındaki Ticari Faaliyetlerin Kent Nüfusuna Etkisi (1838-1900)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1 (1): 107-121.
- KALELİ Hüseyin (2011). "Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesinde Demiryolu İnşa Tasarıları", *Karadeniz (Black Sea-Çernoje More) Sosyal Bilimler Dergisi*, 9: 152-166.
- KARAÇAVUŞ Ahmet (2010). "XIX. Yüzyıl Sonu ve XX. Yüzyıl Başlarında Trabzon'da Tarım", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 5 (9): 47-70.
- KAZGAN Haydar (1985). "Düyun-ı Umumiye", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 691-716.
- KIRPIK Cevdet (2002). "1830 Numaralı Şeriye Siciline Göre Trabzon'da Ekonomik Hayat (H. 1053-1054/M. 1643-1644)", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, C. 1, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, s. 237-248.
- KÜÇÜKÜGURLU Murat (2008). "Meşrutiyet Devrinde Trabzon-Erzurum Demiryolu Teşebbüsleri" *Osmanlı Araştırmaları*, XXXII: 283-322.
- KÜTÜKOĞLU Mübahat S. (1988). "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun: 97-127.

- OKUR Mehmet - KÜÇÜKÜĞURLU Murat (2009). "Jeopolitik ve Stratejik Açıdan Trabzon Limanı", *Karadeniz (Black Sea-Çernoye More) Sosyal Bilimler Dergisi*, 3: 25-41.
- Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914, (1997). C. 3, Haz. Tevfik Güran, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Tarihi İstatistikler Dizisi.
- ÖZKAYA Yücel (1998). "XVIII. Yüzyıl'da Trabzon'un Genel Durumu", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun: 133-145.
- QUATAERT Donald (1987). *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Ankara: Yurt Yayınları.
- SAYDAM Abdullah (1994). "XIX. Yüzyılda Trabzon'un Ticari Önemi ve Ulaşım Sektörü", *Trabzon Araştırmaları I*, Trabzon: Trabzon Liselerinden Yetişenler Kültür ve Dayanışma Vakfı Yayınları: 99-114.
- Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti (1332)*. Dersaadet: Osmanî Matbaası.
- TOZLU Selahattin (2002). "19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Bakımdan Trabzon Limanı", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, C. 1, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları: 381-397.
- Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi, 1884-1950* (2009). Haz. Hikmet Öksüz-Veyssel Usta-Kenan İnan, Trabzon.
- TURGAY A. Üner (1994). "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, Ed. Çağlar Keyder-Y. Eyüp Özveren-Donald Quataert, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 45-73.
- WRİGHT Denis (1992). "Elli Yıl Önce Trabzon", *Trabzon*: 79-84.
- YILMAZ Özgür (2014). "Buharlı Gemi Çağı'nda Karadeniz'de Avrupa Denizciliği", *Karadeniz (Black Sea-Çernoye More) Sosyal Bilimler Dergisi*, 25: 46-65.
- ____ (2016). "Trabzon'da Fransız Varlığının İlk Dönemleri: Pierre Jarôme Dupré'nin Trabzon Konsolosluğu (1803-1820)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 11 (21): 87-120.

ORDU/ÜNYE ŞEHİR İÇİ HANLARINDAN GÜNÜMÜZE KALAN TEK ÖRNEK: KEFELİ HAN

Őerife TALİ*

Z

Kefeli Han, Ordu'nun nye İlçesi Kaledere Mahallesi Yenice Sokak'ta bulunmaktadır. Giriş kapısı üzerinde 1288 H./ 1871 M. tarihli bir kitabesi bulunan han, Şehir içi hanı olarak yörede kalan tek örnektir. nye, Osmanlı Dönemi XIX. yy.(ın)da önemli bir liman kentidir, bu nedenle Şehir içerisinde birçok han ve dükkânlar yaptırılmıştır. nye'de bulunan ve tarihi süreç içerisinde korunamayan bu ticari yapıların yerel kaynaklar ile Şer'ie sicillerinde sadece adları ve sayıları kalmıştır. Bu istatistikî bilgiler doğrultusunda özellikle han ve dükkân sayılarının ticaret yaşamının bir liman kenti için azımsanmayacak düzeyde canlı olduğu görülmektedir. Fakat Şehir içi hanlarından günümüzde ilçede tek rneği Kefeli Han'ın yalnız kâgir beden duvarları kalmıştır. Bulunduğu arazinin konumuna uydurularak tasarlanan han iki bölüm Şeklinde değerlendirilmiştir. İlk bölüm "L" Şeklinde, ikinci bölüm dikdörtgen formlu olarak özellikle han kuzeybatı cephede aı oluşturacak Şekilde sokağa yerleştirilmiştir. XIX. yy. Şehir içi hanlarının genel özelliklerine sahip olduğu anlaşılan hanın, özellikle kullanılan malzeme ve detaylarda ise yerel gelenekleri de sürdürmektedir. Fonksiyonel özelliği ön planda olan yapıda bezeme unsurları bulunmamaktadır. Karadeniz Bölgesinde Osmanlı Geç Dönemi Şehir içi hanlarının bir temsilcisi olarak bölgedeki örnekler ve kendi yapı grubu içerisinde değerlendirilerek Kefeli Han'ın yeri ve nemi belirlenmeye alıŐılmıştır.

Anahtar Kelimeler: nye, Han, Ticari Yapılar, Mimari, Şehir İi Hanı.

ABSTRACT

Kefeli Han has been located in Yenice Street, Kaledere District, Unye county of Ordu. The inn with an inscription on 1288 H./1871 M. on the entrance gate, is the only remaining example in the area as an urban inn. Unye, Ottoman Period XIX. yy. it was an important port city, for the reason there were many inns and shops built in the city. These commercial structures located in nye and it not preserved in the historical process have been left in the local resources and in the records of Şer'ie only their names and numbers. It was seen that these statistical information is alive especially in the trade of inn and shop num-

* Do. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, ORCID: 0000-0002-4467-9081, talisanat@hotmail.com

bers at a level that is not negligible for a port city. However, the only example of city inns today in the county is the Keheli Han's only masonry body walls. The inn, designed in accordance with the location of the land in which it is located, has been evaluated in two parts. The first section is placed in an "L" shape, the second section in a rectangular form, especially on the street where the han will form an angle on the northwest facade. XIX. yy. the inn, which is understood to have the general characteristics of inner city inns, continues to have local traditions, especially in terms of used materials and details. It does not have a inn decoration program in line with its function characteristics. In the Black Sea Region, as a representative of the Late Ottoman Period of inner city inns, the examples in the region and their structure between group has been evaluated to emphasize the location and importance of Kefeli Han.

Keywords: Ünye, Inn, Commercial Structures, Architecture, Urban Inn.

Ordu ili, M.Ö. 400 yılından önce günümüzdeki şehir merkezinin yaklaşık 5 km batısında, halk arasında Bozukkale olarak bilinen yerde "Kotyora" adı ile kurulmuştur. Karadeniz Bölgesi'ndeki bugünkü şehir merkezlerinin pek çoğunun kuruluşunun temelinde, Kotyora'da olduğu gibi, aynı sebep yatmaktadır. Sinop, Samsun, Ünye, Bolaman, Kotyora (Ordu), Giresun, Tirebolu, Trabzon, şehir merkezlerinin kuruluşu tamamıyla doğal limanla ilgilidir. Ksenofon bölgenin iç kesimlerinde Khalybler, Mossynoikler ve Tibarenler denilen yerli halkların yaşadığını belirtmiştir. Pontus Kralı I. Farnakes (M.Ö. 190-169) Giresun'un bulunduğu yarımada Farnakia'yı kurunca Kotyora halkını buraya nakletti. Strabon, Kotyoralılar'ın Farnakia'yı iskân ettiklerini yazar. Bu olaydan sonra dönemin kaynaklarında Kotyora'nın adı geçmez. Ordu yöresi daha sonra Roma İmparatorluğu'nun, ardından Bizans'ın denetimine girer (395). IV. Haçlı Seferi sırasında İstanbul'un işgali (1204) sonrasında ise Trabzon'da kurulan Rum Devleti'nin sınırları içinde kalmıştır. Bölge 1270-1380 sürecinde çeşitli Türk gruplarının, özellikle Hacı Emiroğulları'nın mücadeleleri neticesinde Türkler tarafından fethedilmiştir. Ordu çevresinde Bayram Bey idaresinde bir Türkmen beyliği kurulur, oğlu Hacı Emir 1350 yıllarında beyliği genişletmiştir. I. Bayezid 1398 baharında büyük bir orduyla Canik bölgesine girince diğer bazı emirlerle birlikte Ordu yöresi emiri Süleyman da ona tabi olur. Bu mücadelenin ardından Türkler bölgeye bütün varlıklarıyla yerleştiler ve kendi düzenlerini kurdular. Hacı-emiroğulları Beyliği 1427'de Osmanlılar tarafından ilhak edildi. Beyliğin yapısını aksettiren 859 (1455) tarihli Tahrir Defteri'nde Ordu yöresinin adı "vilayet-i Canik-i Bayramlı maa İskefsir ve Milas" şeklinde kaydedilir. Eski-pazar ve çevresinde "bölük-i niyabet-i Ordu be-ism-i Alevi" denilen idari birim vardı. Nefs-i Ordu diye anılan bu yer bütün Canik-i Bayram bölgesinin merkeziydi. Burası daha sonra "kaza-i Bayramlı, nefsi-i Ordu nam-ı diğer Alevi" diye adlandırılacak, "nahiye-i Bayramlı nam-ı diğer Ordu" adını alacaktır (1022/1613). Ordu, sahilden 4 km. güneydoğuda Civil deresi üzerin-

de bulunan bugünkü Eskipazar'da Hacıemiroğulları tarafından kurulduğuna işaret eder. Burası şehir özelliği kazanmaksızın bölgenin idari merkezi olma vasfını XVIII. yüzyılın sonlarına kadar sürdürmüştür. Vilayet Nizamnamesi'nin 1876'da yürürlüğe girmesiyle Ordu kazası Trabzon sancağına bağlandı. Bolaman nahiyesi tekrar Ordu'ya dâhil edildi. Ulubey ve Habsamana da ayrı iki nahiyeye haline getirildi. Bu idari yapı uzun süre devam ettikten sonra Ordu, 1920 yılında çıkarılan bir kanunla Ünye ve Fatsa kazaları dâhil edilerek müstakil sancak haline getirildi. Ordu 1923'te ise il olmuştur (Demir 2006:1-4; Demir 2007:179-184; Yediyıldız 2000: 35-42 Yediyıldız 2007: 367).

Ordu iline bağlı Ünye, ilin en büyük ilçesi konumundadır. Ünye, doğusunda Fatsa, batısında Terme, kuzeyinde Karadeniz ve güneyinde Akkuş ilçeleri ile sınırlıdır. Yaklaşık 650 km²lik alana yayılan ilçe merkezi, Taşhâne Burnu üzerinde kurulmuştur (www.cografya.gen.tr/tr/ordu/unye). Ünye, Anadolu Selçuklu, Beylikler ve özellikle Osmanlı Döneminde önemli bir liman kenti ve ticaret merkezidir. Evliya Çelebi 1640 yılında Ünye'yi ziyaret ettiğinde, kitabında Ünye'nin "Ünyes" adında bir hükümdar tarafından kurulduğunu ve adının da oradan geldiğini ifade etmektedir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Karadeniz sahilinde en mühim ticaret iskelesi Ünye'dir. Eflak, Boğdan, Ukrayna ve Karadeniz havzası tüccarları Diyarbakır ve Halep'ten getirdikleri ticari malları Ünye üzerinden gemilerle nakletmişlerdir. O dönemde Ünye'de mühim bir tersanenin de mevcudiyeti bilinmektedir. XIX. yüzyılın başlarında ise Canik bölgesinin idarecisi olan Süleyman Paşa Ünye'de güzelliği dillere destan büyük bir sahil sarayı yaptırmıştır (Argan: 2004, 17-19).

Han Mimarisi ve Gelişimi

Ribat, kervansaray, han, bedesten, arasta olarak dönemlere ve kullanılış şekline göre farklı isimlerle anılan ticari yapıların köken olarak ribatlardan geliştiği kabul edilmektedir. Ribat sınır boylarında ve stratejik mevkiilerde askeri amaçlı müstahkem yapılara verilen isimdir (Yiğit 2008:76-79). Kervansaraylar ise kitabelerinde ve kaynaklarda han, ribat olarak da adlandırılmaktadır. Günümüzde han, şehir içinde konaklama ve ticaret amacıyla inşa edilen yapılar için kullanılan bir terim olmuştur. Hanlar, mal yapımı ve ticaret işlerinin birlikte görüldüğü yerler olarak isimlerini burada üretilen mallardan almaktadırlar. Şehirlerarasındaki yollar üzerinde yaptırılan ve çeşitli ihtiyaçları karşılayacak şekilde inşa edilen yapılara ise kervansaray denmektedir. Kervanlar burada geçici olarak konaklar, getirdikleri malları pazarlar ve para işlemlerini yaparlardı. Ribat olarak da anılmaları kervansarayların kaynağına işaret etmektedir (Akalin 2002:299-302). Bedesten ise Osmanlı dönemi Türk şehirlerinde ticaret bölgesinin çarşı içindeki merkezi ve değerli malların saklanıp satıldığı bir bina türüdür. Türkçeye bedesten olarak yerleşmiş olan kelimenin, bezzazistan veya bezistandan geldiği ileri sürülmektedir. Bezzaz ise Arapça da "bez satan" anlamına gelmektedir (Eyice 1992:302-311; Kuyulu 1996:51).

Çarşı kelimesi Farsça Cıhar-suk (dört sokak) terkiibinden bozulmuş, alış veriş etmeye elverişli, iki tarafı dükkân, üstü örtülü, açık sokak veya meydanlara verilen isimdir. Fars dilinde üstü kapalı alım-satım yerlerine "bazar" denildiği ve bu tabir batı dillerine de geçerek sonraları bazar bırakılarak yerine "çarşı" kelimesi geçerli olmuştur. Bugün pazar, çarşı, han, kervansaray, arasta ile bedestenin, yani çeşitli ticari yapıları ifade eden terimlerin birbirine karıştırılarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Han ve kervansaray, aslında şehir dışındaki yollarda menzil yeri olarak yapılırken, bunların şehir içlerinde de inşa edilenleri vardır. Osmanlı devrinde şehir içindeki han ve kervansarayların çoğu dışarıdan mal getiren tüccarın malı ve hayvanı ile birlikte konakladığı tesislerdir. Bunlar genellikle belirli bir esnaf veya tüccar grubunun toplu olarak barındıkları, zanaatkarların çalıştıkları, mallarını sattıkları binalardır. Osmanlı şehir içi hanları, bedesten, arasta, çarşı gibi ticaret hayatının odaklaştığı mimari kuruluşlardır. Bu yapılarda mal ve eşyanın depolanması, satılması gibi işlevlerin yanı sıra yolcu ve hayvanların barınması çeşitli büro hizmetleri de yerine getirilmektedir (Eyice 1992: 303).

Müslümanlarca yapılmış en eski kervansaray Emeviler zamanından kalan *Kasr ul Hayr al-Sharki* 'dir. Yapı, penceresiz bir cephe, köşe kuleleri ve istinat duvarlarıyla bir kaleyi andırmaktadır. Kurt Erdmann'a göre ise İran'da Sasaniler zamanında yapılmış olan ve VIII. yüzyıla tarihlenen *Kasr ul Hayr al- Gharbi* kervansarayı en eski olanıdır (Grabar 2004:129-132). Kervansaraylar, özellikle VII. ve XIII. yüzyıllar arasında İran, Suriye ve Anadolu'da en gelişmiş örneklerini vermişlerdir. X. yüzyıldan sonra Suriye, Mısır ve Filistin'deki ribatlar dervişlerin toplanma yeri olarak kullanıldığı gibi yolcular ve hacılar için konaklama yeri işlevini de üstlenmiştir. Böylece ribâtlara, hankâh veya zaviye denmeye de başlanmıştır. Bu arada, Asya' da İpek Yolu gibi önemli ticaret yollarının varlığı ribat şeklinde kervansaraylar yapımını beraberinde getirmiştir. Ticaret yolları üzerinde Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu gibi büyük Türk devletleri yöneticilerince yaptırılan kervansaraylar da ribat adını almıştır (Gülenaz 2011:34). Karahanlılar devrinden kalan ve tarihi bilinen en eski ribat, Ribat-ı Melik (1078-1079), Gazneli kervansaraylarından günümüze ulaşabilen Ribat-ı Mahi, (XI. yüzyıl başlarında), Büyük Selçuklu devrinde inşa edilmiş XI. yüzyıl başlarına tarihlenen Ribat-ı Anuşirvan ve Ribat-ı Şerif (1114-1115) en önemli örnekleridir. Selçuklular kanalı ile Anadolu'ya geldiği kabul edilen kervansaraylar; Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu Devleti'nde bazı plan farklılıkları gösterse de genellikle; dört eyvanlı avlu etrafında yer alan birimlerden oluşmuştur. Anadolu Selçuklu kervansaraylarının avlu, eyvan, yolcuların kaldığı mekânlar, revak, hamam, mescit, görevlilere ait bölümler, hayvan barınakları gibi birimleri ile köken olarak kabul edilen ribatlarla mimari unsurlar açısından benzerlikler göstermektedir (Yurdasever 2011:15-17).

1205-1279 arasında Anadolu'daki Selçuklu Devleti, II. Kılıçarslan I. Gıyâseddin Keyhüsrev, I. İzzeddin Keykâvus ve Alâaddin Keykubâd döneminde iktisadi ve ticari faaliyetleri artırmak için kervansarayların yapımına

büyük önem vermişlerdir. Öncelikle, ticaret yollarını emniyet altında bulundurmak, iktisadi gayelerini ilk plana almak amacıyla bu yapılar yaptırılmıştır. Şark-garp ve şimal-cenup istikametinde iki büyük milletlerarası ticaret yolu üzerinde önemli kervansaraylar kurulmuştur. Hanlar, kervanlarının ve gezginlerin konaklama yeri olarak hizmet vermelerinin yanı sıra ordulara kışla, Anadolu'yu ziyarete gelen yabancı hükümdarları ağırlama yeri, hapishane veya savaş zamanlarında ise sığınak yeri olarak da kullanılmışlardır. Yaz, kış içerisinde her şeyi bulabilmek mümkün olan hanlarda, hamam, hastane, mescit, ilaç, yatak, yemek verilen aşhane ile hayvanlar için ahır gibi belli başlı yapıları bulmak mümkündür. Celâleddin Karatay tarafından yaptırılan *Karatay Kervansarayı* hakkında ki vakfiye tüm kervansarayların işleyişi hakkında detaylı bilginin elde edildiği en önemli belgedir. Bu vakfiyeden kervansaray içerisinde bulunan tüm birimlerin işleyişleri ile ilgili detaylar elde edilmektedir. Gelen misafirin handa hangi şartlarda kalacağı ve istifade edeceği hizmetlerde nelere dikkat edeceği konusu ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bu vakfiye ile diğer kervansaraylardaki işleyişin de benzer olduğu belirtilmektedir. Anadolu Selçuklu Kervansarayları tipolojik olarak; a) Klasik tip de denen bir açık avlu ve kapalı bir hol bölümünden oluşan kervansaraylar, b) Avlusuz kervansaraylar, c) Kapalı bölümü olmayan kervansaraylar d) eş odaklı kervansaraylar olarak dört farklı plan tipinde tasarlanarak inşa edilmişlerdir (Turan:1948, 86-89, 102-138; Turan:1846, 471-496; Özergin: 1965, 141-143; Ünal: 1990, 181-191; Ünal: 1983, 106-118; Yavuz:1992, 253-264; Yavuz, 1991, 48; Kuban 2002:227).

Osmanlı Döneminde, Anadolu Selçuklu Dönemine nazaran daha az kervansaray yapılmıştır. Osmanlı menzil hanları avlulu ve avlusuz olmak üzere iki tipte ele alınmıştır. Menzil hanları ulak durağı, bir konaklama istasyonuyken, bir yolculuğun sonunda varılan şehirdeki hanlar ise bir depo, malların satıldığı veya değiş tokuş edildiği, tacirlerin belki de kısa süreliğine konakladığı ve hatta düzenli olarak imalat ve ticaret yapılan yerler haline gelmiştir. Osmanlı döneminde genellikle yerleşim merkezlerinin ticaretle ilgili bölümlerinde ya da külliyelerin içinde kervansaraylara da rastlanmaktadır. Canlı devlet politikası, menzilleri iskân etmek ve ıssız bölgeleri geliştirmek için menzil külliyelerinin yapımına da ayrıca önem verilmiştir. Bu sebeple menzil külliyesi içindeki menzil kervansaraylarının ayrı bir yeri vardır. Osmanlı devri kervansaraylarının çoğu işlev olarak açık bir avlu ve kapalı bölümlerden oluşmaktadır. Kare ya da dikdörtgen biçiminde revaklı olan bu avlunun çevresindeki mekânlar genellikle iki katlı olarak inşa edilmiştir. Yolcuların kaldığı bölümde peykeler ve ocaklar bulunmakta, avlunun çevresinde ahırlar, depolar, yönetim birimleri vb. yer almaktadır. Osmanlı şehir hanları kare veya dikdörtgen planlı, revaklı bir iç avlu etrafına dizilmiş odalardan ibaret olup, daha çok iki katlıdır. Zemin kat depolara üst kat ticarethane veya yolcuların konaklayacağı odalara ayrılmıştır. Şehir hanları, bunlardan farklı olarak kale görünümünde değildir. Osmanlılarda şehir hanları kervansaraylar gibi ücretsiz hizmet sağlamak değil, aksine ait oldukları vakfa gelir sağlamak amacıyla yapılmışlardır. Fakat bu yapılar ücretli de

olsa şehir hanlarının hepsi konaklama hizmeti vermemekte; konaklama hizmeti vermeyen hanlara ise ticaret hanları denmekteydi. Bu hanlarda sadece dükkân, imalathane, depo ve bürolar bulunmaktadır. Ayrıca, kervansaraylar tek kapılıken, şehir hanlarının çoğunun birden fazla kapısı vardır. Bunların çoğunda ahır da bulunur, yani yolcuların hayvanlarıyla birlikte konaklamaları için düşünülmüşlerdir. Ahır olmayanlar ise şehre çalışmak için gelmiş, fakat evi olmayan kişilere hizmet etmektedir. Şehir hanları Türklerdeki han mimarisine uygun olarak bir veya birkaç avlunun dört bir yanını çeviren revaklar ve revakların ardındaki odalardan oluşmuştur. Ahır, genellikle bodrum katta bulunur, ancak yer sorunu olmayan şehirlerde ahır, avluya bitişik ayrı bir mekân olarak veya ayrı bir avlu etrafında da planlanmıştır (Ersoy 1994:75; Baş 1996:2; Gülenaz 2011: 48-50; Akalın: 2002, 299-302).

Uzun yapılan yolculuktan sonra insan üzerinde meydana gelen yorgunluk, yeme-içme, giyinme gibi asli ihtiyaçlarını karşılayacağı önemli noktalara ihtiyaç vardır. Bunların giderilmesi için Roma, Bizans, Selçuklular ve Osmanlılar Döneminde ticaret yolları üzerinde birçok hanlar, konaklama yapıları yapılmıştır. Ünye'de de Osmanlı zamanında birçok han, kervansaray ve oda yaptırılmıştır. 1871'de Ünye'de 11 han, 1881'de 9 han ve 158 oda 1902'de 21 han bulunduğu kayıtlıdır. Ünye'de bugün yer isimlerinde Han Boğazı, eski han caddesi, han geçidi, Suluhan gibi isimler, Ünye'de bulunan hanların toponomik kanıtlarıdır. Ayrıca Ünye'nin sancak olduğu 1864 yılında yedi, sekiz kadar fevkani tahtani kâgir mağazalar da inşa edilmiştir. Fransız seyyah J. Philip Fallmerayer "Fragmenteaus dem Orient" adlı eserinde İpek ticaretinin üç ana antrepo yeri Tirebolu, Giresun ve Ünye olduğunu, Tirebolu'da diğerlerine oranla çok az ticaret yapıldığını, Giresun'da daha fazlası aslında en karlı alışverişin ise Ünye çarşısında yapıldığını belirtmektedir. Ünye Çarşısında 1911 yılında düzenli ve büyük dükkânlar, mağazalar gördüğünü Tanin Gazetesi yazarı Ahmed Şerif Bey belirtmektedir. Ünye'de 1870'de 25 mağaza, 300 dükkân, 1871'de 68 mağaza, 349 dükkân, 1902'de 660 dükkân ve mağaza bulunmaktaydı (Argan 2004:108-113).

KEFELİ HAN

Kefeli Han, Ordu ili Ünye İlçesi, ilçe merkez Kaledere Mahallesi Yenice Sokak'ta bulunmaktadır. 35 Ada, 4, 5, 11, 14 parsel (Ordu Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri, 2010: 417) de yer alan 41° 7' 42.91" K ve 37° 17' 10.64" D (Google Earth), enlem ve boylam derecelerindedir. Kefeli Han Ünye Belediyesi mülkiyetinde olup, Samsun Kültür Varlıklarını Koruma ve Bölge Kurulu'nun 21.10.2001 tarih 333 sayılı kararı ile koruma altına alınmıştır.

Han, Süleyman Paşazade Sadullah Bey Külliyesinin doğusunda yer almaktadır. Kefeli Han'ın güneydoğu cephesi basık kemerinin kilit taşı üzerinde dikdörtgen bir çerçeve içerisine Osmanlıca ve Latince olarak 1288 H./1871 M. inşa tarihi rölyef olarak işlenmiştir. Hanın isimlendirilmesinde,

Karadeniz'in karşı kıyısındaki Kefe kentinin ne kadar etkin olduğu kesin olarak bilinmemektedir¹. *Bu hanın, büyük Hoca namıyla ünlü, Şeyh-ül Müderris Hacı, Yusuf Bahri Efendi'nin özendirilmesiyle, Ünye Sadullah Bey Medresesi külliyesine katılması için mülk sahiplerine yaptırılmıştı*". Eskiden bedesten olarak adlandırıldığı belirtilen (Karayalman 2011:230-232) yapı ile ilgili akademik bir veri olmayıp hanın günümüze gelen kalıntılarında yola çıkılarak eserin iki katlı, kâgir, alt katlarda satış amaçlı geniş vitrinler üst katta ise ofis mekânları ile yanda ahır bölümü bulunan XIX. yy. şehir içi hanlarının genel özelliklerini üzerinde taşıdığı görülmektedir.

Arazinin konumuna göre yerleştirilen Kefeli Han, iki bölüm halinde düzenlenmiştir. Simetrik olmayan hanın planı kuzey-güney istikametinde eğik vaziyette konumlandırılmış ve güneydoğu ve kuzeybatı tarafta iki cepheli olarak sokağa açılmaktadır. Kefeli Han'ın diğer iki cephesi ise sağır tutulmuş ve han yapıları arasında kalmıştır. İki katlı ve iki cepheli olarak inşa edilen hanın günümüzde kâgir beden duvarları ayakta olup iç kısmı ve üst örtüsü tamamen yıkılmıştır. Orijinal iç tasarımına ilişkin kat ve dükkân bölümlerinin malzemeleri, kapıları taban ve tavan döşemeleri hakkında net bir bilgi mevcut değildir. Günümüzde; iç mekânda duvarların yüzeyinde kalan izlerden iç malzemenin ahşap konstrüksiyonlu olduğu anlaşılmaktadır. Hanın ilk bölümü plan olarak "L" şeklinde bir tasarıma sahiptir. İkinci ahır bölümü ise batı tarafta biraz daha uzun tutulmuş daha düzgün dikdörtgen bir plan arz etmektedir. Alt kısımda hayvanlar kalırken üst ikinci katta ise hayvan sahiplerinin konakladığı mekânlar olarak işlev görmüş olmalıdır. Bu ikinci bölümün güney yönündeki beden duvarı kesilmiş olup yanına sonradan yapılan yeni binanın duvarı kullanılmaktadır.

Kefeli Han'ın her iki bölümünün iç kısımları toprakla dolmuş olup orijinal zemin seviyesinin yaklaşık 50-60 cm. kadar aşağıda olduğu belediye tarafından yapılan kazıdan anlaşılmaktadır. Hanın kazı sonrası açılan orijinal döşemesinin büyük boyutlu sal taşları ile kaplandığı görülmektedir. İki katlı olarak yapılan Kefeli Han'ın iç kısmının ahşap olması dolayısıyla kat aralarını ayıran hatıllar ile sadece duvar diplerine yerleştirilen ahşap taşıyıcıların izleri kalmıştır. Bununla birlikte katların yükseklikleri ile kuzeybatı ve güneydoğu tarafta basık kemerli dükkânların varlığı yapının bu bölümleri hakkında fikir vermektedir. Basık kemerli geniş açıklıkların dükkânların satışa yönelik teşhir amaçlı vitrinleri olup, bunların sonradan içleri örülmüş vaziyettedir. Vitrinlerde ahşap doğrama mı?, metal kepenk mi? kullanıldığı tam olarak anlaşılamamıştır. Ayrıca ahırın üst katında yer alan konaklamak amacıyla kullanılmış olan bölüme geçişin sağlandığı muhdes bir kapı açıklığı da görülmektedir. Hanın sonraki dönemlerde farklı amaçlarla işlev görmesi dolayısıyla yapıya yeni malzemelerle bazı ekler; tuğla baca, beton sıva, tuğla dolgu duvar gibi ilaveler yapılmıştır.

¹ Bu konuda, araştırmacı Mehmet Karayalman'a göre "han Kefelilerce yaptırılmamıştır. Fakat hanın yapıldıktan kırk beş yıl sonra bu bölgeye gelerek yerleşen Kefelilerin mülkü olmuştur".

Eserin günümüzde ayakta kalan kâgir dış beden duvarlarının iç kısmı iki bölümde de tamamen yok olmuştur. İç bölmeleri ahşap olarak yapıldığı anlaşılan hanın kalan izlerden kat yüksekliği ile sokağa açılan iki cephede içten dükkânların açıklıkları kısmen bellidir. Hanın ikinci ahşap katını taşıyan direklerin de özellikle duvar yüzeyinde izleri yer yer seçilebilmektedir. Fakat bütün iç mekân tasarımını tam anlamıyla çıkarabilmek bu doğrultuda mümkün gözükmemektedir. Hana son zamanlarda yapılan çeşitli müdahaleler dolayısıyla yapının orijinalliği büyük oranda bozulmuştur.

Hanın sağlam kalan beden duvarları içten ağırlıklı olarak moloz taş malzeme ile yığma sistemde inşa edilmiştir. Bununla birlikte alt katın üzerinde yer alan dışarı farklı kemer formları ile açılan pencerelerin oturduğu duvar, söve ve kemerlerde içten düzgün kesme taş malzeme ile örülmüştür. Hanın kâgir beden duvarları içerisinde sıva izleri kalsa da bu sıvaların sonradan ve betonla yenilediği görülmektedir. Hanın kat araları ahşap olup zemin döşemesi ise büyük boyutlu sal taşları ile kaplanmıştır. "L" planlı hanın içerisindeki dükkânların bağdadi sistemle ayrılmış olduğu beden duvarlarında kalan taş bölmelerden anlaşılmaktadır. Fakat ahır olarak kullanılan kısmın duvarının bu bölümdeki iç yüzünde deformasyon çok daha fazladır. Bu duvarın sonradan beton sıva ile kaplanması ile kalan moloz örgü bölmeler konusunda fikir vermemektedir.

Kefeli Han'ın sokağa açılan iki cephesi dışında iç mekânda da diğer cepheler sağır olup beden duvarları yapılar arasında kalmıştır. Hanın tasarımında dükkânların içe açılan kapı, merdiven veya üst örtü gibi detayların nasıl yapıldığı konusu tam olarak cevaplanamamıştır. Bununla birlikte ahşap konstrüksiyonlu yapının üst katta da içten ahşap ve düz tavanla örtülmüş olması büyük olasıdır. Beden duvarlarının üzerinde kare olarak açılan deliklere ki şimdi yerleri kalan kısımlara yerleştirilen eli böğründe-lerle üst kat taşınmıştır. Hanın en üstte beden duvarlarını dolanan taş oluk-tan hanın her iki bölümün örtüsünün birbirinden bağımsız ve kırma bir ahşap çatı ile örtülmüş olduğu çıkarılmaktadır. Ordu il merkezinde yer alan aynı dönem ticaret yapılarında ve Giresun şehir içi hanlarında olduğu gibi hanın kırma çatısı kiremitle kaplanmış olmalıdır, fakat burada kiremidin cinsinin (Marsilya mı?, alaturka mı?) ne olduğu ise bilinmemektedir.

Hanın daha dar tutulan dikdörtgene yakın plana sahip ikinci bölümü yine moloz taş malzeme ile yığma sistemde inşa edilmiştir. Bu bölümde muhtemelen sonradan yanına yeni bina inşa edilirken batı taraftaki duvar kaldırılmış ve yeni binanın duvarı ile yapı bağlanmıştır. Ayakta kalan bu bölümün diğer cepheleri ilk bölümle doku olarak farklıdır. Malzemede moloz taşların boyutlarının, pencere formlarının değişmesi ilk bakışta ayrılan unsurlar olup gözden kaçmamaktadır. Ahşap konstrüksiyonlu bu bölümde iç kısım yıkılmış olup iki katın kat araları diğer taraf gibi algılanmamaktadır. Yalnız "L" planlı bölümle aynı yöndeki duvarda üst kısımda geçişin sağlandığı muhdes kapı açıklığının içi de örülerek kapatılmıştır. Zemindeki beton döşeme orijinal olmayıp asıl döşeme sal taşlarından ve 50 cm. kadar aşağıda kalmıştır. Bu beton zemin üzerine kurulan ahşap direklerle şimdiki

düz ahşap tavan taşınmaktadır. Sonradan eklenen ve oldukça alçak yerleştirilen bu örtü sistemi parçalar halindeki çinko levhalarla örtülmüştür.

Hanın kuzeybatı cephesi, doku olarak asıl han ve ahır bölümünden detaylarda bazı farklılıklarla uygulanmıştır. Batılılaşma etkilerinin de görüldüğü dış cepheye zamanla bazı ekler yapıldığı hatta yapının dokusunu bozacak şekilde duvarlar açıldığı görülmektedir. İki kat olarak yükselen cephe kat arası yatay profilli taş bir kornişle bölünmektedir. Dış cephede katlar arasında malzeme farklı olup alt katta düzgün kesme taş üst ikinci katta ise köşeler ile pencere kemer, lento ve denizlik, örtüden önceki saçakta kesme taş kullanılırken geri kalan yüzeyde ise kırma moloz taş malzeme kullanılmıştır. Pencere aralarında düşey olarak yerleştirilen yine kesme taşlar moloz taşlarla bir tezatlık oluşturmuş ve cepheye ayrıca hareketlilik sağlamıştır. Yapının üzerinde yer alan sıva muhtemelen sonradan yapılmış ve renkli boya ile boyanmıştır. Hanın pencere doğramaları ise günümüzde tamamen yok olmuştur.

Kuzeybatı cephede güneye doğru kaydırılmış ve diğer kemerlere göre daha geniş tutulmuş günümüzde hana girişin sağlandığı bir kapısı daha yer alır. Hanın iki cepheye de birer kapı ile açıldığı (Karayalman 2011:230-232) belirtilen ifadeler yer almakla birlikte yapıda tahribatın fazla olması ve diğer cephedeki kapının kitabeden dolayı hanın asıl kapısı olduğunu güçlendirmektedir. Günümüzde yıkılmış olan duvarın düzgün kesme taşla yapılmış lento ile sadece başlangıç kısımları kalmıştır. Bu bölümün üzerine sonradan betondan bir lento dökülerek çift kanatlı ahşap bir kapı takılarak kullanılmıştır. Kefeli Sokağa bakan kuzeybatı cephede alt katta cephe düzeni, farklı aralıklarla açılmış taş söveler üzerine oturtulan ilki sivri diğer ikisi basık kemerli üç dükkân camekân açıklığı yer almaktadır. Bu camekânların içerisi daha sonraki dönemlerde tuğla malzeme ile örülerek kapatılmıştır. Alt katta yer yer metal aksamların kaldığı, yüzeyde ise kesme taşların boyutlarının değişik ve asimetrik bir şekilde yerleştirilmesi ile farklıdır. Kat arasını ayıran profilli taş kornişin zamanla bağlantı yerlerinin açılarak üstteki baskı ile bazı kaymalar görülmektedir. Bu cephe, üst üste bindirilen iki kademeli taş bir saçak ile üstte tamamlanmıştır.

Hanın üst kat cephe düzeni, alt kattaki her vitrin açıklığını ortalayan yarım daire kemer formulu dikdörtgen biçimli saçak ile kat silmeleri arasına yerleştirilen plastırların arasına ikişerli olarak açılmış altı pencereden oluşmaktadır. Bu bölümün batısında kalan iki pencere sonraları yıkılmış, günümüze gelememiştir. Moloz taş örgülü cephede yoğun olarak kullanılan kesme taş, silmelerde, pencere profillerinde, plastır kaide ve başlıklarında özenle işlenmiştir. Ayrıca sadece bu cephede pencere araları dikey taş girişlerle bölünmüştür. Pencere kemer formlarının yüzeyde kaymalar ve bazı tahribatlar olduğu görülmektedir. Pencere alt kısmında denizliklerin daha dar profilli bir korniş şeklinde uzatılması ile cephe düşey olarak tekrar bölünmüş vaziyettedir. Üzeri yer yer sıvalı olan cephenin üstü kademeli olarak bindirmeli profilli taş bir korniş saçakla tamamlanmıştır. Derin tutulan pencerelerin yakın örnekler gibi giyotin ahşap doğrama olduğu ve kalan

metal aksamlardan da parmaklıklarının güneybatıdaki gibi dönemin üslup özellikleri ile "S-C" kıvrımlar şeklinde biçimlenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Kefeli Hanın kuzeybatı cephe giriş kapısının yanında yer alan ahır olarak kullanılan ikinci kısım moloz taş örgü duvar dokusu ile ilk bölümden ayrılmaktadır. Cephe tasarımı ve pencere biçimleri olarak da ilk bölümden farklıdır. "L" plan özelliğine sahip olan ilk bölümün duvarını ortak olarak paylaşan ahır kısmı muhtemelen hâsıl olan ihtiyaç üzerine handan hemen sonra inşa edilmiş olmalıdır. Burada ayrıca cephedeki silmelerin aynı hizada olmaması, pencere formlarının farklılık göstermesi, malzeme ve cephe düzenlerinin de değişmesi doğrultusunda iki bölümün aynı anda yapılmadığı ihtimalini güçlendirmektedir. Şehir dışından gelenlerin ve hayvanlarının kalması amacıyla inşa edilmiş olan ahır kısmı, üstte yağmur olukları ile ayrı bir çatı ile de örtülmüş olması ile de ilk bölümden ayrı düzendedir. Bu bölümde özellikle alt katta deformasyon çok daha fazladır. Cephe ilk geniş olan kısmın, duvar yıkılarak açıldığı ve genişletildiği yanındaki ahşap doğramalı pencerenin ise orijinal durumunun ne olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır.

Ahırın alt katı tamamen sıvanıp boyandığı için malzemenin içerde ilk bölümdeki gibi kesme taş olup olmadığı da bilinmemektedir. Üst katta alt kattaki açıklıkların aksında daha küçük boyutlu ikili olarak düzenlenen düz lentolu dört pencere yerleştirilmiştir. İkinci katta malzeme moloz taş olup pencere lento ve söveleri ise kesme taştır. Bu bölümde kat arasını ayıran taş konsol bulunmaz iken güneydoğu cephesinde bu korniş yer almaktadır. Buda burada değişikliklerin fazla olduğu anlamında yorumlanabilmektedir. Cephenin üst örtüye geçişte ise ilk bölüm gibi kademeli kornişli taş saçak düzeni aynen tekrarlanmıştır. Pencere ve doğrama ve parmaklıkları ilk bölüme benzer şekilde düzenlenmiş olmalıdır.

Kefeli Han'ın güneydoğu cephesi diğer cepheye göre Yenice Sokağa daha düz ve simetrik olarak konumlandırılmıştır. Asıl han bölümü cephe tasarımı ile de kuzeybatı cephe pencere düzeninden farklı olarak ele alınmıştır. Alt katta cephe düzeni yine farklı aralıklarla açılmış taş söveler üzerine oturtulan basık kemerli üç dükkân açıklığından ibarettir. Bu dükkânların dışı açılan camekânlarının içleri daha sonraki dönemlerde taş ve tuğla malzeme ile örülerek doldurulmuştur. Basık kemerli açıklıklardan batıdaki açıklık diğer iki açıklığa göre daha dar tutulmuş ve bu basık kemerin kilit taşında 1871 tarihini veren dikdörtgen formlu kitabe bulunmaktadır. Kitabenin alt kısmında rölyef tarzda ok ucuna benzer bir motif işlenmiştir. Basık kemerli dükkânların üzerinde katları bölen profilli taş korniş cepheye uzanmaktadır. Bu kornişte de bazı tahribat ve kaymaların oluşması ile kornişin düz çizgisi bozulmuştur.

Güneydoğu cephenin birinci bölümünün ikinci katı malzeme olarak moloz taşla örülmüş ve üzeri sıvanarak boyanmıştır. Hanın cephelerinin köşeleri hem alt hem üst katlarda düzgün kesme taşlarla yapılmıştır. Aralıkları simetrik olarak ayarlanmayan beş pencere cepheye yerleştirilmiştir. Kuzeybatı cephe basık kemerli açıklıkların üstünde ikişerli olarak düzen-

lenen yarım daire kemerli pencereler burada sayı olarak bir eksik ve form olarak da düz lentolu olarak değişmektedir. Söve ve lentoları kesme taşla kaplanan dikdörtgen planlı pencereler üstte profilli olarak hareketlendirilmiştir. Kuzeybatı cephede dar bir taş korniş şeklinde yapılan denizliklere burada yer verilmemiştir. Giyotin pencerelerin volütler yapan "C" kıvrımlar olarak tasarlanan korkulukları orijinal olup dönemin üslup özellikleri ile paraleldir. Cephede pencerelerin hemen üzerinde üst örtüye geçişte kademeli taş korniş saçak şeklinde değerlendirilmiştir.

Kefeli Han'ın kuzeybatı cephesinde asıl han bölümünden keskin olarak ayrılan ikinci ahır olarak kullanılan kısım alt katta birbirine eşit büyüklükte kare formulu iki açıklık yer alır. Düz olan bu açıklıkların lentolarında kademelenme olup yine iç kısımları sonradan örülerek kapatılmıştır. Açıklığın diğeri ise daraltılarak sonra kapı olarak kullanılmıştır. Alt katta cephenin düzgün kesme taşla yapıldığı ve üst katla yine profilli taş korniş cepheyi yatay olarak ikiye ayırmaktadır. Bu korniş üzerinde yine bazı tahribat ve kaymalar meydana gelmiştir. Bu cephenin ikinci katına alttaki açıklıkların aksında açılmış ikişerli dikdörtgen formulu düz lentolu dört pencere açılmıştır. Pencerelerden batı tarafta yer alanı moloz taşla örülerek kapatılmıştır. Üst kat pencerelerinin denizlikleri kademesiz bir silme şeklinde uzatılarak düz bir korniş şeklinde cepheyi hareketlendirmiştir. Moloz taşla yapılan ikinci katta pencerelerin söve ve lentoları ve üst örtüye geçişte kademeli taş korniş kesme taş malzeme ile yapılmıştır. Tüm cepheleri saran en üstteki taş kornişin içerisi suyu tahliye eden taş oluklar olarak değerlendirilmiştir.

Kefeli Han'ın yapı malzemesi ile beden duvarlarında alt kat dışarıya açılan cephelerde kesme taş kullanılmıştır. İç mekân beden duvarlarının ise köşelerde düzgün kesme taş malzeme kullanılırken ağırlıklı olarak ise duvarlarda moloz taş malzeme görülmektedir. Üst katlarda ise dışarıda pencere kemer, söve ve katları ayıran kornişler, yağmur olukları ile yine duvar köşelerinde düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Üst katlarda dışarı açılan iki cephede ise içeride yer yer kesme taş görülürken dış cephede moloz taş malzeme kullanılmış, cephelerin üst kat yüzeyleri kısmen sıvanmıştır. Bu doğrultuda hanın beden duvarlarında malzeme kullanımının dayanıklılığı konusunda bilinçli bir tercih yapıldığı görülmektedir.

İç mekânda kat aralarında ahşap hatıllar görülürken günümüze iç malzemedan bir şey kalmaması bu malzemenin dayanıklı olmayan veya çabuk yok olan ahşap malzeme olduğunu doğrulamaktadır. Yine günümüze gelemeyen pencere doğramaları da ahşap olmalıdır, pencerelerin şebekeleri ise kalan pencere şebekelerinden de hareketle metaldir. Yapının iç mekânda duvarlarının harcının ne olduğu da anlaşılamamış günümüzdeki sıvanın yeni ve beton olduğu tespit edilmiştir. Hanın üzerinde yer alan beton, ya da tuğla dolgu duvarlar, tuğla baca gibi malzemeler sonraki dönemde eklenen orijinal olmayan malzemelerdir.

Kefeli Han'ın inşa tekniği ise kâgir ve yığma sistemde ele alınmıştır. Hanın içerisinde ısınma, aydınlatma gibi teknik veya kullanıldıysa barınma şeklindeki unsurların da nasıl olduğu veya bu ihtiyaçların nasıl karşılandığı

konusu tam netlik kazanamamıştır. Bu konuda fikir verecek unsurlar maa-
lesef günümüze gelememiştir.

Kefeli Han süsleme olarak, hanın sokağa açılan kâgir, iki katlı cephele-
rinde katlar arasında ve saçak altında taş kornişlerle hareketlendirilmiştir.
Yapının kesme taş pencere ve kapı söveleri bulunmakta olup cepheler, XIX.
yy. üslup özelliklerine ait bezeme elemanları ile süsleme programına uygun
bezendiği görülmektedir. Ayrıca pencerelerin şebekeleri de “S-C” ler yapan
volütlerle de hareketlendirilmiştir. Kitabenin alt kısmında yer alan rölyef
süsleme dışında özellikle yapının iç kısmı günümüze kaldığı kadarı ile ta-
mamen sade ve yalındır. Yapının süslemesinin sadece dış cephede ve az
olması eserin fonksiyonelliği ile ilgili olmasındandır.

Değerlendirme

Ünye'nin Osmanlı Dönemi XIX. yy. da önemli bir liman kenti olması dolay-
ısıyla şehir içerisinde birçok han ve dükkânlar yaptırılmıştır. Ünye'de bulu-
nan ve tarihi süreç içerisinde korunamayan bu ticari yapıların yerel kaynak-
lar ile salnameler ve şer'îye sicillerinde sadece adları ve sayıları kalmıştır.
Bu istatistikî bilgiler genelinde özellikle han ve dükkân sayılarının ticaret
yaşamının bir liman kenti için azımsanmayacak düzeyde ve canlı olduğunu
göstermesi önemlidir. Fakat şehir içi hanlarının ilçede tek örneği olarak
kalan Kefeli Han yalnız kâgir beden duvarları ile günümüzde gelebilmiştir.
Bulunduğu arazinin konumuna uydurularak tasarlanan han iki bölüm şek-
lindedir. İlk bölüm “L” şeklinde, ikinci bölüm dikdörtgen formlu olarak özel-
likle han kuzeybatı cephede açı oluşturacak şekilde sokağa açılmaktadır.
Eldeki verilerle bu iki bölümün mimari uyumsuzlukları doğrultusunda aynı
anda inşa edilmedikleri anlaşılmaktadır. Eskiden bedesten olarak da isim-
lendirildiği ve tütün balyaları taşınan hanın iki sokağa da açıklığı olduğu da
belirtilmektedir (Karayalman 2011: 230-232). Bizim incelediğimiz örneğin
de şehir içinde inşa edilen Sulu Han, Bakırcılar Arastası ve Çarıkcılar Aras-
tası gibi ticari yapıların bulunduğu önemli bir merkezde yer alması ile yapı-
nın konumu önemlidir. Geç Osmanlı dönemine tarihlenen Kefeli Han'ın XIX.
yy. şehir içi hanlarının ise genel özelliklerine sahiptir.

Kefeli Han, Anadolu'daki kentlerin çoğunda olduğu gibi bulunduğu so-
kağa ismini vermiştir. Osmanlı Döneminde ticareti geliştirmek amacıyla
Anadolu Selçuklu Dönemi kervansaraylarından farklı olarak ilk örneği Bur-
sa Emir Hanı ile başlatılan şehir içi hanları daha yaygın olarak yaptırılmıştır.
Osmanlı dönemi Türk şehirlerinde ticaret bölgesinin çarşı içindeki merkezi
ve değerli malların saklanıp satıldığı binalarıdır. Çarşı, han, kervansaray,
arasta ile bedestenin, yani çeşitli ticaret tesislerinin birbirine karıştırılması
ve bu terimlerin birbiri yerine kullanılması da bazı kargaşaya sebep olmak-
tadır. Aslında “han” terimi daha çok Osmanlı döneminde şehir dışındaki
yollarda menzil yeri olarak kurulmuştur. Başlangıçta ahşap olarak yapılan
mütevazı gözlerden ibaret dükkânların arasında, yani şehrin alışveriş mer-
kezi ortasında kâgir kitlesiyle yükselen belirgin bir yapı tipidir. Bedesten
Türk şehirciliğinde ticaret bölgesinin özünü, çekirdeğini oluşturuyor, bütün

alışveriş onun etrafında cereyan ediyordu. Çok hafif, ahşaptan ve pratik olarak kurulabilen malzemedan inşa edilen dükkân dizilerinin etrafını sarmasıdır. Bazen bunların aralarında ticaret hanlarının da yapılması ile be-desten şehrin en canlı ticaret bölgesinin merkezi oluyordu (Eyice 1992: 303). XIX. yy. da ise fonksiyonel yapılar olmalarına rağmen hanların Batılılaşma etkisindeki üsluplarla özellikle cephelerde biçimlendiği görülmektedir. Genellikle çok katlı sistemde ele alınan XIX. yy. hanlarının alt katlarının satışa yönelik geniş vitrin bölümlerinin yer aldığı dükkânlar, üst katlarında ise daha küçük açıklıklı ofis şeklindeki mekânları bulunmaktadır. Dışa açık olarak yapılan bu yapıların kat araları ve saçak altları, pencere söveleri ve denizlikleri cephelerdeki dekoratif unsurlardır. Cephede kesme veya moloz olarak kullanılan taş, silmelerde, pencere profillerinde, plastır kaide ve başlıklarında kesmedir ve daha işçiliklidir. Şehir içi hanlarının genellikle konumları önemli olup kapı ve cepheler, sokağa hâkim biçimde açılmaktadır (Eyüpgiller 2008:1-20).

Ticari amaçla kullanılan Kefeli Hanın detaylı olarak yapılan tanımlarından ve yukarıda belirtilen XIX. yy. şehir içi hanlarının genel özelliklerinden yola çıkılarak hanın tüm bu özelliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte hanın, özellikle kullanılan malzeme ve detaylarda ise yerel gelenekleri de sürdüren yalın bir örnektir. Kefeli Han plan, malzeme, uygulanan teknik ve süsleme bakımından değerlendirildiğinde ise benzer şehir içi han örneklerini Ordu (Ordu Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri, 2010: 123-147), Giresun (İltar 2014:87-94), Tokat (Sunay 2003:17-66), Trabzon (Özen-vd. 2003:26-34), Samsun (Bayraktar 2005:202-209) gibi yakın çevrelerde bulabilmek mümkündür. Detaylarda farklılaşan bu tip ticari yapılardan kâğır beden duvarları içerisinde bağdadi veya hımış gibi sistemle bölünen Ünye’de Kaledere Mahallesinde yer alan üst katı günümüzde yıkılmış olan işyerini örnek vermek mümkündür (Ordu Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri, 2010:344). Ünye’de yalnız arşivlerde fotoğrafı kalan Sulu Han’ın, Kefeli Han’la aynı dönemde inşa edilmiş olabileceği ve fotoğraftan anlaşıldığı kadarı ile tasarım olarak ta benzerlik göstermesi dikkat çekmektedir. Kefeli Han gibi Sulu Han (Krş. Foto 1) da “L” şeklinde simetrik bir plana sahip olup iki bölüm halinde düzenlenmiştir. Sulu Han’ın ahır kısmı da Kefeli Han’ın ahır bölümü gibi küçük ve ayrı bir bölüm olarak yaptırılmıştır. Ahır olan sonraki zamanlarda ise depo olarak ta kullanılan bu kısmın üzeri kırma bir çatı ile kapatılmıştır. Sulu Han da aynı zamanda çatıdan bacalar yükseldiği de görülürken Kefeli Han da bu detaylar yıkıldığı için bilinmemektedir. Bacaların varlığı ise burada barındığını göstermesi açısından önemlidir. Aynı dönemde benzer plan ve tasarıma sahip olduğu anlaşılan Sulu Han’ın da Kefeli Han gibi iç kısmının tamamen yıkılmış, üstte kare formulu pencereler ve altta yine içleri örülmüş dükkânların basık kemerli vitrinlerinden yalnızca biri seçilebilmektedir. Sulu Han’ın da ayakta kalan kâğır beden duvarlarına rağmen ahır kısmından büyük olan han bölümünün de içerisinde tamamen yıkılmış olduğu görülmektedir. Kefeli Han’ın iç malzemesi gibi Sulu Han da büyük olasılıkla aynı malzeme ile ah-

şap strüktür ile biçimlendiği bilgisi ortaya çıkmaktadır. Burada sadece Sulu Han'ın pencere form ve düzenlerinin farklı olduğu seçilmektedir.

Giresun'da bulunan kâgir sistemde inşa edilen; Suluhan, Bulatoğlu Hanı, Nohutoğlu Hanı, Kazancı Hanı, Velediyan Hanı, Hadişyan Hanı, Ahmet Efendi Hanı, Aslanoğlu Hanı, Kevak Ağa Hanı, Çilingiroğlu Hanı, İskelebaşı Hanı, Melikoğlu Hacı Ambarsun Hanı şehir içi hanları da genel karakter olarak benzer özellikler arz etmektedir. Ordu ili Ünye ilçesinde yer alan şehir içi hanına yakın olarak Giresun şehir içi hanlarına plan şeması, bulunduğu parsellin şekline göre değişiklik gösterse de genellikle birbirleri ile benzer ele alınmışlardır. Hanların, alt katların, dükkân, depo, ofis vb. şekilde tasarlandığı, birinci katların, iç sofa planlı olarak otel odalarına benzer şekilde bağdadi sistemle bölümlendiği görülür, sofanın ucuna ise genellikle bir tuvalet yerleştirilmiştir. Üst katlarda, plan bütüncül tutulmuş ve herhangi bir bölümlenme yapılmamıştır. Bunun nedeni bu hanlarının çoğunun fındık içhanesi olarak kullanılması nedeniyle havadar olan üst katların depo şeklinde kullanılmış olmasıdır. Hanların ön cepheleri caddeye baktığı için zemin katlar genellikle dükkân olarak tasarlanmıştır. Dolayısıyla üst kata girişler cephenin bir kenarından sağlanmıştır. Ticaret yapılarının ön cepheleri ana caddeye baktığı için kat ve köşe silmeleri, dekoratif amaçlı başlıklı kapı ve pencere söveleri, tek, ikili ya da üçlü pencere sıraları ile oldukça gösterişlidir. Hanlar bitişik nizamda yapıldığı için pek çoğunun iki cephesi sağırdır (İltar 2014:20-21). Kefeli Han'ın içerde kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla Giresun Gümüšoğlu Han'ına (1883) plan olarak benzerlik gösteren en yakın örnektir (Krş Plan:1). Giresun'da plan tarzı farklı olmakla birlikte iç mekânı bağdadi tarzda yapılan Aslanoğlu Hanı (1914), İskelebaşı Hanı (1887) da diğer bir örnek olarak verilebilir (Krş. Plan:2). Trabzon Anadolu Han (XIX. yy.), Trabzon Yalı Han (XIX. yy.), Trabzon Sulu Han (Özen-Engin 2003:29-30) örnekleri de iki katlı, avlulu kâgir beden duvarlı ve sağlam olarak gelen şehir içi hanlarından benzer bazı örneklerdir.

Veziirköprü' bulunan Taş Han (Krş. Foto 2), plan tasarımı farklı olmakla birlikte malzeme ve teknik olarak Kefeli Han'a benzer tarzda dış beden duvarları kâgir iken diğer kesimlerdeki duvarlar hımsıdır. Hanın iç mekânda ve üst katta odaları ayıran duvarlarda ahşap iskelet arasında taş, toprak ve tuğlanın dolgu malzemesi olarak kullanıldığı hımsı-strüktür görülmektedir. Hanın üst örtüsü her iki katta da düz tavan olup tavanın üstünde kırma bir çatı ile örtülmüştür. Çatı alaturka kiremitle kaplı ve saçak hafif dışa taşırılmıştır. Hanın ikinci katında yer alan ahşap taşıyıcıların altlıksız ve başlıksız olduğu görülmektedir. Alt katta duvara yakın-gömülü direkler de son derece yalındır. Çatıyı taşıyan kiriş ve tavan detaylarında ve hücrelerde ahşap iskelette çam ve meşe ağırlıktadır (Bayraktar 2005: 206-208). Bu yakın çevrelerde yapılan şehir içi hanlarının plan detayları farklı olmakla birlikte dış beden duvarlarında ağırlıklı kâgir iken iç tasarımda ahşap malzeme şeklinde düzenleri ile benzerdirler. Yapılar arasına yerleştirilen şehir içi hanları sokağa bakan iki cepheli, en az iki katlı ve kırma çatılı kiremit kaplı tasarımları ile birbirlerine benzer düzenlerde değerlendirilmişlerdir.

Tokat'ta bulunan şehir içi hanları da tipolojik olarak bir avlu etrafında ve iki katlı olarak yapıldığı, bununla birlikte detaylarda ise planlar farklılaşmaktadır. Merkezde yer alan şehir içi hanları içerisinde Kefeli Han'da olduğu gibi Deveciler Hanı'nda (Krş. Foto 3) bir ahır mekânının bulunması önemli bir benzerlik olarak gösterebilir. Tokattaki diğer şehir içi hanlarında ise ahır mekânı bulunmamaktadır (Sunay 2003:81-83).

Osmanlı Döneminde şehir içine çekilen hanlar ticaretin gelişmesine katkı sağlayan fonksiyonellikleri ön planda olan eserlerdir. Ticaretin yapıldığı şehir içi hanlarının yine Sakarya (Çetin 2014:202-209), İzmir (Bozkurt 1988: 95-103), Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Erzurum (Ünal 1995:332-333), Diyarbakır (Evindar 2015:877-899), Urfa (Özme 2005:287-344) gibi merkezlerde de önemli örnekler, farklı sayılarda Osmanlı geleneğinin yöresel etkilerle biçimlenerek yapıldığı görülmektedir.

SONUÇ

İki cephe ve iki bölüm halinde düzenlenen Kefeli Han'ın sadece kâgir beden duvarları günümüze gelebilmiştir. Kefeli Han iki katlı tasarlanmış ve kat araları ahşaptır, iç mekânda ahşap konstrüksiyon kullanıldığından buradan günümüze hiçbir şey kalmamıştır. Bir yangın sonucu iç mekânları tamamen yanmış olduğu sanılan han "L" şeklinde ve asimetric bir plana sahiptir. Han, Giresun örnekleri gibi planı iç sofalı olarak düzenlenmiş ve sofa etrafında da dükkânlar yerleştirilmiştir. Üst katta pencere düzenleri ile birlikte burada da alt kat gibi benzer şekilde bölünmelerin ele alındığı anlaşılmaktadır. Üzerinde yağmur olukları bulunan hanın iklim koşulları da göz önüne alındığında eserin ve ahır kısmının üstü içten ahşap dıştan ise kırma bir çatı ile üzerleri kapatılmıştır. Hanın alt katta tamamen olmasa da içten kısmen dükkân bölmeleri duvardaki bakiyelerden algılanabilmektedir. Yapıda sokağa açılan batılı üslupta biçimlenen iki cephe, bazı tahribatlar ve dolgular dışında ayaktadır. Hanın örtü ve iç aksamları gibi pencere doğramaları da tamamen yok olmuştur. Eserin tarihi kent dokusu incelendiğinde, XIX. yüzyıl Ordu, Giresun, Trabzon ticaret yapılarında da görülen giyotin pencereler kullanılmış olmalıdır. Üst örtüsü tamamen yıkılmış olan yapının yine çevrede ticaret yapıları ile mimari detaylarından han ve ahır kısmının ayrı ayrı birer kırma çatıyla kapatılmış olduğu ve çatıların kiremit ile kaplı olması yüksek ihtimaldir. Kuzeybatıda dökülen pencere şebekeleri üzerinde kalan lama ve deliklerden anlaşıldığı kadarı ile güneydoğu cephedeki mevcut şebekelerle benzerdir. İç mekânda duvar yüzeylerindeki ağırlıklı beton harç orijinal dokuyu bozmuş, özgün sıva yok olmuş buda toprak ağırlıklı horasan harcı kullanılma ihtimalini güçlendirmektedir. Sonraki dönemlerde esere yapılan ekler ve bazı mimari unsurlarının kaldırılması veya farklı işlevlerde kullanım gerekçeleri ile yapılan değişikliklerle han özgün halini büyük oranda yitirmiştir. Eserle ilgili eski bir fotoğraf veya bir arşiv belgesi henüz mevcut olmadığından bu doğrultuda yapının mimari kalıntıları dikkate alınarak benzer örneklerle birlikte karşılaştırılarak bir sonuca varılmaya çalışılmıştır. Eserin içerisinde yapılacak bir kazı veya ileride ortaya

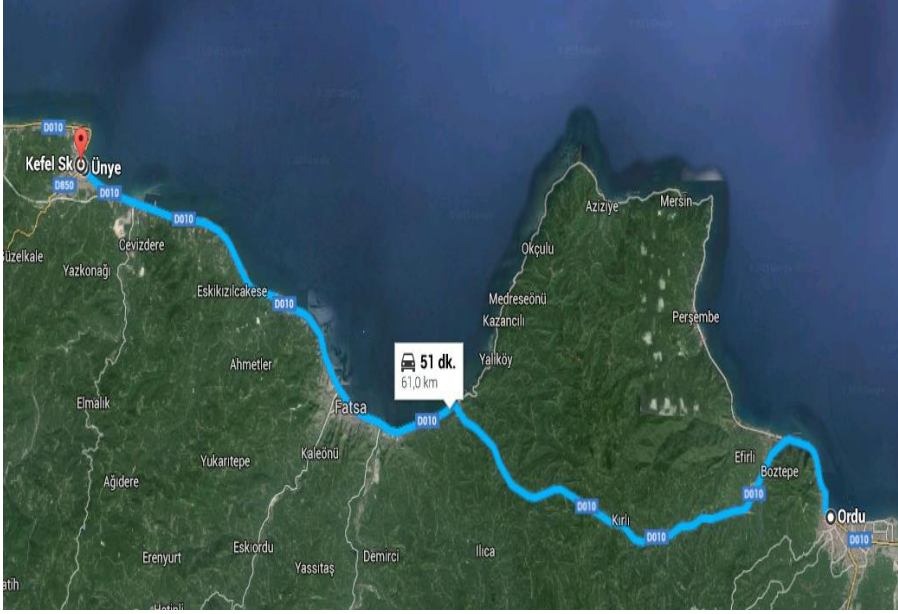
çıkacak bir belge veya eski bir fotoğraf gibi verilerle yapıyla ilgili daha net bilgiler çıkarılabilecek belki o zaman kesin ifadeler kullanılabilecektir. XIX. yy. şehir içi hanlarının cephe özelliklerini ve mimarisine sahip bu hanın malzeme, teknik gibi özellikleri korunarak restorasyonun yapılması ve böylece eserin geleceğe taşınması mümkün olacaktır. Ünye ilçe merkezinde şehir içi hanı olarak tek kalan ve kâgir beden duvarları ile günümüze gelen hanın restorasyonunun tarihi dokusuna zarar vermeden ve uzman kişiler tarafından yapılması önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

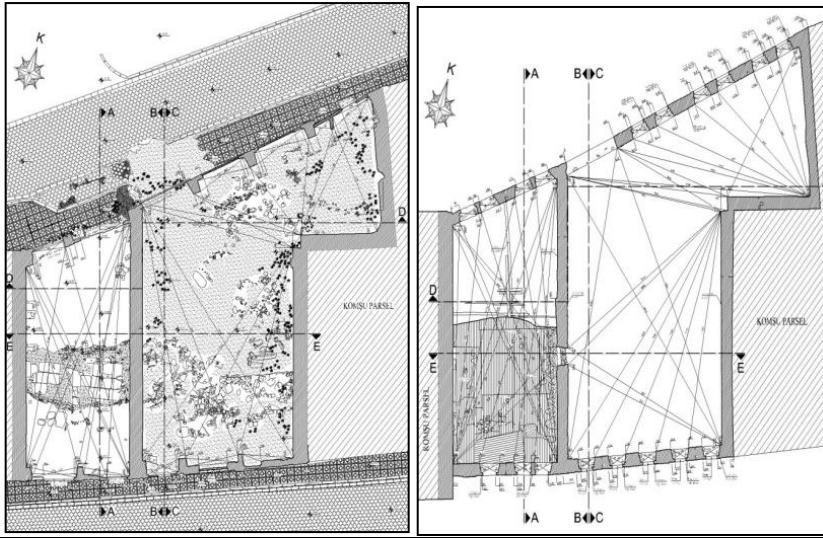
- AKALIN Şebnem (2002). "Kervansaray" Mad. TDV. *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:25, 299-302.
- ARGAN Yaşar (2004). *İpek Yolu ve Ünye*, İstanbul.
- BAŞ Ali (1996). *Kayseri Ticaret Yapıları Üzerine Bir Araştırma*, Kayseri.
- BAYRAKTAR Sami (2005). *Samsun ve İlçelerinde Türk Mimari Eserleri*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi ABD., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- ÇETİN Yusuf (2014). "Bir Geç Dönem Osmanlı Şehir Hanı: Taraklı Han (Hacı Atıf Hanı)" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research Cilt: 7, Sayı: 29, Volume: 7, Issue: 29* www.sosyalarastirmalar.com, Issn: 1307-9581, p.202-209.
- DEMİR Necati (2007). "Ordu İlinin Eski Adı "Kotyora" ve Tarihî Alt Yapısı" *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları Volume 2/2 Spring 2007, s. 179-184.*
- DEMİR Necati (2006). *Ordu Yöresi Tarihi Kaynakları IX*, Ankara.
- ERSOY Bozkurt (2001). "Osmanlı Şehir İçi Hanlarının işlevleri" *Ejos, IV*, 2001, No:16, 1.
- ERSOY Bozkurt (1988). "İzmir Hanları Üzerine Bazı Tespit ve İncelemeler" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi -DTCF Dergisi*, C.32, S.1.2, 95-103.
- ERSOY Bozkurt (1994). "Osmanlı Şehir İçi Hanları Plan Tasarımı ile Cephe ve Malzeme Özellikleri", *Sanat Tarihi Dergisi*, S.VII, 1994, 76-80.
- EYİCE Semavi (1992). "Bedesten" Mad. TDV. *İ.A.*, C. 5, s. 302-311.
- EYÜPGİLLER Kutgün, TOPÇUBAŞI Mine ve POLAT Işıl (2008). "Kastamonu'da 19. Yüzyıl Ticaret Yapıları", *METU JFA 2008/2, (25:2)*, 1-20.
- GRABAR Oleg (2004). *İslam Sanatının Oluşumu*, İstanbul.
- GÜLENAZ Nursel (2011). *Batılılaşma Dönemi İstanbul'unda Hanlar Pasajlar*, İstanbul, 2011, 34.
- İLTAR Gazanfer (2016). *Giresun Merkez Aslanoğlu Hanı Restorasyon Projesi Sanat Tarihi Araştırma Raporu*, 20-21.
- İLTAR Gazanfer (2014). *Giresun Kültür Envanteri*, İstanbul, 2014.
- KARAYALMAN Mehmet (2011). *Ünyeli Tashlızade Hacı Yusuf Bahri Efendi*, İstanbul.
- KUBAN Doğan (2002). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, İstanbul.

- KUYULU İnci (1996). "Anadolu Selçuklu Kervansarayları ile Orta Asya Kervansaraylarının Karşılaştırılmasına Yönelik Bir Deneme", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi*, VIII, İzmir, 51-78.
- Ordu Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri (2010). Ordu.
- ÖZEN Hamiyet-ENGİN, Emre (2003). "Trabzon Tarihi Kent İçi Hanları", *Arkitekt*, S.497, 26-34.
- ÖZERGİN M. Kemal (1965). "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları" *Tarih Dergisi*, XV/ 20 Ankara, 141-170.
- ÖZME Adil (2005). "Urfa'da Bir Grup Şehiriçi Hanı", *Vakıflar Dergisi*, S.29, Ankara, 287-344.
- SUNAY Serkan (2003). *Tokat Şehir içi Hanları*, Ankara Üniversitesi S.B.E. Sanat Tarihi ABD., Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Ankara.
- TUNCER Orhan Cezmi (2007). *Anadolu Kervan Yolları*, Ankara.
- TUNCER Mehmet (2014). "Ankara'da Vakıf Mülkiyetindeki Bedesten ve Hanların Gelişimi ve Şehir Ekonomisinin Dönüşüm Süreci (15-20.yy)", 5 Mayıs 2014 tarihinde "*Vakıf ve İktisat*" Temalı Vakıf Haftası'nda sunulmuş ve yayınlanmıştır.
- TURAN Osman (1946). "Selçuklu Kervansarayları", *Bellekten*, TTK., C.X, S.39, Temmuz, Ankara, 471-496.
- TURAN Osman (1948). "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III, Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri" *Bellekten*, TTK., C.XII, S.45, Ocak, Ankara, 17-171.
- TÜKEL YAVUZ Aysıl (1992). "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekân-İşlev İlişkisi İçinde Savunma ve Barınma" *Vakıf Haftası Dergisi*, 253-284.
- TÜKEL YAVUZ Aysıl (1991). "Mirçinge Han ve Anadolu Selçuklu Dönemi Eşodaklı Kervansarayları Arasındaki Yeri" *ODTU MFD*, (11:1-2), 41-55.
- ÜNAL Rahmi Hüseyin (1983). "Doğu Anadolu'da Bilinmeyen Üç Selçuklu Hanı" *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, S.2, İzmir, 106-118.
- ÜNAL Rahmi Hüseyin (1990). "Osmanlı Öncesi Dönemden Yayınlanmamış Üç Menzil Hanı", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, V, İzmir, 181-191.
- ÜNAL, Rahmi Hüseyin (1995). "Erzurum- Mimari" Mad., TDV. İslam Ansiklopedisi, C. 11, İstanbul 332-333.
- YEDİYILDIZ Bahaddin (2000). *Ordu Tarihinden İzler*, İstanbul.
- YEDİYILDIZ Bahaddin (2007). "Ordu" TDV. *İslam Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul, 367-370.
- YEŞİLBAŞ Evindar (2015). "Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Şehir-içi Hanları Üzerine Değerlendirme", *Bellekten*, C.XXIX, S.186, Ankara, 877-899.
- YİĞİT İsmail (2008). "Ribat" Maddesi TDV. *İslam Ansiklopedisi*, C.35, 76-79.
- YURDASEVER Huriye (2011). *Anadolu Selçuklu Hanlarından Kırkgöz Han'ın Değerlendirilmesi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE., Sanat Tarihi ABD., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta.
- www.cografya.gen.tr/tr/ordu/unye.
- <http://www.unyekent.com/konu/347/eren-tokgoz-suluhan-ortacarsinin-hikayesi> (<http://unyezile.com/han.htm>)

PLAN VE FOTOĞRAFLAR

Şekil 1: Kefeli Han'ın Konumu (Google Earth'den Alınmıştır)

Şekil 2-3: Kefeli Han Kefeli Han Rölöve Projesi (Mimar Mukaddes ATAMAN'DAN)

Ordu/Ünye Şehir İçi Hanlarından Günümüze Kalan Tek Örnek: Kefeli Han

Şekil 4-5: Kefeli Han'ın İki Cepheden Lazer Tarayıcı Ölçüm Verileri ile Han'ın Üç Boyutlu Görünüşü (M.ATAMAN'dan)

Şekil 6-7: Kefeli Han'ın Üç Boyutlu Verilerden Alınan Plan Örneği ve Han'ın Vaziyet Planı (M.ATAMAN'dan)

Foto No 1 ve 2: Kefeli Han Kilit taşı üzerindeki kitabesi ve hanın iç kısmı güneydoğu cepheye doğru

Foto No 3 ve 4: Kefeli Han güneydoğu cephe giriş kapısı ve iki bölüm arasındaki ortak duvar

Foto No 5 ve 6: Kefeli Han kuzeybatı cephesi vitrinler ve kuzeybatı cephesi iç mekân görüntüsü

Foto No 7 ve 8: Kefeli Han kuzeydoğu cephesi iç mekân görüntüsü ve kuzeydoğu cephesi genel görüntüsü

Ordu/Ünye Şehir İçi Hanlarından Günümüze Kalan Tek Örnek: Kefeli Han

Foto No 9 ve 10: Kefeli Han ikinci bölüm alt ahır kısmı ve ahır kısmı giriş görüntüsü

Foto No 11 ve 12: Kefeli Han kuzeybatı cephesi genel görünüş ve kuzeybatı cephesi üst kat pencereler

Foto No 13 ve 14: Kefeli Han İkinci bölüm genel görüntüsü ve ikinci bölüm üst kısım

Foto No 15 ve 16: Kefeli Han güneydoğu cephesi genel görünüşü ve güneydoğu cephesi sol kısım

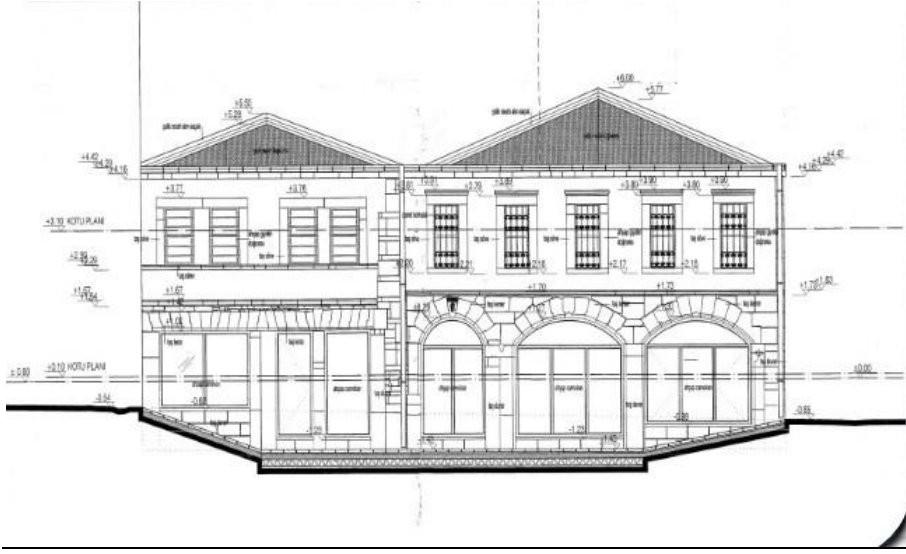
Foto No 17 ve 18: Kefeli Han üstten genel görüntüsü ve yağmur olukları detay

Foto No 19-20: Ünye Kefeli Han ile Ünye Sulu Han görüntüleri
(<http://unyezile.com/han.htm>)

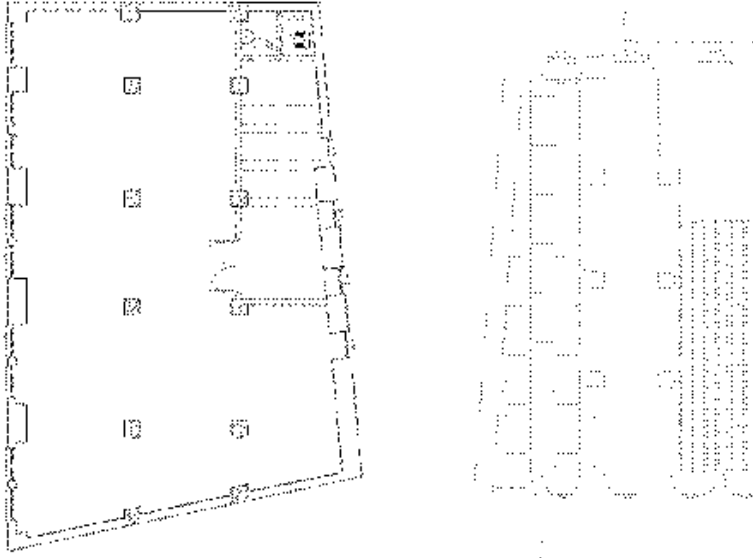

Ordu/Ünye Şehir İçi Hanlarından Günümüze Kalan Tek Örnek: Kefeli Han

Şekil 6: Kefeli Han'ın Rekonstrüksiyon Projesi (Ünye Belediyesi'nden)

Karşılaştırma Plan ve Fotoğraflar:

Krş.Plan1:Gümüšoğlu Hanı 1.Kat Planı (G.İLTAR'dan)

Krş.Plan2:Aslanoğlu Hanı 1.KAT Planı (G.İLTAR'dan)

Krş. Foto 1:Ordu İli Şehir İçi Hanı
(G. İltar'dan)

Krş. Foto 2: Giresun Şehir İçi Hanı
(G. İltar'dan)

Krş Fot. 3: Samsun Taş Han
(08 Nisan 2016 - 17:02 milliyet.com.tr,
Samsun Haberleri'nden alınmıştır).

Krş. Fot. 4: Tokat Deveciler Hanı
(<https://www.haber3.com/guncel/deveciler-hani'dan'alınmıştır.>)

SERBEST MUHASEBECİ MALİ MÜŞAVİRLERİN SORUNLARI VE BU SORUNLARIN CİNSİYET BOYUTU: ARTVİN VE RİZE ÖRNEKLERİ*

Münevver KATKAT ÖZÇELİK**

Z

Bir ülkede düzgün işleyen bir muhasebe sisteminin olması ekonomilerin temelini oluşturan iŐletmelerin verimli çalıŐmasını ve dolayısıyla ülke ekonomisinin sağlıklı işlemesini etkilemektedir. Muhasebe sisteminin düzgün iŐlemesi de bu sistemi işleten meslek mensuplarına bağlıdır. Çünkü meslek mensuplarının yaşadıkları sorunlar üretilen bilginin kalitesini etkilemektedir. Meslek mensuplarının kendi meslektaşları, hizmet verdikleri müşteriler, devlet ve çalıştırdıkları personelden kaynaklanan birçok sorunları bulunmaktadır. Diğer taraftan, kadın ya da erkek olmak sebebiyle toplumun bireylere atfettiği roller olarak tanımlanan toplumsal cinsiyetten kaynaklanan sorunlar her işgücü piyasasında olduğu gibi meslek mensuplarını da etkilemektedir. Bu çalışmanın amacı, serbest muhasebeci mali müşavirlerin sorunlarını araştırmak ve bu sorunların cinsiyet yönünden karşılaştırılmasını yapmaktır. Çalışmada detaylı literatür taraması yapıldıktan sonra muhasebe mesleğinin sorunları tespit edilmiş, Artvin ile Rize illerinde bağımsız ve faal olarak çalışan serbest muhasebeci mali müşavirlere uygulanan anket sonucuna göre meslek mensuplarının sorunları cinsiyet yönünden karşılaştırılmalı olarak analiz edilmiştir. Analiz sonucuna göre serbest muhasebeci mali müşavirlerin müşterileri ile ilgili sorunlarında cinsiyetler arasında anlamlı fark bulunmamıŐtır. Fakat meslektaşlar, kamu kurumları, personel ve iş yoğunluğu sorunlarında cinsiyetler arasında kısmen anlamlı fark olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Muhasebe, Serbest Muhasebeci Mali MüŐavir, Muhasebe Meslek Mensuplarının Sorunları, Toplumsal Cinsiyet, iş Yoğunluğu.

ABSTRACT

The existence of a properly functioning accounting system in a country affects the efficient operation of companies constituting the basis of the economy and therefore the healthy operation of the country's economy. The proper functioning of the accounting system al-

* Bu araştırma Artvin oruh Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatrlğu tarafından desteklenmiŐ (Proje No: 2016.S50.02.13) ve 13-17 Aralık 2017'de Erzurum'da 4. Uluslararası Muhasebe ve Finans Araştırmaları Kongresi'ne Szl Bildiri olarak sunulmuŐtur.

** Dr. ğr. yesi, Artvin oruh Üniversitesi, İİBF, işletme Bölümü, Hopa- Artvin, ORCID: 0000-0001-7299-7952, mkatkat@artvin.edu.tr

so depends on the accounting professionals who are operating this system. Because the problems experienced by members of the profession affect the quality of the produced knowledge. The accountants have many problems that arise from their colleagues, the customers they serve, the state and the staff they employ. On the other hand, problems arising from gender, defined as roles attributed to individuals by the society as a result of being man or woman, affect the members of the accountants as well as every labor market. The purpose of this study is to investigate the problems of independent accountants financial advisors and to compare these problems in terms of gender. After the detailed literature search in the study, the problems of the accounting profession were determined, according to the questionnaire applied to accounting professionals who work independently and actively in Artvin and Rize provinces, the problems of members of the profession were analyzed in terms of gender. According to the results of the analysis, there was no significant difference between the genders in the problems related to the customers of the professionals accountant. But it was determined that there is partly a significant difference between the genders in problems of colleagues, public institutions, personnel and work intensity.

Keywords: Accounting, Independent Accountant Financial Advisor, Problems of Independent Accountant, Gender, Workload.

Muhasebecilik, nitelikli eğitim ve uygulamadan edinilen muhasebe bilgi, beceri ve deneyimler sonucunda ilgili yasalar ve mesleki kuruluşların öngördüğü sınırlar içinde sürdürülen profesyonel bir faaliyettir (Arıkan, 2009; 10). Artan uluslararası ticaret, sektörel ilerlemeler ve teknolojik gelişmeler muhasebe mesleğinin gelişimini etkilemekte ve meslek mensuplarının değişken, dinamik ve rekabetçi bir pazarda faaliyette bulunmasını gerektirmektedir (Yalçın, 2012; 114).

Devlete, topluma ve müşterilere karşı sorumluluğu olan meslek mensuplarının müşterilerine sundukları hizmet esnasında;

- Vergi daireleri, sosyal güvenlik kurumu, bağlı oldukları mesleki örgütler ve hizmet verdikleri kişilerle sürekli iletişim halinde olmaları,

- Devlet kurumları ile müşterileri arasında dengeyi sağlamaları (Yıldız, 2012; 38),

- Yasaları da sürekli takip etmek suretiyle muhasebe işlemlerini zamanında ve etkin bir şekilde yerine getirmeleri gerekmektedir (Hacıhasanoğlu ve Karaca, 2014; 158).

Bu işlemler, zihinsel enerji harcamayı, teknoloji yoğun bir çalışma ortamında yorucu ve yıpratıcı bir çalışmayı gerektirdiğinden (Sayım ve Usman, 2016; 109) meslek mensuplarının çalışma performansı ve dolayısıyla üretilen bilginin kalitesi etkilenmektedir.

Diğer taraftan, kadın muhasebeciler hem meslekte yoğun bir tempo ile çalışmak, hem de aile sorumluluklarını eş zamanlı bir biçimde yürütmek zorunda kaldıklarından, mesleki sorumluluk, aile sorumluluğu ve çocuk bakımı arasında karar verme konusunda zıt duygular yaşamakta ve erkek

meslektaşlarına oranla daha fazla yıpranmaktadır (Yıldırım ve diğerleri, 2004; 12).

Bu çalışmanın amacı, serbest muhasebeci mali müşavirlerin sorunlarını araştırmak ve bu sorunların cinsiyet yönünden karşılaştırılmasını yapmaktır. Çalışmada detaylı literatür taraması yapıldıktan sonra muhasebe mesleğinin sorunları tespit edilmiş, Artvin ve Rize’de bağımsız ve faal olarak çalışan meslek mensuplarına uygulanan anket sonucuna göre meslek mensuplarının sorunları cinsiyet yönünden karşılaştırılmalı olarak analiz edilmiştir.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Muhasebe Mesleğinin Sorunları

Muhasebe meslek mensubu, bir işletmenin tüm mali tablolarının sağlıklı bir şekilde hazırlanması, defterlerin ve belgelerin usulüne uygun kayıt altına alınması, raporlanması, yasal yükümlülüklerin aracı ve sorumlu sıfatıyla yerine getirilmesi (beyanname verilmesi) ve mali yönden denetlenmesinden sorumludur (Altun ve Gedikoğlu, 2016; 238). Diğer taraftan, aynı işletmenin finansal tablolarının ve finansal bilgilerinin Maliye Bakanlığı, Sermaye Piyasası Kurulu (SPK), Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu (BDDK), Hazine Müsteşarlığı ve Meslek örgütü olan TURMOB’un muhasebe uygulamalarına ilişkin farklı beklentilerine göre hazırlanması gerekmektedir (Nalbantoğlu, 2003). Fakat meslek mensubunun emeği iş sahibi tarafından önemsiz veya basit olarak görülmektedir. Ayrıca muhasebenin devlet için yapıldığı, işletme için bir külfet olduğu düşünülmektedir (Altun ve Gedikoğlu, 2016; 238). Vergi bilinci oluşmadığı için de meslek mensubunun hizmeti takdir edilmemekte, muhasebe giderinin ödenmesi işletmenin ödenecek giderler listesinin sonlarında yer almaktadır.

Mükellefler muhasebecileri kendi personeli olarak görmekte ve özel işleri dahil her işi yaptırmak istemektedirler. Meslek mensupları, mükelleflerin çıkarları ile kamu çıkarları arasında ikilem yaşamakta (Bilen, 2008; 29,36), bir tarafta, az vergi ödemek isteyen mükellef, diğer tarafta mükellefin kazancı üzerinden vergi almak isteyen devlet arasında kalmaktadırlar (Hacıhasanoğlu ve Karaca, 2014; 157).

Mevzuatta sürekli değişiklikler yapılması nedeniyle yeni uygulamalar getirilmesi de meslek mensuplarını ve mükellefleri olumsuz etkilemektedir (Yereli, 2006; 44). Beyanname verme gibi sürekli işlerine yarayan değişiklikler meslek odaları tarafından bildirilmekte ve yazılı dokümanlardan takip edilebilmektedir. Ancak, çok ayrıntılı veya sürekli kullanılmayan konuları takip etmekte zorluk yaşanmaktadır (Kalaycı ve Tekşen, 2006; 96). Mevzuat değişikliklerini takip etmenin güçlüğü yanında mevzuat metinlerinin yeterince anlaşılır olmaması ve bunların sisteme zamanında uyarlanmaması meslek mensuplarını sıkıntıya sokmaktadır (Çınar ve Güney, 2012; 271).

Çoğu elektronik ortamda yapılıyor olsa bile, yıllık, aylık ve üç aylık dönemler halinde çok sayıda beyanname ve bildirim kamusal kurumlarına verilmesinden sorumlu olan meslek mensupları ağır bir iş yükü ve yüksek

maliyetlere katlanmak zorunda kalmaktadırlar (Göktaş, 2007; 8). Diğer taraftan, Devlet dairelerindeki birçok işlemde dosyaların zamanında sonuçlanmaması ve gereksiz evrakların istenmesi gibi konular ile devlet dairelerinde çalışan memurlarla iletişimde memurların bilgi eksikliğinden kaynaklı sorunlar yaşanmaktadır (Karcioğlu ve Yazarkan, 2011; 11).

Meslek mensubu sayısının artması, piyasanın dinamik ve değişken yapı göstermesi, müşterilerin isteklerinin farklılaşması, büyüme ve yeterli kazanç elde edebilecek müşteri sayısına ulaşma hedefleri etik kuralların daha esnek yorumlanmasına ve meslek mensupları arasında haksız rekabete yol açmaktadır. Avrupa Birliği yönünde ilerlemeler de rekabete uluslararası boyut kazandırmaktadır (Nalbantoğlu, 2003).

Türkiye’de işgücü piyasasının genel bir sorunu olan nitelikli eleman bulamama sorunu muhasebe mesleğinde de görülmektedir (Yereli, 2006; 42). Meslek mensuplarının mükellef sayılarına göre yeterli personel istihdam edememesi iş hayatında problem yaşanmasına neden olmaktadır (Sayım ve Usman, 2016; 110).

Meslek mensuplarının muhasebe ile ilgili işlemleri yasaları takip ederek zamanında ve etkin bir şekilde yerine getirmesi gerekmektedir. Bu nedenle özellikle belirli zaman limiti içerisinde işi yetiştirme baskısı yaşamakta, beyannamelerin son teslim tarihlerinde ve dönem sonlarında sabaha kadar çalışmak zorunda kalabilmektedirler (Hacıhasanoğlu ve Karaca, 2014; 158). Mükelleflerin muhasebeciye bilgi ve belge verme işlemlerini genellikle son güne bırakması muhasebecinin bu dönemlerde iş yoğunluğunu daha da artırmaktadır (Yıldırım ve diğerleri, 2004; 12).

Yoğun ciddiyet ve dikkat gerektiren muhasebe mesleğinin çalışma saatlerinin, hafta sonu çalışma sıklığının fazla olması, yaz aylarında dahi tatil fırsatlarının sınırlı olması, mesleğin yoğun bir tempo ile icra edilmesi bu mesleği tercih edenlerin sağlık yapılarının bozulmasına yol açabilmektedir (Sayım ve Usman, 2016; 111). İş yükünün fazlalığı sosyal etkinlikler için gerekli zamanın sınırlandırılmasına ve ev ile iş yaşamı arasında çatışma yaşanmasına neden olmaktadır (Hacıhasanoğlu ve Karaca, 2014; 158).

1.2. Literatür Taraması

Yapılan literatür taramasında, meslek mensuplarının yaşadıkları sorunlarla ilgili bir çok çalışma yapıldığı görülmüş, bu çalışmaların bazıları aşağıda gösterilmiştir. Yereli (2006), www.alomaliye.com adresi üzerinden meslek mensuplarına ulaşarak muhasebe meslek mensuplarına anket uygulamış, meslek mensuplarının mesleki profilleri, sorunları ve çözüm önerileri üzerinde durmuştur. Çalışmanın sonuçlarına göre meslek mensupları tarafından yaşanan sorunların ilk üç sırasında tahsilat sorunu, haksız rekabet ve mali mevzuatın yeterince açık olmaması sorununun geldiği tespit edilmiştir.

Bilen (2008), Malatya, Erzurum, Elazığ, Van, Erzincan, Kars ve Bitlis illerini kapsayan Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki meslek mensuplarının profilleri, etik kurullarına bakışları ve meslek sorunları üzerine bir araştırma yapmıştır. Araştırmada meslek sorunlarını belirlemek amacıyla 10 soru sorul-

muş ilk üç sırada haksız rekabet, tahsilat ve mevzuat değişikliği sorununun geldiği görülmüştür.

Karcioğlu ve Yazarkan (2011), İzmir ve Erzurum illerinde muhasebe meslek mensuplarının faaliyetleri sırasında kamu kurumlarında karşılaştıkları sorunlara ilişkin ampirik bir araştırma yapmıştır. Araştırmada memurların bilgi eksikliğinden, bürokratik ve yasal konulardan dolayı sorun yaşandığı tespit edilmiştir.

Bıyan (2012), 2740 meslek mensubuna uyguladığı anket sonucuna göre mesleki sorunları ortaya koymaya çalışarak değerlendirme yapmıştır. Araştırmada; haksız rekabet, toplum tarafından mesleğe saygı duyulmaması ve tahsilat sorunu yaşandığı, TÜRMOB'un meslek mensuplarının haklarını yeterince savunmadığı tespit edilmiştir.

Gökgöz ve Zeytin (2012), Bilecik ve Yalova İllerinde faaliyet gösteren meslek mensuplarının karşılaştıkları sorunlar ve beklentilerine yönelik bir araştırma yapmıştır. Araştırmada meslek mensuplarının karşılaşılabileceği 22 sorun tespit edilerek görüşleri alınmaya çalışılmış, devlet dairelerinde bürokratik işlemlerin çokluğu, mükelleflerin evraklarını zamanında teslim etmemesi ve özel hayata zaman ayıramama sorunlarının ilk üç sırada gelen sorun olduğu görülmüştür.

Tuğay ve Tekşen (2014), Burdur ilinde faaliyet gösteren meslek mensuplarının sorunlarını ve çözümüne yönelik beklentilerini araştırmıştır. Araştırma sonucunda, sorunların çözümüne yönelik olarak meslek mensuplarının bağlı oldukları odalardan, TÜRMOB'dan ve mükelleflerden beklentileri belirtilmiştir.

Aydemir (2015), web ortamında uyguladığı anket sonucuna göre meslek mensuplarının karşılaştıkları sorunlar ve beklentilerine yönelik araştırma yapmıştır. Araştırmada, meslek mensuplarının yaşadıkları sorunların başında iş yükünün ağır olması, bazı meslek mensuplarının çok ucuz defter tutması ve tahsilat sorununun geldiği tespit edilmiştir.

Kısakürek ve Akarsu (2016), Sivas ilinde faaliyet gösteren muhasebe meslek mensupları üzerine anket uygulamış, muhasebe mesleğinde haksız rekabet sorununu araştırmıştır. Verilen cevaplar ışığında, meslek odalarının haksız rekabeti önlemede yetersiz olduğu, meslek mensuplarının mesleki standartlara tam anlamıyla uymadıkları, meslekte ruhsat kiralaması yaşandığı, asgari ücret tarifesinin altında ücret talebinin olduğu ve iş mevzuatında öngörülen sosyal hakların yerine getirilmediği görülmüştür.

Deran, Erduru ve Keleş (2016), Ordu ilinde faaliyet gösteren meslek mensuplarının mesleki sorunlarını ve meslek odalarından beklentilerini araştırmıştır. Araştırmada mesleki sorunlara ilişkin 10 önermeye yer verilerek meslek mensuplarının görüşleri alınmıştır. Meslek mensuplarının önermeye katılım düzeylerine göre en fazla mevzuat değişikliği ve bürokratik işlemlerin fazla olması, müşterilerin bilgi ve belge akışını geciktirmesi, özel işlerini takip istekleri, haksız rekabet ve tahsilat sorununun geldiği tespit edilmiştir.

Bu çalışmanın diğer çalışmalardan farkı, meslek mensuplarının yaşadıkları sorunları; müşterilerle, devlet kurumları ile, meslektaşlarla, personelle ilgili sorunlar ve iş yoğunluğu sorunu şeklinde 5 grupta ayrıntılı olarak ele alan, kadın ve erkek muhasebecilerin sorunlarını karşılaştırmalı olarak analiz eden ve daha önce bu konuda araştırma yapılmamış olan Rize ve Artvin illerinde yapılan bir çalışma olmasıdır. Muhasebe meslek mensuplarının sorunlarını cinsiyet yönünden karşılaştırmalı olarak irdeleyen ilk araştırma özelliğini taşıması yönüyle de önem arz ettiği ve literatürde bu yöndeki boşluğu doldurmasına yardımcı olacağı düşünülmektedir.

2. Araştırmanın Metodolojisi

2.1. Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Yöntemi

Muhasebe meslek mensuplarının sorunlarını araştırmak ve bu sorunların toplumsal cinsiyet yönünden karşılaştırılmasını yapmak amacıyla Artvin ve Rize’de bağımsız ve faal olarak çalışan Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler üzerinde anket uygulanmıştır.

Artvin ve Rize’de bağımsız ve faal olarak çalışan SMMM sayısı; 106’sı Rize’de, 58’i Artvin’de olmak üzere toplam 164 olup, bunlardan 110 kişiye ulaşılmıştır. Anket, yüz yüze ve katılımcıya bırakılıp toplanma şeklinde yapılmıştır. 110 kişiye gönderilen anket formundan geri dönüşüm sağlanabilen 61’i Rize, 25’i Artvin olmak üzere 86 kişi değerlendirilmeye alınmış olup, geri dönüşüm oranı % 78,2’dir. Örneklem ana kütleli % 52,4 oranında temsil etmektedir.

Anket soruları literatür taraması başlığı altında belirtilen araştırmalardan yararlanılarak hazırlanmıştır. Anket üç bölümden oluşmaktadır. I. Bölümde meslek mensuplarının demografik özelliklerine ve işlerine ilişkin sorulara, II. Bölümde muhasebe mesleğinin sorunlarına, III. Bölümde ise muhasebe meslek mensuplarının görüşlerine yer verilmiştir.

IBM SPSS 23. sürümü kullanılarak analiz edilen araştırmada frekans yüzde dağılımı ve “t” analizi kullanılmıştır. “t” analizi ile muhasebecilerin sorunları cinsiyet yönünden karşılaştırılmıştır.

Ölçeklerin güvenilirliği Cronbach’ın Alpha katsayısı ile ölçülmüş ve oldukça güvenilir bulunmuştur. Güvenilirlik derecesi Ek Tablo 1’de gösterilmiştir.

Normallik testi sonucunda veriler normal dağılıma uygun bulunmuş olup, test sonuçları Ek Tablo: 2’de gösterilmiştir. Normal dağılım basıklık ve çarpıklık katsayılarına bakılarak “Kolmo-gorov-Smirnov” ve “Shapiro-Wilk” testleri ile yapılmıştır.

Çarpıklık (Skewness) katsayısı normal dağılımda sıfırdır. Negatif çarpıklık katsayısı sağa çarpık dağılımı, pozitif çarpıklık katsayısı ise sola çarpık dağılımı göstermektedir. Basıklık (Kurtosis) katsayısı da normal dağılımda sıfırdır. Pozitif basıklık katsayısı sivri dağılımı, negatif basıklık katsayısı basık bir dağılımı göstermektedir. Dağılımın normal dağılımdan anlamlı düzeyde farklılaşmaması için bu değerlerin (-1, +1) arasında kalması beklenir (www.acikders.ankara.edu.tr, 09.12.2017).

2.2.Araştırmanın Hipotezleri

Araştırmanın amacı doğrultusunda aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir:

H1: Meslek mensuplarının müşterilerle yaşadıkları sorunlar cinsiyete göre farklılık göstermektedir.

H2: Meslek mensuplarının kamu kurumları ile yaşadıkları sorunlar cinsiyete göre farklılık göstermektedir.

H3: Meslek mensuplarının meslektaşları ile yaşadıkları sorunlar cinsiyete göre farklılık göstermektedir.

H4: Meslek mensuplarının personelle yaşadıkları sorunlar cinsiyete göre farklılık göstermektedir.

H5: Meslek mensuplarının yaşadıkları iş yoğunluğu sorunları cinsiyete göre farklılık göstermektedir.

3. Değerlendirmeler

3.1.Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcıların cinsiyetlerine göre dağılımı Ek Tablo:3'te gösterilmiştir. Araştırmanın evrenini oluşturan Artvin ve Rize'de faaliyet gösteren toplam 164 meslek mensubunun 23'ü kadın olup, kadın meslek mensuplarının erkek meslek mensuplarına oranı % 14'tür. Ankete katılan meslek mensupları içinde kadınların sayısı 11, oranı ise % 12,8'dir (Ek Tablo: 3). Bu sonuçlar, muhasebe mesleğinde kadınların sayısal olarak az olduğunu göstermektedir.

Katılımcıların yaşlarının cinsiyet itibariyle dağılımı Ek Tablo: 4'te gösterilmiştir. Ankete katılan meslek mensupları içinde en önemli payı kadınlarda % 45,4 oranı ile 31-40 yaş aralığı, erkeklerde % 46,7 oranı ile 51+ yaş grubunun aldığı görülmektedir. Katılımcıların medeni durumlarının dağılımı Ek Tablo: 5'te gösterilmiştir.

Ankete katılanların % 93'ü evli, % 7'si Bekârdır. Ancak, bekâr oranının cinsiyet dağılımına bakıldığında, kadın meslek mensupları içinde bekâr oranının % 45,5, erkek meslek mensupları içinde bekâr oranının ise % 1,3 olduğu dikkat çekmektedir.

Katılımcıların eğitim durumlarının cinsiyet itibariyle dağılımı Ek Tablo: 6'da gösterilmiştir. Muhasebe mesleği yasal statüsüne kavuştuğu 1989 yılından itibaren SM'lerin Ticaret Lisesi ve MYO mezunu, SMMM'lerin en az lisans mezunu olması zorunlu hale gelmiştir. Anketimize katılan meslek mensuplarının % 73,3'ü lisans mezunu, % 11,6'si ön lisans, % 8,1'i yüksek lisans, % 7,0'si orta öğretim mezunudur.

Katılımcıların unvanlarının cinsiyet itibariyle dağılımı Ek Tablo: 7'de gösterilmiştir.

1989 yılında getirilen meslek yasası ile muhasebe mesleği SM, SMMM ve YMM olarak üç unvanla yürütülürken, SM unvanı 2008 yılında 5768 sayılı yasa ile kaldırılmıştır. Daha önce SM unvanıyla görev yapanlara mesleki uyum eğitimi ve özel serbest muhasebeci mali müşavirlik sınavıyla SMMM

unvanına geçiş hakkı verildiğinden SM sayısı azalmıştır. (www.asmo.org.tr, 05.12.2017).

Ankete katılan meslek mensuplarının % 9,3'ü SM, % 90,7'si SMMM'dir. Kadın meslek mensuplarının tamamı SMMM'dir.

Katılımcıların faaliyet süresinin cinsiyet itibariyle dağılımı Ek Tablo: 8'de gösterilmiştir.

Ankete katılan meslek mensuplarının % 70,9'u 10 yıldan fazla, % 29,1'i de 10 yılın altında tecrübeye sahiptir. Kadınların % 54,5'i, erkeklerin ise % 73,3'ü 10 yılın üzerinde bir tecrübeye sahiptir.

3.2. Katılımcıların İş Durumlarına İlişkin Özellikler

Katılımcıların çalıştıkları eleman sayısının cinsiyet itibariyle dağılımı Ek Tablo: 9'da gösterilmiştir.

Katılımcıların % 11,6'sı hiç eleman çalıştırmamaktadır. Tek eleman çalıştırma oranı % 20,9, bir kişiden fazla eleman çalıştırma oranı % 67,5'dir.

Cinsiyet itibariyle dağılıma bakıldığında; kadınların % 54,5'inin, erkeklerin ise % 69,3'ünün bir kişiden fazla eleman çalıştırdıkları görülmektedir.

Katılımcıların ortalama tahsilat süresinin cinsiyete göre dağılımı Ek Tablo: 10'da gösterilmiştir.

Ortalama tahsilat süresinde en yüksek oran toplamda % 33,7 oranıyla 9-12 ay; kadınlarda % 36,3 oranıyla 1-5 ay, erkeklerde % 34,7 oranıyla 9-12 ay gelmektedir.

Katılımcıların tahsil edilemeyen alacaklarının olup olmadığını cinsiyete göre dağılımı Ek Tablo: 11'de gösterilmiştir.

Meslek mensuplarının müşterileri ile ilgili olarak en çok şikâyet ettikleri konuların başında tahsilat konusu gelmektedir. Bu durumu test etmek amacıyla sorulan "hiç tahsil edemediğiniz alacağınız var mı?" sorusuna katılımcıların % 94,2'si evet cevabını vermiştir. Kadınlarda bu oran % 90,9 iken, erkeklerde % 94,7'dir. Bu sonuçlara göre, meslek mensuplarının tahsilatlarını zamanında yapamadıkları gibi hiç tahsil edemedikleri alacaklarının da olduğu, tahsilat konusunda kadın meslek mensuplarının durumunun erkek meslek mensuplarına göre biraz daha iyi olduğu görülmektedir.

Katılımcıların ortama günlük çalışma saatlerinin cinsiyete göre dağılımı Ek Tablo: 12'de gösterilmiştir.

Meslek mensupları iş yoğunluğu nedeniyle çok fazla çalışmak zorunda kalmaktadırlar. Meslek mensuplarının ortalama günlük çalışma saatinin % 7 oranıyla 7 saat, % 40,7 oranıyla 8 saat olduğu, % 52,3'ünün ise 8 saatin üzerinde çalıştığı tespit edilmiştir.

Kadınların sekiz saat çalışma oranı % 27,3 iken erkeklerde bu oran % 42,7'dir. Sekiz saatin üzerinde çalışma oranı ise, kadınlarda % 72,7, erkeklerde % 49,3'tür.

Buna göre kadınların ortalama günlük çalışma saatleri erkeklerden daha fazladır. Bu durum, erkek meslek mensuplarının kadın meslektaşlarından daha fazla eleman çalıştırmaları nedeniyle kendilerinin daha az çalıştıkları şeklinde yorumlanabilir.

Hafta sonu çalışma durumunun cinsiyete göre dağılımı Ek Tablo: 13'te gösterilmiştir.

Meslek mensuplarının % 17,4'ü hafta sonu çalışmazken, % 82,6'sı hafta sonu çalışmaktadır. Cumartesi çalışanların oranı % 67,4, hem cumartesi hem pazar çalışanların oranı % 15,2'dir.

Kadınların % 54,5'i, erkeklerin ise % 69,4'ü cumartesi çalışmaktadır. Hem cumartesi hem de pazar günü çalışma oranı ise, kadınlarda % 27,3 iken, erkeklerde % 13,3'tür.

Mali tatilde tatil yapma durumunun cinsiyete göre dağılımı Ek Tablo: 14'te gösterilmiştir.

"Mali tatilde tatile gidiyor musunuz?" sorusuna verilen cevaplardan meslek mensuplarının % 79,1'inin mali tatilde tatil yapmadıkları tespit edilmiştir. Bu oran erkeklerde % 81,3 iken, kadınlarda % 63,6'dır.

5604 sayılı Mali Tatil İhdas Edilmesi Hakkında Kanuna göre, mali tatil 1-20 Temmuz arasında yapılmaktadır. Beyan süresi 1-20 Temmuz tarihleri arasında olan vergilere ilişkin beyannamelerin verilme süresi 27 Temmuz'dur.

Beyan süresinin son günü 20 Temmuz'u izleyen tarihten itibaren beşinci günü mesai saati bitimine kadar olan vergilere ilişkin beyannamelerin verilme süresi ise 25 Temmuz'dur.

1-20 Temmuz arası tatil yaptıktan sonra 5 ve 7 gün gibi kısa bir süre içerisinde işlemlerin tamamlanarak beyannamelerin verilmesi mümkün olmadığından meslek mensupları tatil yapamamaktadırlar.

3.3. Meslek Mensuplarının Sorunlarının Tespiti ve Hipotezlerin Test Edilmesi

Bu bölümde, meslek mensuplarının mesleki faaliyetleri sırasında karşılaştıkları sorunlara yer verilerek sorunların önem derecesinin tespit edilmesi ve bu sorunların cinsiyet yönünden karşılaştırılması amaçlanmıştır. Sorunlar; Müşteriler ile ilgili sorunlar, kamu kurumları ile ilgili sorunlar, meslektaşlarla ilgili sorunlar, personelle ilgili sorunlar ve iş yoğunluğu sorunu olarak 5 başlık altında incelenmiştir.

Sorunlar, 1= Önemsiz, 2= Az Önemli, 3= Orta Derecede Önemli, 4= Önemli, 5= En Önemli şeklinde seçenekten oluşan 5'li Likert ölçeğine göre hazırlanmıştır.

3.3.1. Müşterilerle İlgili Sorunlar

Meslek mensuplarının müşterilerle yaşadıkları 11 soruna yer verilerek önem derecesi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu konudaki sorunların frekans dağılımı ile tanımlayıcı istatistik değerleri Ek Tablo: 15'te gösterilmiştir.

Meslek mensuplarının müşterileri ile ilgili sorunlarında frekans dağılımına göre önem seviyesi incelendiğinde;

- "Hizmet bedelinin zamanında ve düzenli ödenmemesi" sorununun % 39,5 oranında, "Belgelerin zamanında getirilmemesi" sorununun % 36,0 oranında ve "Az vergi ödetilmesinin istenilmesi" sorununun % 25,6 oranında "En Önemli",

-“ Müşterilere ulaşmakta zorluk yaşanması “ sorununun % 29,1 oranında “Orta Derecede Önemli”,

- “ İşletme kârının yüksek gösterilmesinin istenilmesi” ve “ Vergilerin ödenmesinin meslek mensubundan istenilmesi” sorununun % 39,5 oranında, “Özel işlerinin yaptırılmasının istenilmesi” sorununun % 32,6 oranında, “Asgari ücret tarifesinin altında ödeme yapmayı istemeleri” sorununun % 25,6 oranında “Az Önemli”,

- “Hukuka aykırı iş yapılmasının istenilmesi” sorununun % 54,3 oranında, “Mecburi hizmet sözleşmesi yapılmasının istenmemesi” sorununun % 51,2 oranında “Önemsiz” bulunduğu tespit edilmiştir.

Tahsilat sorununu çözmek amacıyla geliştirilen “Haksız Rekabetle Mücadele Yazılımı”nın sorunun çözümüne katkısının ise % 39,5 oranıyla “Az Önemli” olduğu görülmüştür.

Meslek mensuplarının müşterilerle ilgili sorunlarına ilişkin ortalama değerler incelendiğinde;

- En fazla kadınlarda $4,273 \pm 1,1909$, erkeklerde $3,787 \pm 1,1774$ ortalama ile “Hizmet bedelinin zamanında ve düzenli ödenmemesi” sorununa,

- En az ise kadınlarda $1,727 \pm 0,7862$, erkeklerde $1,595 \pm 0,7570$ ortalama ile “Hukuka aykırı iş yapılmasının istenilmesi” sorununa katıldıkları tespit edilmiştir.

Müşterilerle ilgili sorunlarda katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı bir fark olup olmadığını anlamak amacıyla yapılan “t” testi sonucunda, cinsiyetlere göre anlamlı bir fark olmadığı tespit edilmiş olduğundan “meslek mensuplarının müşterilerle yaşadıkları sorunlar cinsiyete göre farklılık göstermektedir” şeklinde geliştirilen H1 hipotezi kabul edilmemiştir.

3.3.2. Kamu Kurumları ile İlgili Sorunlar

Meslek mensuplarının kamu kurumları ile yaşadıkları 8 soruna yer verilerek önem derecesi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu konudaki sorunların frekans dağılımı ile tanımlayıcı istatistik değerleri Ek Tablo: 16’da gösterilmiştir. Meslek mensuplarının kamu kurumları ile ilgili sorunlarında frekans dağılımına göre önem seviyesi incelendiğinde;

-“Sürekli değişen mevzuatın takibinde zorluk yaşanması” sorununun % 31,4 oranında, “Kamu kurumlarında bürokratik işlemlerin çok fazla olması” sorununun % 29,1 oranında “En Önemli”,

- “Mevzuat değişiklikleri konusunda yetkili makamlarca eğitim verilmemesi” sorununun % 25,6 oranında “Önemli”,

-“TMS, TFRS, TTK takibinde zorluk yaşanması” sorununun % 33,7 oranında, “Vergi ve SGK incelemelerinde denetçilerin olumsuz tutum sergilemesi” sorununun % 25,6 oranında “Orta Düzeyde Önemli” olduğu,

- “Devlet kurumlarında çalışan personelle iletişimde zorluk yaşanması” sorununun “Orta Düzeyde Önemli” ve “Az Önemli” oranının %31,4 olarak eşit seviyede bulunduğu,

- “Kanun, yönetmelik ve sirkülerin yeterince açık olmaması” sorununun % 24,4 oranında “Az Önemli” olduğu tespit edilmiştir.

Meslek mensuplarının kamu kurumları ile ilgili sorunlarına ilişkin ortalama değerler incelendiğinde;

- En fazla kadınlarda $4,545 \pm 0,5225$ ortalama ile "*Kamu kurumlarında bürokratik işlemlerin çok fazla olması*", erkeklerde $3,338 \pm 1,2636$ ortalama ile "*Sürekli değişen mevzuatın takibinde zorluk yaşanması*" sorununa,

- En az ise kadınlarda $2,818 \pm 1,4013$ ortalama ile "*Sürekli değişen muhasebe paket programlarına uyum sağlamada zorluk yaşanması*", erkeklerde $2,587 \pm 1,1636$ ortalama ile "*Devlet kurumlarında çalışan personelle iletişimde zorluk yaşanması sorununa*" katıldıkları tespit edilmiştir.

Kamu kurumları ile ilgili sorunlarda katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı bir fark olup olmadığını anlamak amacıyla yapılan "t" testi sonucuna göre;

"Kamu kurumlarında bürokratik işlemlerin çok fazla olması" sorununda P değeri = $0,000 < 0,05$ olduğundan, % 79,6 güvenle katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir.

Kadınların sayısı $n=11$, ortalaması 4,545 ve standart sapması 0,5222 iken, erkeklerin sayısı $n=75$, ortalaması 3,297 ve standart sapması 1,2899, $t(83) = 5,740$ 'dır. Bu veriler, kadınların erkeklere göre daha yüksek ortalama değer ile bürokratik işlemlerin çok fazla olmasından dolayı erkeklerden daha fazla sorun yaşadıklarını göstermektedir.

"Sürekli değişen mevzuatın takibinde zorluk yaşanması" sorununda P değeri = $0,012 < 0,05$ olduğundan, % 79,6 güvenle katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir.

Kadınların sayısı $n=11$, ortalaması 4,364 ve standart sapması 1,0269 iken, erkeklerin sayısı $n=75$, ortalaması 3,338 ve standart sapması 1,2636, $t(83) = 2,565$ 'dir. Bu verilerden kadınların erkeklere göre daha yüksek ortalama değer ile sürekli değişen mevzuatın takip edilmesinde erkeklerden daha fazla sorun yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Kamu kurumları ile yaşanan sorunların ikisinde cinsiyete göre anlamlı farklılık tespit edilmiş olduğundan "*meslek mensuplarının kamu kurumları ile yaşadıkları sorunlar cinsiyete göre farklılık göstermektedir*" şeklinde geliştirilen H_2 hipotezi kısmen kabul edilmiştir.

3.3.3. Meslektaşlarla İlgili Sorunlar

Meslektaşlarla yaşanan haksız rekabetle ilgili 11 soruna yer verilerek önem derecesi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu konudaki sorunların frekans dağılımı ile tanımlayıcı istatistik değerleri Ek Tablo: 17'de gösterilmiştir.

Meslek mensuplarının meslektaşlarıyla yaşadıkları haksız rekabet sorunlarında frekans dağılımına göre önem seviyesi incelendiğinde;

- "Faaliyetleri hakkında yanıtıcı ve gerçek dışı bilgilerin verilmesi" sorununun % 44,2 oranında, "Meslektaşlar hakkında itibarı zedeleyici ve yanıtıcı açıklamaların yapılması" sorununun % 38,4 oranında, "Maliyetleri düşürmek için çalışanlara iş mevzuatında öngörülen ücretlerin verilmemesi" sorununun % 38,4 oranında, "Başkası ile olan sözleşmeyi feshettirip kendisi ile sözleşme yapılmasının istenmesi" sorununun % 34,9 oranında,

“Müşterilere çeşitli vaatlerde bulunularak iş almaya çalışılması” sorununun % 33,7 oranında, “Meslekte muhasebe standartlarına uyulmaması” sorununun % 31,4 oranında, “Sözleşme değerinin altında serbest meslek makbuzu düzenlenmesi veya hiç düzenlenmemesi” sorununun % 30,2 oranında, “Az Önemli”,

- “Meslekte sahip olunmayan unvanın kullanılması” sorununun % 54,7 oranında, “Meslek mensupları hakkında asılsız ihbar yapılması” sorununun % 51,2 oranında, “Meslek ruhsatı kiralaması yaşanması” sorununun % 43 oranında, “Meslektaşların yetişmiş personelinin elinden alınması” sorununun % 39,5 oranında “Önemsiz” bulunduğu tespit edilmiştir.

Meslek mensuplarının meslektaşları ile yaşadıkları haksız rekabet sorunlarına ilişkin ortalama değerler incelendiğinde;

- En fazla kadınlarda $3,636 \pm 1,3618$ ortalama ile “Meslekte muhasebe standartlarına uyulmaması” erkeklerde $2,787 \pm 1,2002$ ortalama ile “Müşterilere çeşitli vaatlerde bulunularak iş almaya çalışılması” sorununa,

- En az ise kadınlarda $1,600 \pm 0,6992$ ortalama ile “Meslekte sahip olunmayan unvanın kullanılması” erkeklerde $1,703 \pm 0,9613$ ortalama ile “Meslek mensupları hakkında asılsız ihbar yapılması” sorununa katıldıkları tespit edilmiştir.

Haksız rekabet sorunu farklı bölgelerde yapılan diğer araştırmalarda ilk üç sırada yer alan bir sorun olarak gösterilmiş olmasına rağmen bu araştırmada meslektaşlar arasında haksız rekabet sorununun fazla yaşanmadığı tespit edilmiştir.

Meslektaşlar ile ilgili sorunlarda katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı bir fark olup olmadığını anlamak amacıyla yapılan “t” testi sonucuna göre ise;

“Meslekle ilgili muhasebe standartlarına uyulmaması” sorununda P değeri = $0,000 < 0,05$ olduğundan % 83,5 güvenle katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir.

Kadınların sayısı $n=11$, ortalaması $3,636$ ve standart sapması $1,3618$ iken, erkeklerin sayısı $n=75$, ortalaması $2,243$ ve standart sapması $1,0830$, $t(83) = 3,848$ ’dir. Bu verilerden kadınların erkeklere göre daha yüksek ortalama değer ile muhasebe standartlarına uymayanların bulunduğu erkeklerden daha fazla kabul ettikleri ve bu konuda haksız rekabet sorunu yaşadıkları anlaşılmaktadır.

“Maliyetleri düşürmek için çalışanlara iş mevzuatında öngörülen ücretlerin verilmemesi” sorununda P değeri = $0,006 < 0,05$ olduğundan % 83,5 güvenle katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir.

Kadınların sayısı $n=11$, ortalaması $3,200$ ve standart sapması $1,2293$ iken, erkeklerin sayısı $n=75$, ortalaması $2,147$ ve standart sapması $1,0991$, $t(83) = 2,809$ ’dur. Bu verilerden kadınların erkeklere göre daha yüksek ortalama değer ile iş mevzuatında öngörülen ücretlerin verilmemesi suretiyle maliyetleri düşürmeye çalışanların bulunduğu erkeklerden daha fazla

kabul ettikleri ve bu konuda haksız rekabet sorunu yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Meslektaşlarla yaşanan haksız rekabet sorunlarının ikisinde cinsiyete göre anlamlı farklılık tespit edildiğinden "*meslek mensuplarının meslektaşları ile yaşadıkları sorunlar cinsiyete göre farklılık göstermektedir*" şeklinde geliştirilen H3 hipotezi kısmen kabul edilmiştir.

3.3.4. Personel ile İlgili Sorunlar

Personel ile ilgili yaşanan 3 soruna yer verilerek önem derecesi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu konudaki sorunların frekans dağılımı ile tanımlayıcı istatistik değerleri Ek Tablo: 18'de gösterilmiştir.

Meslek mensuplarının personel ile ilgili sorunlarında frekans dağılımına göre önem seviyesi incelendiğinde;

- "Kalifiye eleman bulmakta güçlük çekilmesi" sorununun % 50 oranında "*En Önemli*",

- "İşyerinde tecrübe kazanan elemanların daha iyi iş fırsatı bulunca ayrılması" sorununun % 27,9 oranında "*Önemli*",

- "Elemanların yoğun iş temposuna uyum sağlayamaması nedeniyle sık sık personel değiştirmek zorunda kalınması" sorununun % 34,9 oranında "*Orta Derecede Önemli*" bulunduğu tespit edilmiştir.

Meslek mensuplarının personelle ilgili sorunlarına ilişkin ortalama değerler incelendiğinde;

- En fazla kadınlarda $4,818 \pm 0,4045$, erkeklerde $3,933 \pm 1,1663$ ortalama ile "*Kalifiye eleman bulmakta güçlük çekilmesi*" sorununa,

- En az ise kadınlarda $3,636 \pm 1,1201$, erkeklerde $2,853 \pm 1,1472$ ortalama ile "*Elemanların yoğun iş temposuna uyum sağlayamaması nedeniyle sık sık personel değiştirmek zorunda kalınması*" sorununa katıldıkları tespit edilmiştir.

Personel ile ilgili sorunlarda katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı bir fark olup olmadığını anlamak amacıyla yapılan "t" testi sonucuna göre;

"Kalifiye eleman bulmakta güçlük çekilmesi" sorununda P değeri = $0,000 < 0,05$ olduğundan % 68,2 güvenle katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir.

Kadınların sayısı $n=11$, ortalaması 4,818 ve standart sapması 0,4045 iken, erkeklerin sayısı $n=75$, ortalaması 3,933 ve standart sapması 1,1663, $t(84) = 4,870$ 'dir. Bu verilerden kadınların erkeklere göre daha yüksek ortalama değer ile kalifiye eleman bulmakta erkeklerden daha fazla sorun yaşadıkları anlaşılmaktadır.

"Elemanların yoğun iş temposuna uyum sağlayamaması nedeniyle sık sık personel değiştirmek zorunda kalınması" sorununda P değeri = $0,037 < 0,05$ olduğundan % 68,2 güvenle katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir.

Kadınların sayısı $n=11$, ortalaması 3,636 ve standart sapması 1,1201 iken, erkeklerin sayısı $n=75$, ortalaması 2,853 ve standart sapması 1,1472, $t(84) = 2,120$ 'dir. Bu verilerden kadınların erkeklere göre daha yüksek orta-

lama değer ile yoğun iş temposuna uyum sağlayamayan personeli değiştirme sorununu erkeklerden daha fazla yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Personelle yaşanan sorunların ikisinde cinsiyete göre anlamlı farklılık tespit edildiğinden, "*meslek mensuplarının personelle yaşadıkları sorunlar cinsiyete göre farklılık göstermektedir*" şeklinde geliştirilen *H4* hipotezi kısmen kabul edilmiştir.

3.3.5. İş Yoğunluğu Sorunu

İş yoğunluğu ile ilgili 8 soruna yer verilerek önem derecesi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu konudaki sorunların frekans dağılımı ile tanımlayıcı istatistik değerleri Ek Tablo: 19'da gösterilmiştir.

Meslek mensuplarının iş yoğunluğu sorunlarında frekans dağılımına göre önem seviyesi incelendiğinde;

- "İş yükünün çok fazla olması" sorununun % 60,5 oranında, "İş yoğunluğunun yorgunluğa ve stres yaşanmasına neden olması" sorununun % 51,2 oranında, "Özel hayata zaman ayırmakta güçlük çekilmesi" sorununun % 48,8 oranında, "İş yoğunluğu nedeniyle tatil yapma konusunda zorluk yaşanması" sorununun % 47,7 oranında, "İşleri yetiştirmek için hafta sonu çalışmak zorunda kalınması" sorununun % 46,5 oranında ve "Günlük çalışma saatlerinin çok fazla olması" sorununun % 31,4 oranında "*En Önemli*",

- "Meslek içi eğitimlere katılmaya zaman bulmakta güçlük çekilmesi" sorununun % 24,4 oranında "*Önemli*",

- "İş yoğunluğu nedeniyle zaman zaman ailevi problemler yaşanması" sorununun % 27,9 oranında "*Az Önemli*" bulunduğu tespit edilmiştir.

Meslek mensuplarının iş yoğunluğu sorunlarına ilişkin ortalama değerler incelendiğinde;

- En fazla kadınlarda $4,909 \pm 0,3015$, erkeklerde $4,173 \pm 1,1074$ ortalama ile "*İş yükünün çok fazla olması*" sorununa,

- En az ise kadınlarda $3,364 \pm 1,2060$, erkeklerde $2,827 \pm 1,4273$ ortalama ile "İş yoğunluğu nedeniyle zaman zaman ailevi problemler yaşanması" sorununa katıldıkları tespit edilmiştir.

İş yoğunluğu sorununda katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı bir fark olup olmadığını anlamak amacıyla yapılan "t" testi sonucuna göre;

"İş yükünün çok fazla olması" sorununda P değeri = $0,000 < 0,05$ olduğundan % 92,8 güvenle katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir.

Kadınların sayısı $n=11$, ortalaması 4,909 ve standart sapması 0,3015 iken, erkeklerin sayısı $n=75$, ortalaması 4,173 ve standart sapması 1,1074, $t(84) = 4,690$ 'dır. Bu verilerden kadınların erkeklere göre daha yüksek ortalama değer ile iş yükünün çok fazla olması sorununu erkeklerden daha fazla yaşadıkları anlaşılmaktadır.

"Özel hayata zaman ayırmakta güçlük çekilmesi" sorununda P değeri = $0,000 < 0,05$ olduğundan % 92,8 güvenle katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir

Kadınların sayısı n=11, ortalaması 4,727 ve standart sapması 0,4671 iken, erkeklerin sayısı n=75, ortalaması 3,800 ve standart sapması 1,3853, t (84)= 4,351'dir. Bu verilerden kadınların erkeklere göre daha yüksek ortalama değer ile özel hayata zaman ayırmakta güçlük çekilmesi sorununu erkeklerden daha fazla yaşadıkları anlaşılmaktadır.

"İş yoğunluğunun yorgunluğa ve stres yaşanmasına neden olması" sorununda P değeri = 0,001 < 0,05 olduğundan % 92,8 güvenle katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir.

Kadınların sayısı n=11, ortalaması 4,727 ve standart sapması 0,4671 iken, erkeklerin sayısı n=75, ortalaması 4,027 ve standart sapması 1,1387, t (84)= 3,636'dır. Bu verilerden kadınların erkeklere göre daha yüksek ortalama değer ile iş yoğunluğu nedeniyle erkeklerden daha fazla yorgunluk ve stres yaşadıkları anlaşılmaktadır.

"İş yoğunluğu nedeniyle tatil yapma konusunda zorluk yaşanması" sorununda P değeri = 0,000 < 0,05 olduğundan % 92,8 güvenle katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir.

Kadınların sayısı n=11, ortalaması 4,727 ve standart sapması 0,4671 iken, erkeklerin sayısı n=75, ortalaması 3,787 ve standart sapması 1,3586, t (84)= 4,462,'dir. Bu verilerden kadınların erkeklere göre daha yüksek ortalama değer ile iş yoğunluğu nedeniyle tatil yapamama sorununu erkeklerden daha fazla yaşadıkları anlaşılmaktadır.

İş yoğunluğu nedeniyle yaşanan sekiz sorunun dördünde cinsiyete göre anlamlı farklılık tespit edildiğinden, "*meslek mensuplarının yaşadıkları iş yoğunluğu sorunları cinsiyete göre farklılık göstermektedir*" şeklinde geliştirilen H5 hipotezi kısmen kabul edilmiştir.

3.4. Meslek Mensuplarının Görüş ve Önerileri

Meslek mensupları anket sonundaki görüşler bölümüne tahsilatla ilgili olarak;

- Muhasebe ücretinin mükellefler tarafından önemsenmemesi nedeniyle tahsilat sorunu yaşadıkları, tahsilat oranının aylık % 40'ı geçmediği,

- Muhasebecinin bağımsızlığının artırılabilmesi için serbest meslek ücretlerinin devlet garantisi altında olması, mükellefle muhasebecinin baş başa bırakılmaması,

- Tahsil edilemeyen veya geç tahsil edilen muhasebe ücretleri, zamana uygun olarak gecikme zammı ile tahsil edilirse ücretin değerinin düşmeyeceği, oysa kanunda böyle bir koruma getirilmediği,

- Ücretlerin tahsili ile ilgili Doğrudan Borçlandırma Sistemi (DBS) zorunluluğunun getirilerek müşteri ile meslek mensubunun bankadan DBS imzalaması, böylece her ay düzenli tahsilat yapılacağı ve meslek mensubunun müşterisi ile ücret konusunda sorun yaşamayacağı şeklinde görüş ve önerilerde bulunmuşlardır.

Devlet kurumları ile yaşanan sorunlarla ilgili olarak; Devletin muhasebecilere angarya işler yüklediği, bu konuda TÜRMOB'un muhasebecilerin yanında olmadığı şeklinde görüş bildirmişlerdir.

Mali tatil ile ilgili olarak; mali tatil döneminin meslekleri için uygun bir dönem olmadığı, mali tatil süresinin sonundan itibaren beyanname verilme sürelerinin uzatılması gerektiğini beyan etmişlerdir.

Mesleki sorunların çözümü ile ilgili olarak; SMMM ve YMM aynı işi yapmamalarına rağmen üst oda birliği olan TÜRMOB'da YMM yönetim mecburiyeti ve hakimiyeti olduğu, SMMM'lerin yönetimde yer almadığı, bu yüzden TÜRMOB'un meslek mensuplarının sorunlarıyla ilgilenmediği ve bu konuda etkin çalışmadığı, muhasebe mesleğinde yaşanan sorunların sahada çalışan ve bu sorunları yaşayan meslek mensuplarınca çözülebileceği belirtilmiş ve bu nedenle TÜRMOB yapısının SMMM'lere açılacak şekilde 3568 sayılı meslek yasasının değişmesini talep etmişlerdir.

SONUÇ

Meslek mensuplarının yaşadıkları sorunlar üretilen bilginin kalitesini ve dolayısıyla muhasebe sisteminin düzgün işlemesini etkilemektedir. Bu nedenle araştırma konusu olarak seçilen meslek mensuplarının sorunları, Artvin ve Rize'de bağımsız ve faal olarak çalışan Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlere uygulanan anket sonucuna göre tespit edilmeye çalışılmış ve bu sorunların cinsiyet yönünden karşılaştırılması yapılmıştır.

Meslek mensuplarının sorunları; müşteriler ile ilgili sorunlar, kamu kurumları ile ilgili sorunlar, meslektaşlarla ilgili sorunlar, personelle ilgili sorunlar ve iş yoğunluğu sorunu olarak 5 başlık altında incelenmiştir.

Meslek mensuplarının müşterilerle yaşadıkları 11 soruna yer verilmiş ve bu sorunların başında hizmet bedelinin zamanında ve düzenli ödenmesi sorununun geldiği görülmüştür.

Müşterilerle yaşanan sorunlar arasında tahsilattan sonra ikinci sırada "belgelerin zamanında getirilmemesi", üçüncü sırada "az vergi ödetilmesi talebi" nin geldiği görülmüştür.

Müşterilerle ilgili sorunlarda katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı bir fark olup olmadığını anlamak amacıyla yapılan "t" testi sonucunda, cinsiyetlere göre anlamlı bir fark olmadığı tespit edilmiştir.

Meslek mensuplarının kamu kurumları ile yaşadıkları 8 soruna yer verilmiş ve bu konudaki sorunların başında kamu kurumlarında bürokratik işlemlerin çok fazla olması, ikinci sırada sürekli değişen mevzuatın takip edilmesinde güçlük yaşanması sorunlarının geldiği tespit edilmiştir.

Kamu kurumları ile ilgili sorunlarda katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı bir fark olup olmadığını anlamak amacıyla yapılan "t" testi sonucuna göre; bürokratik işlemlerin çok fazla olması ve sürekli değişen mevzuatın takip edilmesinde güçlük yaşanması sorunlarında katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı bir fark bulunmuştur. Kadınların erkeklere göre daha yüksek ortalama değer ile bu iki sorunu erkeklerden daha fazla yaşadıkları tespit edilmiştir.

Meslektaşlarla yaşanan haksız rekabetle ilgili 11 soruna yer verilmiştir. Farklı bölgelerde yapılan diğer araştırmalarda haksız rekabet sorunu ilk üç sırada yer alan sorun olarak gösterilmiş olmasına rağmen bu araştırmada

meslektaşlar arasında haksız rekabet sorununun fazla yaşanmadığı tespit edilmiştir.

Meslektaşlar ile ilgili sorunlarda katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı bir fark olup olmadığını anlamak amacıyla yapılan “t” testi sonucuna göre; Meslekle ilgili muhasebe standartlarına uyulmaması ve maliyetleri düşürmek için çalışanlara iş mevzuatında öngörülen ücretlerin verilmemesi sorunlarında katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı bir fark bulunmuştur. Kadınların erkeklere göre daha yüksek ortalama değer ile bu konularda haksız rekabet sorunu yaşadıkları tespit edilmiştir.

Meslek mensuplarının personelle yaşadıkları 3 soruna yer verilmiştir. Kalifiye eleman bulmakta güçlük çekilmesi 1. sırada, işyerinde tecrübe kazanan elemanların daha iyi iş fırsatı bulunca ayrılması 2. sırada, elemanların yoğun iş temposuna uyum sağlayamaması nedeniyle sık sık personel değiştirmek zorunda kalınması 3. sırada sorun olarak görülmüştür.

Personel ile ilgili sorunlarda katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı bir fark olup olmadığını anlamak amacıyla yapılan “t” testi sonucuna göre; kalifiye eleman bulmakta güçlük çekilmesi ve elemanların yoğun iş temposuna uyum sağlayamaması nedeniyle sık sık personel değiştirmek zorunda kalınması sorunlarında katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı bir fark bulunmuştur. Kadınların erkeklere göre daha yüksek ortalama değer ile bu iki sorunu erkeklerden daha fazla yaşadıkları tespit edilmiştir.

İş yoğunluğu ile ilgili olarak 8 soruna yer verilmiş ve bu konudaki sorunların başında iş yükünün çok fazla olmasının geldiği, bu sorunu yorgunluk ve stres yaşanması, özel hayata zaman ayırlamaması, işlerin yetiştirilmesi için hafta sonu çalışmak zorunda kalınması, günlük çalışma saatlerinin çok fazla olması sorununun takip ettiği tespit edilmiştir.

İş yoğunluğu sorunlarında katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı bir fark olup olmadığını anlamak amacıyla yapılan “t” testi sonucunda, bu grupta yaşanan sorunlarda diğerlerine göre cinsiyetler arasında daha fazla anlamlı farklar olduğu tespit edilmiştir.

İş yükünün çok fazla olması, özel hayata zaman ayırmakta sorun yaşanması, iş yoğunluğunun yorgunluğa ve stres yaşanmasına neden olması ve tatil yapma konusunda zorluk yaşanması sorunlarında kadınların erkeklere göre daha yüksek ortalama değer ile erkeklerden daha fazla sorun yaşadıkları tespit edilmiştir.

Meslek mensuplarının demografik özelliklerinin incelenmesi sonucunda, kadın meslek mensubunun sayıca az olduğu, erkeklere göre daha genç yaş grubunda olduğu ve bekâr oranının erkeklere kıyasla çok yüksek olduğu görülmüştür.

Toplumsal cinsiyet rollerinden dolayı aile ve çocuk bakımı gibi sorumluluklarından kurtulamadıklarından çifte iş yükü ile karşılaşan kadınların erkeklerden daha yüksek oranda yorgunluk ve stres yaşaması meslek mensubu kadın sayısını ve medeni durumunu etkilemektedir.

Kalifiye işgücü olan kadın meslek mensuplarının meslekte kalıcılığının sağlanması için bu sorunların yapısal ve örgütsel çözümüne ihtiyaç vardır.

Muhasebe meslek mensuplarının sorunları üzerine çeşitli tarihlerde ve farklı illerde çalışmalar yapılmış olmasına rağmen tespit edilen sorunların önem derecesi farklı olsa da halen devam ettiği ve çözüm sağlanamayarak kronikleştiği görülmüştür.

Muhasebe sisteminin düzgün işleyebilmesi için meslek mensuplarının yaşadıkları sorunların çözülmesi, mesleği kolaylaştırıcı ve meslek mensuplarını koruyucu çalışmaların yapılması gerekmektedir. Bu çalışmaları yapma görevi de meslek odaları ile meslek odalarının üst birliği olan TÜRMOB'a düşmektedir.

TÜRMOB'un yönetimine kadın ve erkek olarak eşit oranda SMMM temsilcilerinin girmesinin sağlanması, bu temsilciler vasıtasıyla çalışma alanında sorunları yaşayan meslek mensuplarının görüş ve önerileri alınarak düzenlemeler yapılması halinde kronikleşen bu sorunların çözülebileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- ALTUN, A. - Gökçek Gedikoğlu, İ. (2016). "SMMM Muhasebe Hizmet Sözleşmelerinde Tahsilatın Gerçekleşmemesi Halinde Yeni Bir Öneri Olarak Bildirimsiz (Otomatik) Fesih Müessesesi", *Mali Çözüm Dergisi*, Sayı: 136, Yıl: 26; 237-249.
- ARIKAN, Y. (2009). "Muhasebe Mesleğinde Uzmanlaşma ve Kurumsallaşma Süreci", *Mali Çözüm Dergisi*, Yıl: 19, Sayı: 91; 9-17.
- AYDEMİR, O. (2015). "Muhasebe Meslek Mensuplarının Karşılaştıkları Sorunlar ve Beklentiler" *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Sayı:67;71-84.
- BİLEN, A. (2008). "Doğu Anadolu Bölgesindeki Meslek Mensuplarının Profilleri, Etik Kurallarına Bakışları ve Meslek Sorunları Üzerine Bir Araştırma", *Mali Çözüm İSMMM Yayın Organı*, Sayı: 85; 27-39.
- BİYAN, Ö. (2012). "Muhasebe Meslek Mensuplarına Yönelik Bir Çalışma: Meslek Mensuplarının Demografik Durumları, Mesleki Sorunlar ve Değerlendirilmesi", *Sosyoekonomi Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 17; 106-134.
- ÇINAR, O. - Güney S. (2012). "Muhasebe Meslek Mensuplarının E-Sorunlar Hakkındaki Görüşleri: Erzurum Örneği", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 16, Sayı: 50; 259-272.
- DERAN, A., Erduru, İ. - Keleş, D. (2016). "Muhasebe Meslek Mensuplarının Mesleki Sorunları ve Meslek Odalarından Beklentilerinin Demografik Özellikler ve Faaliyet Gösterilen Ekonomik Çevre Açısından Değerlendirilmesi: Ordu Örneği", *Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Yıl:16, Sayı: 32; 74- 99.
- GÖKGÖZ, A. - Zeytin, M. (2012). "Muhasebe Meslek Mensuplarının Mesleki Faaliyetlerinde Karşılaştıkları Sorunlar ve Beklentileri: Bilecik ve Yalova İlleri Uygulaması". *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt:17, Sayı: 1; 477-493.
- GÖKTAŞ, D. (2007). "Muhasebecinin Vizyonu, Yaşam Boyu Sürekli Eğitim ve Meslek Ahlakı Olmalıdır", *Mali Ufuklar Dergisi*, Sayı: 39; 4-10.

- HACIHASANOĞLU, T. - Karaca, N. (2014). "Bağımsız Çalışan Muhasebe Meslek Mensuplarının ve Muhasebe Çalışanlarının Tükenmişlik, İş Tatmini ve Stres Düzeylerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Alan Araştırması", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 4; 153-170.
- KALAYCI, Ş. - Tekşen Ö. (2006). "Muhasebecilik Mesleğinde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri: Isparta İl Merkezi Uygulaması", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Sayı: 31; 90-101.
- KARCIOĞLU, R. - Yazarkan, H. (2011). "Muhasebe Meslek Mensuplarının Faaliyetleri Sırasında Kamu Kurumlarında Karşılaştıkları Sorunlara İlişkin Ampirik Bir Araştırma", *Muhasebe ve Denetime Bakış*, Sayı: 34, Yıl: 11; 1-12.
- KISAKÜREK, M.M. - Akarsu, A. (2016). "Muhasebecilik Mesleğinde Haksız Rekabet Olgusu: Sivas İlinde Bir Araştırma", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:20, Sayı:2; 647- 664.
- NALBANTOĞLU, R.,(2003). "Muhasebe Uygulamaları Konusunda Meslek Mensuplarının Bakış Açıları", *Muhasebe Denetim Sempozyumu Bildirileri-6*.
- SAYIM, F. - Usman Ö. (2016). "Muhasebe Mesleği İçin Mesleki Durum Analizi Kriterlerinin Belirlenmesi", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:7 Sayı: 16; 105-122.
- TUĞAY, O. - Tekşen Ö.(2014). "Muhasebe Meslek Mensuplarının Sorunları: Burdur İlinde Bir Araştırma", *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt:19, Sayı:1; 223-232.
- YALÇIN, S. (2012). "Muhasebe Meslek Mensuplarının Muhasebecilik Mesleğinin Geliştirilmesi İle İlgili Tutumları" *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Sayı: 55; 113-135.
- YERELİ, A.B., (2006). "Muhasebe Meslek Mensupları Anketi: Mesleki Profil, Sorunlar, Çözüm Önerileri" www.alomaliye.com./2006/08/01/muhasebe-meslek-mensuplari-anketi-profil-sorunlar-cozum-onerileri, (02.06.2017).
- YILDIRIM, O., Tektüfekçi, F. - Çukacı Y.C, (2004). "Modern Toplum Hastalığı: Stres ve Muhasebe Meslek Elemanı Üzerindeki Etkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 2; 1-20.
- YILDIZ, M. (2012). "Muhasebe Meslek Mensupları Sorunlarının İş Stresi ve İş Tatminleri Üzerine İstanbul İlinde Ampirik Bir Araştırma ", *Doğuş Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*.
- http://www.asmo.org.tr/tablolari/tesmer/mue_uygulama_rehberi.pdf (05.12.2017).
- https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/1382/mod_resource/content/1/B9_Normal%20Dağılım.pdf (09.12.2017).

EKLER

Ek Tablo: 1 Ölçeklerin Güvenilirlik Derecesi

Ölçek	Cronbach'ın Alpha Katsayısı
Müşterilerle ilgili sorunlar	,753
Devlet kurumları ile ilgili sorunlar	,796
Meslektaşlarla ilgili sorunlar	,835
Personelle ilgili sorunlar	,682
İş yoğunluğu sorunu	,928

Ek Tablo: 2 Normal Dağılım Test Sonuçları

	Kolmogorov-Smirnov			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
Müşterilerle ilgili sorunlar	,081	86	,200	,975	86	,089
Kamu kurumları ile ilgili sorunlar	,058	86	,200	,994	86	,959
Meslektaşlarla ilgili sorunlar	,070	86	,200	,977	86	,137
Personelle ilgili sorunlar	,107	86	,016	,970	86	,040
İş yoğunluğu sorunu	,128	86	,001	,915	86	,000

Ek Tablo :3 Katılımcıların Cinsiyete Göre Dağılımı

Cinsiyet	Frekans	%
Kadın	11	12,8
Erkek	75	87,2
Toplam	86	100,0

Ek Tablo: 4 Katılımcıların Yaşlarının Cinsiyet İtibariyle Dağılımı

Yaş	Kadın		Erkek		Toplam	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
25-30	-	-	1	1,3	1	1,2
31-40	5	45,4	21	28,0	26	30,2
41-50	4	36,4	18	24,0	22	25,6
51+	2	18,2	35	46,7	37	43,0
Toplam	11	100,0	75	100,0	86	100,0

Ek Tablo: 5 Katılımcıların Medeni Durumlarının Cinsiyet İtibariyle Dağılımı

Medeni Durum	Kadın		Erkek		Toplam	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
Evli	6	54,5	74	98,7	80	93,0
Bekar	5	45,5	1	1,3	6	7,0
Toplam	11	100,0	75	100,0	86	100,0

Ek Tablo: 6 Katılımcıların Eğitim Durumlarının Cinsiyet İtibariyle Dağılımı

Eğitim	Kadın		Erkek		Toplam	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
Orta Öğretim	1	9,1	5	6,7	6	7,0
Ön Lisans	2	18,2	8	10,7	10	11,6
Lisans	7	63,6	56	74,6	63	73,3
Yüksek Lisans	1	9,1	6	8,0	7	8,1
Toplam	11	100,0	75	100,0	86	100,0

Ek Tablo: 7 Katılımcıların Unvanlarının Cinsiyet İtibariyle Dağılımı

Unvan	Kadın		Erkek		Toplam	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
SM	-	-	8	10,7	8	9,3
SMMM	11	100,0	67	89,3	78	90,7
Toplam	11	100,0	75	100,0	86	100,0

Ek Tablo: 8 Katılımcıların Faaliyet Süresinin Cinsiyet İtibariyle Dağılımı

Yıl	Kadın		Erkek		Toplam	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
1-5	3	27,3	5	6,7	8	9,3
6-10	2	18,2	15	20,0	17	19,8
11-15	2	18,2	12	16,0	14	16,3
16-20	1	9,0	11	14,7	12	13,9
21+	3	27,3	32	42,6	35	40,7
Toplam	11	100,0	75	100,0	86	100,0

Ek Tablo: 9 Katılımcıların Çalıştırdıkları Eleman Sayısının Cinsiyet İtibariyle Dağılımı

Eleman Sayısı	Kadın		Erkek		Toplam	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
Çalıştırmıyor	1	9,1	9	12,0	10	11,6
1 kişi	4	36,4	14	18,7	18	20,9
2 Kişi	1	9,1	13	17,3	14	16,3
3 Kişi	2	18,2	18	24,0	20	23,3
4 ve üzeri	3	27,2	21	28,0	24	27,9
Toplam	11	100,0	75	100,0	86	100,0

Ek Tablo: 10 Ortalama Tahsilat Süresinin Cinsiyete Göre Dağılımı

Tahsilat Süresi	Kadın		Erkek		Toplam	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
1-5 ay	4	36,3	6	8,0	10	11,6
6-8 ay	2	18,2	10	13,3	12	14,0
9-12 ay	3	27,3	26	34,7	29	33,7
13-15 ay	1	9,1	24	32,0	25	29,1
16 ay+	1	9,1	8	10,7	9	10,5
Cevapsız	-	-	1	1,3	1	1,1
Toplam	11	100,0	75	100,0	86	100,0

Ek Tablo: 11 Tahsil Edilemeyen Alacağın Olup Olmadığının Cinsiyete Göre Dağılımı

Tahsil Edilemeyen Alacak	Kadın		Erkek		Toplam	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
Evet	10	90,9	71	94,7	81	94,2
Hayır	1	9,1	4	5,3	5	5,8
Toplam	11	100,0	75	100,0	86	100,0

Ek Tablo: 12 Ortalama Günlük Çalışma Saatinin Cinsiyete Göre Dağılımı

Günlük Çalışma Saati	Kadın		Erkek		Toplam	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
7 saat	-	-	6	8,0	6	7,0
8 Saat	3	27,3	32	42,7	35	40,7
9 saat	4	36,3	12	16,0	16	18,6
10 saat	2	18,2	19	25,3	21	24,4
11 ve Üzeri	2	18,2	6	8,0	8	9,3
Toplam	11	100,0	75	100,0	86	100,0

Ek Tablo: 13 Hafta Sonu Çalışma Durumunun Cinsiyete Göre Dağılımı

Hafta sonu çalışması	Kadın		Erkek		Toplam	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
Çalışmam	2	18,2	13	17,3	15	17,4
Cumartesi	6	54,5	52	69,4	58	67,4
Cumartesi+Pazar	3	27,3	10	13,3	13	15,2
Toplam	11	100,0	75	100,0	86	100,0

Ek Tablo: 14 Mali Tatilde Tatil Yapma Durumunun Cinsiyete Göre Dağılımı

Tatile Gidiyor musunuz?	Kadın		Erkek		Toplam	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
Evet	3	27,3	11	14,7	14	16,3
Hayır	7	63,6	61	81,3	68	79,1
Cevapsız	1	9,1	3	4,0	4	4,6
Toplam	11	100,0	75	100,0	86	100,0

Ek Tablo: 15 Müşterilerle İlgili Sorunların Dağılımı

Müşterilerle İlgili Sorunlar	Frekans Dağılımı					Tanımlayıcı İstatistikler			
	1= Önemsiz, 2= Az Önemli, 3= Orta düzeyde Önemli, 4= Önemli, 5= En Önemli					Ort.*	St. Sap.	P Değ	"t" Değ
	1 F (%)	2 F (%)	3 F (%)	4 F (%)	5 F (%)				
1- Özel işlerinin yaptırılmasının istenilmesi	11 (12,8)	28 (32,6)	21 (24,4)	7 (8,1)	19 (22,1)	K 2,818 E 2,960	K 1,4013 E 1,3501	,747	-,324
2- Belgelerin zamanında getirilmemesi	5 (5,8)	12 (14,0)	22 (25,6)	16 (18,6)	31 (36,0)	K 3,364 E 3,693	K 1,3618 E 1,2517	,422	-,807
3- Az vergi ödenmesinin istenmesi	9 (10,5)	15 (17,4)	26 (30,2)	14 (16,3)	22 (25,6)	K 3,455 E 3,267	K 1,2933 E 1,3186	,659	,442
4- İşletme kârının yüksek gösterilmesinin istenmesi	18 (20,9)	34 (39,5)	23 (26,7)	7 (8,1)	3 (3,5)	K 2,818 E 2,257	K ,9816 E 1,0077	,087	1,729
5- Hukuka aykırı iş yapılmasının istenilmesi	45 (54,3)	30 (34,9)	8 (9,3)	2 (2,3)	1 (1,2)	K 1,727 E 1,595	K ,7862 E ,7570	,591	,540
6- Vergilerin ödenmesinin meslek mensubundan istenmesi	12 (14,0)	34 (39,5)	19 (22,1)	12 (14,0)	9 (10,5)	K 2,818 E 2,653	K 1,2505 E 1,1911	,671	,426
7- Mecburi hizmet sözleşmesi yapılmasının istenmemesi	44 (51,2)	23 (26,7)	11 (12,8)	1 (1,2)	7 (8,1)	K 2,182 E 1,840	K 1,6011 E 1,1275	,378	,887
8- Asgari ücret tarifisinin altında ödeme yapmayı istemeleri	18 (20,9)	22 (25,6)	17 (19,8)	11 (12,8)	18 (20,9)	K 3,364 E 2,800	K 1,2863 E 1,4519	,227	1,218
9- Hizmet bedelinin zamanında ve düzenli ödenmemesi	3 (3,5)	11 (12,8)	16 (18,6)	22 (25,6)	34 (39,5)	K 4,273 E 3,787	K 1,1909 E 1,1774	,205	1,277
10- Müşterilere ulaşmakta zorluk yaşanması	14 (16,3)	15 (17,4)	25 (29,1)	12 (14,0)	17 (19,8)	K 2,545 E 3,111	K 1,6348 E 1,3061	,200	-1,293
11- Haksız Rekabetle Mücadele Yazılımının tahsilat sorununun çözümüne katkısı	22 (25,6)	34 (39,5)	23 (26,5)	1 (1,2)	3 (3,5)	K 2,182 E 2,139	K ,8739 E ,9686	,890	,139

Ek Tablo: 16 Kamu Kurumları ile İlgili Sorunların Dağılımı

Kamu Kurumları ile İlgili Sorunlar	Frekans Dağılımı					Tanımlayıcı İstatistikler			
	1 F (%)	2 F (%)	3 F (%)	4 F (%)	5 F (%)	Ort.*	St. Sap.	P Değ	"t" Değ
1. Sürekli değişen Mevzuatın takibinde zorluk yaşanması	5 (5,8)	16 (18,6)	25 (29,1)	12 (14,0)	27 (31,4)	K 4,364 E 3,338	K 1,0269 E 1,2636	,012	2,565
2. Sürekli değişen muhasebe paket programlarına uyum sağlamada zorluk yaşanması.	21 (24,4)	21 (24,4)	21 (24,4)	12 (14,0)	10 (11,6)	K 2,818 E 2,608	K 1,4013 E 1,3119	,624	,491
3. Kanun, yönetmelik ve sirküler yeterince açık olmaması	9 (10,5)	21 (24,4)	19 (22,1)	18 (20,9)	19 (22,1)	K 3,727 E 3,120	K 1,4898 E 1,2836	,155	1,436
4. TMS, TFRS, TTK takibinde zorluk yaşanması	5 (5,8)	20 (23,3)	29 (33,7)	15 (17,4)	15 (17,4)	K 3,636 E 3,110	K 1,2060 E 1,1494	,163	1,408
5. Mevzuat değişiklikleri konusunda yetkili makamlarca eğitim verilmemesi	11 (12,8)	15 (17,4)	20 (23,3)	22 (25,6)	18 (20,9)	K 3,727 E 3,173	K 1,4206 E 1,2984	,195	1,306
6. Kamu kurumlarında bürokratik işlemlerin çok fazla olması	5 (5,8)	19 (22,1)	18 (20,9)	18 (20,9)	25 (29,1)	K 4,545 E 3,297	K ,5225 E 1,2899	,000	5,740
7. Devlet kurumlarında çalışan personelle iletişimde zorluk yaşanması	24 (16,3)	27 (31,4)	27 (31,4)	10 (11,6)	8 (9,3)	K 3,182 E 2,587	K 1,0787 E 1,1636	,114	1,598
8. Vergi ve SGK incelemelerinde denetçilerin olumsuz tutum sergilemesi	17 (19,8)	20 (23,3)	22 (25,6)	17 (19,8)	9 (10,5)	K 3,091 E 2,730	K 1,2210 E 1,2853	,384	,875

Ek Tablo: 17 Meslektaşlarla İlgili Sorunların Dağılımı

Meslektaşlarla İlgili Sorunlar	Frekans Dağılımı					Tanımlayıcı İstatistikler			
	1 F (%)	2 F (%)	3 F (%)	4 F (%)	5 F (%)	Ort.*	St. Sap.	P Değ	"t" Değ
1.Meslekte muhasebe standartlarına uyulmaması	22 (25,5)	27 (31,4)	21 (24,4)	8(9,3)	7 (8,1)	K 3,636 E 2,243	K 1,3618 E 1,0830	,000	3,848
2.Meslek ruhsatı kiralaması yaşanması	37 (43,0)	31 (36,0)	6 (7,0)	4(4,7)	6 (7,0)	K 2,000 E 1,932	K ,6667 E 1,2201	,865	,171
3-Başkası ile olan sözleşmeyi feshettirip, kendisi ile sözleşme yapılmasının istenmesi	19 (22,1)	30 (34,9)	23 (26,7)	6(7,0)	6 (7,0)	K 2,727 E 2,356	K 1,0090 E 1,1471	,313	1,014
4-Müşterilere çeşitli vaatlerde bulunularak iş almaya çalışılması.	11 (12,8)	29 (33,7)	21 (24,4)	16 (18,6)	9 (10,5)	K 2,909 E 2,787	K 1,2210 E 1,2002	,753	,315
5-Sözleşme değerinin altında serbest meslek makbuzu düzenlenmesi veya hiç düzenlenmemesi	20 (23,3)	26 (30,2)	23 (26,7)	6 (7,0)	11 (12,8)	K 3,091 E 2,480	K 13,62 E 1,2878	,140	1,489
6- Meslekte sahip olunmayan unvanın kullanılması	47 (54,7)	22 (25,6)	7 (8,1)	5 (5,8)	4 (4,7)	K 1,600 E 1,813	K ,6992 E 11705	,576	-,561
7-Faaliyetleri hakkında yanıltıcı ve gerçek dışı bilgilerin verilmesi	28 (32,6)	38 (44,2)	12 (15,1)	3 (3,5)	2 (2,3)	K 2,100 E 1,946	K ,8756 E ,9347	,624	,492
8-Meslektaşlar hakkında itibarı zedeleyici ve yanıltıcı açıklamaların yapılması	26 (30,2)	33 (38,4)	13 (15,1)	9 (10,5)	4(4,7)	K 2,700 E 2,133	K 1,1595 E 1,1190	,576	-,561
9- Meslek mensupları hakkında asılsız ihbar yapılması	44 (51,2)	24 (27,9)	10 (11,6)	4(4,7)	2 (2,3)	K 2,200 E 1,703	K 1,2293 E ,9613	,141	1,485
10-Maliyetleri düşürmek için çalışanlara iş	24 (27,9)	33 (38,4)	14 (16,3)	9 (10,5)	5 (5,8)	K 3,200 E	K 1,2293	,006	2,809

Münevver Katkat Özçelik

mevzuatında öngörülen ücretlerin verilmemesi						2,147	E 1,0991		
11- Meslektaşların yetişmiş personelinin elinden alınması	34 (39,5)	25 (29,1)	18 (20,9)	9 (10,5)	-	K 2,09 1 E 2,01 3	K ,9439 E 1,0331	,815	,235

Ek Tablo: 18 Personel ile İlgili Sorunların Dağılımı

Personel ile İlgili Sorunlar	Frekans Dağılımı					Tanımlayıcı İstatistikler			
	1= Önemsiz, 2= Az Önemli, 3= Orta düzeyde Önemli, 4= Önemli, 5= En Önemli					Ort.*	St. Sap.	P Değ	"t" Değ
	1 F (%)	2 F (%)	3 F (%)	4 F (%)	5 F (%)				
1. Kalifiye eleman bulmakta güçlük çekilmesi	1 (1,2)	11 (12,8)	14 (16,3)	17 (19,8)	43 (50,0)	K 4,818 E 3,933	K ,4045 E 1,1663	,000	4,870
2. Elemanların yoğun iş temposuna uyum sağlamaması nedeniyle sık sık personel değiştirmek zorunda kalınması	9 (10,5)	22 (25,6)	30 (34,9)	14 (16,3)	11 (12,8)	K 3,636 E 2,853	K 1,1201 E 1,1472	,037	2,120
3. İşyerinde tecrübe kazanan elemanların daha iyi iş fırsatı bulunca ayrılması	6 (7,0)	19 (22,1)	15 (17,4)	24 (27,9)	22 (25,6)	K 3,727 E 3,387	K 1,1909 E 1,2934	,413	,823

Ek Tablo: 19 İş Yoğunluğu Sorunlarının Dağılımı

İş Yoğunluğu Sorunları	Frekans Dağılımı					Tanımlayıcı İstatistikler			
	1 F (%)	2 F (%)	3 F (%)	4 F (%)	5 F (%)	Ort.*	St. Sap.	P Değ	"t" Değ
1. İş yükünün çok fazla olması	1 (1,2)	8 (9,3)	10 (11,6)	15 (17,4)	52 (60,5)	K 4,909 E 4,173	K ,3015 E 1,1074	,000	4,690
2. Günlük çalışma saatlerinin çok fazla olması	6 (7,0)	15 (17,4)	19 (22,1)	19 (22,1)	27 (31,4)	K 3,818 E 3,493	K 1,4013 E 1,2774	,439	,778
3. İşleri yetiştirmek için hafta sonu çalışmak zorunda kalınması	4 (4,7)	14 (16,3)	11 (12,8)	17 (19,8)	40 (46,5)	K 4,273 E 3,813	K 1,0090 E 1,3223	,273	1,104
4. Özel hayata zaman ayırmakta güçlük çekilmesi	8 (9,3)	7 (8,1)	11 (12,8)	18 (20,9)	42 (48,8)	K 4,727 E 3,800	K ,4671 E 1,3853	,000	4,351
5. İş yoğunluğu nedeniyle zaman zaman ailevi problemler yaşanması	16 (18,6)	24 (27,9)	16 (18,6)	13 (15,1)	17 (19,8)	K 3,364 E 2,827	K 1,2060 E 1,4273	,239	1,186
6. Meslek içi eğitimlere katılmaya zaman bulmakta güçlük çekilmesi	8 (9,3)	19 (22,1)	20 (23,3)	21 (24,4)	18 (20,9)	K 3,727 E 3,187	K 1,1037 E 1,2913	,191	1,318
7. İş yoğunluğunun yorgunluğa ve stres yaşanmasına neden olması	1 (1,2)	10 (11,6)	11 (12,8)	20 (23,3)	44 (51,2)	K 4,727 E 4,027	K ,4671 E 1,1387	,001	3,636
8. İş yoğunluğu nedeniyle tatil yapma konusunda zorluk yaşanması	6 (7,0)	11 (12,8)	9 (10,5)	19 (22,0)	41 (47,7)	K 4,727 E 3,787	K ,4671 E 1,3586	,000	4,462

ORTAOKUL 6, 7 VE 8. SINIF TÜRKÇE DERS KİTAPLARINDAKİ METİNLERİN DEĞER EĞİTİMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Ayla ARSEVEN*
Fırat YOLCU**
A. şahin KILIÇ***

Z

Gelişmiş toplumların eğitimde teknoloji ve bilgiyi yakalamalarının yanında değerler eğitimi verme zorunluluğu her geçen gün artmaktadır. Bu araştırmada, 2017-2018 eğitim Ğretim yılında ortaokul 6, 7 ve 8. sınıf düzeyindeki Türkçe ders kitaplarındaki metinlerde yer verilen değer kavramları incelenmiştir. Türkçe Ğretiminin temel aracı olan metinler, ulusal ve evrensel kültürün dayandığı değerlerin öğrencilere aktarılması için önemli birer araçtır. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi, verilerinin çözümlenmesinde içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Analiz sonucunda, ulusal değerler ve evrensel değerler olmak üzere iki tema ve bu temalara ilişkin yirmi iki alt kod tespit edilmiştir. Vatan millet sevgisi, bayrak sevgisi, kültürel miraslar, Atatürk sevgisi, atalara sayĐı, bayramların önemi gibi 6 tane ulusal değerlere ilişkin kodlar şeklinde bulgulanırken, evrensel değerlere ilişkin kodlar; sorumluluk, alışkanlık, hořĐr, merhamet, tutarlılık, drstlk, dostluk, iyilik, ileri grşllk, doğa sevgisi, haksızlığa karşı çıkmak, özgürlük, adalet, yardımlaşma, zgven ve misafirperverlik şeklinde 16 tane tespit edilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, Türkçe ders kitaplarında en fazla tespit edilerek kodlanan ilk üç değerin sırasıyla; Atatürk sevgisi (26), doğa sevgisi (21) ve vatan millet sevgisi (18) olduğu görülmektedir. En az tespit edilen değerlerin; adalet (3), zgven (3), özgürlük (4), tutarlılık (3) ve bayramların önemi (1) olduğu "demokrasi" ve "barış" gibi değerlere ders kitaplarında yer verilmediği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ortaokul Türkçe ders kitapları, değerler, metinler, değer eğitimi.

ABSTRACT

In the present study, the concepts of value given place in the texts in Turkish textbooks for 6th, 7th and 8th grades are investigated. The

* Do. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, EĞitim Fakültesi, Temel EĞitim Bölümü, Sivas, ORCID: 0000 0003 3051 7441, aylarseven2004@yahoo.com

** Türkçe Ğretmeni, MEB, Sivas, firatyolcu@hotmail.com

*** Türkçe Ğretmeni, MEB, Sivas, şahinkili@hotmail.com

principal tool for teaching Turkish, texts are significant in terms of passing on the values that the national and universal cultures are based on, to students. In the study, document analysis from qualitative research methods is employed and data analysis is carried out through content analysis method. As a result of the analysis, 2 themes being national values and universal values and 22 subcodes concerning these themes are determined. Six codes concerning national values - patriotism, valuing the flag of the country, cultural heritage, love for Atatürk, respect to ancestors, the importance of religious/national festivals - have been specified while 16 codes concerning universal values - responsibility, diligence, tolerance, mercy, consistency, honesty, friendship, kindness, farsightedness, love for nature, being against to injustice, freedom, justice, solidarity, self-confidence and hospitality - have been indicated. According to the results of the study, the first 3 values specified and coded the most frequently in Turkish textbooks are respectively "Love for Atatürk (26)", "Love for nature (21)" and "Patriotism (18)". On the other hand, it has been found out that the least frequently used values are justice (3), self-confidence (3), freedom (4), consistency (3) and the importance of religious/national festivals (1).

Keywords: Turkish textbooks, middle school, values, texts in Turkish textbooks, values education.

Değer kavramı felsefe, psikoloji, sosyoloji başta olmak üzere, matematik, iktisat, dini bilimler ve tarih gibi birçok bilim alanında kullanılmakta ve dünya genelinde ülkelerin eğitim sistemlerinde değerlerin öğretimi konusuna yer verilmektedir. Değer kelimesini günlük dilde, bir şey için biçilen kıymet şeklinde kullanıyoruz. Bu nedenle sözlüklerde değer, bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, bir şeyin değdiği karşılık, kıymet olarak tanımlanmaktadır (Demir ve Acar, 1992:82). Değerler dolaylı ya da dolaysız olarak insanların tutum ve davranışlarını etkiler.

Toplumdaki sosyal kontrol sistemine kaynaklık eder, bireyler arası bağlılığı artırır. Birlikte yaşayan insanların hangi değerleri merkez alacakları konusunda konuşmaları, fikir birliğine varmaları gerekir. Kişiler arası ilişkileri düzenleme, karar verme, seçme, değerlendirme süreçlerinde de değerler birer ölçüttür (Aydın ve Akyol Gürler, 2014)

Değerlerin sınıflandırılmasına ilişkin alanda farklı yaklaşımlar mevcuttur. Rokeach'ın (1973) değer sınıflandırması en çok bilinen sınıflamalardandır. 1. Gaye değerler: aile güvenliği, barış, başarılı olma, bilgelik vb., 2. Vasıta değerler: bağımsız olma, cesaret, dürüstlük, yardımseverlik vb. olmak üzere 2 iki ana başlık altında ele alınmaktadır. Schwartz; güç, başarı, hazcılık, uyarılım, özyönelim, evrenselcilik, iyilikseverlik, geleneksellik, uyma ve güvenlik diye 8 ana grupta 57 değer kavramını sınıflandırmıştır. Winter, Newton ve Kiripatrik (1998) değerleri toplumun özelliğine göre; ailevi, toplumsal ve bireysel değerler diye üç grupta sınıflandırmıştır. Evin ve Kafadar (2004) araştırmalarında ulusal değerler ve evrensel değerler diye bir sınıflandırmaya gitmişler. Millet, devlet, vatan, ordu, cumhuriyet, ulusal simgeler (bayram, bayrak), kahramanlık, dil ve görenekler olmak

üzere 9 değer; demokrasi, insan hak ve özgürlükleri, uygarlık, barış, eşitlik, bilim ve bilimsel düşünme, sanat, çevre duyarlılığı ve sevgi diye 9 evrensel değer almışlardır (Akt., Ulusoy ve Dilmaç, 2014; Dilmaç, 2012).

Her toplum geleceğe doğru emin adımlarla ilerlerken önce kendi toplumu sonra da tüm insanlık için iyi nesiller yetiştirmeyi eğitim sistemlerinin yakın ve uzak hedeflerinde yer vermektedir. Bu gerçekten yola çıkarak yeni nesillere değerler eğitimi aktarımı son yıllarda üzerinde durulan en önemli hususların başında gelmektedir. Okul, iyi vatandaşlar yetiştirmek ve bu yolla toplumun devamlılığını sağlamak için, bireylere, toplumun ve insanlığın ortak malı durumuna gelen değerleri kazandırmada etkili bir aracı kurumdur. Dolayısıyla, eğitim sistemi aracılığıyla okullarda öğrencilere temel değerlerin kazandırılması beklenmektedir.

Milli Eğitim Temel Kanunu incelendiğinde, milli eğitimin Türk Milletinin bütün fertlerini "...milli, âhlaki, insani manevi ve kültürel değerleri benimseyen, koruyan, geliştiren... kişiler olarak yetiştirmek" gibi bir amacının olduğu görülmektedir. Türk Eğitim Sisteminin bu temel amacına ulaşabilmesinde değer eğitiminin gerçekleştirilebileceği derslerden birisi de içerik özellikleri doğrultusunda, Türkçe dersi (Belet ve Deveci, 2008). MEB eğitim programına göre hazırlanan ders kitapları Türkiye’de eğitim sisteminde eğitim durumlarında kullanılan en önemli materyallerdir. Ders kitapları öğrenme- öğretme sürecinde hem öğrenciler hem de öğretmenler tarafından ihtiyaç duyulan ve kullanılan birinci materyallerdir. Bu anlamda ders kitaplarının eğitim programlarına uygunluğu ve nitelikli olması da öğrenmeyi etkileyen faktörler arasında önemli bir yer tutmaktadır.

Milli Eğitim Bakanlığı Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliğinin 6. maddesine göre ders kitaplarının belirli nitelikleri taşıması gerekmektedir (MEB, 2012). Bu nitelikler incelendiğinde ders kitaplarının 2012 yılında yayınlanan mevzuattaki değer eğitimine ilişkin niteliklerin 2009 mevzuatına göre daha az yer verildiği görülmektedir. Aşağıda değer eğitimi ile doğrudan ilişkili olduğu tespit edilen maddeler verilmiştir.

“MADDE 6 – (1) Ders kitapları;

- a) Anayasa ve kanunlara aykırı hususları içermez.
- b) Bilimsel hata içermez.
- c) Temel insan hak ve özgürlüklerini destekleyen ve her türlü ayrımcılığı reddeden bir yaklaşım sunar (MEB Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliği, 2012).

MADDE 6 – (1) Ders kitapları;

- b) 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanununda yer alan Türk Millî Eğitiminin Genel Amaçlarında belirtilen Atatürk İnkılâp ve İlkelerine ve Anayasa ifadesini bulan Atatürk milliyetçiliğine bağlı; Türk Milletinin millî, âhlaki, insani, manevi ve kültürel değerlerini benimseyen, koruyan ve geliştiren; ailesini, vatanını, milletini seven ve daima yüceltmeye çalışan; insan haklarına ve Anayasanın başlangıcındaki temel ilkelere dayanan demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti’ne karşı görev ve sorumluluklarını bilen ve bunları davranış hâline getirmiş yurttaşlar

olarak yetiştirmek hükmüne, Türk Millî Eğitiminin Temel İlkelerine uygun olarak hazırlanır.

c) İnsan haklarına aykırılık, cinsiyet, ırk, din, dil, renk, siyasi düşünce, felsefi görüş ve benzeri ayrımcılık içermez.

ç) Bilimsel ilke ve yöntemlere uygun olarak hazırlanır. (MEB Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliği, 2009)."

MEB tarafından ilkököl ve ortaokul düzeyinde tüm derslerde geliştirilen eğitim programlarında (2017), değer eğitimi konusu ayrı bir bölüm olarak ele alınırken, değer eğitimi konusu ön plana çıkarıldığı için ders kitaplarının da bu değişimi yakalaması gerekmektedir. MEB Türkçe dersi (1-8. Sınıflar) öğretim programına (2015) göre; ders ve öğretmen kılavuz kitabına alınacak metinlerin aşağıdaki nitelikleri sağlaması gerekir:

"1. Metinler, dersin amaç ve kazanımlarını gerçekleştirecek özelliklere sahip olmalıdır.

2. Metinler, öğrencilerin sınıf düzeylerine ve yaş seviyelerine uygun olmalıdır.

3. Metinler, öğrencilerin ruh dünyalarını olumsuz yönde etkileyecek nitelikte olmamalıdır.

4. Metinde geçen, yazarın ve dönemin özellikli söyleyişinde, imlasında değişiklik yapılmamalı; açıklama gereken yerlerde parantez içi ifadeler veya dipnotlar kullanılmalıdır. Türkçenin dönemseller ve tarihî değişimini gösteren "Oturmağa geldim.", "Özür dilemekliğim icap eder.", "Farkında olmuyarak çarptım.", "Haluk'un Vedai'nı okuyorum." gibi özellikli söyleyişler ve yazımlar orijinal metindeki hâliyle muhafaza edilmelidir.

5. Alanda yaygın olarak kabul görmüş yazar ve eserlerden edebî değer taşıyan metinler alınmalıdır. Seçilen metinler ikincil aktarımlar yerine yazarın eserinden alınmalıdır. Ayrıca "Bu kitap için yazılmıştır." ifadesini içeren metinler kullanılmamalıdır.

6. Bir sınıf seviyesi için seçilen bir metin, başka bir sınıf için kullanılmamalıdır.

7. Dünya edebiyatından seçilen metinler, doğru ve nitelikli çevirilerden alınmalıdır.

8. Seçilen metinler, öğrencilerin duygu, düşünce ve hayal dünyalarını zenginleştirecek; bilgi, beceri, dil ve estetik zevk düzeylerini geliştirecek nitelikte olmalıdır.

9. Bir sınıfta aynı sanatçıdan, farklı türlerde olmak koşuluyla en fazla iki metin alınabilir.

10. Roman, tiyatro, destan gibi türlerin tamamı kitaba alınamayacağı için bu eserlerin en uygun kısmı veya kısımları kazanımlar da dikkate alınarak seçilmelidir. Metnin başında eserin seçilen bölümüne kadarki kısa özeti verilmeli, seçilen metnin eserin hangi bölümünden alındığına dair kısa bir açıklama yapılmalıdır. Seçilen metnin arkasından eserin sonraki bölümlerinin özeti verilmelidir."

İlköğretim Türkçe Dersi 6, 7 ve 8. sınıflar öğretim programında (2006), değerlerin öğretimi ile ilgili genel bir bilgi ya da Türkçe dersinde verilmesi

gereken değerlere ilişkin doğrudan bir açıklamaya yer verilmemiştir. Ancak programın temel yaklaşımında ve genel amaçlarında değerlerin önemi açıkça belirtilmektedir. Türkçe Dersi Öğretim Programıyla “dinlediklerini, izlediklerini ve okuduklarını anlayan; duygu, düşünce ve hayallerini anlatan; eleştirel ve yaratıcı düşünen, sorumluluk üstlenen, girişimci, çevresiyle uyumlu, olay, durum ve bilgileri kendi birikimlerinden hareketle araştırma, sorgulama, eleştirme ve yorumlamayı alışkanlık hâline getiren, estetik zevk kazanmış ve millî değerlere duyarlı bireyler yetiştirilmesi amaçlanmıştır” maddesi programın temel yaklaşımı olarak belirlenmiştir. Programın genel amaçlarının 9, 10 ve 11. maddeleri değer aktarımını amaçladığı görülmektedir: “

9. madde: Türk ve dünya kültür ve sanatına ait eserler aracılığıyla millî ve evrensel değerleri tanımaları,

10. madde: Hoşgörülü, insan haklarına saygılı, yurt ve dünya sorunlarına duyarlı olmaları ve çözümler üretmeleri,

11. madde: Millî, manevî ve ahlâkî değerlere önem vermeleri ve bu değerlerle ilgili duygu ve düşüncelerini güçlendirmeleri amaçlanmaktadır (Akt., Doğan ve Gülüşen, 2011).”

Türkçe Dersi (6-8. Sınıflar) Öğretim Programında (2015) da değerlerin öğretimine ilişkin ya da hangi değerlerin eğitimde vurgulanması gerektiğine ilişkin açıklama ya da bilgi yoktur. Yalnız programın temel yaklaşımında; “basılı ve elektronik ortamlarda dinlediklerini ve okuduklarını anlayan, kendilerini yazılı ve sözlü olarak ifade eden; eleştirel, yansıtıcı ve yaratıcı düşünen, millî, manevi ve evrensel değerlere duyarlı bireyler yetiştirilmesi amaçlanmıştır” şeklinde kısaca yer verilmektedir. Programın genel amaçlarında ise iki madde de (12. ve 13.) yer verilmesine rağmen uygulamaya ilişkin yeterli bölüm yoktur. “

12. Millî, manevi, ahlaki, tarihî, kültürel, sosyal, estetik ve sanatsal değerlere önem vermelerini sağlamak; millî duygu ve düşüncelerini güçlendirmek,

13. Türk ve dünya kültür ve sanatına ait eserler aracılığıyla millî ve evrensel değerleri tanımalarını sağlamaktır.”

Problem Durumu

Bu araştırmada son yıllarda ülkelerin eğitim sistemlerinde önem kazanan değerler eğitimi çalışmalarının 6, 7 ve 8. sınıf Türkçe ders kitaplarında yer verilme durumlarının tespiti yapılarak hangi değerlerin ön plana çıktığı durumunu ortaya koyma amaçlanmıştır. Bu araştırma sonucunda; Türkçe ders kitaplarındaki temalar ve temaların kapsadığı metinler içerisindeki öğrencilere kazandırılmaya çalışılan değerler tespit edilerek, bulguların değerler buldukları metinlere göre, sınırlılıkları ve güçlü yönleri ile ortaya ortaya konmuştur. Türkiye’de Türkçe ders kitaplarında değer incelemesi çalışmalarıyla ilgili çok az araştırma mevcuttur. Belet ve Devenci (2008) tarafından “İlkokul Türkçe Ders Kitaplarının (1-5) değerler bakımından incelenmesi”, Doğan ve Gülüşen (2011) tarafından yapılan, “Türkçe Ders Kitap-

larındaki (6-8) Metinlerin Değerler Bakımından İncelenmesi” ve Pilav ve Erdoğan (2016) “Ortaokul Türkçe ders Kitaplarındaki Bilgilendirici Metinlerin Değer İletimi Açısından İncelenmesi” adlı çalışmalarıdır. Milli Eğitim Bakanlığına bağlı okullarda okutulan ders kitaplarının sık sık güncellenip değiştiğini dikkate alacak olursak konuya ilişkin araştırmaların az olduğu söylenebilir.

Öğretim programları doğrultusunda hazırlanan Türkçe ders kitaplarında değerlere yer verilme durumunu belirlemek, öğrencilere değerlerin kazandırılması için düzenlenecek etkinliklere yön vermek bakımından önemli görülmektedir. Bu araştırma ile ortaokul 6, 7 ve 8. sınıflar Türkçe ders kitaplarının değerler bakımından incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla araştırmanın problemi ortaokul 6, 7 ve 8. sınıflar Türkçe ders kitaplarındaki metinlerde hangi değerlere nasıl yer verilmiştir? sorusu oluşturmaktadır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Ortaokul 6, 7 ve 8. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki metinlerde değerlere yer verilme durumunu belirlemeye yönelik gerçekleştirilen bu araştırmada, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelenmesi yöntemi kullanılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu ve olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar (Yıldırım ve Şimşek, 2013:217 217).

Veri Toplama Araçları

Bu araştırmada veri toplama aracı olarak ortaokul 6, 7 ve 8. sınıflar Türkçe ders kitapları kullanılmıştır. 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanununun 55. maddesine (Değişik: 3/12/2003 - 5005/2 md.) göre, ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulacak kitaplar Millî Eğitim Bakanlığınca belirlenmektedir. Ders kitaplarını inceleme, geliştirme ve uygun görülenleri karara bağlama görevi ise Talim Terbiye Kuruluna verilmiştir. www.tbmm.gov.tr

2016-2017 eğitim-öğretim yılında MEB tarafından Sivas ilindeki ortaokullarda en yaygın şekilde okutulan, künye bilgileri aşağıda verilen Türkçe dersi ders kitapları araştırmanın incelenen materyallerini oluşturmaktadır.

- Erdal, N. (2016) Ortaokul 6. Sınıf Türkçe Ders Kitabı, Dörtel Yayıncılık.
- Sarbay, A. (2006) Ortaokul 7. Sınıf Türkçe Ders Kitabı, Meram Yayıncılık, İstanbul.
- Demirel, A. ve Özbay, V. (2016) Ortaokul 8. Sınıf Türkçe Ders Kitabı, Dikey Yayıncılık, Ankara.

Yukarıda künye bilgileri verilen Türkçe 6. sınıf ders kitabı : TK 6, Türkçe 7. Sınıf ders kitabı: TK 7 ve Türkçe 8. sınıf ders kitabı: TK 8 olarak kodlanmıştır. Ders kitaplarında 9 farklı türde toplam 110 metin incelenmiştir. Tablo 1’de 6, 7 ve 8. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki metinlerin türlere göre dağılımı verilmektedir.

Verilerin Toplanması ve Çözülmesi

Veri analizinde içerik analizi yapılmıştır. İçerik analizinde temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır. Araştırmada, içerik analizi kapsamında verilerin kodlanması, temaların bulunması, verilerin kodlara ve temalara göre düzenlenmesi ve tanımlanması, bulguların yorumlanması aşamaları izlenerek (Yıldırım ve Şimşek, 2005) gerçekleştirilmiştir. Örneklemde kullanılan Türkçe ders kitapları üzerinde verilerin toplanmasında aşağıdaki adımlar gerçekleştirilmiştir.

- Türkçe ders kitaplarındaki metinler, 2 araştırmacı ve değer eğitimi alanında uzman bir eğitim bilimleri öğretim elemanı tarafından tek tek incelenmiş ve metinlerde var olan değerler belirlenmeye çalışılmıştır. Metinlerde yer alan değerleri tespit etmek için Keskin (2016) tarafından belirlenen değerler temele alınmış ancak araştırmacılar bu değerlere yeni değerler de eklemiştir.

- Metinleri inceleme sürecinde değerler belli kategorilerde toplanmış, benzer özellik gösteren değerler ilgili kategoride bir araya getirilmiştir.

- Araştırmacılar; iki alan uzmanı ve eğitim bilimleri uzmanı, tespit edilen bu değerler üzerinde düşüncelerini karşılaştırarak uzlaşmaya varmışlardır. Ortak görüş olmayan değerler kavram olarak alınmamıştır.

- Tüm metinler için aynı işlem uygulanmıştır.

- Metinlerde tespit edilen her bir değeri vurgulayan tümceler belirlenmiş, bulguların sunumu sırasında metinlerden doğrudan alıntılar olarak yer verilmiş ve yorumlanmıştır. Alıntılarının sonuna Türkçe ders kitabındaki sayfa numarası ve ders kitabının kaçınıcı sınıf düzeyinde olduğu kodlanarak yer verilmiştir.

Örneklemde ele alınan Türkçe ders kitaplarında tema diye adlandırılan bölümlere göre değerler her bir sınıf düzeyinde (6, 7 ve 8) 6 tema ve bu temalar içerisindeki toplam 25 metin olmak üzere; toplamda 3 sınıf düzeyinde, 9 tema (Atatürk, Sevgi, Okuma Kültürü, duygular, Milli Kültür, Doğa ve Evren, Toplum hayatı, Mekan ve zaman, Kişisel gelişim) ve 110 metin içerisinde incelenmiştir. Örneklem kapsamında Türkçe 6, 7 ve 8. sınıf ders kitaplarında yer alan temalar Tablo 2’de verilmiştir.

6, 7 ve 8. Sınıf Türkçe Ders Kitaplarındaki Metinlerin Türlerine Göre Dağılımı

Tema / Sınıf	6. Sınıf	7. Sınıf	8. Sınıf
Atatürk	+	+	+
Sevgi	+	+	+
Okuma Kültürü	+	-	-
Duygular	+	-	+
Milli Kültür	+	+	+
Doğa ve Evren(Çevre)	+	+	
Toplum Hayatı	-	+	+
Mekan ve Zaman	-		+
Kişisel Gelişim	-	+	-

BULGULAR

Bu bölümde ortaokul 6, 7 ve 8. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki metinlerde değerlerin yer alma durumuna ilişkin elde edilen bulgular, aşağıda verilen iki tema ve yirmi iki alt koddan oluşmaktadır.

• *Ulusal değerler*: Vatan millet sevgisi, bayrak sevgisi, kültürel miraslar, Atatürk sevgisi, atalara saygı, bayramların önemi şeklinde bulgulanmıştır.

• *Evensel değerler*: Sorumluluk, çalışkanlık, hoşgörü, merhamet, tutarlılık, dürüstlük, dostluk, iyilik, ileri görüşlülük, doğa sevgisi, haksızlığa karşı çıkmak, özgürlük, adalet, yardımlaşma, özgüven ve misafirperverlik şeklinde bulgulanmıştır.

1. Ulusal Değerler

Ulusal Değerler bir milletin kendisine ait olan değerlerdir. O milleti diğer milletlerden ayrı kılan, farklılaştıran değerlerdir. Ulusal değerlerinde evrensel bir boyutu vardır fakat bu değerler somut görüntüye kavuşunca faklılaşır. Bayrak sevgisi her milletin ulusal değeridir. Atalara saygı değeri her milletin ulusal değeri olmasına rağmen Atatürk sevgisi bu değer Türk milletindedir.

Atatürk'ün vurguladığı gibi "Okul, genç kafalara insanlığa saygıyı, ulusu ve ülkeyi sevmeyi, şerefi, bağımsızlığı öğretir..." Her yönetim biçimi o yönetim biçimini benimseyen ve geliştiren bireyler yetiştirmek zorundadır. Bunu yapamadığı zaman değişim kaçınılmazdır. Cumhuriyeti, demokrasiyi, bağımsızlığı, üniter devlet olmayı, vatan sevgisini, özgürlüğü, ulusallığı ve benzeri değerleri hedefleyen Türkiye Cumhuriyeti de küçük yaşlardan başlayarak yurttaşlarına ulusal değerleri öğretmek zorundadır. Ulusal değerlerini öğretmekten vazgeçen ülkeler ulus olmaktan da vazgeçmek zorunda kalırlar (Gözütok, 2010).

Türkçe ders kitaplarında yer verilen bu değerlerle ilgili kodlar; "vatan millet sevgisi", "bayrak sevgisi", "kültürel miraslar", "Atatürk sevgisi", "atalara saygı", "bayramların önemi" şeklinde 6 tane bulgulanmıştır.

1.1. Vatan Millet Sevgisi

18 yerde tespit edilen "Vatan millet sevgisi" değeri Türkçe 6, 7 ve 8. sınıf Türkçe ders kitaplarında; ülkemizi sevmek, milletimizin kahramanlıklarını gurur duyma gibi birçok anlam içermektedir. Ders kitaplarındaki metinlerde tespit edilen bu koda ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir.

"...Ama biz elimizde silah, burada öleceğiz. Hiçbirimiz şehitlerimizden daha büyük değiliz." (s.15, TK7)

"1917 yılında
Topraklarında doğmuşum,
Anamdan emdiğim süt
Pınarından, tarlandan gelmiş,
Emmilerim sınırlarında
Senin İçin düşüşürken ölmüşler,
....." (s. 9, TK 8)

“Mehmetçik artık durur mu? O da kumandanının ardından ileri atıldı. Toz, duman, alev ve ölüm kasırgasını yaran askerler karşıya vardılar, tepeyi tuttular.”(s. 34, TK 6)

1.2. Bayrak Sevgisi

Ülkemizi temsil eden bayrak bir sembol ve bağımsızlık göstergesi olarak anlamlandırılmış ve kutsanmıştır. “*Bayrak sevgisi*” değeri Türkçe 6-8. sınıf Türkçe ders kitaplarında 6 yerde tespit edilmiştir. Ders kitaplarındaki metinlerde tespit edilen bu koda ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir.

*Ey mavi göklerin beyaz ve kızıl süsü...
Kız kardeşimin gelinliği, şehidimin son örtüsü.
Işık ışık, dalga dalga bayrağım,
Senin destanını okudum, senin destanını yazacağım.(s.17, TK 7)
“Ey şimdi süzgün, rüzgârlarda dalgalı,
Barışın güvercini, savaşın kartalı...
Yüksek yerlerde açan çiçeğim;
Senin altında doğdum,
Senin dibinde öleceğim.” (s. 19, TK 8)*

1.3. Kültürel Miraslar

Milletimize ait olan tarihi çok eskilere dayanan sanat ve kültürümüzün oluşumuna kaynaklık eden somut ve soyut her şey kültürel miras olarak kabul edilmektedir. Ders kitaplardaki metinlerde 9 yerde tespit edilmiştir. Kitaplarda tespit edilen bu koda ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir.

“Millî kültürde bir dinamizm vardır. Millî kültürün geçmişte sağladığı büyük başarılar, sadece öğretmek için değil, aynı zamanda gelişmeye devam etmek için güç kaynağı olarak kullanılmalıdır. Aksi hâlde geçmişte millî kültürün ulaşabileceği en yüksek noktaya eriştiği kabul edilmiş olacaktır.” (S.32, TK 7)

“Çelik çomağın en sevdiğim yönü başarıyı yalnızca rastlantıya bırakmamasıdır, ustalık da ister. Tek başına oynanmaz, alıştırmalar bir yana arkadaş arkadaşta tadı çıkar...” (s.92, TK 7)

1.4. Atatürk Sevgisi

Ülkemizin kurucusu büyük önder, büyük devlet ve asker adamı olarak tasvir ediliyor. Bu nedenle Atatürk sevgisi değerine oldukça fazla yer verilmiştir. Bu değer kitaplarda 26 yerde tespit edilmiştir. Kitapta tespit edilen bu koda ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir

Büyük kurtarıcı, büyük kumandan, büyük insanın önündeydik. Elinden sanki bir “kurtuluş diploması” alıyorduk. Bizlere sanki keskin bakışlarıyla, “Bilimde, hak yolunda, devrim yolunda, yükselme yolunda yürüyün.”(S.38, TK 7)

*“Sana borçluyuz ta derinden!
Çünkü yurdumuzu sen kurtardın,
Hasta, yorgun düşmüştük,
Yaralarımızı iyice sardın.*

*Yiğittin, inanç doluydun, yapıcıydın,
Sanatkârdın, denizler kadar engin;
Kimsenin görmediğini görürdü
Sevgiyle bakan gözlerin.
.....”(s. 26, TK 8)*

1.5. Atalara Saygı

Tarihimizde yer tutmuş önemli kişiler aynı zamanda bizlere de yol göstericilerdir bu kişilere duyulan sevgi ve saygı ifade edilir. Ders kitaplarında 7 yerde tespit edilmiştir. Kitaplarda tespit edilen bu koda ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir.

“Darülbedayi bu memleketin sanat hayatında çok sevilen ve çok sevimli bir çiçektir. Türk kadınlarının katılımıyla bu çiçek daha da serpilecek, daha sevimli bir hâle gelecektir.”(s.41,TK 7)

“O, Türk büyüklerinden Alparslanlar, Fatihler, Yavuz ve Kanunilerin hayranı olmakla beraber, bizzat uygarlık eserleri vücuda getirmiş olan Mimar Sinanlar ve Piri Reislere de ayrı bir değer verirdi. Çünkü devlet başında ordular yönetmiş kişiler, tarihte Türk şanını ne kadar yükseltmişlerse diğerleri de Türk dünyasına ölmez eserler vermişlerdir.”(s. 27, TK 8)

1.6. Bayramların Önemi

Bu değer ulusal ve dini bayramlarımızın önemini vurgular. Bu değer sadece 6. sınıf ders kitabında “Gelir Nevruz Bayramı” adlı metin dışında tespit edilememiştir. Örnek aşağıda verilmiştir.

*“Cemre düşüp toprak ısınınca
Yeşerir yaprak ağaca su yürüyünce
Kuşlar su, arı çiçek arayınca
Gelir Nevruz Bayramı.” (s. 84, TK 6)*

2. Evrensel Değerler

Evrensel değerler bütün ulusların ortak değerleridir. Evrensel değerler, hem kişinin kendisiyle olan ilişkisinin sağlamlığında hem de diğer bir insan ya da insan gurubuyla olan ilişkisinde, insanın yararına olacak eylemlerde bulunmasını salık veren değerlerdir. Bu da ancak tüm insanoğlunun bağlı olduğu etik değerler, sevgi, saygı, güven, hoşgörü vs ile mümkündür. Evrensel süreçler, “genel anlayışın dışında tanımlanması yer yer gereksiz olan toplumsal kuralların ifadesidir (Somoncu, 2010).

Öğrencilerinde gelecekte dünyadaki gelişmelere ortak bir duyarlılık sergilmeleri için Türkçe ders kitaplarında bu değerlere yer verildiği gözlemlenmiş ve evrensel değerler temasına ilişkin kodlar; *sorumluluk, çalışkanlık, hoşgörü, merhamet, tutarlılık, dürüstlük, dostluk, iyilik, ileri görüşlülük, doğa sevgisi, haksızlığa karşı çıkmak, özgürlük, adalet, yardımlaşma, özgüven ve misafirperverlik* şeklinde 16 tane bulgulanmıştır. Evrensel değer bilincinin en önemli kodlarından “*demokrasi*” değerine Türkçe ders kitaplarında rastlanılmamıştır.

2.1. Sorumluluk

Sorumluluk bireyin üzerine düşen görevleri yerine getirme, kendinden beklenen davranışı sergileme ve bu yönleriyle örnek teşkil edecek kişilere metinde yer verme olarak karşımıza çıkar. Bu değer Türkçe ders kitaplarında 10 yerde tespit edilmiştir. Kitaplarda tespit edilen bu koda ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir.

“Bundan uzun yıllar önce Türkiye’de maden kömürü var mı, yok mu bunu bilen yoktu. Bizde maden kömürünü ilk defa Uzun Mehmet adında bir genç buldu. Böylece memlekete büyük hizmet etti.” (s.54, TK 7)

“Bunun için bizce, zaman ölçüsü, geçmiş asırların gevşetici zihniyetine göre değil, asrımızın sürat ve hareket mefhumuna göre düşünülmelidir. Geçen zamana nispetle daha çok çalışacağız, daha az zamanda, daha büyük işler başaracağız. Bunda da muvaffak olacağımıza şüphem yoktur.” (s. 24, TK 8)

2.2. Çalışkanlık

Başarılı olmak ve hedeflere ulaşmak için, iyi ve başarılı bir insan olabilmek için kazanılması gereken önemli bir kavram olarak karşımıza çıkar. Bu değer Türkçe ders kitaplarında 16 yerde tespit edilmiştir. Kitapta tespit edilen bu koda ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir.

“Bilmeyeni ayıplardık. Tarih öğretmenlerimiz, sözlü yoklamalarda bilgimizden hayrete düşerdi. Edebiyat derslerinde de öğrendiklerimizle öğretmenlerimizi hayran ederdik. Okul idareleri de her dönemde teşekkür ve takdir yazılarıyla bizi ödüllendirirdi.”(s. 60, TK 7)

“Her ne kadar eniştem üstlenmişse de artık dükkânın hayhuyunu; işinin başındaydı ama çalışmak ibadettir, düsturuyla.”(s. 59, TK 8)

“Beni seviyorsanız eğer ve anlıyorsanız; Laboratuvarlarda sabahlayın, kahvelerde değil. Bilim ağartsın saçlarınızı...”(s.32, TK 6)

2.3. Hoşgörü

Farklılıklara saygı duyma, olaylara ve kişilere olumlu yaklaşma, saygı gösterme olarak karşımıza çıkar. Bu değer Türkçe ders kitaplarında 7 yerde tespit edilmiştir. Bu koda ilişkin örnek aşağıda verilmiştir.

“Ben, dünyada yaşayan her bir insanın kardeşim olduğuna inanıyorum. Onun da benim gibi birkalbi, dostluğu; anlayabilecek bir kabiliyeti ve güzellikler yaratabilecek iç kuvvetleri vardır. Bu dünyanın her kıtasında ben böyle kimselere hep rastladım. Ta Yeni Gine’nin vahşi, balta girmemiş ormanlarında da onu karşımda buldum. Tokyo’da ise hemen önümden gidiyordu.” (s. 20, TK 6)

2.4. Merhamet

İnsanların zor durumlarına üzülme, onlara yardım etme olarak karşımıza çıkar. Bu değer Türkçe ders kitaplarında 7 yerde tespit edilmiştir. Kitapta tespit edilen bu koda ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir.

“Öyle tatlı bakıyordu ki. Oturdum. Ekmeğini bölerek uzattı.”(s. 69, TK 7)

“Seyahatimi ve bu vesile ile kardeşlerimin arasında yapama imkânını bana veren mutlu tesadüflerin, bir talih eseri olduğuna inanıyorum. Onun için

diğer insanlara nasihat etmek, onların da birbirlerini içten ve candan birer kardeş olarak kabul etmeleri üzerinde ısrarla durmak gibi manasız hareketlere sapacak değilim. Çünkü bu benim vazifem değil. Bu gibi duygular yavaş yavaş uyanır. Amabazen, gözlerimizin çabuk açılmasına yardım eden şanslı tesadüfler de olabilir. Ben bunu yavaş yavaş öğrenmiştim ama dünyanın da bir gün öğreneceğine inancım var.” (s. 22, TK 6)

2.5. Tutarlılık

Kişinin davranışlarında paralellik, olumlu bir yönde ilerleme olarak karşımıza çıkar. Bu değer Türkçe ders kitaplarında sadece 3 yerde tespit edilmiştir. Kitapta tespit edilen bu koda ilişkin örnek aşağıda verilmiştir.

“Çelik çomağın en sevdiğim yönü başarıyı yalnızca rastlantıya bırakmamasıdır, ustalık da ister. Tek başına oynanmaz, alıştırmalar bir yana arkadaş arkadaşta tadı çıkar. Oyuncunun yönelme duygusunu ölçülü kılar, bakışını keskinleştirir, ayağına tezlik kazandırır çelik çomak. Bir güzelliği de her şeyi anlamaya bağlamasıdır: ilk elin kimde olduğu, oyunun nerde, ne zaman biteceği uzlaşım ile belirtilir. Söz verme öğrenilir bu oyunda, sonuç ne olursa olsun sözünde durmaya alışır insan.” (s.92, TK 7)

2.6. Dürüstlük

Her durumda doğruyu söyleme, aldatmama olarak karşımıza çıkar. Bu değer Türkçe ders kitaplarında 6 yerde tespit edilmiştir. Bu koda ilişkin örnek aşağıda verilmiştir

“Öyle bir yaşta idim ve öyle bir mizaçta idim ve çocukluğumda o kadar az oyun oynamıştım ve aldatmasını o kadar az öğrenmiştim ki yalan, bana suçların en ağırlığı gibi geliyordu ve bir yalan söylendiği zaman insanların değil eşyanın bile buna nasıl tahammül ettiğine şaşıyordum. Yalana her şey isyan etmelidir. Eşya bile. Damlardan kiremitler uçmalıdır, ağaçlar köklerinden sökülüp havada bir saniye içinde toz duman olmalıdır, camlar kırılmalıdır hatta yıldızlar düşüp gökyüzünde bin parçaya ayrılmalıdır filan...”(s. 79, TK 8)

2.7. Dostluk

Arkadaşlarla ve diğer insanlarla iyi ilişkiler kurma olarak karşımıza çıkar. Bu değer Türkçe ders kitaplarında 12 yerde tespit edilmiştir. Kitaplarda tespit edilen bu koda ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir.

“İnsan ne kadar çekingen, başkalarıyla münasebette bulunmaktan ne derece hoşlanmaz bir adam olursa olsun sohbetinden, misafirliğinden hazze-deceği bir iki dostu veya yakını vardır. Böyle yakın ahbabların, birbirlerini candan seven insanların dostlukları gibi misafirlikleri de tatlı olur. Çünkü birbirine ağırlık vermezler.”(S. 41, TK 8)

*“Ben giderim adım kalır,
Dostlar beni hatırlasın.
Düğün olur bayram gelir,
Dostlar beni hatırlasın.”(s. 75, TK 7)*

2.8. İyilik

Birine yardımcı olma, karşılık beklemeden özveride bulunma olarak karşımıza çıkar. Bu değer Türkçe ders kitaplarında 8 yerde tespit edilmiştir. Bu koda ilişkin örnek aşağıda verilmiştir

“Vay kerata! Demek baaannesine gelmiş ha! Nasıl? Daha önce size mi gelmiş? Almayın diye mi? Allah Allah! Bak sen şuna! Aman müdür bey! Biz hemen geliyoruz. Bu kadar zor olacağını bilseydim gerçekten getirmezdim. Çok teşekkür ederim müdür bey, sağ olun.”(s. 24, TK 7)

2.9. İleri Görüşlülük

Olayların nereye evrileceğini, sonuçlarının neler olacağını önceden bilme, Atatürk'ü örnek verme olarak karşımıza çıkar. Bu değer Türkçe ders kitaplarında 13 yerde tespit edilmiştir. Kitapta tespit edilen bu koda ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir.

“Ben sana gelme demedim mi? Boğulacaktın.” dedi biri. “Ya, evet boğulacaktım.” dedi güçlkle.(s. 53, TK 7)

“İlk önce, Boğaz'ın en dar yeri olan Anadolu Hisarı'nın karşısına, ikinci bir hisar yaptırmaya karar verdi. Bununla, hem bir taraftan öte tarafa geçişler emniyete alınacak hem de Karadeniz'den Bizans'a gelecek yardımlar önlenecekti.”(s. 86, TK 6)

2.10. Doğa Sevgisi

Doğa bilinci, doğayı sevme, doğayı koruma ve doğayı gelecek nesillere kirlenmeden ulaştırabilme olarak karşımıza çıkar. Bu değer Türkçe ders kitaplarında 21 yerde tespit edilmiştir. Kitapta tespit edilen bu koda ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir.

“Bu seslerin, bu gürültülerin, gümbürtülerin, uğultuların, kükremelerin yanı sıra, doğanın daha yumuşak, daha uyumlu sesleri de var, kuşksuz: Yağmur şakırtısı -“muttarit darbeler”- incecik bir derenin usul şırıltısı, ifil ifil esen yelin belli belirsiz hışırtısı, kumsal yalayan küçücük dingin dalgacıkların fışkırtısı. Bu sesleri de duyarız doğal olarak, pek üstünde durmasak, can kulağıyla dinlemesek de ulaşırlar bize...”(s. 111, TK 7)

*“Bağrımı açıp ılgıt ılgıt
Esen serin rüzgârlarına
İlk önce kıyılarından
Denizi seyretmişim.
İssiz çorak ovalarında
Günlerce yolculuk etmişim.” (s.9, TK 8)*

2.11. Haksızlığa Karşı Çıkmak

Yapılan bir yanlışa karşı direnmek, engel olmaya çalışmak olarak karşımıza çıkar. Bu değer Türkçe ders kitaplarında 4 yerde tespit edilmiştir. Kitapta tespit edilen bu koda ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir

“Görür müsün neler oldu? Kalkarak Han Bayındır yerinden doğrulmuş, bir yere ak otağ, bir yere kızıl otağ, bir yere kara otağ diktirmiş. (...) Ben varınca gelerek karşıladılar, kara otağa kondurdular. Kara keçeyi altıma döse-

diler, kara koyun yahnisinden önüme getirdiler. Oğlu kızı olmayanı Tanrıteala lanetlemiştir, biz de lanetleriz, belli bil, dediler. Senden midir, benden midir, Tanrıteala bize bir yetmen oğul vermez nedendir, dedi, söyledi.”(s. 34, TK 8)

“Önce toprağı kirlettik; Ne geçtiyse elimize attık üzerine Kıydık canım ağaçlarına, çiçeklerine, Çöpten görünmez oldu baharın güzel yüzü, Topraktan özür dileriz.”(s. 105, TK 6)

2.12. Özgürlük

Tabiattaki her varlığın, bağımsız ve kendi çevresinde yaşayabilmesi olarak karşımıza çıkar. Bu değer Türkçe ders kitaplarında 4 yerde tespit edilmiştir. Kitapta tespit edilen bu koda ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir

“Bunlarla bir yeşil meydanın kenarına varır, bunları bir ufacık ağacın altına çığırkan kafesiyle bırakırlar, ağacın her dalına ökseleri bağlarlardı. Hür kuşlar, kafesteki çığırkan kuşun feryadına, dostluk, arkadaşlık, yalnızlık sesine doğru bir küme gelirler. Çayırılıkta bir başka ağacın gölgesinde birikmiş çoluklu çocuklu kocaman herifler, bir müddet beklerler. Sonra kuşların üşüş-tüşü ağaca doğru, yavaş yavaş yürürlerdi. Ökselerden kurtulmuş dört beş kuş, bir başka ökseye doğru şimdilik uçup giderken birer damlacık etleriyle birer tabiat harikası olan kuşları toplarlar, (...) hemen yolarlardı” (s.114, TK 7)

“Bütün ümidi doğduğu yere, Edremit’e kavuşmaktı. Otuz yıl boyunca tek bir an bile ümidini yitirmedi. “Öldükten sonra dirileceğime nasıl inanyorsam elli yıllık esirlikten sonra da memleketime kavuflaçağıma öyle inanyorum!” derdi.”(s. 69, TK 6)

2.13. Adalet

Haklının korunması ve haksızlığın cezalandırılması olarak ortaya çıkar. Bu değer Türkçe ders kitaplarında sadece 3 yerde tespit edilmiştir. Bu koda ilişkin örnek aşağıda verilmiştir.

“Bir gram dahi eksik tarttığı izlenmemiştir. Müşterileri içinde pek iyi bildiği -gerçek- fakir fukaranın kese kâğıdına elindeki sevda ile beraber fazladan akıttığı olurdu şekeri, irmiği, karbonatı...”(s. 58, TK 8)

2.14. Yardımlaşma

İnsanların birbirlerine ihtiyaç duyması ve yardımcı olması olarak ortaya çıkar. Bu değer Türkçe ders kitaplarında 5 yerde tespit edilmiştir. Bu koda ilişkin örnek aşağıda verilmiştir.

Bazıları ayaklarına çuval, çaput sarmıştı. Yaralıları yardımla yürüyorlardı.(s.10, TK7)

2.15. Özgüven

Kişinin kendine ilişkin olumlu tutum sergilemesi olarak ortaya çıkar. Bu değer Türkçe ders kitaplarında 3 yerde tespit edilmiştir. Kitapta tespit edilen bu koda ilişkin örnek aşağıda verilmiştir

Marş ilaç gibi geldi. Yürüyüş canlandı, düzene girdi, başlar dikildi, sesler yükseldi.(s. 12, TK 7)

2.16. Misafirperverlik

Misafir ağırlama, misafire güzel davranış sergileme olarak ortaya çıkar. Bu değer Türkçe ders kitaplarında 10 yerde tespit edilmiştir. Kitapta tespit edilen bu koda ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir

“Kadınlar, kızlar, çocuklar, ellerinde testiler, bakraçlar, çanaklarla evlerden çıktılar. Sofralar açıldı. Karpuzlar kesildi.”(s.12,TK 7)

“Han’ım, hey! Bir gün Kam Gan oğlu Han Bayındır yerinden kalkmıştı. Şam işi günlüğünü yeryüzüne diktirmişti. Ala sayvan gökyüzüne ışımsı. Bin yerde ipek halıcığı döşenmişti.Hanlar hamı Han Bayındır, yılda bir kez şölen verip Oğuz beylerini konuklardı. Gene şölen verip attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kestirmişti. Bir yere ak otağ, bir yere kızıl otağ, bir yere kara otağ kurdurmuştu.” (s. 33, TK 8)

SONUÇ VE TARTIŞMA

Ortaokul 6, 7 ve 8. sınıf Türkçe ders kitaplarında değer kavramlarına yer verme durumunun incelemesi sonucu bulunan değerler *ulusal değerler* ve *evrensel değerler* olmak üzere iki ayrı tema ve yirmi iki alt değer olarak kodlanmıştır. İlk temayı *ulusal değerler* oluşturmuştur. Ulusal değerler teması; “vatan millet sevgisi”, “bayrak sevgisi”, “kültürel miraslar”, “Atatürk sevgisi”, “atalara saygı”, “bayramların önemi” olmak üzere altı kod olarak bulgulanmıştır. İkinci tema *evrensel değerler*; “sorumluluk”, “çalışkanlık”, “hoşgörü”, “merhamet”, “tutarlılık”, “dürüstlük”, “dostluk”, “iyilik”, “ileri görüşlülük”, “doğa sevgisi”, “haksızlığa karşı çıkmak”, “özgürlük”, “adalet”, “yardımlaşma”, “özgüven” ve “misafirperverlik” olmak üzere on altı bulgu olarak kodlanmıştır.

Değerlerin Türkçe ders kitaplarında kodlanma sayıları dikkate alındığında *ulusal değerler* temasında Atatürk sevgisi (26), vatan millet sevgisi (18), kültürel miraslar (9), atalara saygı (7), bayrak sevgisi (6) ve bayramların önemi (1) adlı değerlerin sadece bir yerde tespit edilerek kodlandığı görülmektedir.

Evrensel değerler temasında; doğa sevgisi (21), çalışkanlık (16), ileri görüşlülük (13), dostluk (12), sorumluluk (10), misafirperverlik (10), iyilik (8), hoşgörü (7), merhamet (7), dürüstlük (6), yardımlaşma (5), haksızlığa karşı çıkma (4), özgürlük (4), adalet (3), özgüven (3), tutarlılık (3) adlı değerlerin üç yerde tespit edilerek kodlandığı görülmektedir.

Değerlerin kodlanma sayıları dikkate alındığında Türkçe ders kitaplarında en fazla tespit edilerek kodlanan ilk üç değerlerin sırasıyla; Atatürk sevgisi (26), doğa sevgisi (21) ve vatan millet sevgisi (18) olduğu görülmektedir. Türkçe ders kitaplarında en az tespit edilen değerlerin; adalet (3), özgüven (3), tutarlılık (3) ve bayramların önemi (1) olduğu görülmektedir. Demokrasi değerinin hiç olmadığı tespit edilmiştir. Demokrasi en genel tanımıyla halkın kendi kendini yönetmesi, yönetimin halk tarafından desteklenmesidir. Demokrasi, günümüz dünyasında değişik uluslar tarafından çok farklı şekillerde uygulansa da kendi içinde adalet, kardeşlik, hoşgörü, katılım gibi değerleri barındırması açısından evrenselidir (Somoncu, 2010).

Türkçe dersi kitaplarına ilişkin değer incelemesi çalışmalarında (Belet ve Deveci; 2008; Doğan ve Gülüşen, 2011) araştırma bulgularına benzer değer kavramları ortaya çıkmıştır. Doğan ve Gülüşen (2011) 6, 7 ve 8. sınıflarda yer alan toplam 76 metinde en fazla yer alan değerler olarak, “ulusal değerler” (30) ve “sorumluluk” (24) değeri ile kitaplarda en az yer alan “hayvan sevgisi” (3) ve “misafirperverlik” (3) değerlerinin olduğunu bulmuşlardır. Türkçe dersinde etkili bir değer eğitimi gerçekleştirmek için değerlerin metinlere daha dengeli dağıtılması gerektiği ve bu değerlerin etkinliklerle düzenlenmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

Gözütok (2010) 1998, 2005-2009 İlköğretim Hayat Bilgisi Ders Programlarını Ulusal Değerler Kazandırma niteliği açısından karşılaştırdığı çalışmasında, sayısal ve niteliksel derinlik bakımından 2005-2009 programının çok zayıf kaldığı sonucuna ulaşmıştır. 2005-2009 programında yer alan ifadeler incelendiğinde her birinin anlaşılmasının zor ve yetersiz olduğunu belirtmiştir. Buna ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir.

- “Milli ve dini bayramlarda sevgisini açığa vurma.”

Çocuğun kime/neye karşı sevgisini açığa vurması bekleniyor? Bayramları sevdiğini mi, ailesini sevdiğini mi açığa vuracak? Açığa vurmak ne demektir ve nasıl gözlenir, ölçülür, değerlendirilir?

- “Yaşadığı yerleşim birimini ve vatanını sevme”

• “Ülkesini sevme” Çocuğun vatani ve ülkesi birbirinden farklı yerler midir ki iki ayrı maddede sıralanmıştır? gibi eleştiriler getirmiştir.

En son ilkokul, ortaokul ve lise düzeyinde geliştirilen Türkçe, Matematik, Hayat Bilgisi, Görsel Sanatlar vb. tüm derslerin öğretim programlarında (2018), değerlerimiz ayrı bir bölüm olarak ele alınarak, belli kök değerler tüm derslerde ortak değer olarak alınmıştır. Öğretim programlarında yer alan “kök değerler” şunlardır: adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik, yardımseverlik. Bu değerler, öğrenme öğretme sürecinde hem kendi başlarına, hem ilişkili olduğu alt değerlerle ve hem de öteki kök değerlerle birlikte ele alınması önerilmiştir. Bu durum Milli Eğitim Bakanlığının eğitim sistemimizde “değerler eğitimi” konusunun önemle üzerinde durduğunu ve bu konunun ön plana çıktığını göstermektedir. MEB Türkçe dersi öğretim programında (2018) değerlerimizin öğretim programlarında önemi şöyle vurgulanmıştır.

Değerlerimiz öğretim programlarının perspektifini oluşturan ilkeler toplamıdır. Kökleri geleneklerimiz ve dünümüz içinde, gövdesi ve dalları bu köklerden beslenerek bugünüme ve yarınlarımıza uzanmaktadır. Temel insani özelliklerimizi oluşturan değerlerimiz, hayatımızın rutin akışında ve karşılaştığımız sorunlarla başa çıkmada eyleme geçmemizi sağlayan kudretin ve gücün kaynağıdır. <http://mufredat.meb.gov.tr>

Araştırma sonucunda; Türkçe ders kitaplarında tespit edilen değerler dikkate alındığında Türkçe ders aracı olan metinlerde genel olarak değerlerin yeterli oranda bulunmadığı söylenebilir. Temalara ayrılan metinlerin tema başlıkları ile değerlerin içerikleri, değerlerin o temadaki oranını da artırıp azaltmaktadır. Örnek olarak; evrensel değerler temasındaki “doğa

sevgisi” değeri, kitaplarda yirmi bir yerde tespit edilip kodlanmıştır. Bu kodlamanın on altı tanesi doğa ve evren temalarının içerisindeki metinlerde bulgulanmıştır. Ulusal değerlerden “Atatürk sevgisi”, Türkçe kitaplarında yirmi altı yerde tespit edilerek kodlanmıştır. Bu kodlamaların yirmi ikisi Türkçe ders kitaplarının Atatürk teması başlığındaki metinlerde gerçekleşmiştir.

Değerlerden “doğa sevgisine” yeterince yer verilmesi öğrencilerde doğa sevgisi, doğayı koruma ve gelecek kuşaklara aktarma bilinci kazandırma açısından oldukça önemlidir ve olumlu bulunmuştur. Ülkemizin kurucusu, gençlerin yol göstericisi büyük devlet adamı Mustafa Kemal Atatürk’ün gençlere tanıtılması ve sevdirmesi başta eğitim kurumlarının görevidir. “Atatürk sevgisi” değerinin metinlerde çokca tespit edilmesi ders kitaplarının olumlu özelliklerindedir. Bilim ve teknolojinin hızlı gelişmesi ve bütün dünyaya yayılması küreselleşmeyi kaçınılmaz hale getirmiştir. Ülkelerin kendilerini küreselleşmenin olumsuz etkilerinden koruması zorlaşmıştır. Eğitimle ilgili çalışmaların referans çevresi hangi küreselleşme sürecini yaşarsak yaşayalım devletin temel nitelikleri ve Atatürk İlke ve İnkılâpları olması gereği bu gün için de açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır (Erdoğan, 2008; Akt., Gözütok, 2010).

Ulusal değerlerden “bayramların önemi” adlı değer Türkçe 6. sınıf ders kitabında sadece bir yerde, “Gelir Nevruz Bayramı” adlı metinde tespit edilmiştir. Bayramlarımız hem milli hem de dini kimliğimizin oluşmasında temel taşlardır. Bu değere sadece bir yerde yer verilmesiyle ders kitaplarının öğrencilerin bu alanla ilgili farkındalık ve duyarlılıklarının gelişimine katkı sunmasının beklenemeyeceği söylenebilir.

Benzer şekilde evrensel değerlerden “adalet” değeri Türkçe ders kitaplarındaki metinlerde sadece üç yerde tespit edilmiştir. M. Kemal Atatürk’ün de dediği gibi “Adalet mülkün temelidir”. Bir devletin geleceği olan, o devletin teminatı olan öğrencilerin en başta adalet kavramını içselleştirip yaşam felsefesine dönüştürmeleri gerekmektedir. Oysa bu değer sadece üç yerde tespit edilmiştir, bu oldukça az ve yetersizdir. Adalet Aristoteles’in üzerinde önemle durduğu erdemlerin başında gelmektedir. Aristoteles “Ethik’te politikanın sıkı bir bağlılığı içinde bu erdemi özel bir özenle inceler. Adalet insanın başkalarıyla olan ilişkilerinde ortaya çıkması bakımından bütün etik erdemler arasında en üstün olanıdır” (Akarsu, 1965, Akt., Somoncu, 2010). Her toplumun arzuladığı bir yaşam biçimi olarak adalet evrensel değerlerin başında gelir.

Türkçe ders kitaplarındaki metinlerde “barış” ve “demokrasi” kavramlarını kapsayan bir değer tespit edilememiştir. Güzel bir dünyanın inşası barış değerinin kazandırılmasıyla mümkündür. Barış ve demokrasi değerlerinin Türkçe ders kitaplarındaki metinlerde tespit edilememiş olması ciddi bir eksikliklerdir. Türk toplumunun yapısını ve ülkenin eğitim sisteminin yetiştirmek istediği insan tipine ait beklentileri yansıtmamaktadır

Pehlivan, Aydın ve İnnalı (2017) KKTC’de Türkçe ders kitaplarının, Schwartz ile Kuşdil ve Kağıtçıbaşı tarafından ifade edilen değer tiplerine

bağlı kalınarak bu değerlerin metinlerde yer alma durumları incelemiştir. Araştırma sonucunda; değer kategorileri altında en fazla evrenselcilik değerinin kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Bunu sırasıyla güvenlik, başarı, gelenekselcilik, özyönelim, uyuma, güç, uyarılım ve hazcılık değerleri izlemiştir. Kıbrıs Türk toplumunun hedeflediği insan tiplerinde “Özgürlük, barış, sosyal adalet ve hukukun üstünlüğüne inanan, Atatürkçü, barışçı, yenilikçi, çağdaş, laik, düşünce ve devrimlerini benimseyen, Kıbrıs’ı yurt olarak bilen ve insan haklarına saygılı, doğayı ve çevresini koruyan vb” (KKTC Milli Eğitim Bakanlığı, 2005) özelliklerden bahsedilmektedir. Bu olgu yeni hazırlanan temel eğitim programlarında da gözetilmiş, programlar bir yandan evrensel, öte yandan Kıbrıs ve Türk kültürüne ait değerleri merkeze alan bir zemin üzerine kurulmuştur (Akt., Pehlivan, Aydın ve İnnalı 2017).

Somoncu (2010), “ilköğretim türkçe ders kitabındaki edebî metinlerin içerdiği evrensel değerlere ve metin seçimine ilişkin bazı tespitler” adlı çalışmasında 7. sınıf Türkçe ders kitabındaki edebî metinleri, evrensel değerler açısından yeterli düzeyde bulurken, metin seçiminde çok daha iyi bir taramayla öğrencilere, değerleri öğreten değil, içselleştirmelerine yardımcı olan, üslup açısından, edebî açıdan daha iyi, daha sanatsal metinler seçilmesi gerektiğini önermiştir.

Anadili ders kitapları bir toplumun bakış açısı ve kültürünün yansımasının bir örneğidir. Anadili ders kitaplarına bakarak o toplumun içinde yaşadığı değerleri ve kültürü, kısacası yaşamı görmek mümkündür (Pehlivan, 2003; Akt., Pehlivan, Aydın & İnnalı, 2017). Ders kitaplarındaki etkinlikler, alıştırmaların konusu özellikle de metinler o toplumdaki ayrı düşünülemez. Türkçe ders kitaplarındaki metinlerde değerlerin bulunma durumu yeterli değildir, bu değerlerin daha sistemli bir biçimde temalar içerisine dağılması ve bu yolla değerlerin daha iyi kavratılacağı öngörülmektedir.

Metinler içerisinde değerlerin var olması da değer eğitimi için yeterli değildir. Türkçe ders kitapları dikkate alınacak olursa değer eğitiminin daha iyi yapılabilmesi bu yolla değer öğretimi ve içselleştirilmesi için kitaplarda şu özelliklere dikkat edilirse daha faydalı olacağı düşünülmektedir.

- Metin seçimleri bir değer şablonuna göre olmalıdır. Bu yolla metinlerde hangi değere ne kadar yerde yer verildiği bilimsel normlar ortaya konarak yapılabilecektir.
- Metinlerin dışında etkinlikler yoluyla değer kazanımları pekiştirilmelidir.
- Değerlerin öğretiminde yaşamla ilişkilendirme bir zorunluluktur.
- Kitaplara alınacak metin seçimlerinde değer eğitimi uzmanlarında görüşlerinden faydalanılmalıdır.
- Özellikle metinlerde çok az yer bulan veya hiç bulunmayan; “demokrasi”, “özgürlük”, “barış”, “adalet” gibi değerlere daha çok yer verilmelidir.

KAYNAKÇA

- AYDIN, M.Z. ve AKYOL GÜRLER, Ş. (2014). *Okulda Değerler Eğitimi Yöntemler- Etkinlikler- Kaynaklar*, Ankara: Nobel Akademik Yayınları.
- BELET, D. ve DEVECİ H. (2008). "Türkçe Ders Kitaplarının Değerler Bakımından İncelenmesi", Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, VII. Ulusal Sınıf Öğretmenliği Eğitimi Sempozyumu.
- DEMİR, Ö. ve ACAR, M. (1992). *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, İstanbul: Ağaç Yayınları.
- DEMİREL, A. ve ÖZBAY, V. (2016). *Ortaokul 8. Sınıf Türkçe Ders Kitabı*. Ankara: Dikey Yayıncılık.
- DILMAÇ, B. (2012). *İnsanca Değerler Eğitimi*, Ankara: Pegem Akademi.
- DOĞAN, B. ve GÜLÜŞEN, A. (2011). "Türkçe Ders Kitaplarındaki (6-8) Metinlerin Değerler Bakımından İncelenmesi", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2.
- ERDAL, N. (2016). *Ortaokul 6. Sınıf Türkçe Ders Kitabı*, Ankara: Dörtel Yayıncılık.
- GÖZÜTOK, D. (2010). Milli Eğitim, Çocuklara Ulusal Değerleri Kazandırmaktan Neden Vazgeçiyor? *Elementary Education Online*, 9(2), 601-629. <http://ilkogretim-online.org.tr>
- KESKİN, Y. (2016). "Değer Sınıflaması Üzerine Aksiyonel Bir Deneme", *Turkish Studies*, 11(3), 1485-1510.
- MEB Türkçe Dersi (1-8. Sınıflar) Öğretim Programı (2015). Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı. <http://web.deu.edu.tr>
- T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Türkçe Dersi Öğretim Programı (İlkokul ve Ortaokul 1,2,3,4,5,6,7 ve 8. Sınıflar) (2018). Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı. <http://mufredat.meb.gov.tr/>
- MEB (2007). Ders kitapları ile eğitim araçlarının incelenmesi ve değerlendirilmesine ilişkin yönerge. *Tebliğler Dergisi*, Haziran 2007/2597
- SARBAY, A. (2016). *Ortaokul 7. Sınıf Türkçe Ders Kitabı*. İstanbul: Meram Yayıncılık.
- YILDIRIM, A. ve ŞİMŞEK, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- SOMONCU, S. (2010). "İlköğretim Türkçe Ders Kitabındaki Edebî Metinlerin İçerdiği Evrensel Değerlere ve Metin Seçimine İlişkin Bazı Tespitler", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 24: 193-219.
- Millî Eğitim Bakanlığı Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliği (2012). Resmi gazete: 28409.<http://mevzuat.basbakanlik.gov.tr>
- Millî Eğitim Bakanlığı Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliği (2009). Resmi gazete:27449.<http://mevzuat.meb.gov.tr>
- PEHLİVAN, A., AYDIN, İ. S., İNNALI, Ö. H. (2017). "KKTC'de Okutulan Türkçe Ders Kitaplarının Değerler Eğitimi Üzerinden İncelenmesi", *Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 164-180.

Ortaokul 6, 7 ve 8. Sınıf Türkçe Ders Kitaplarındaki Metinlerin Değer Eğitimi

- PİLAV, S., ERDOĞAN, Ş. (2016). "Ortaokul Türkçe Ders Kitaplarındaki Bilgilendirici Metinlerin Değer İletimi Açısından İncelenmesi", *Millî Eğitim*, 210, 351-371.
- ULUSOY, K., DİLMAÇ, B. (2014). *Değerler Eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi.

POPÜLER KÜLTÜRÜN EKONOMİK BİR OLGUSU: FAL

Gülşah HALICI*

Z

Varoluşundan beri yaşamını sürdürme ve anlamlandırma doğasına sahip olan insanoğlu, hem kendi iç dünyasında hem de sosyal ilişkilerinde güvende olma, mutlu olma arzusuyla birçok ritüel yapılandırmış ve bu ritüelleri kullanmıştır. Bu ritüellerinden biri de ilkel, antik toplumsal yaşamdan günümüze kadar etkisini ve varlığını sürdüren faldır. Fal, Eski Yunan, Roma, Babil, Mısır, Sümer ve şamanist Türk kültüründe bireyin çeşitli ihtiyaçları karşılamak için ortaya çıkmıştır. Fal, İslamiyet sonrası Türk kültüründe yeni kisvelere bürünerek yaşamaya devam etmiş ve daha sonra Osmanlı Sarayına girmiştir. Bu bağlamdan hareketle falcılık meslek haline gelmiştir. Fal, günümüzde de gerek sosyal yaşamda gerekse sanal ortamda varlığını ve etkinliğini devam ettiren bir olgudur. Falın popülerleştirilmesi, geniş çevrelere yayılması daha çok tüketilmesini ve ekonomik katma değer üretimini sağlamıştır. Kültürel rnlerin ekonomik katma değer yaratarak varlıklarını sürdürmeleri gerçeği, falı da ekonomik bir ürün olarak, anlık ve moda halinde tüketilen, alınıp satılan ve pazarlanan bir popüler kültür ürünü haline dönüştürmüştür. İnsanların merak duyguları ve belirsizlikten kurtulma istekleri fal ve falcıların toplumsal yaşamda itibar kazanmasını sağlamıştır. Dünden bugüne çeşitli kisvelere bürünerek bireylerin büyük bir kısmının zihninde yer bulup yaşayarak günümüze gelen fal geleneği, halk yaşayışının, düşüncesinin dile yansıması sonucunda edebiyatımızda da yer almıştır. Çalışmada fal; "Fal Kavramı, Fal eşitleri ve Falcılar", "Eski Uygarlıklarda Fal", "İslamiyet ncesi Türk Kültüründe Fal", "İslam Dini'nde ve Türk İslam Geleneğinde Fal", "Sosyal Yaşamda Fal", "Popüler Kültürde Fal ve Ekonomik Boyutları" başlıkları altında incelenmiştir. Bu araştırmada falın, ilkel, antik ve uygar toplumlarda varlığını sürdürme serüveni ortaya koyularak, günümüzde popüler kültürün ve sanal ortamın kültürel ekonomik bir olgusu olarak, ekonomik katma değer üretimi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Fal, Falcılık, Sanal Ortam, Popüler Kültür, Kültür Ekonomisi.

ABSTRACT

Human, with a nature and desire to survive and to make his life meaningful from the very first day of his existence up to now, has created and used a myriad of rituals to keep his happiness and security both

---

* Dr. ğr. yesi, Bozok Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yozgat, ORCID: 0000-0003-0315-0488, gulsah.yuksel@bozok.edu.tr

in his inner world and social environment. One of these rituals is fortune-telling, maintaining its effect from the ancient times to date. Fortune-telling, from Ancient Greek to Rome, from Babylon to Ancient Egypt, and Sumer, from post-Islamic Turkish societies to the Ottoman Empire and to modern societies, has widely been used. Even today, people believe in fortune-telling for various purposes both in their social and virtual environments. Thus, due to its large popularity, it was quite normal that fortune-telling has become an economic activity and a profession in most societies, leading to the production of economic values. In today's world, most cultural assets and values tend to survive by getting involved in economic activities and creating economic values, and fortune-telling is no different. Thus, it is now an economic good ready to consume, buy and sell. Curiosity feelings of the human beings and their wish for escaping from the indefiniteness caused fortune-telling and fortunetellers to be strong in the social life. Tradition of fortune-telling grew in social life by invading the minds of most of the human beings as it wrapped various garbs from yesterday to today. As a result of folk life and reflection of thoughts to language, today fortune-telling takes place in our art. In this study, fortune-telling is examined under these topics: "Fortune-telling concept, fortune-telling kinds and fortunetellers", "Fortune-telling in old civilizations", "Fortune-telling in Turkish culture before Islamism", "Fortune-telling in Islam and Turkish Islam Traditions", "Fortune-telling in social life", "Fortune-telling in popular culture and its economical dimension". This study deals with the long history of fortune-telling from the ancient times with a focus on its economic value in social and cultural spheres in modern societies.

Keywords: Fortune telling, Virtual Environment, Popular Culture, Cultural Economy.

Bireyin en belirgin özelliklerinden biri "sosyal varlık" olmasıdır. Birey toplum içinde yaşar, toplumun yazılı (kanun) ve sözlü (gelenek, görenek vs) kurallarından etkilenir ve kendi kişilik tarzı ile de toplumu etkiler. Toplumda geçerli olan kural ve değerlere uyum göstererek, sosyal ilişkilerini düzene koyarak sosyalleşir (Güney 2000: 69; Kağıtçıbaşı 2000: 67). Uyma davranışı ile bireyler, toplumsal yaşamı ve başkalarının davranışlarını önceden tahmin edebilirler ve kendi davranışlarını ona göre ayarlayabilirler. Bu bireylerin güven duyguları ve huzurları için çok önemli bir sosyal ve duygusal ihtiyaçtır. Çünkü birey, yalnızlığa ve belirsizliğe karşı çok hassastır.

Birey yaşam koşullarına uyum sağlama, sorunlarla başa çıkma ve gereksinimlerini karşılayabilme için belirsizlikten ve geleceğe ilişkin kaygılardan kendini korumak ister. İnsanların geleceğe ilişkin belirsizlikten kurtulma istekleri, onları çeşitli arayışlar ve davranışlarda bulunmaya yönlendirmiştir. Bu arayış sonucunda ortaya çıkan olgulardan biri de falcılık olmuş, ortaya çıktığı ilk günden beri insanlığı meşgul etmiştir.

Belirsizlikten kurtulmak, geleceğini sürekli olarak merak eden insanlar, bunları tek başlarına bilemedikleri ya da çaresiz olduklarını düşündükleri için geleceği bilebildiklerine inandıkları falcılara başvurmuşlardır

(Scognamillo ve Arslan 1999: 17). İnsanoğlu tarih boyunca gerek kendisiyle, gerekse çevresiyle ilgili bilinmezleri anlayıp keşfetmeye, geleceği hakkında bilgi sahibi olmaya ve böylece kendi kaderine hükmetmeye çalışmıştır. Bilinmeyene ulaşmak için, merak edilene bir ışık, bir işaret bulmaya gayret göstermiş fal ve büyü gibi uğraşlar toplumlarında yer edinmişlerdir. İnsanların bu duygularını karşılamak üzere bu işleri meslek edinen falcı, büyücü, sihirbaz, kâhin, bakıcı gibi kişiler ortaya çıkmıştır (Gündüz 1998:125). İnsanların merak duyguları ve belirsizlikten kurtulma istekleri fal ve falcıların toplumsal yaşamda itibar kazanmasını sağlamıştır.

İlkel toplumlardan günümüz modern toplumlarına kadar insanlar, doğaüstü inanışlara hiç olmadığı kadar ilgi duymuş ve onun gizeminden etkilenmişlerdir (Nar 2014:508). Çeşitli ilkel toplumlarda olduğu gibi günümüzdeki pek çok çağdaş toplumlarda da falcılar, büyük önem ve değere sahiptirler. “Fala inanma, falsız da kalma” bakış açısı ile hareket eden insanlar, falı ve fal baktırmayı yaşam tarzı haline getirmişlerdir. Bilişim teknolojilerindeki gelişim, sosyal ağların yaygınlaşması ve toplumsal yaşamın her alanında olduğu gibi fal ve falcılığı da etkilemiştir. Günümüzde insanlar sanal ortamda günlük burç yorumlarını takip etmekte ve birçok fal çeşidine baktırabilmektedirler. Ayrıca iskambil, el falı, tarot ve yıldız falları hakkında birçok kitap bulunmakta, insanlar bu sayede falcılara ve fal evlerine gitmeden kendi fallarına bakabilmektedirler.

Geçmişten günümüze çeşitli kisvelere bürünerek en sade insandan en kültürlü insana kadar pek çok kişinin zihinlerini meşgul edip, yaşaya gelen fal geleneği, halk yaşayışının ve düşüncesinin dile yansımaları sonunda tabii olarak edebiyatımızda da ele alınmıştır. “Fal, anonim halk edebiyatının en yaygın örneklerinden olan manilerde, divan edebiyatında ve son devir edebiyatında da tema olarak işlenmiştir” (Duvarcı 1993:2-3). Fal, İslamiyet sonrası Türk kültüründe yeni kisvelere bürünerek yaşamaya devam etmiş ve daha sonra Osmanlı Sarayına girmiştir. Bu bağlamdan hareketle falcılık meslek haline gelmiştir. Fal, günümüzde de gerek sosyal yaşamda gerekse sanal ortamda varlığını ve etkinliğini devam ettiren bir olgudur. Falın popülerleştirilmesi, geniş çevrelere yayılması daha çok tüketilmesini ve ekonomik katma değer üretimini sağlamıştır. Kültürel ürünlerin ekonomik katma değer yaratarak varlıklarını sürdürmeleri gerçeği, falı da ekonomik bir ürün olarak, anlık ve moda halinde tüketilen, alınıp satılan ve pazarlanan bir popüler kültür ürünü haline dönüştürmüştür. Bu araştırmanın amacı falın; ilkel, antik ve uygar toplumlarda varlığını sürdürme serüvenini ortaya koymak, günümüzde popüler kültürün ve sanal ortamın kültürel ekonomik bir olgusu olarak incelemek, ekonomik katma değer üretimi üzerinde durmaktır. Çalışmanın amacında bahsedilen serüven şu başlıklarda incelenmiş ve son olarak falın ekonomik katma değer üretimi üzerinde durulmuştur: “Fal Kavramı, Fal Çeşitleri ve Falcılar”, “Eski Uygarlıklarda Fal”, “İslamiyet Öncesi Türk Kültüründe Fal”, “İslam Dininde ve Türk İslam Geleneğinde Fal”, “Sosyal Yaşamda Fal”, “Popüler Kültürde Fal ve Ekonomik Boyutları”.

1. Fal Kavramı, Fal Çeşitleri ve Falcılar

“Fal” kelimesi Arapça bir kelime olup, gelecekteki olaylara “işaret” anlamında ve “tyr” kelimesinin eş anlamlısı olarak kullanılmıştır (Türk Ansiklopedisi 1968: 90). Türkçede “fal”, eski Türkçede “ırk”, İngilizcede “mancy”, Fransızca “mancie” olarak kullanılmaktadır (Aydın 1995: 135). “Fal, gelecek hakkında bilgi sahibi olabilmek için çeşitli yollara başvurma, baht, uğur ve talihi anlamak için birtakım yollara başvurarak (atılan boncuk ve baklaya, tesadüfen açılan bir kitabın sayfasına, koyunun kürek kemiğine, kahve fincanına vb. şeylere bakarak) anlam çıkarma işidir” (Şamil İslam Ansiklopedisi 1990:143).

“Fal, özellikle kişinin geleceği, kaderi ve talihi hakkında birtakım bilgiler elde edebilmek, ipuçları yakalayabilmek amacıyla çeşitli metotlar kullanılarak yapılan bir kehanet türü olarak tanımlanmaktadır” (Gündüz 1998: 125). “Fal; gelecekte haber verme, kaybolanı bulma, vb. amaçla nesnelere bakıp anlam çıkarma” (Korkmaz 2003: 67), “çeşitli şeylere bakarak gelecekte olacaklar hakkında anlamlar çıkarma, gaipten haber verme” (Boyras 2006: 84) olarak tanımlanmaktadır.

Fala bakma konusunda her milletin ya da farklı coğrafyaların farklı şekilleri ve usulleri olduğu söylenebilir. Scognamillo ve Arslan “Doğu ve Batı Kaynaklarına Göre Fal” isimli kitaplarında (ağaç, at, ateş, bakla, balık, balta, bağırsak, bina, buğday, çakıl, defne, karaciğer, karga, keçi, kemik, kristal, kuş, lamba, mum, ok, omuz, rüzgâr, saç, sayı, soğan, su, tarot, tuz, un, yaparak, yüz, yüzük ve zar) kırk beş farklı fal çeşidi tanıtmaktadırlar (Scognamillo ve Arslan 1999: 29-51). Dülger’de (2006: 48-49) yaptığı bir çalışmada (aşık kemiği, billur, fizyonomi, göz, grafoloji, kitap, duman, el, harf, hava, horoz, yi king, insan bağırsağı, iskambil, kafatası, kahve, kap, kaplumbağa, köpük, kulak, kum, kumalak, kura, kürek, mani, papatya, sakız, tespih, tükürük ve yıldız) otuz fal çeşidini tespit etmiştir. Bu eserlerdeki fal çeşitlerinin yanında literatüre kazandırılmayan ya da diğer kaynaklarda bulunup da araştırmacıların ulaşamadığı fal çeşitleri vardır.

Falcılık en eski insan topluluklarından günümüze kadar gelen, bazen profesyonel bazen de amatör olarak yapılan bir iştir. Eski Yunandaki Delp-hili, Donanalı, Apollo rahipleri, şamanlar ve münecimler falcıların bilinen ilk atalarıdır. Profesyonel falcılar, insanların zayıflıklarını sezebilen, karakter tahlillerinden anlayan, telkin gücü yüksek, işlek zekâlı, dilbaz, sezgilerini ve hileli üsluplarını birbirine karıştırarak karşılıklarının isteklerini karşılayabilen kimselerdir (Duvarcı 1993: 16-17).

Falcı, insanın içinde bulunduğu duruma bir çare bulamasa da verdiği umutlar, insanları mutlu eder. Aslında çoğu falcının söyledikleri artık klişeleşmiş sözlerdir. Her falda mutlaka bir yol ya da üç vakte kadar gelecek gibi bir bildirim vardır. Falcılar için önemli olan, fala baktıran insanlar için bir çare bulmak değil, onları söyledikleri ile ikna etmektir (Sognamillo ve Arslan 1999: 19). Çeşitli ilkel toplumlarda olduğu gibi günümüzdeki pek çok çağdaş toplumlarda da falcılık önemsenmekte ve değer görmektedir.

2. Eski Uygarlıklarda Fal

İnsan doğasında var olan belirsizliğe karşı tahammülsüzlük ve geleceği tahmin etme isteği, fal ve falcılığın insanlık tarihi kadar eski olduğunu, evrensel bir nitelik taşıdığını, çeşitli biçim, metot ve amaçlarla kullanıldığını göstermektedir.

“Fal ve falcılığın en eski kaynağının muhtemelen Mezopotamya olduğu, milattan en az 4000 yıl önce Çin, Mısır, Babil, Eski Yunan Medeniyetlerinde uygulandığı bilinmektedir” (Türk Ansiklopedisi 1986: 135). “Falın antik çağda Mısır’da, Babil’de, Çin’de, Kalde’de el falı ve astroloji gibi metotlarla kullanıldığını gösteren çeşitli belgeler mevcuttur. Bu belgeler falcılığın, hem dini hem de hekimliğin bir bölümünü tamamlama amacıyla rahipler tarafından yapıldığını göstermektedir” (Türk Ansiklopedisi 1986: 90). Ayrıca Kitap-ı Mukaddes’in eski Ahid bölümü, Yakup, Yusuf, Firavun’un rüyaları gibi gelecekte haber veren rüyaları, yeni Ahid bölümü de magusların ve Platus’un eşinin rüyalarını anlatmaktadır (Kitap-ı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit’ten aktaran Duvarcı 1993: 4).

Eski Roma’da Collegium Augunium adında ve Roma imparatoru tarafından atanan kâhinler kurulu, Augurium düşüncesi adı verilen ve gizli tutulan geleceği bilme ilmi ile uğraşır (Hançerlioğlu 1975: 81). Eski Çinlilerin toplumsal hayatında fal önemli bir yere ve uzun bir geçmişe sahiptir. M.Ö. yaklaşık 1765-1123 yıllarından yani Şang hanedanlığı zamanından itibaren Çinliler devlet işlerinde karar vermek için faldan yararlanmışlardır. Koyun, öküz kemikleri, kaplumbağa kabukları ile tabiat ruhlarına ve atalara danışma şekilleri ile fala bakmışlardır. Özellikle kürek kemiği falı çok önemli bir yere sahiptir (Dülger 2006: 62). Hititler, toplumsal yaşayışlarında fala yer veren önemli bir toplumdur. Kendilerinin bin tanrılı olduklarını kabul eden Hititler, kaderlerini bu tanrıların yönettiğine inanırlardı. Tanrıların isteklerini öğrenmek ve kendi isteklerine cevap alabilmek için fala başvurmuşlardır. Eski Yunan toplumunda fal dinî yönden büyük önem taşımakta idi. Rahiplerin yanında gelecekte haber vermekten ziyade gelecek ile ilgili öğütlerde bulunma ve tanrıların isteklerini öğrenme özellikleri bulunan “mantis” adını taşıyan kâhinler vardı. Mantisler tanrıların isteklerini öğrenebilmek için kuşların uçuş tarzını incelerlerdi (Duvarcı 1987: 8). Mezopotamyalılara göre yıldızların insan hayatında oldukça önemli yeri vardır. Onlar yıldızları göğün yazıları olarak kabul ettikleri ve insanların kaderlerinin gökyüzünde yazılı olduklarına inandıkları için yıldızları yorumlama tekniğini geliştirmişlerdir. Bugünkü astrolojide burçlara başvurma yönteminin M.Ö. 7. yüzyılda ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bir insanın doğumu esnasında yıldızlarının durumundan hareket ederek onun geleceğinin bilinebileceğine inanılırdı (Dülger 2006: 61).

3. İslamiyet Öncesi Türk Kültüründe Fal

Dünyadaki diğer milletlerin yaşantısında olduğu gibi İslamiyet öncesi Türklerin yaşantısında da fala bir hayli itibar edilmiştir. Türk toplumları da karşılaştıkları sorunları çözmeye ya da geleceğe ilişkin bir kestirimde bulunma

amacıyla falcılardan yardım istemişlerdir. Fal eski Türkçede ırk kelimesi ile ifade edilmiştir. Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lûgati't-Türk'te ırk kelimesini "falcılık, kâhinlik, bir kimsenin gönlündekini bilmek, yürektekini dışarı çıkarmak" olarak açıklamıştır. B. Atalay, Türkiye'nin birçok yerinde ırk kelimesinin kader, talih, fal anlamında kullanıldığını belirtir. Irk bakmak cümlesinin açıklamasını yaparken, Batı Anadolu'da özellikle Kütahya'da bu tabirin fala bakmak olduğunu ifade eder (Atalay 1992: 41). İslamiyet'ten önceki Türklerde, sihir yapmak anlamında kullanılan "arbamak" kelimesi, Moğollarda "arbahu" şeklinde görülmektedir. Anadolu'da ise bu kelime "arpa" olarak ele alınmıştır (Ögel 1995: 158).

Türk toplumlarında falın çok eski dönemlerden beri kullanılması ve fala önem vermeleri, fal kitaplarının yazılmasını sağlamıştır. İslamiyet öncesi Türklere ait Berlin Turfan yazmaları arasında T.11,y.36 işaretini taşıyan fal kitabı da bunlardan biridir (Akt. Duvarcı 1993: 8). Eski Türklerin yazdığı bir diğer kitap da, tahminen 930 yılında Göktürk harfleriyle kaleme alınmış "Irk Bitig" dir (Tekin 2004: 30).

İslamiyet'ten önceki Türkler fal bakarken çeşitli malzemeler kullanmışlardır. Bunlar; koç, keçi, at, sığır ve geyiklerin kürek kemiği, aşık kemiği, koyun tezeği, fasulye, nohut gibi "kumalak" adı verilen taneler, ateş, yıldızlar, ok ve yay, köpük, kaşık, eldivendir (Duvarcı 1993: 7). Şamanların fal bakarken kullandıkları nesnelere göre çeşitli isimler alırlar. Bu isimler; "yağrımcı" (hayvan kürek kemiğini kullananlar), "kumalakçı" (koyun tezeğini kullananlar), "ırımçı" (çeşitli şeyler kullananlar) denir (İnan 2000: 151-152). Şamanlar, ateşteki közlerin duruşu, yanarken odunların çıkardığı ıslık sesi ve ateşe atılan yağ ile fal bakarak, gelecek hakkında bilgi edinme yoluna gitmişlerdir (İnan 2000: 158-159). Ayrıca şamanlar tarafından yıldız falının da kullanıldığı, yıldız ilmine önem verdikleri, astronomi hakkında bilgi sahibi oldukları ve ayın ve güneşin tutulacağını önceden haber vermektedirler (Roux 2002: 96'dan akt. Dülger 2006: 66).

4. İslam Dini'nde ve Türk İslam Geleneğinde Fal

İslam'da, etnolojik bir terim olarak özellikle gayb, gelecek ve insan karakteri hakkında bilgi verme amacı taşıyan bütün esrarengiz faaliyetleri ifade eden fal kelimesiyle "fal tutmak" anlamına gelmekle birlikte, umumiyetle gelecek ile ilgili iyimser beklentileri dile getiren tefe'ül kavramı, cahiliye dönemi Araplarında da görülmektedir. Yine Arapçada "uğursuzluk" manasına gelen tıyere ile "herhangi bir nesne veya olayı uğursuz sayarak, ondan gelecekte birtakım olumsuz durumların doğacağına hükmetme anlamını taşıyan teşe'ümün" de tefe'ülün karşıt anlamı olarak kullanılmış olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır (İslam Ansiklopedisi 1988: 138). İslamiyet'in ilk dönemlerinde sadece hayra yorulan işaretler dizisi olarak da algılanan veya öyle olması telkin edilen falın, sonraki dönemlerde hem iyi hem de kötü geleceğin tahminine doğru kaymış olduğu da açıkça gözlenebilmektedir (İslam Ansiklopedisi 1988: 449).

Cahiliye devrinin hurafelerine ve batıl inanışlarının hepsine birden savaşı açmış bulunan İslam dini, fal olgusunun olumsuz çağrışımlarını yasaklarken, bir kelimeyi, bir davranışı hayra yormaya izin vermiştir (Duvarcı 1993: 9). Kur'an-ı Kerim'de Maide suresi 90. Ayette; ey iman edenler! "Şarap içmek, kumar oynamak, ibadet için dikilen putlar, fal okları hep şeytanın işi pisliklerdir, bunlardan sakının ki kurtuluşa eresiniz" der. Ayrıca burçlara yönelik yaşamı düzenlemek, davranışta bulunmakta İslam dinince yasaklanmıştır (Kutluer 1992: 423).

Türk toplumlarının İslam dinini kabulünden sonrada Şamanizm inancı ve kültürü, Türk kültürü üzerinde tesir etmeye devam etmiştir. Bu bağlamda fal ve falcılık Türk İslam kültürü içinde değişikliklere uğrayarak, İslami bir kisveye bürünerek devam etmiştir. Osmanlılar Dönemine bakıldığında ise hem halk hem de Padişah, şehzade, bilginler gibi üst sınıfta falla ilgilenmişlerdir. Eski Türklerde her kabileden bir büyücü, bir Şaman bulunduğu gibi, Osmanlı devletinde de hemen hemen her padişahın yanında devlet memuru olarak yıldızlardan hükümler çıkardığına inanılan bir müneccimbaşısının bulunduğu bildirilmektedir. Bunlar ilmiye sınıfı tarafından sevilmeyen ve kralların yanında hazır bulunan kişilerdir (Ersoylu 1997: 201). Zamanla müneccimlik müessesesi ortadan kalkmış, halk arasında "yıldızname" adlı kitaplara bakarak, geleceği söyleyen kimseler ortaya çıkmıştır. Falın yaygınlaşmasının bir sonucu olarak nasıl fal bakılacağını öğreten, bu iş için kullanılacak metinlerin de içinde yer aldığı fal kitapları, "falnameler" yazılmıştır. Ayrıca Padişahlardan da Fatih adına düzenlenen iki tane falname bahsedilmektedir. Biri Farsça Cam-ı Suhan-gu'dur, diğeri ise Türkçe yazılmıştır (Ertaylan 1951: 31). Bunun yanında Şehzade Cem Sultan'a da "Fal-ı Reyhan-ı Cem Sultan" adlı bir falnamenin yazıldığı bilinmektedir (Duvarcı 1987: 26).

5. Sosyal Yaşamda Fal

Türkiye'de fal, köklerini İslamiyet öncesi Türk kültüründen ve geleneklerinden alan, halk arasında eskiden beri yaygın olarak inanılan, paylaşılan ve uygulanan bir batıl inanç pratiği olarak önemli bir yere sahiptir (Örnek 1977: 126). Türk toplumunda fal, kimine göre günah ve hurafe, kimine göre ise sosyal ve kültürel yaşamın yön verdiği bir davranış şekli olarak görülmektedir. Genel kanaat falın, inanç biçimine bağlı olarak toplum tarafından dışlandığı, buna karşın ister psikolojik terapi istersek de vakit geçirme ya da toplanma aracı olarak kabul edelim giderek toplumsal yaşamda kabul gören bir ekinlik alanı olduğudur (Nar 2014: 522-523). Türk insanı "Fala inanma, falsız da kalma" türü bir inanışla, (fali İslam dinin yasakladığı için, inanmıyorum ama iş olsun diye bir baktırayım) eş, dost ortamlarında hoşça vakit geçirmek için bakılan keyif fallarından papatya falına, sokaklarda beliren çingenelerin baktığı fallardan, gökyüzünde bir yıldız olduğu ve bu yıldızla kendi arasında yazgısal bir bağ olduğu inancından hareketle yıldız kaymasının kendi için iyi veya kötü talihe işaret ettiğine inanılması gibi pratiklere fal ve falcıya yönelik tutuma sahiptir (Erginer 2003: 101). Fal, halkın âdetle-

rinin, inanış ve düşünce biçimlerinin, birikimlerinin, tecrübelerinin, ihtiyaçlarının bir ürünü ve korkularının, meraklarının, yaşam kültürünün bir yansımasıdır, dolayısıyla halkın kendisinin bir anlatısıdır. Halk inançlarından ve geleneklerinden köklerini alan fal tüm bu özellikleriyle halk kültürünün bir parçası ve halk biliminin bir ilgi alanıdır (Çobanoğlu 2003: 11).

Falın birey hayatında bu kadar etkiye sahip ve yaygın olması, falın daha çok “gelecek merakı” ve “bilinmeyene olan merak” gibi insanın merak duygusuna hitap ediyor olmasından kaynaklı bir durum olmasındandır (Güngör 2005: 177). Büyü ve fal yaşamak ve yaşarken arzu edilen şeyleri gerçekleştirmek ya da bir kötülüğü, belayı önlemek fonksiyonları ile Anadolu insanının vazgeçilmezleri arasındadır. Büyü ve fal hep gerekli olarak görülmüştür. Anadolu insanı daha çok şu durumlarda büyüye ve fala başvurur:

- a. Yıkım getirici bir olayın doğmasını önlemek ya da başa gelen yıkıcı olayları ortadan kaldırmak,
- b. Doğumların kolay olmasını sağlamak,
- c. Birtakım kötülüklerden, çarpılmalardan, gizli saldırılardan korunmak,
- d. Gizlilikleri bilmek, geleceği öğrenmek,
- e. Defineleri bulmak,
- f. Hastalıkları gidermek (Eyuboğlu 1987: 12).

Yukarıdaki maddelerde de görüldüğü gibi arzu edilene ulaşmak ve geleceğin belirsizliğinden kurtulmak ve dinin yasaklarından da kurtularak yeni bir bakış açısı ile fal geçmişte olduğu gibi günümüzde de toplumumuzda yaşatılmakta ve kullanılmaktadır.

6. Popüler Kültürde Fal ve Ekonomik Boyutları

İnsanoğlunun gelecek kaygısı ve bu kaygının kaynağı olan merak ögesi, insan hayatının ayrılmaz bir parçasıdır. İlk uygarlıklarda ve daha sonraki dönemlerde insanların geleceğe ilişkin merakları ve inançları bağlamında fala ve falcılara başvurdukları bilinmektedir. Günümüzde bilim ve teknolojiye hızlı gelişim sonucu, insanın muhakeme gücü ve pek çok bilinmezlerin biliniyor olması, fal ve falcılığı ortadan kaldırmamıştır. İnsanoğlu fal ve falcılığı başka kisveler altında yaşatmaya devam etmiştir.

Fal baktırma nedenleri arasında; bireyin içinde bulunduğu çaresizlik, sevgisizlik, kıskançlık, endişe, korku, merak gibi psikolojik durumu, hastalık, ekonomik sıkıntı gibi faktörler ve bu şartlara bağlı olan geleceği bilme arzusu başta gelmektedir (Duvarcı 1993: 15). Bu bağlamda bireyin fal baktırması, insan doğasında var olan bir olgu ve ilk çağlardan günümüze kadar gelen bir kişilik özelliği olduğunu söyleyebiliriz.

İnsanların fal ve falcıdan beklentileri, neden fal baktırdıkları vb. konularında literatürde çeşitli araştırmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalara göre, bireylerin fal baktırma nedenlerin; merak, eğlence veya vakit doldurmak, olumlu şeyler duymak ve sorunlara çare bulmak üzerinde yoğunlaştığını göstermektedir. Yapılan bir çalışmada, fala baktırmaya gidenlerin yaşlarının 18-60 yaş grubu arasında dağılım gösterdiği, fala baktıran kesimin daha

çok geleceğe tahmin etme, sorunlarına çare bulma ve psikolojik olarak rahatlatma amacı taşıdığı sonucuna ulaşılmıştır (Güngör 2005: 186-191).

Popüler kültürde de falın etkileri merak edilmiş ve incelemiştir. Bu araştırmalara göre, insanları fala yönlendiren etkenler geleceği bilme arzusu, merak, çaresizlik ve günlük yaşamın sıkıntılarında bunalma olarak sıralanmıştır. Fala yönelen insanların farklı özelliklere sahip insanlar olduğu belirlenmiştir. Ayrıca kendisini burcuyla özdeşleştiren, yaşam tecrübeleri ve gündelik yaşamdaki rollerini buna göre ayarlayan bireylerin, genel olarak fala yöneldiği de bu araştırmada ulaşılan sonuçlar arasındadır (Düztepe 2005:163).

Fal ve kişilik arasındaki ilişkiler merak edilmiş ve bu amaçla çalışmalar yapılmıştır. Şahin'in (2009: 48), kişilik bozuklukları kapsamında yaptığı bir çalışmada, şizotipal kişilik bozukluğu olan kişilerin; telepati, altıncı his, büyü, nazar gibi birçok batıl inanca sahip olduklarını; fallara, burçlara inandıklarını, yaşamlarını bunlara göre yönlendirdiklerini ifade etmektedir. Ayrıca şizotipallerin zeki ve becerikli olanlarının genellikle, medyumluk, tarotçuluk, falcılık dernekleri gibi işlerle uğraşırken; entelektüel kapasitesi sınırlı olanları ise genellikle bunların peşinde dolaştıklarını ifade etmektedir.

Teknoloji ve bilim çağında falın sosyal yaşamın bir parçası olması dikkat çekici bir durumdur. İnsanoğlunun bilişsel boyutunun yanında duygusal, sosyal ve tinsel boyutlarının olması, bu özelliklerin sosyal ve gündelik yaşamda çok etkili olması, günümüzde de falın bir ihtiyaç olarak varlığını sürdürmesinde etkili bir nedendir. Bireyin çeşitli duygusal ve sosyal problemlerinden kurtulmak için bilişsel olarak inanmadığı halde fala ihtiyaç duyması ve falcıdan bir şeyleri umması, çağımız insanının ruhsal ve duygusal durumunu sorgulamayı anlamlı hale getirmektedir.

Kültürlerin ayakta kalabilmeleri, öncelikle kültürel belleklerin oluşturulmasına ve daha sonra da bu bellekten hareketle yaratılan ve gösterilen çağdaş yorumların zenginliğine ve etkinliğine bağlıdır (Özdemir 2012: 121). Bilişim teknolojilerindeki gelişim, sosyal ağların yaygınlaşması falın günümüzdeki kullanım biçimini etkilemiştir. Özellikle bilgisayar ortamında, cep telefonlarıyla fal bakılması, falın popülerleştirilmesi, kitleselleştirilmesi ve magazinleştirilmesi sağlamış ve geniş çevrelere yayılarak daha çok tüketilmesi ve satmasını sağlamıştır (Erdoğan 2001: 32).

Fal elektronik ortamlar ile hızlı ve kolay erişilebilen ve tüketilebilen, formüllere ve basılı bilgilere dayalı rutin ve standart bir pratik haline gelmiştir. Böylece, fal giderek gündelik hayatın doğal bir parçası olarak konumlanmakta, değişik görünüşleriyle magazinleşerek eğlencelik ve seyirlik hale gelmekte, sosyal bir aktivite ya da bir boş zaman aktivitesi olarak tüketilmekte, keyif ve zevk vererek bireyi günlük sorunlarından uzaklaştıran bir olgu olmaktadır (Güngör 2005: 180).

Fal ve falcılık, elektronik ve sanal ortamlarda popülerleşerek pazarlanan, anlık tüketilen bir ürün olarak sunulmaktadır. Fal bakmanın sanal ortamda da yaygınlaştığı günümüzde, Posta Gazetesinin 03.08.2011 tarihli sayısında çıkan bir haberin bu konuya iyi bir örnek teşkil ettiği düşünül-

mehtedir. Haber internet üzerinden fal bakan bir kişiyle yapılan röportaja yöneliktir. Röportaj yapılan kişi çalışma usulünü şöyle aktarıyor: “Sistem çok pratik. Evde, ofiste, kafe’de kahvesini içen ve fal kapatan dostlar, fincan resimlerini siteye yükleyip bize gönderiyorlar. Sembolik bir ücret ödedikten sonra kahveleri online olarak yorumlayıp e-mail olarak gönderiyoruz. Bu kahve yorumları ile topluma güzel mesajlar vermeyi, olumlu ve pozitif enerjimizi karşı tarafa iletmeyi amaçlıyoruz. (www.binnazabla.com). Buradan da görüldüğü gibi gelişen teknolojiye paralel olarak falcılık artık sanal ortamlarda da kolaylıkla yapılabilir.

Geleneksel ve folklorik unsurlar taşıyan, köklerini halk kültüründen alan fal pratiği giderek bu özelliklerini kaybetmekte, anlık ve moda halinde tüketilen, alınıp satılan ve pazarlanan bir popüler kültür ürünü haline dönüşmektedir. Fal pratiği kitlesel ilgiyi ve tüketimi yaratabildiği ve sağlayabildiği ölçüde hem daha “popüler” hem de daha “ticari” bir görünüm kazanmıştır. Evler fal-kafelere, fal-bilim merkezlerine; bireysel fallar kitlesel fallara; falcı komşular, cinci-hocalar tarot uzmanlarına, gelecek danışmanlarına; sözlü bakılan keyif falları bilgisayar çıktı elektronik, otomatik yazılı fallara; fal bir promosyon bir hizmet bir uzmanlık dalı olarak daha ticari ve sistematik, daha kurumsal ve sektörel bir bütünün parçasına dönüşmektedir (Güngör 2005: 180).

Çeşitli kurumlar tarafından (Örn: Sertifikapress) açılan mesleki sertifika programlarına falcılık sertifikası da dâhil edilmiş ve falcılık bu anlamda mesleki bir boyut da kazanmıştır. Bunun yanında günümüzde falcılık mesleğinin devlet katında da kabul gördüğü ve İş-Kur web sitesinde yayınlanan meslek gruplarında “falcılık ve astrolojuluk”, “sokak satıcılığı” gibi tanımlamaların yer aldığı görülmektedir (www.radikal.com.tr). Yine İş-Kur’un web sitesi incelendiğinde özel istihdam bürosu açarak faaliyet göstermek için başvuru yapabilecek meslek gruplarının içinde falcı ve astrologların da bulunduğu göze çarpmaktadır (www.statik.iskur.com). Ayrıca, fal-kafeler; fal-bilim, fal-bakım, fal-danışma merkezleri gibi “uzman” isimler altında fala bakılan mekanların açılarak falın kitlelerin ayağına bir “hizmet” olarak götürülmesi; falın, kitlelere, içilen kahvenin yanında bir “promosyon” olarak sunulması; fala bakma işinin artık “kadrolu” ya da kendilerini “gelecek danışmanları”, “psikolojik danışman” ya da “tarot uzmanı” olarak adlandıran ve kartvizitlerle çalışan kişilerce icra edilen bir “uzmanlık alanı”na ve “meslek” haline dönüşmesi; piyasada, yan ürünler ve uzman yayınlarla desteklenmesi fal pratiğinin toplumumuzda aldığı yeni görünüm olarak falın değişen anlamına işaret etmektedir (Erdoğan 1999: 33).

Günümüzde fal baktırmanın kentlerde ne kadar ilgi gördüğü açılan “fal kafe”lerin sayısından da anlaşılmaktadır. Hürriyet Gazetesinin 22.12.2009 tarihinde yayınladığı bir haberde bu konuya değinilmiştir. Habere göre başkentte “kahve sizden fal bizden” sloganıyla işletme açılan “fal kafelerin” sayısı son bir yılda 110’dan 170’e çıkarken, Ankara Kahveciler Odası Başkanı İsa Güven, bu isimle açılan yerlerin çoğunun ruhsatı olmadığını savundu. Yine aynı gazetenin 21.07.2005 tarihinde yayınladığı bir haberde fal

kafeler hakkında şunlar ifade edilmektedir: “Fal-kafe çılgınlığı hızla yayılıyor. Bu tür mekânların sayısı, sadece İstanbul’da bile 230’u buldu. Yine bu şehirde bir yıl içinde parayla fal baktıranların sayısı 20 bin civarında...” Fal kafelerde bakılan falların halka yansıyan bir diğer boyutu da maddi olandır. İnternet üzerinden çoğunlukla ücretsiz olarak fal baktırabilmek mümkün iken fal kafelerde belirli bir ücret talep edilmektedir. İnternette 10–50 TL arasında fal baktırmak mümkün iken (<http://www.binnazabla.com>), fal kafelerde de ücretler verilen hizmete göre değişmektedir. Habervitrini.com adlı internet haber sitesinin haberine göre: “İstanbul’da kaç tane fal-kafe olduğu net olarak bilinmiyor. Kahve+fal fiyatları, kafeden kafeye değişiyor. 6 liradan başlıyor, 15 lira’ya kadar çıkıyor. ‘Fal-kafe’ tabiri, resmi bir sıfat olmadığından ve belediyeden kafe açmak için bu şekilde izin alınmadığından, toplam fal-kafe sayısı da bilinmiyor. Ama her kafe sahibi diğer mekânlardan haberdar. Bu yüzden kaba bir hesapla Taksim’de 150, Kadıköy’de 50, Nişantaşı’nda 20, Ortaköy’de 2, Maltepe’de ve Bahçelievler’de 5’er fal-kafe olduğu iddia ediliyor.” Bu haberlerden yola çıkarak fal bakmanın ve baktırmanın geleneksel kalıplarından uzaklaşarak günümüzde maddi kaygularla yapılmaya başlandığı ifade edilebilir. Eskiden insanların ev ortamında arkadaş arasında yaptıkları bu faaliyet günümüzde bu iş için açılan özel mekânlarda ve belirli ücretler karşılığında gerçekleşmektedir. Bu duruma kentlerdeki bireyler arası ilişkiler ve sosyal yaşam biçiminin neden olduğu söylenebilir.

Günümüzde falın nasıl yorumlandığına ilişkin metodolojik açıdan bilgi veren kitaplar da bulunmaktadır. Bu kitaplarda özellikle tarot, iskambil, el falı gibi falların önceden bilinen, hazır ve değişmeyen formüllerle, nasıl bakılacağına ilişkin bilgiler verilir, pazarlanmaktadır. Günümüzde fal, ilgi gördüğü ve paylaşıldığı için değil, daha çok sattığı için popülerdir.

SONUÇ

İnsanoğlunun yaşamını sürdürme ve anlamlandırma sürecinde belirsizliklerden kurtulma, gelecekte haber alma, bireysel ve sosyal yaşamını kontrol etme güdüsü ile fala ve falcılara inanmış ve saygı duymuştur. Fal; ilkel, antik ve uygar toplumlar tarafından başvurulan bir pratik olarak evrenselleşmiştir. Falın evrensel bir boyut taşımasının ana nedeni, insanoğlunun sahip olduğu doğası ve yaşam güdüsüdür. İnsanoğlunun doğal olaylara, ekonomik sıkıntılara, hastalıklara, duygusal ve psikolojik (çaresizlik, sevgisizlik, kıskançlık, endişe, korku, merak) sorunlara karşı yetersizliği ve güçsüzlüğü, onu fal gibi çeşitli olgu, ritüel ve pratik arayışına yönlendirmiştir.

Fal pratiğinde, halkın duygu, düşünce, inanç sistemi ve gelenek-görenekleri etkisini göstererek, falın farklı toplumlarda farklı ritüellerle yapılmasını sağlamıştır. Bundan dolayı farklı kültürlerde farklı fal bakma çeşitleri ve fal baktırmanın farklı sebepleri bulunmaktadır. Fal insanoğlunun yaşam serüveninde; gaipten haber alma, geleceği öğrenme, kaybolan eşya ya da nesnelere ulaşma, kötülük ve hastalıklardan korunma, doğacak çocuğunun cinsiyetini ve yazgisını öğrenme gibi bilinmeyen ve belirsiz ya-

şam olaylarını belirleme isteğinden, dost ortamında hoş vakit geçirmeye, sevgiliye duyguları açıklamaya ve sürpriz yapmaya, boş zaman etkinliğine kadar geniş bir yelpazede kullanılmış ve kullanılmaya devam etmektedir.

Falın, ilkel insandan günümüz insanına ulaşma sürecinde etkili olan hep bireyin ihtiyacı olmuştur. Her dönemde bireyin amacına göre fal ve falcılık kisve değıştirerek insan ve toplum hayatında olmuştur. Günümüzde bilişim teknolojilerindeki gelişim, sosyal ağların yaygınlaşması falın günümüzdeki kullanım biçimini etkilemiştir. Özellikle dijital ortamlarda fal bakılması, falın popülerleştirilmesi, kiteselleştirilmesi ve magazinleştirilmesini sağlamıştır. Fal bakmanın ve baktırmanın geleneksel kalıplarından uzaklaşarak günümüzde maddi kaygılarla yapılmaya başlandığı ifade edilebilir. Eskiden insanların ev ortamında arkadaş arasında yaptıkları bu faaliyet günümüzde bu iş için açılan özel mekânlarda ve belirli ücretler karşılığında gerçekleşmektedir. Bu duruma kentlerdeki bireyler arası ilişkiler ve sosyal yaşam biçiminin neden olduğu söylenebilir. Günümüzde falın nasıl yorumlandığına ilişkin metodolojik açıdan bilgi veren kitaplar da bulunmaktadır. Bu kitaplarda özellikle tarot, iskambil, el falı gibi falların önceden bilinen, hazır ve değışmeyen formüllerle, nasıl bakılacağına ilişkin bilgiler verilip, pazarlanmaktadır. Günümüzde fal, ilgi gördüğü ve paylaşıldığı için değıl, daha çok sattığı için popülerdir. Ayrıca içinde yaşadığımız çağda, kültürel ürünlerin ekonomik katma değıer yaratarak varlıklarını sürdürmeleri gerçeğı, falında ekonomik bir ürün olarak, anlık ve moda halinde tüketilen, alınıp satılan ve pazarlanan bir popüler kültür ürünü haline dönüştürmüştür. Kısaca fal ve falcılık günümüzde gerek sanal ortamda gerekse basılı yayınlarla ekonomik katma değıer üreterek, popüler kültür ürünlerinden biri haline gelmiştir.

KAYNAKÇA

- ATALAY Besim (1992). *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYDIN Mehmet (1995). "Fal", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (12), İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- BOYRAZ Şeref (2006). *Fal Kitabı Melhemeler ve Türk Halk Kültürü*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- ÇOBANOĞLU Özkul (2003). *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- DUVARCI Ayşe (1987). Türkiye'de Falcılık Geleneği ile Bu Konuda İki Eser, Falname-i Risale-i li Cafer-i Sadık ve Tefe'ülname, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- DUVARCI Ayşe (1993). *Türkiye'de Falcılık Geleneği ile Bu Konuda İki Eser, Falname-i Risale-i li Cafer-i Sadık ve Tefe'ülname*, Ankara: Ersa Matbaası.
- DÜLGER Elif (2006). "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ndeki Büyü, Sihir ve Falın Halkbilim Açısından Değerlendirilmesi." Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- DÜZTEPE Türkan (2005). "Popüler Kültür Ürünü Olarak Gazetelerin Astroloji Köşelerinin Değerlendirilmesi." Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ERDOĞAN İrfan (1999). Popüler Kültür: Kültür Alanında Egemenlik ve Mücadele. Popüler Kültür ve İktidar. (Der. Nazife Güngör) Ankara: Vadi Yayınları.
- ERDOĞAN İrfan (2001). "Popüler Kültürde Gasp ve Popülerin Gayrimeşruluğu", *Doğu Batı*, (15) 2, 67-96.
- ERGİNER Gürbüz (2003). *Elemterefiş: Anadolu'da Büyü ve İnanışlar*, (Ed. Ekrem Işın). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ERSOYLU Halil (1997). "Fal, Falname ve Bir Çiçek Falı" (Der Aksâm-ı Ezhâr), *Türkiyat Mecmuası*, 20, 195- 254.
- ERTAYLAN İsmail Hikmet (1951). *Falname*, İstanbul: Sucuoğlu Matbaası.
- EYUBOĞLU İsmet Zeki (1987). *Anadolu Büyüleri, Anadolu Mitolojisi İnanç-Söylence Bağlantısı*, İstanbul: Geçit Kitapevi.
- GÜNDÜZ Şinasi (1998). *Din ve İnanç Sözlüğü*, Konya: Vadi Yayınları.
- GÜNEY Salih (2000). *Davranış Bilimleri*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- GÜNGÖR İzgi (2005). *Popüler Kültür Ürünü Olarak Fal*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Habervitrini İnternet Sitesi (21.08.2005). Fal Çılgınlığı! (<http://www.habervitrini.com/haber.asp?id=182271>) (Erişim Tarihi: 25.12.2011).
- HANÇERLİOĞLU Orhan (1994). *İslam İnançları Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hürriyet Gazetesi (21.07.2005). Kafelerde FAL çılgınlığı (<http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=336240>) (Erişim Tarihi: 25.12.2011).

- Hürriyet Gazetesi (22.12.2009). Fal kafelerin çoğunun ruhsatı yok (<http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=13284430>) (Erişim Tarihi: 25.12.2011).
- İNAN Abdülkadir (2000). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İslam Ansiklopedisi (1988), Cilt 12, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- İŞKUR (2011). Özel istihdam büroları (http://statik.iskur.gov.tr/tr/istihdam/ozel_istihdam_burolari_hakkinda_aciklamalar.pdf) (Erişim tarihi: 27.12.2011).
- KAĞITÇIBAŞI Çiğdem (1999). *Yeni İnsan ve İnsanlar*, İstanbul: Evrim Yayınevi.
- KORKMAZ Esat (2003). *Eski Türk İnanışları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.
- KUTLUER İlhan (1992). *İslam Literatüründe Burç. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın ve Matbaacılık.
- NAR Mehmet Şükrü (2014). "Psiko-Antropolojik Bir Olgu Olarak Fal Üzerine Nitel Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54, 1, 507-524.
- ÖGEL Bahaeddin (1995). *Türk Mitolojisi II (Kaynaklar ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖRNEK Sedat Veyis (1977). *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*, Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları.
- ÖZDEMİR Nebi (2012). *Kültür Ekonomisi ve Yönetimi*, Ankara: Hacettepe Yayıncılık.
- Posta Gazetesi (03.07.2011). Online kahve falı bakılır! (http://www.posta.com.tr/pazarpostasi/HaberDetay/Online_kahve_fali_bakilir_hm?ArticleID=78500) (Erişim Tarihi: 25.12.2011).
- Radikal Gazetesi (6.5.2011) Falcılık devlet katında kabul gördü!. ([aspx?aType=Radikal Detay V3&Date=6.5.2011&ArticleID=1048478&CategoryID=80](http://www.radikal.com.tr/icerik/2011/05/06/1048478)) (Erişim Tarihi: 28.12.2011)
- SCOGNOMİLLO Giovanni ve ARSLAN Arif (1999). *Doğu ve Batı Kaynaklarına Göre Fal*, İstanbul: Karizma Yayınları.
- ŞAHİN Doğan (2009), "Kişilik Bozuklukları", *Klinik Gelişim*, (4), 22, 45- 55.
- Şamil İslam Ansiklopedisi (1990). Genel Yönetim ve İlmi Redaksiyon: Ahmet Ağırakça. İstanbul: Şamil Yayınevi.
- TEKİN Talat (2004). *İrk Bitig (Eski Uygurca Fal Kitabı)*, Ankara: Öncü Kitap Yayıncılık.
- Türk Ansiklopedisi (1986). "Fal ve Falcılık". Cilt 16, Ankara: M.E.B Yayınları.

ÇERKES TOPLUMUNDA BİR HAFIZA MEKÂNI OLARAK ZEHES*

Didem ÇATALKILIÇ**
Tuğba ERDEM***

ÖZ

Çerkes toplumunda çok uzun yıllardan beri devam ettirilen geleneklerden biri olan, sohbet ve dans edilen, oyunlar oynanan eğence toplantısı “zehes” aynı zamanda söz konusu toplumun tarihi ve kültürel değerleriyle Şekillenen önemli bir sembol, bir ritüel olarak karşımıza çıkmaktadır. “Zehes” toplantısında ve yönetiminde erkes toplumunun geleneksel kurumlarıyla ve yazısız kurallarıyla belirlenen bir düzen söz konusudur. Gençler bu toplantılarda birbirlerini tanır, bazen evlilikle sonuçlanabilecek “kaşenlik” adı verilen bir arkadaşlık ilişkisi içine girerler. Bu yönüyle “zehes”, kişilerin grup içinden bir evlilik yaparak gelecek kuşaklara kültür aktarımında devamlılığın sağlanmasına temel teşkil eder. Zehes aynı zamanda gençlerin cemiyet ile iliŐkisini devam ettirerek aidiyet duygusunu ve etnik kimlik algısını güçlendiren bir hafıza mekâni olarak işlev görür.

Anahtar Kelimeler: Zehes, Kaşenlik, Ritüel, Hafıza Mekâni, Sembol.

ABSTRACT

The tradition of “zehes,” a kind of party which belongs to people of Circassian origin, has been perpetuated for a long time. It is not only a party in which people socialize, dance, and play games but also is a significant ritual and symbol that is shaped by the history and cultural values and codes of the Circassian. In organization of “zehes” is organized and conducted according to an order and pattern determined by traditional institutions and unwritten rules of these societies. The youth meet and socialize in these parties and start a relationship called “kaşenlik” which may end up with marriage. From this aspect, “zehes” enables endogamic marriages and thus ensures the maintenance of culture and cultural transmission. Also, “zehes” functions as a realms of memory that makes the youth sustain their relationship with the community and strengthens their sense of belonging and ethnic identity.

Keywords: Zehes, Ritual, Realms of Memory, Symbol.

* Bu makale, 115K357 No’lu Tbitak projesi rndr.

** Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi ABD, Bornova-İzmir, ORCID: 0000-0002-2550-3961, didem.catakkilic@hotmail.com.

*** Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi ABD, Bornova-İzmir, ORCID: 0000-0002-9403-7108, tugbakardas@hotmail.com.

İzmir, İstanbul ve Düzce’de gerçekleştirdiğimiz alan çalışmalarından elde edilen verilerle *zehesin*, *kaşenliğin* nasıl tanımlandığı, *zeheslerde* hangi oyunların oynandığı açıklanmaya çalışılmıştır. Çerkes toplumu için eski bir gelenek olan *zehes* toplantılarının kişilerin hafızasında ciddi bir yerinin olduğu ve günümüzde de devam ettiği hakkında gözlem ve görüşme yapılmıştır. Gerçekleştirdiğimiz alan çalışmasında nitel araştırma yöntemi kullanılmış, bununla beraber veri toplama aracı olarak görüşme ve gözlem tercih edilmiştir. Kaynak kişiler ise “Katmanlaşmış Gelişigüzel Örneklem” modeline göre belirlenmiştir.

Ersoy *zehesi* “Çerkes gençlerinin sohbet ettiği, çeşitli oyunlar ve danslarla eğlendiği toplantılar” olarak açıklamaktadır (Ersoy 2006: 110).¹

Çerkes toplumdasesosyalleşme önemli bir olgu olduğu için, genç kuşağın eğitiminde aile içi eğitiminin yanı sıra gelenek ve görenekler çerçevesinde şekillenen toplumsal eğitimin de payı büyüktür. Toplumsal eğitimin bir ayağı da bazı kurallara uymanın gerekli olduğu bu eğlence toplantılarıdır. Toplantılar bu yönüyle Çerkesler için toplumsal belleğin aktarılmasında güçlü bir araç, önemli bir ritüeldir.

Toplumsal bellek aidiyet bilincinin oluşmasını ve ortak tarih ile ortak kültürel değerlerin kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlar. Annales okulu temsilcilerinden Fransız tarihçi Pierre Nora bunu hafıza mekânı kavramıyla açıklar. Nora hafıza mekânını “İnsanların iradesiyle ya da zamanın işleyişle herhangi bir topluluğun ortak hafıza mekânına ait simgesel öge haline getirdiği maddi ya da fikri düzendeki her anlamlı birim” olarak tanımlar. Anma törenleri, bayramlar, anıtlar, müzeler, önemli tarihler, kutsal yerler, dernekler, folklor, ritüeller gibi topluma ait her birim, içinde, söz konusu toplumun tarihi ve kültürel değerleriyle şekillenen sembolik bir anlam barındırır. Toplumsal bellekte bu semboller aracılığıyla geçmiş ile gelecek arasında bağ kurulur. Nora, tarihi her ne kadar yaşanmışlıklar oluşturmuşsa da tarihi ve toplumu şekillendirme görevini ritüel ve sembollere dayanan hafıza mekânlarına verir (Nora 2006: 9, 23, 171).

Ritüel “onu kullananların dikkatini özel bir önem taşıyan düşünce ve duyguyla ilgili şeylere çeken, simgesel nitelik taşıyan türden kurallarca yönetilen etkinlikler”dir (Connerton 1999: 70). Serbes *zehesin* kuralları olduğunu ifade etmektedir: “Çerkeslerde *zehes* de içerisinde kendi kültürel değerleriyle şekillenmiş bir takım kurallar barındırır. Öncelikle bu toplantılara katılabilmesi için bir gencin 15-16 yaşlarına gelmesi gerekmektedir” (Serbes 2012: 172). *Evliler ise bu toplantılara katılmazlar. Bununla birlikte aynı zeheste büyük ve küçük kardeşler bir arada bulunamaz. Bunun nedeni, saygı toplumda çok önemli olduğu için küçük kardeşin büyüğünün yanında rahat hareket edemeyeceği ve toplantıdan zevk almayacağıdır* (Özeker, 30). *Zehesin en önemli kurallarından biri de gençlerin içkili olarak bu toplantılara*

¹ Bu eğlence toplantıları diğer Kafkasya kökenli topluluklarda bazı farklılıklarla beraber mevcuttur: Osetlerde *embird*, Abhazlarda *alaf*, Karaçaylarda ise *nakırda* adlarıyla bilinmektedir (Kılıç, 50; Aşan, Yaş: 23; Özden, 18).

katılmalarının yasak olmasıdır (Matur, 52). Serbes bize *zehes*deki *thamate* ve *pşerah* kavramlarını ve görevlerini şöyle açıklamıştır: “*Zehes, thamate* olarak adlandırılan kişinin başkanlığında belli bir düzende gerçekleştirilir. *Thamate* ileri görüşlü, tok gözlü, ödül ve tehditlerden etkilenmeyen ve en önemlisi liderlik vasıflarını taşıyan, bu özelliklerinden dolayı da toplumda saygın yeri olan kişi anlamına gelmektedir. Farklı isimlerle bilinse de *thamatelik* kurumu hemen hemen bütün Kafkas halklarında vardır ve *thamate*ler toplumsal yaşamın çeşitli alanlarında önderlik görevini üstlenmişlerdir. Önceleri en yaşlı kişi *thamate* olurken zamanla bu durum değişmiştir. Yaşlı olanlar *nahijthamate*(*büyükthamate*) olarak toplumdaki saygınlıklarını korumakla beraber, yaşı küçük olsa da bilgi ve görgüsü nedeniyle toplum tarafından bu göreve layık görülenler de *thamate* olabilmişlerdir. Kişiye verilen *thamate* unvanı yaşam boyu geçerli olmasa da, bu kişiler yine de toplum içerisinde saygınlıklarını devam ettirirler. Her birey, kendisinden daha uygun birinin bulunmadığı ortamlarda *thamatelik* görevini üstlenebilmelidir. Bu nedenle topluluğun her üyesinden kendisini gerektiğinde belirli bir kitleye liderlik edebilecek şekilde eğitmesi beklenir (Serbes 2016: 88-89). *Zehes* toplantılarına başkanlık eden kişinin de toplum tarafından *thamateliğe* atfedilen bu vasıfları taşıması gerekir. *Zehes* toplantılarında *thamateye* yardımcı olan ve etkinlikleri idare eden bir de *pşerah* bulunur (Serbes 2012: 172). *Pşerah, thamate* ile topluluk arasında iletişimi sağlayan, ona yaverlik eden kişidir. *Pşerahthamatenin* yanında oturmaz ama sürekli onunla göz göze gelebileceği mesafede bulunur (Serbes 2016: 92-93). *Zehes* Çerkeslerde toplumsal yaşamın diğer alanlarıyla örtüşen kurallarla yönetilir ve gençlerin toplantısı olmasına rağmen asla düzensizlik söz konusu olmaz. *Thamate* söze başlayana kadar *zeheste* sessizlik hakim olur. *Pşerahzehese* katılanları tek tek tanıştırır. Tanışmadan sonra sözü *thamate* alır ve Çerkes olmayan misafirler varsa öncelikle onlara kuralları anlatır. *Thamate* konuşmasında bütün ilişkilerin dürüstlük, açık sözlülük temelinde kurulması, çevresiyle iyi iletişim kuran saygılı ve hoşgörülü bireyler olunması gerektiği gibi gençleri güzel meziyetlere sahip olmaya yönlendirir. Konuşmasının temeli, Çerkes toplumunun en önemli özelliği olan saygı ve sabrın önemi üzerinedir” (Serbes 2012: 171-173).

*Zehes*lerin belli bir oturma düzeni vardır: Kızlar ve erkekler karışık oturmazlar. *Thamatenin* sağında ve solunda *zehesin* yapıldığı evin halkından olmamak koşuluyla birer yardımcı oturur. Eğer *zehes* düğün, nişan türü bir etkinlik içinde yapılıyorsa *thamatenin* sol tarafına yaş sırasına göre erkekler, sağ tarafına ise yaş sırasına göre kızlar oturur. Kızların *thamatesi* de *zehes thamatesinin* sağ tarafına oturur. Diğer kızlarda yaş sırasına göre diğer kızlar sağ tarafta yer alırlar. Diğer *zehes*lerde ise *thamatenin* sağında ve solunda erkekler oturur (Serbes 2012: 174).²

---

² <http://adigeyiz.blogcu.com/cerkezlerde-toplanti-gelenegi/3036299>, 28.08.2017.

*Zehes*lerde gençlerin ilgisini çeken en önemli etkinliklerden biri oynanan oyunlardır. Bu oyunlar:

Yüzük Oyunu: Bu oyunda yüzük saklanır. Bir kişi kaldırılır ve yüzüğü bulması istenir.³ İpe bağlı olan yüzük halka şeklinde duran kişilerin avcunda gezer ve ortada duran ebe olan kişi yüzüğün kimin avcunda olduğunu bulmaya çalışır (Serbes 2012: 176; Karayel, 57).

Capşı: Ele vurma oyunudur. Gençler birbirlerini yerlerinden kaldırır ve ele vurma oyunu oynarlar (Özyılmaz, 54).

Aykan: Bu oyun ikişer kişiden oluşan iki takımla oynanır. Kâğıt, taş, makas oyununa benzeyen bu oyunda pşerah kalkar ve birini kaldırır. İki kişi aynı anda elleriyle bir, üç ve beşi gösterir. Üç biri, beş üçü, bir beşi yenmektedir. Kazanan diğerinin avucuna vurur (Serbes 2012: 176; Kıymet, 59).

Eş Seçme Oyunu: Önce bir kız bir erkek eşleşir. Bu oyunda herkese eşinden memnun musun diye sorulur. Memnunum deyip kalkmak istemeyenlerin eline ucu islatılmış havluyla vurulur (Özyılmaz, 54).

Ritüellerin ayırt edici bir özelliği de belli aralıklarla yinelenmesidir (Connerton 1999: 70). Ersoy'a göre "*Zeheste* bu yinelenme gençlerin bir birlerinin evinde sohbet etmek istediklerinde toplanması, köye misafir kız veya erkek geldiğinde ağırlamak amacıyla toplanma, bayramlarda ve düğünlerden sonra toplanma olarak gerçekleştirilir. Bu eğlence bazen de imce amaçlı yapılır. Örneğin, gündüz toplanan mısırların koçanlarını ayırmak, bazı yörelerde ise fındık ayıklamak için genelde akşamları düzenlenmektedir (Ersoy 2006: 110)."

Ritüeller anlık zorlamalarla gerçekleştirilmez, aksine belli duyguları dile getirmek için bilinçli olarak uygulanırlar (Connerton 1999: 71). Ritüellerin bu önemli işlevi, onları toplumsal belleğin aktarımında önemli bir araç haline getirir (Connerton 1999: 84). Aynı zamanda geçmişle ve kültürle bağlantılı ritüeller kişinin etnik kimliğini pekiştirmekle birlikte toplumsal aidiyeti de güçlendirici işlevi yerine getirirler (Ersöz 2007: 25). Farklı köylerden gençlerin sık sık bir araya gelmesi, *zehes*lerin toplumsal aidiyeti güçlendiren önemli bir işlevidir. *Zehes*in diğer önemli bir işlevi de gençlerin görgü ve yeteneklerini geliştirmektir (Serbes 2012: 175). Bu toplantılarda gençler espride, hitabette ve benzeri diğer alanlardaki yeteneklerini sergilerler (Altın vd. 2011: 28).

*Zehes*ler gençlerin birbiriyle tanışıp evlilik yolunda adım atması ve toplumun kültürel devamlılığının sağlanması için temel araçlardan biridir. *Zehes*lerde toplumdaki kadın erkek ilişkisinin yansıması görülür. Çerkes toplumunda kadın erkek ilişkisi geleneklere (*habze*) göre düzenlenmiştir. Beşik kertmesi ve görücü usulü evlilik yaygın değildir (Sever 1999: 64). Çerkes genç kız ve erkekleri serbest hareket ettikleri için eş seçiminde zor duruma düşmezler. Genç kız ve erkekler yaşadıkları bölgedeki köylerin

³ <http://adigeyiz.blogcu.com/cerkezlerde-toplanti-gelenegi/3036299>, 28.08.2017.

gençlerini tanırlar (Zihni 2007: 49). *Zehes* toplantılarında birbirlerini tanıma fırsatı bulurlar.

Çerkes toplumunda gençlerin birbirlerini görmeden evlenmeleri hoş karşılanmaz (Değirmenci 2011: 38). Bir erkeğin karşı cinsten birine ilgisini onu rahatsız edecek şekilde ifade etmesi ayıp sayılır. Çerkes delikanlısı bunu kamusal alan olan *zehes* toplantılarında göstermek durumundadır. Gençler arasındaki bu toplantıda kişinin niyeti bilindiği için sakınma söz konusu olmamaktadır (Değirmenci 2011: 30, 31, 38).

Kaşenlik: Çerkeslerin günümüze kadar sürdürdüğü geleneklerden birisi de *kaşenlik*.⁴ Ersoy'a göre *kaşenlik* "bir çeşit flört, gençlerin evlilik öncesinde birbirini tanımalarına olanak sağlayan arkadaşlıktır" (Ersoy 2006: 51). *Kaşenlikte* de *habzeye* uygunluk ön plandadır (Altın vd. 2011: 28). Çerkes toplumunda akraba ve aynı köyden evlilik olmadığı için; aynı sülaleden ve köyden olan kişiler *kaşen* olamazlar. Fakat son zamanlarda aynı köyden olanların *kaşen* olmaması kuralı yumuşamıştır.⁵ Gençler düğünlerde veya *zehes*lerde bir araya gelip rahat bir şekilde sohbet edip birbirlerini tanırlar (Değirmenci 2011: 38).⁶ Bu toplantılar daha çok köylerde birkaç köyün gençlerinin bir araya gelmesiyle yapılmaktadır. Çerkes gençlerinin her toplantıda farklı *kaşeni* olabildiği için evleninceye kadar pek çok *kaşeni* olabilir. Eski *kaşen*lerle sosyal ilişkiler kesilmez ve kadın ya da erkek eski *kaşen*lerine bu benim eski *kaşenim* diye espri yapabilirler. Bundan dolayı bir kızın veya erkeğin birden fazla *kaşenin* olması yadırganmaz.⁷

Serbes'e göre "*zehes*lerde gerçekleşen güzel söz söyleme ve hitabeti geliştirmeye yönelik karşılıklı söyleşiler "pseluh"⁸ olarak adlandırılmaktadır. Bu esnada gençler karşılıklı espri yaparlar" (Serbes 2012: 176). Genç kız ve erkek sanki evleneceklermiş gibi birbirlerine iltifat ve ilan-ı aşk ederler. Ayrıca Çerkeslerde "pseluhu olmayan kızı *kaşen* yapma" diye bir atasözü mevcuttur (Yılmaz 2016: 23).

Pseluh ile başlayıp daha sonra devam eden *kaşenlik* ikiye ayrılır: Düğünlerde veya *zehes*lerde hoş vakit geçirmek amacıyla yapılan bir ciddiyeti olmayan *kaşenlik*, diğeri ise evliliğe doğru giden ciddi *kaşenlik*dir. *Kaşen* olan gençler bu süreçte arkadaşlık edip birbirlerinin evini arkadaşlarıyla beraber ziyaret edebilirler. Bu ziyaret esnasında ev sahibi anne babalar gençleri yalnız bırakırlar. Böylece gençler birbirlerini tanırlar ve rahat hareket ederler.⁹ *Bu tanıma sürecinde gençler birbirlerini beğenir ve evlilik yoluna girerlerse kız erkeğe evlenmeye razı olduğunu gösteren hediye, nişan sayılan avuj verir. Avuj alan erkek büyüklerini kızı istemeye gönderir* (Özeker 43).

⁴ <http://adigepshasha.blogcu.com/cerkeslerde-kasenlik/3004975>, 28.08.2017.

⁵ <http://adigepshasha.blogcu.com/cerkeslerde-kasenlik/3004975>, 28.08.2017.

⁶ "*Zehes*lerde kişilerin birbirlerine yaptıkları şakalara *samarko* denir" (Tok, 53).

⁷ <http://adigepshasha.blogcu.com/cerkeslerde-kasenlik/3004975>, 20.08.2017.

⁸ Bazen kızlara yapılan bu ziyaretler "ruh araması" olarak adlandırıldı - pseluh (pse "ruh", luh "kimse-nişanlı") (Lomp 2012: 165).

⁹ <http://adigeyiz.blogcu.com/cerkezlerde-toplanti-gelenegi/3036299>, 28.08.2017.

Ayrıca bu hediyeleşme esnasında genç kız ve erkeğin yanında arkadaşlarından ya da akrabalarından birileri olmak zorundadır. Evlenmek amacıyla *kaşen* olan ve bunu akit altına alan genç kız ve erkek yalnız başlarına değil toplum içinde bir araya gelirler. Evlenmeye karar veren gençlerin ailelerine *kaşen* olduklarını söylemeleri ve ailelerini tanıştırmaları ayıp olarak karşılanır. Bu durumdan sadece anneye bahsedilir.¹⁰

Ancak *zehes* toplantılarının gençlerde, bir başka *zeheste* kendime daha uygun biriyle tanışır mıyım düşüncesiyle evlilik yaşımı geciktirdiği de bilinen bir gerçektir (Turan, 61; Özeker, 43).

Ritüellerin bir diğer özelliği, bilerek ve isteyerek belli biçimlere sokuldukları için kendiliklerinden çeşitlenmelere uğramazlar ya da ancak dar sınırlar içinde kalan değişikliklere açıktırlar (Connerton 1999: 71). İzmir, İstanbul ve Düzce'de gerçekleştirdiğimiz alan çalışmalarında *zehes*lerde aynı kuralların ve düzenin işlediğini gördük. Ancak son zamanlarda, özellikle büyük şehirlerde *zehes*lerin yapıldığı mekanların değiştiği, daha önce gençlerden birinin evinde yapılan toplantıların günümüzde derneklerde, kafeterya gibi halka açık alanlarda da yapıldığı görülmektedir (Özeker, 30).

Göç yaşamış diğer topluluklarda olduğu gibi Çerkesler de, anavatanlarından uzakta yaşadıkları ve asimilasyona karşı kültürlerini sürdürme çabası verdikleri için, özellikle büyükler tarafından gençlerin kendi toplumundan biriyle evlenmesi uygun kabul edilir. Aksi halde gelecek kuşaklara kültürel aktarımın olmayacağı görüşü hakimdir (Doğru, 63; Ağrı, 78).

Etnik bilginin, oyun iletişimi ve becerilerinin geleneksel yöntemlerle aktarılmasının korunması *zehes* kurumu sayesinde olmuştur (Paştova 2009: 45).

Sonuç olarak Çerkeslerde *zehes* kurumu, bir ritüel olarak genç kuşaklara geleneklerin aktarıldığı, gençlerin kendilerini yetiştirmelerinin sağlandığı, grup içi evliliklere temel oluşturduğu ve gençlerin toplumla ilişkilerini devam ettirerek aidiyet ve kimlik bilincini pekiştirdiği için bir hafıza mekânı olarak işlev görmektedir.

---

¹⁰ <http://adigepshasha.blogcu.com/cerkeslerde-kasenlik/3004975>, 28.08.2017.

KAYNAKÇA

- ALTIN Gülzar - Gümüş Meryem (2011). *Çerkeslerde Kaşenlik Adeti Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme Eskişehir Örnekleme*, Bursa: Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu.
- CONNERTON Paul (1999). *Toplumlar Nasıl Anımsar*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- DEĞİRMENCİ Handan (2011). "Çerkes Toplumunda Evlilik Pratikleri: Uzunyayla Örneği", *Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri*.
- ERSOY Hayri (2006). *Sürgün Sessiz Ölür*, İstanbul: Chiviyazıları.
- ERSÖZ Ferya Çalış (2007). "Sarıkamış Harekatı'nın Toplumsal Bellekteki İzdeşimleri", *Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halk Bilimi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara*.
- LOMP Yu. Yu. (2012). "Osobennosti gruppovogo vzaimodeystviya molodeji v traditsionnoy kulture adıgov", *Vestnik Adıgeyskogo gosudarstvennogo universiteta, Ser.1, Regionovedenie: filozofiya, istoriya, sotsiologiya, yurisprudenitsiya, politologiya, kulturologiya*, Vıp. 1, ss. 162-167.
- NORA Pierre (2006). *Hafıza Mekânları*, Dost Kitabevi, 1. Baskı.
- PAŞTOVA Madina (2009). "İgrovie institutu v folklornoy kulture çerkesov Turtsii: na materiale ekspeditsii 2009 g." *Vestnik Adıgeyskogo gosudarstvennogo universiteta, Seriya: 2, ss. 44-48*.
- SERBES Nahit (2012). *Yaşayan Efsane Xabze*, Phoenix Yayınları.
- SERBES Nahit (2016). *Benim Yolum Xabze Gelenekler Kurallar Davranışlar*, Ankara: Phoenix Yayınları.
- SEVER Metin (1999). *Kafdağı'nın Bu Yüzü Türkiye'deki Kafkas Kökenliler*, İstanbul: Doğan Kitap.
- YILMAZ Kurulay (2016). *Çerkes Atasözleri*, İstanbul: Tunç Yayıncılık.
- ZİHNİ Zekeriya (2007). *Çerkesya'da Terbiye ve Sosyal Yaşayış*, Ankara: KAF-DAV Yayınları, 1. Baskı.

Kaynak Kişiler:

- Ağrı Menşure, Yaş: 78, Meslek: Ev Hanımı, Görüşme Yeri: Ev, Köprübaşı Köyü-Düzce, 23.02.2017.
- Aşan Ahmet Utku, Yaş: 23, Meslek: Öğrenci, Görüşme Yeri: İstanbul Abhaz Kültür Derneği, 09.04.2017.
- Doğru Rezzan, Yaş: 63, Meslek: Ev Hanımı, Görüşme Yeri: Ev, Köprübaşı Köyü-Düzce, 23.02.2017.
- Karayel Erol, Yaş: 57, Meslek: Gazeteci, Görüşme Yeri: Çerkes Dernekleri Federasyonu-İstanbul, 18.04.2017.
- Kılıç Leyla, Yaş: 50, Meslek: İşletmeci, Görüşme Yeri: İstanbul-Fıccın Restaurant, 14.04.2017.
- Kıymet İlhan, Yaş: 59, Meslek: Emekli, Görüşme Yapılan Yer: Düzce Abhaz Kültür Derneği, 16.02.2017.
- Matur Kaya, Yaş: 52, Meslek: Esnaf, Görüşme Yeri: Görüşme Yapılan Kişinin İşyeri, Düzce, 20.02.2017.

Özden Esra, Yaş: 18, Meslek: Öğrenci, Görüşme Yeri: İzmir-Ege Üniversitesi, 12.11.2016.

Özeker Hakan, Yaş: 43, Meslek: Özel Sektör, Arıkbaşı Köyü Kahvesi-Bayındır-İzmir, 14.09.2016.

Özeker Yusuf, Yaş: 30, Meslek: Özel Sektör, Görüşme Yeri: İzmir-Karşıyaka Görüşme Yapılan Kişinin Evi, 15.11.2016.

Özyılmaz Abdülkadir, Yaş: 54, Meslek: Emekli, Görüşme Yeri: Çerkes Etnoğrafya Sergisi-İstanbul, 17.04.2017.

Tok Musa, Yaş: 53, Meslek: Esnaf, Görüşme Yapılan Yer: Görüşme Yapılan Kişinin İşyeri-Düzce, 14.02.2017.

Turan Ahmet, Yaş: 61, Meslek: Emekli, Görüşme Yapılan Yer: Adige (Çerkes) Kültür Evi Derneği, Köprübaşı Köyü-Düzce, 23.02.2017.

İnternet:

<http://adigeyiz.blogcu.com/cerkezlerde-toplanti-gelenegi/3036299>. Erişim Tarihi: 28.08.2017.

<http://adigepshasha.blogcu.com/cerkeslerde-kasenlik/3004975>. Erişim Tarihi: 28.08.2017.

OTTOMAN CHRONICLER MUSTAFA NAIMA'S INDIVIDUAL STYLE IN CORPUS DIMENSION

Oles KULCHYNSKY*

ÖZ

“Tarih-i Naima” adlı Osmanlı düzyazı eseri artık uzun süre içinde üslubunun özellikleri sayesinde edebi eleştiricilerin, tarihçilerin ve dilbilimcilerin ilgilerini geniş bir ölçüde çekmektedir. Kroniğin frekans leksik parametrelerinin diğer Osmanlı metinleriyle korpus yöntemleriyle genel karşılaştırılması, onun Osmanlı Türkçesi düzyazı kanunları ve normuna göre yaratılmış olmasını ispatlamaktadır. Ancak aynı zamanda “Tarih-i Naima” diğer Osmanlı Türkçesi metinleriyle belirsiz, ifadesiz bir şekilde değişiklik göstermektedir. Bu değişiklik ise Mustafa Naima'nın tarihine ünlü Evliya Çelebi'nin ‘Seyahatname’ adlı eserinin aksine Osmanlı Edebiyatında iki yüzyıl boyunca unutulmamış ve yeterince meşhur bile olmaya izin vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Kroniği, Osmanlı Türkçesi Düzyazı, Mustafa Naima, Bireysel Üslup, Korpus Dilbilimi.

ABSTRACT

An Ottoman prose work “Tarih-i Naima” (“Naima’s History”) for a long time has been the subject of special interest for literary critics, historians and linguists due to its stylistic features. The general comparison of the chronicle frequency lexical parameters with other Ottoman prose texts by corpus approach demonstrated that it had been created according to the canons of Ottoman Prose Literature and rules of its language norm. However, at the same time, “Tarih-i Naima” differs from other texts in some obscure, inexpressive form, which let the annalist work stay quite famous in Ottoman Literature for two centuries and not be forgotten as was the chronicle “Seyahatname” of the famous traveler Evliya Chelebi.

Keywords: Ottoman Chronic, Ottoman Prose, Mustafa Naima, Individual Style, Corpus Linguistic.

Corpus approach enables an exact idiolect analysis due to its broad comparison with other texts in synchronistic and diachronic perspective. The comparison is usually based on the data of texts frequency vocabularies and syntax. At the same time, the correlation analysis between frequency vo-

---

* Dr., PhD, V. I. Vernadskyi Tavriya National University, Department of Foreign Languages and Literatures, Kyiv, Ukrain, ORCID: 0000-0003-4761-3843, kulchynsky@gmail.com

cabularies rank parameters can be used for the sample validation while compiling electronic documents collection (Prohorov 2003). Such collection (corpus) in total of 21 Ottoman prose texts was created for our research on idiostyle of the 18th century Turkish chronicle "Tarih-i Naima" ("Naima's History"), or in the full name: "The Garden of Husayn in the Summary of the Chronicles of East and West" (Ravdatü 'l-Ḥüseyn fi ḥulâsat-i aḥbâri 'l-ḥâfiqayn), written by the first vakânuvis (state chronicler) of Ottoman Empire Mustafa Naima (1655-1716). While researching his idiostyle, we proceeded from the linguistic view of this phenomenon as deviation from language norm and tried to fix it in empirical statistical way.

In our case, the calculation of the Pierson correlation coefficient (R) between rank parameters of electronic documents vocabularies verified the sampling adequacy for created corpus. However, the analogical computation between frequency vocabularies of researched text and documents collection demonstrated lexical deviation of "Tarih-i Naima" from other Ottoman chronicles. Meanwhile lexicon of selected documents in the view of their common frequency dictionary and according to high lexical closeness between them can be considered as hypothetical language norm of Ottoman chronicles.

For the compilation of Ottoman chronicles frequency dictionary as a model of Ottoman Prose language norm we initially sampled 22 chronicles electronic texts applying logical criteria. Most of them were transliterated in Latin letters by graduating students of Turkish Universities in their PhD and Master Theses¹. Taking into account the recommendations on text typology and the metatext markup, proposed by Jon Sinclair (Sinclair 2004), 15 sampled chronicles could be classified in such way:

1) All texts are manuscripts created by Arabic letters of Ottoman Turkish alphabet and transliterated in Latin letters.

2) Text domain is Ottoman chronicles functional style (tarih) and its sub-styles, such as sefaretname, fetihname and sefername.

3) Language of corpus is the Ottoman Turkish of its Classical Period (16th-19th centuries).

4) Texts location is the former territory of Ottoman Empire, mostly – Anatolian peninsula, but two manuscripts are from Cairo and one – from Crimea.

5) Chronicles belong to the period from 1608 until 1760 y. ± 2 years, the time, in which Ottoman Turkish almost did not change, during its Classical Epoch that lasted from the beginning of XVI c. until the middle of XIX c. (Timurtaş 1997: 1).

As the result Ottoman chronicles corpus (OCC) was created on the base of the samples, taken from the next prose works²:

---

¹ The research was possible only due to these works; all of them are given in references.

² The transliteration given in the texts, which were used for creation of the korpus, is preserved in the list below though it does not coincide with different rules of transliteration

1. "Gazâvât-ı Murad Paşa" by Vâsîfî (XVII c.) (Göknur 2006).
2. "Tevârîh-i Âl-i Osman" by unknown author (XVII c.) (Çimen 2006).
3. "Peçevi Tarihi" (pages 80b-114a) by Ibrahim Peçevi (1572-1650) (Özbal 2005).
4. "Peçevi Tarihi" (pages 46b-80a) by Ibrahim Pechevi (1572-1650) (Gürışık 2005).
5. "Târihçe-i Fethi Revan ve Bagdad" finished by Kara Çelebi-Zâde Abdülaziz Efendi (1591(1592)-1658) (Yıldırım 2005).
6. "Târih-i Kamanîçe" by Hacı Ali Efendi (XVII c.) (Hacı 2007).
7. "Târih-i Mehmed Giray" by Mehmed Giray (XVII-XVIII c.) (Demir 2006).
8. "Târih-i Sülâle-i Köprülü" by Behcetî Seyyid İbrahim Efendi (XVII c. – 30-40 y.y. of XVIII c.) (Gökçek 2006).
9. "Çelebi-zâde Âsim Târîhi" by Çelebizâde Âsim Efendi (1685-1760 y.y.) (Aktaş 2008).
10. "Târih-i Sami" by Mustafa Sami (1680 y.y.-1734) (Karadayı 2008).
11. "Kıt'a-min-Tarih-i Sultan Mahmûd-ı Evvel" by Musaffa Mehmed Efendi (XVIII c.) (Çoruhlu 2005).
12. "Keyfiyet-i Rusiyye" by Hasan Kürdi (17 c.- 18 c.) (Tübençokrak 2007).
13. "Risale-i Teberdariyye Fi Ahval-i Darü's-Sa'ade" by Derviş Abdullah (18 c.) (Saka 2007).
14. "Sefâretnâme" by Nişli Mehmed Ağa (XVII ct. -1732 y.) (Mertayak 2005).
15. "Sefâretnâme" by Şehdi Osmanlı Efendi (1707-1769) (Polatçı 2003).

At the same time 7 more works were experimentally added to the corpus as far as they extended its timetable and sub-style variety. The experiment was performed with the aim of more broad text research in diachronic linguistics and its comparison with other sub-styles works.

The experimental part of the corpus can be represented in such chronological order:

16. "Tevârîh-i Âl-i Osmân" by Nişâncı Mehmet Paşa (? - 1571) (Yastı 2005).
17. "Gence Fetihnâmesi" by Rahîmîzâde İbrahim Çavuş (XVI c.) (Dündar 2006).
18. "Tebriziyye" by Talîkîzade Mehmed Subhî (?-1606) (Özkuzugüdenli 2005).
19. "Mukaddimetü's Sefer" by unknown author (18 c.) (Söylemez 2007).
20. "Tarih-i Sefer-i Rusya" by Said B. Halil İbrahim (1750 (?)-1820) (Altun 2006).

---

used in Turkey during the XX and the beginning of the XXI century for the Ottoman Turkish texts.

21. "Pehlivan İbrahim Paşa Vakayi'-nâmesi" by Abdüllatif Efendi (1776-1832) (Erol 2007).

22. "Tevarih-ı Tohta Bay qavli üzere ibtida Qırım ceziresine malik olan Hanları beyan ider", fragment of the «Seyahatname» by famous traveler Evliya Çelebi (17 c.) (Seytyagyayev 2002).

In the total amount, all 22 texts number almost 1 million word forms, which are divided among them almost in equal proportions. After the sampling by logical criteria, stemming and lemmatization the degree of the strength of a linear relationship (R) was calculated between frequency dictionaries of all chronicles. In quantitative linguistic various statistic correlations measures can be used as similarity measures between texts (Prohorov 2003). However, the Pearson correlation coefficient is one of the strongest among them and is often used in computational linguistic and corpus-based researches for this purpose (Salton 1989, Dinu & Popescu 2009, Prohorov 2003, Huang 2008, Mihalcea 2006, Guadalupe 2008). H.D. White and K.W. McCain especially put it to use in information since as predominant measure of similarity between author pairs in author co-citation analysis (White 2003; McCain), what is close to our field of study according to the Ottoman tradition to rewrite chronicles and co-cite authors. Yet in modern stylometry method of Pearson correlation is often used for finding relationships between most frequent functional words or most frequent 50 words of the texts as their style markers (Dinu & Popescu 2009). The approach is based on ideas of van Halteren about the existing of human "stylome", a set of measurable characteristics of language products. Halteren defines stylome as "extensive enough to be able to distinguish between pairs of language users on the basis of their language use". So the set of language use quantitative characteristics –stylistic lexical and syntactic– form the human stylome (Dinu & Popescu 2009).

Taking into account such approaches, we used Pearson correlation not only as simply lexical but also stylistic similarity measure between whole texts of our OCC. Meanwhile in such approach we considered "Bradford's Law" which confirms that some "core texts" exist for each subject area, which is Ottoman prose in our research. Respectively creation of corpus as conjunction of "core" or relevant texts could be based on the method (Prohorov 2003) of using some statistical fitting criteria for comparison quantitative specifications of texts, which are their frequency vocabularies. Main idea that underlies this approach is the hypotheses about coincidence of words frequency functions in the texts, which belongs to one subject area. In other words, empirical functions of word distributions by their frequencies are close to each other. For comparison of ordered sequences of word frequency functions values of texts T1 and T2 can be used different correlation coefficients (Prohorov 2003).

Thus, we use Pierson correlation coefficient (R) as the method of texts similarity measurement in this research and it was calculated by the formula:

$$r_{XY} = \frac{\text{cov}_{XY}}{\sigma_X \sigma_Y} = \frac{\sum(X - \bar{X})(Y - \bar{Y})}{\sqrt{\sum(X - \bar{X})^2 \sum(Y - \bar{Y})^2}}$$

The degree of closeness is represented in numbers from 0 to +1. The lower index R stands for the minor relationships between texts lexicon are and vice versa. Output data can be submitted in the form of correlation matrix as in the Table 1. (Ek Tablo: 1), where numbers in the first row and column of the table correspond with the order of chronicles names as they were introduced above.

The correlation degree (R) among frequency dictionaries of 21 out of 22 documents compounds a set of numbers from +0,709 to +0,981 ($p < 0.001$). It validates our samples for creation of Ottoman chronicles language norm model, except one text that is the segment of the "Seyahatname", written by Evliya Çelebi. This text (№ 22) correlates with other chronicles on the level: from +0.663 to +0.734. Moreover, that confirms the thesis of many turkologists about especial stylistic uniqueness of that work.

As the result, the computation of correlation matrix made it possible to compile frequency dictionary of Ottoman chronicles, which approximately consists of 32,000-38,000 words considering the inaccuracy probability. Hypothetically, this dictionary represents the model of Ottoman prose language norm at its lexical level. In addition, the first 10 thousand lemma cover 99.39% of the whole hypertext, which after the separation of the segment of Evliya Çelebi's "Seyahatname" numbers 989,682 word forms.

Correlation results previously demonstrate:

1) The Ottoman Turkish prose genres have not been changed substantially at the lexical language level from the beginning of 16th century till 19th century.

2) The identical strict rules of prose creation and literary canon, which reveal themselves in monotonous lexical operations, equally functioned in all Ottoman prose sub-genres despite the variety of themes and plots.

Then analogical corpus and statistical operation were conducted with the researched text "Tarih-i Naima". Text samples were divided into three categories according to logical criteria based on extra linguistic information about the chronicle.

As Thomas Lewis convincingly showed it in his work "A Study of Naima", the largest part of "The Garden of Husain in the Summary of the Chronicles of East and West" rewritten from other chronicles, while the annalist himself created only several scores of pages (Lewis 1972: 130-131). Therefore, pages samples were divided into two, but in fact – three groups:

1) Chronicle pages, which were created by author himself and could be divided into two parts: a) prefaces for two volumes of history, both written at the beginning of 18th century, the first one was dedicated to sadrazam (grand vezir) Köprülü Amcazade Hacı Hüseyin Paşa, and the second –

to sadrazam Moralı Damat Hasan Paşa; b) segments of the chronicle itself composed by Mustafa Naima.

2) Segments of largest part of chronicle, which Mustafa Naima re-wrote from other annals.

The modern transliterated edition of "Naima's History" in six volumes numbers 2,247 pages (Naima 2007). Comparing it with edition of 1864-1866 years, published in Istanbul printing house Amire Press in the same six volumes (Naima 1866) we selected the majority of text segments compounded by the author himself. Their list is published in Tomas Lewis's work «A Study of Naima» (Lewis 1972: 130-131).

Therefore, another corpus for "Naima's History" (NHC) was created. The segments of researched text were distributed in such proportion: 1) 12,219 word forms that belong to prefaces of Naima's work; 2) 16,378 word forms, the largest part of those fragments which were compounded by Mustafa Naima and belong to the chronicle itself; 3) 69,334 word forms, or every tenth page of that part of the chronicle, which was rewritten by author from other annals.

In this case, Pierson coefficient was calculated among the frequency dictionaries of mentioned three sample groups, but afterward – among them and frequency dictionary of 21 Ottoman chronicles. At the end of the operation vocabularies of three sample groups were united into one, the R coefficient was calculated between it, and frequency dictionary of Ottoman chronicles corpus.

Output can be represented in the correlation matrix form as in Table 2 (Ek Tablo: 2). Signs of the table mean: T1 – text segment rewritten by the author; T2 – segment compounded by the author in the chronicle itself so it must express his idiostyle features as much as it's possible; T3 – chronicle prefaces, which author wrote by himself, yet following some officialese so far as they are dedicated to the rulers of Ottoman Empire; ALLT – three segments together; Corpus – texts of above represented 21 Ottoman chronicles electronic collection.

As Table 2 shows, different segments of "Naima's History" are at the very high level of lexical similarity. The R coefficient degree between them is so high that we can conclude: pages of chronicle written by Mustafa Naima himself do not differ by their vocabulary from the rest of the text rewritten from other sources.

Meanwhile, the correlation coefficient $R + 0,771$ ($p < 0.001$) among the frequency dictionaries of the whole "Naima's History" and 21 Ottoman chronicles collection can demonstrate that author's individual style exists in obscure features which radically don't contradict the literary canon and language norm of 16th-18th century Ottoman prose. As it was shown in correlation matrix of Table 1, such language norm can be characterized as a numbers set from $+0.709$ to $+0.981$ ($p < 0.001$), the shot interval which shows high lexical similarity of sampled prose segments despite of their chronology and genre variety. In such lexical similarity measure coordi-

nates "Naima's History" place ($R + 0.771$ ($p < 0.001$)) is somewhere at their periphery but not beyond the scope.

As far as the high degree of closeness characterizes all three segments of NHC, we can conclude that obscure individual style features exist in the whole Naima's chronicle. In other words, chronicle segments created by Mustafa Naima himself do not differ from the rest of rewritten text. However, it can mean that the whole chronicle is not simply rewriting, but the author's vision of used historical sources represented in his inexpressible individual style which not cardinally but distinguishes the chronicle from the rest of Ottoman prose. Can such vision influence the meaning of text, especially when we analyze important historical source like "Naima's History"? The question is up to historians.

Anyway, according to the data represented in correlation matrix of Table 2 we can admit that author's individual style reveals itself at the lexical level of language as a low deviation from the Ottoman prose language norm. The author implicitly challenged literary canon at the same time trying not to go beyond its bounds, using own tools for text creating. Such thesis is applied concerning statistical comparison of "Naima's History" not only with texts of his contemporaries but also in diachronic linguistics throughout the whole Classical Period of Ottoman Turkish Language.

The calculation of Pierson coefficient between "Naima's History" vocabulary and dictionary of an Ottoman prose at least demonstrates lack of high lexical-morphemic similarity between them and high probability of Naima's chronicle individual style features existence. In order to prove the thesis we tried to fix deviation of the chronicle from language norm, finding those exact lexemes, morphemes and some syntactic peculiarities that define "Naima's History" as literary work.

The author vocabulary (9,500 lemma in total sum) has its own parameters of text covering and they quite differ from OCC parameters. If the first 225 lemma of frequency dictionary in "Naima's History" cover 51,66% of the text then in our collection of documents analogical coefficient is 49.97%. If the most frequent 1,000 lemma in "Naima's History" cover 73.8% of the whole text, in the rest of Ottoman prose they cover only 71%. In addition, such disparity grows up until the 98.74% of text covering for first 9,000 lemma in researched text and 94.5% for 21 Ottoman document. It means that the author's vocabulary is much simpler in comparison with other works of analogical period or even does not correspond to the demands of Ottoman prose canon.

Above-mentioned individual style peculiarities exist on different text levels. On the lexical level, they obviously occur within the main chronicles concepts, one of which is the figure of Ottoman sultan or even sovereign as an abstract notion. Usually this concept is designated by words: *hümâyün* (august, imperial), *pâdişah* (padishah), *sultan*, *han*. They form the core of lexical-semantic field, which include less frequent words with synonymous sense. For example, these are *cîhângîr* (conqueror of the world), *cîhân-*

penâh (holder of the world), cihânşâh (shah of the world), hâkan (a sovereign), halife (Caliph), hânedan (dynasty), melîk (sultan), melîkane (royal), pâdişahane (imperial), pâdişahî (the imperial dignity or function) etc.

In our Ottoman chronicles corpus and "Naima's History" the core of lexical-semantic field that characterize the notion of sovereign are almost equal. Such words as hümeyun, padişah, sultan, han cover about 1 % of texts. In total sum, these lexemes have a frequency 9,900 per million words in "Naima's History" and 10,482 in selected Ottoman prose works. However, many other synonyms of them like mentioned above cihândar, cihânpenah, cihânşâh etc. has much less frequency in researched text as compared with context or even simply absent in it.

In addition, other parallel tendency has place in "Naima's History". Lexemes, which denote different classes and titles of Ottoman Empire are used in it two times more frequently than in OCC. They cover 3% of text while the same coefficient for the rest of Ottoman prose is only 1.5%. The most frequent of such terms are: vezîr (vizier), asker (soldier), vâlî (governor-general), yeniçeri (janissary), beylerbeyi (governor), şeyh (sheikh), kâdî (qadi), kethüdâ (kethuda), ulemâ (ulama), çavuş (chavush), sipâhi (sipahi), kapıcı (doorkeeper), bosstancı (bosstanji), me'mûr (civil servant), müftî (mufti), silâhdar (silahdar). Two tendencies, domination of different titles and lack of glorification of Ottoman sovereign in "Naima's History", as contrasted with other Ottoman texts in fact mean that deep stylistic code of the text opposites the rules of literary canon. We observe not only the lack of words that denote sultan or senses connected with its figure but also epithets and metaphors dedicated to its person. However, some other lexicon scheme connected with new heroes of chronicle in "Naima's History" appears.

For revealing other lexical peculiarities of researched text, we used popular TFIDF method of searching keywords (Ramos 2003). According to P. Guiraud, keywords are words whose frequency of occurrence in text is usually much higher than the frequency of occurrence of a content word (Guiraud 1953: 155). But as far as we got the data about lexical dissimilarity of "Naima's History" and 21 Ottoman chronicle (hypertext) we used TFIDF method for seeking keywords in OCC as well to know which of them as typical to Ottoman prose are less represented in "Naima's History". Keywords were calculated by the formula:

$$tf(t, d) = 0,5 + \frac{0,5 \times f(t, d)}{\max \{f(w, d) : w \in d\}}$$

$$idf(t, D) = \log \frac{|D|}{|\{d \in D : t \in d\}|}$$

- $|D|$: cardinality of D , or the total number of documents in the corpus
- $|\{d \in D : t \in d\}|$: number of documents where the term t appears
- $Tf(t, d) \neq 0$: If the term is not in the corpus, this will lead to a division-by-zero. It is therefore common to adjust the formula to $1+|\{d \in D : t \in d\}|$.

As the result, we got 269 keywords. For validating the difference of keyword frequencies in collection of Ottoman chronicles and Naima's History we used Pearson's chi-square test (χ^2), which is common for such researches. Results could be demonstrated in the form of the Table 3 (Ek Tablo: 3), where frequencies are given per million (fpm). And if $P \chi^2$ is $<0,5$ it means for linguistic that probability values are assumed to be significant, so we can therefore say with quite a high degree of certainty that the difference between frequencies is a true reflection of variations in text and hypertext and is no due to chance (MacEnery 2001: 85).

Afterwards keywords of OCC and NHC were divided into three groups:

1) 71 keywords of Naima's chronicle, whose *frequency of occurrence* in his text is obviously much *higher* than in 21 Ottoman chronicles hypertext ($P<0,05$; $P<0,01$; $P<0,001$). These are âdetli (customary), altmış (sixty), ancak (only), asâkir (soldiers), batac (morass), baş (head, chief), belki (perhaps), biri (one, person), bizzât (personally), boyun (neck), bugün (today), değil (not), deli (mad), delil (proof), dere (stream), derviş (dervish), duvar (wall), fesad (disorder), gece (night), geçit (pass), gizlice (secretly), gulüvv (assault), güç (strength), güft (saying), gyureş (wrestling), halk (folk), hamle (attack), herif (man, fellow), hiç (none), husûsı (particular), hüccet (argument), ihânet (treachery), ihrâc (exportation), ihtilâl (insurrection), iş (job, occupation), karpuz (watermelon), katil (murderer), kazak (cossack), kendi (self), keyse (purse), kırmızı (red), kimse (person), konak (mansion), kulluk (slavery), kurb (nearness), musâhib (interlocutor), mütemekkin (established in any place), nâs (men, mankind), nice (many, much), oğlan (boy), oturak (seat), parmak (finger), söz (word), şahs/şahıs (person, individual), şehirli (urban), şikayet (complaint), şimdi (now), tabya (redoubt, bastion), tahrib (laying waste), taşra (country, outback), töhmet (fault), ulûfe (pay, salary), umûm (being general or universal), üftâde (fallen), voyvoda (voivode), vürûd (arrival, coming), yalnız (alone, only), yakın (close, near), yer (place, location), yok (no, not), ziyade (increase, more).

2) 99 keywords of 21 Ottoman chronicle whose *frequency of occurrence* is obviously much *higher* than in Naima's text, but they define the genre features ($P<0.05$; $P<0.01$; $P<0.001$ or even many words from the list below are absent in "Naima's History") . These are âsafî (vizirial), avatîf (kindness), azîmet (departure), bâ'de (after, then), bâdehû (afterward), bâis (cause), berkuk (peach), binbaşî (major), boşluk (space, emptiness), bûd (was), celîl (great), cemazi (name of two lunar months), cemî (all), cenâh (wing of an army), cihânban (sovereign), çaharşenbih (wednesday), çocuk (child, boy), dâvet (invitation), dilâver (brave), dikkat (attention), ecnad (soldiers), emâret (emirate), emrillah (order of Allah), fâzîl (virtuous), fir-

kateyn (frigate), fûnûn (arts), güşâ (-opener), hâcegân (hocas), hadîs (hadith), halledallah (religion formula), hâm (unprepared), hândeک (ditch), haziran (June), hengâm (time), humbara (bombshell), ibtidâr (setting about any work), imâm (imam), imrâr (to cause to pass), inâm (favours), irâde (will), İslâmbol (lots of Islam; Istanbul), itaât (obedience), ka'de (repose by sitting down), kahraman (hero), kaim (existing), kal' (pulling up or out), kalga (qalga), kâzı (kadi), kemâyenbagî (as is proper), mâ'adâ (besides), mâdâ (what is past), mamur (prosperous), meâb (resort), mârifet (ingenuity), ma'zûl (superseded), mehâbetlü (awful), merâsim (ceremony), meşhûd (seen), meyân (middle), mihmândâr (mihmandar), muhâfiz (guard), mu-rahhas (having permission), mûtad (accustomed), mübâderet (beginning), müderris (teacher, professor), mükemmel (excellent), müteveccih (pointed), nâil (who receives) nâire (fire), nebî (messenger), nezâret (supervision), nümâ (which shows), pâd (keeper), pehlivan (pehlivan), rahş (beautiful horse), reîs (chief), sâir (diğer), sallallah (may God look with favour), seferiyye (related to campaign), sel (flood), semmûr (sable), sÛdde (gates), sÛvâri (cavalry, cavalryman), şehinşâh (king of kings), şemşir (sword), şenbih (day), şerefyâb (to be honoured), şÛd (going), tâhir (clean), Tanrı (God), Teâlâ (May his name be glorified), tebâreke (consecration), tebcil (reverence), tesyîr (sending), velîk (yet), vÛrud (arrival), zâbitân (officers), zindîk (apostate).

3) 99 key words, which frequencies are equal for "Naima's History" and other works of the genre. These are âliye (superior), altı (six), aslan (lion), ateş (fire), avrat (women), azametlü (lordly, pompous), baştarde (big galley), bilâd (cities, countries), birâder (brother), câriye (bondmaid), ce-behâne (arsenal), cisr (bridge), cuma (friday), cÛlÛs (enthronement), çekdiri (rowboat), dost/dostluk (friend/friendship), dÛş (shoulder, dream), dÛvel/dÛveli (states/*adj.* state), firistâde (sent), ganâyim (spoils, plunder), gene (again), giriftâr (seized), hâberdâr (informed), hacı (hajji), hadim (servant), harbiye (pertaining to war), harem (harem), harik (fire), hatun (hatun), her (each, every), hesap (account), hususâ (especially), HÛsrev (Khosrov), hÛsrevâne (princely), ibâdullah (God's servants), idâm (killing), ilâm (declaring), inâyetlü (favourable), inşallah (hopefully), istirahat (rest), iyi (good), kâimmakam (kaymakam), kalyon (galleon), kerametlü (noble), kethüdâlık (function of kethüda), kız (girl), kub (who bits), kudretlü (puissant), levâzım (supplies), levendât (levends), mahsur (surrounded), mahzar (place of audience), malûm (known), ma'rûf (favorably known), medrese (madrasa), memnun (satisfied), menâkıb (praiseworthy traits of character), merkume (written), mesmû (heard), meteris (trenches), mızrak (spear), mÛceb (requiring), muhabbet (affection), mukabele (mutuality), mumaileyh (the aforementioned), mübaşir (bailiff), mÛlÛkâne (royal), mÛkerreme (honoured), mÛsâ'ade (permission), mÛsalaha (peace), mÛslÛman (muslim), mÛte'ayyin (distinguished), neferât (persons), nef'î (advantegous), nevâziş (careness), nitâk (belt), oğul (son), ömr (life), pişgâh (the space in front of anything), radiyallah (may God be pleased!), rahman (God of mer-

cy), sadâkat (loyalty), sâhil (seashore), sâhir (magician), sefine (ship), sefir (ambassador), şehbâz (man of courage), şey (thing), tâd (thing), tahlis (saving), tamâm (complete, done), tavâif (nations), temşiyet (causing to move on), te'lifât (writings), türk (Turk), umûmen (generally), vakiyye (okka), vâlâ (high), varoş (suburb), vasiyyet (making a testamentary bequest), vilâdet (nativity), yalan (lie), yekşenbih (Sunday).

The analysis of three groups of keywords showed that simpler and close to modern Turkish language lexicon is prevailing in "Naima's History". We see this not only in keywords that differ the text from the rest of Ottoman prose like: ancak, bugün, boyun, duvar, geçit, gyureş, derviş, herif, oğlan, kırmızı, parmak etc, but even in keywords that are common for this chronicle and the rest of Ottoman prose: aslan, çekdiri, gene, hesap, iyi, kız, kudretlü, memnun, türk, varoş, yalan etc. Meanwhile many difficult for acoustical perception of Turk listener, considering the tradition of reading chronicles in the yards of Ottoman aristocrats, Arab and Persian loans are quite rare among key words of "Naima's History". They are present in a second group of keywords and represent a genre of Ottoman chronicles as well.

The data of Turkic verb distribution in 21 Ottoman prose works and "Naima's History" even more supplements these conclusions. Chi-square calculated between the frequencies of the most used verbs of Turkic origin in NHC and OCC shows that they obviously prevail in "Naima's History" as represents the Table 4 (Ek Tablo: 4). Verbs in the Ek Tablo: 4 also imply masdars as far as we united these different forms in the process of lemmatization. The statistical output for only three of selected lemma indicates that they are more frequent in 21 text of OCC. Meanwhile quite a number of originally Turkic verbs prevail in "Naima's History". As it is shown below these are: almak (to get, take); bilmek (to know); bulmak (to find); bulunmak (to be present, situated); çekmek (to attract); çıkmak (to exit); etmek (to do); geçme (to pass); gitmek (to go); göndermek (to send); göstermek (to show); kalmak (to stay); varma (to arrive); verilme (to be given); vermek (to give).

Such domination of Turkic verb in "Naima's History" naturally is the evidence of other individual stylistic tendency, which is prevailing of Turkic affixes at morphemic-syntactical level of the text. As the Table 5 (Ek Tablo: 5) shows, all affixes of the main tenses of Turkic verb obviously prevail in "Naima's History".

The same we can say about affixes of imperative and conditional mood of the verb and affixes of the most spread in Ottoman Turkish adverbial participle -ıp/-ip/-up/-üp-ib/-ib/-ub/-üb as it is shown in the Table 6 (Ek Tablo: 6). While distribution of other important verbal participles of Turkish origin like iken/ken (1766 in "Naima's History"; 1957,19 in Ottoman prose corpus) and ince/inca (1613,38 and 1374,18) are equal ($P \chi^2 > 0,05$).

On the base of Table 6 (Ek Tablo: 6) it should be accentuated as well that some other important and most frequent Turkic morphemes obviously

dominate in Naima's History as compared with 21 Ottoman prose works. These are affixes that combine with verbal morphemes like: -ız/-iz/-uz/-üz/-k (first person of plural number; 818,44 and 1347,89; <0,001); -n/-ın/-sın (second person of singular number; 486,01 and 1552,11; <0,001); -lar/-ler/ (third person of plural number; 9522,25 and 16 521,84; <0,001). Also affix -lar\ -ler if to take it as universal without dividing its grammatical functions that can be indicating of third person of plurality or plural form of the nouns takes place with frequency 50167 in Naima's History and 48 154 in OCC ($P \chi^2 < 0,01$). Affix -dir/-dir/-dur/-dür/-tır/tır/-tur/-tür also dominates in Mustafa Naima's work with frequency 10 527, 82 against 9282, 78 in OCC ($P \chi^2 < 0,001$). Calculation of the quantitative parameters of the rest of grammatical forms showed that even cases where Turkic affixes less represented in "Naima's History" in comparison with other Ottoman works are not so much important because of their low frequencies.

Yet according to the given data more Turkic phonation and unadorned individual style of Naima's work in comparison with many other Ottoman prose works is obvious. At the same time we can't say that quantitative traits of Naima's "stylome" cardinally differentiate it from the rest of Ottoman prose.

As one of the first editors of Mustafa Naima's work Ibrahim Müteferrika maintained, this chronicle, properly, was obliged for its popularity among different classes of Ottoman society do to the Naima's style. It was not as "overly-sweet" and pompous as in the rest of Ottoman narratives (Lewis 1972: 123; Müteferrika 1967: 20-26). In the same way, such researchers of the chronicle as Lewis V. Thomas (Lewis 1972: 36, 82), Z. Danişman (Danişman 1967: 7-10), A. Coşkun (Coşkun 2004: 33-35) and others accentuated that "Tarih-i Naima" differs from other Ottoman annals by more simple language. Naima's quotes of direct speech also provided numerous examples of "vulgar Ottoman" for Erich Prokosch «Studien zur Grammatik des Osmanisch-Tuerkischen unter besonderer Beruecksichtigung des Vulgarosmanischen» (Hagen 2006). Statistical analysis of Naima's work confirms above-mentioned conclusions by empirical fixation of Mustafa Naima's individual style, which according to matrices given at the beginning of our paper visualized in the form of Diagram №1 (Grafik: 1).

At this graphic one straight line, which denotes the Naima's text lies at a periphery of a curves accumulation that reflects all matrix texts, represented in Table 1. Actually, that accumulation visualizes the language norm of Ottoman chronicles functional style. At the same time the straight line (Naima's text and vocabulary) does not exceed the bounds of curves accumulation as the curve line №22 (Evliya Çelebi) does it. Properly line № 22 marks the prose work "Seyahatname" of the famous Ottoman XVII century traveler Evliya Çelebi. That work was forgotten in Ottoman Empire for many years because of its deviation from that time prose canons (Bahrevskiy 2008: 8-9). However, "Naima's History", as Grafik: 1 shows, even lying out of the center of genre canon, yet does not oppose it fully as "Seyahat-

name” does. Thus, its stylistic features exist implicitly. Still, as we may suppose, even such objection to the strict rules is a quite uncommon phenomenon in the Ottoman Turkish and Middle East Literature. It’s fixation by computational methods makes impossible any speculations in modern Turkish literary criticism and linguistics on the topic: is Naima one of the pillows of pre-modern Turkish Language and Literature, or does he belong only to the Ottoman Prose, which is too complicated and unintelligible for modern reader, has the chronicler his own style or is he simply a compiler of other Ottoman annalists works. The tentative answer is clear: Naima objected the canons of Ottoman prose and language norm in implicit form. The chronicler had his own inexpressible style, and presumably, it reflects at least his vision of historical processes and events he wrote about, or at most served for him as a tool for changing or proving the historical realities in the imagination of his contemporaries. Anyway, the implicit style must be an instrument for him to influence his contemporary reader in a way, which let the annalist work stay quite famous in the Ottoman Literature for two centuries and not repeat the fate of Evliya Çelebi’s “Seyahatname”.

Acknowledgments

I’m very grateful to Ms. Yaroslava Kulchynska, who created the structural software in Microsoft Office Access database format for this research and provided all the calculations in SPSS Program. I would also like to thank Dr. Iryna Dryga for her useful comments on an earlier draft of this paper.

REFERENCES

- AKTAŞ Ali (2008). *Çelebizâde Âsım Târîhi*, <https://archive.org/stream/CelebizadeAsimTarihi>, www.yazoku.net/CelebizadeAsimTarihi_metni_djvu.txt (04.02.2018)
- ALTUN Abdullah (2006). *Said. b. Halil İbrahim'in «Tarih-i Sefer-i Rusya» Adlı Eseri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- BAHREVSKİY E.V. (2008). "Evliya Chelebi i ego "Kniga Putishestviya". In: *Evliya Chelebi. Kniga Putishestviya. Krym i Sopridelnyye Oblasti*. Simferopol: Dolya.
- COŞKUN Ali (2004). *Osmanlı'da Din Sosyolojisi. Naima Örneği*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- HACI Ali Efendi (2007). *Tarih-e Kamanîçe [hazırlayan Ayşe Hande Can]*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10726,girispdf.pdf?0> (04.02.2018).
- ÇİMEN Cihan (2006). *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman (Kuruluştan 897/1487'e kadar)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÇORUHLU Melek (2005). *Musaffa Mehemed Efendi «Kıt'a-min-Tarih-i Sultan Mahmud-ı Evvel» (Tahlil ve Metin)*, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- DANIŞMAN Zuhuri (1969). "Önsöz". In: *Naima Tarihi: 6 Cilt [çeviren Huzuri Danışman], C.1*, İstanbul: Z. Danışman Yayınevi.
- DEMİR Uğur (2006). *Târîh-i Mehmed Giray (Değerlendirme-Çeviri Metin)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DÎNU L. P. – Popescu M. (2009). "Ordinal measures in authorship identification", *Overview of the 1-st International Competition on Plagiarism Detection: 1-9*.
- DÜNDAR Hasan (2006). *Rahîmîzâde İbrahim (Harîmî) Çavus'un Gence Fetihnâmesi Adlı Eseri'nin Transkripsiyonu ve Kiritizasyonu*, Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Afyon (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- EROL Salih (2007). *Pehlivan İbrahim Paşa Vakayı'Namesi (Baba Paşa Tarihi)*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eskişehir (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- GÖKÇEK Mehmet Fatih (2006). *Behceti Seyyid İbrahim Efendi "Tarih-i Sülale-i Köprülü" (transkripsiyon ve tahlil)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- GÖKNUR Çelik (2006). *Vâsıtî'nin "Gazâvât-ı Murad Paşa" Adlı Eserinin İncelenmesi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

- GUADALUPE J.T. vd. (2008) "Similarity Measure for Clustering and its Applications", *Proceedings of World Academy of Science, Engineering and Technology*, 31: 490-496.
- GUIRAUD P. (1953). *Langage et versification*, Paris: Klincksieck.
- GÜRIŞİK Bihter (2005). *Peçevi tarihi (46b/80a metin, dizin, özel adlar sözlüğü)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- HAGEN Gottfried (2006). *Osman II and the Cultural History of Ottoman Historiography*.
<http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=11651> (04.02.2018).
- HUANG A. (2008). "Similarity measures for text document clustering", *Proceedings of NZCSRSC 2008*: 49-56.
- KARADAYI Aynur (2008). *Osmanlı tarih yazıcılığının gölgede kalmış bir eseri "Tarih-i Sâmî" (metnin transkripsiyonu)*, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- MacENERY T. (2001). *Corpus Linguistics: An introduction*, Edinburg University Press.
- MERTAYAK Aydın (2005). *Nişli Mehmet Aga'nın Rusya Sefareti ve Sefaretnamesi (1722-1723)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Mihalcea R. vd. (2006). "Corpus-based and Knowledge-based Measures of Text Semantic Similarity", *Proceedings of the 21st national conference on artificial intelligence (AAAI'06)*: 775-780.
- MÜTEFERRİKA İbrahim (1967). "Naima'nın Hal Tercümesi ve Kitabı Hakkında", *Naima Tarihi: 6 Cilt [çeviren Huzuri Danışman]*, İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi.
- NAİMA Mustafa (1281-1283/1864-1866). *Tarih-i Naima: 6 Cilt*. Constantinople: Amire Press.
- NAİMA Mustafa (2007). *Tarih-i Naima: 6 Cilt [hazırlayan Mehmet İpsirli]*, Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZBAL Mustafa (2005). *Peçevi tarihi (80b/114a metin, edisyon kritik, dizin, özel adlar sözlüğü)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÖZKUZUGÜDENLİ Bülent (2005). *Talîkîzade Mehmed Subhî "Tebriziyye" (Metin Transkripsiyonu, Eser ve Bilgilerin Değerlendirmesi, Yazar Hakkında İnceleme)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- POLATCI Türkan (2003). *Şehdi Osman-Efendi'nin Rusya Sefareti ve Sefaretnamesi (1757-1758)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- PROHOROV A.V. (2002). Metod analiza YEYA opisaniya predmetnyh oblastey. In: A. V. Prohorov & Y. N. Phillipovich. *Semantika informatsyonnyh tehnologiy: opyty slovarno-tezaurusnogo opisaniya*. Moskva: MGUP. http://it-claim.ru/Library/Books/Semantics_IT/gl1_2/glava12.htm (04.02.2018).

- SAKA Pınar (2007). *Derviş Abdullah «Risale-i Teberdariyye Fi Ahval-i Darü's-Sa'ade»*. Değerlendirme – Çeviri – Metin, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- SALTON G. (1989). *Automatic Text Processing*, New-York: Addison-Wesley.
- SETYAGYAYEV N (2002). “Evlıya Çelebi Tevarih-ı Tohta Bay qavli üzere ibtida Qırım ceziresine malik olan hanları beyan ider. Transcription and translation”, *Nauchnyi bulletin*, 2: 3–8.
- SINCLAIR John (2004). *Developing Linguistic Corpora: A Guide to Good Practice. Corpus and Text – Basic Principles*. http://icar.univ-lyon2.fr/ecole_thematique/contaci/documents/Baude/wynne.pdf (04.02.2018)
- SÖYLEMEZ Hatice (2007). *Mukaddimetü's Sefer (1736 – 1739 Seferi Hakkında Bir Eser)*. Metin, Değerlendirme, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TİMURTAŞ Faruk (1997). *Osmanlı Türkçesi Grameri – III*, İstanbul: Alfa.
- LEWIS V. Thomas (1972). *A Study of Naima*, New York: New York University Press.
- McCain K.W. (1990). “Mapping Authors in Intellectual Space: A Technical Overview”, *Journal of the American Society for Information Science*, 41: 433-443.
- RAMOS J. (2003). Using TF-IDF to Determine Word Relevance in Document Queries. <http://www.cs.rutgers.edu/~mlittman/courses/ml03/iCML03/papers/ramos.pdf> (04.02.2018).
- TÜBENÇOKRAK Öznur (2007). *Keyfiyet-i Rusiyye'nin Transkripsiyon ve Tahlili (H. 1206 / M. 1791-1792)*, Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- WHITE H.D. (2003). “Author Cocitation Analysis and Pearson's r”, *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 54 (13): 1250-1259.
- YASTI Mehmet (2005). *Nişancı Mehmet Paşa «Tevarih-i Al-i Osman» (1b-120a)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- YILDIRIM Nermin (2005). *Kara Çelebi-Zade Abdülaziz Efendi'nin Zafername adlı eseri (Tarihçe-i Feth-i Revan ve Bağdad)*. Tahlil ve metin, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

ADDENTA

Table 1: Correlation matrix of Ottoman chronicles lexicon

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
1																						
2	0,858																					
3	0,862	0,874																				
4	0,863	0,866	0,976																			
5	0,9	0,891	0,868	0,857																		
6	0,892	0,868	0,875	0,906	0,885																	
7	0,891	0,897	0,882	0,889	0,885	0,889																
8	0,918	0,906	0,926	0,936	0,916	0,888	0,914															
9	0,917	0,858	0,84	0,864	0,876	0,881	0,926	0,926														
10	0,927	0,85	0,833	0,859	0,874	0,888	0,981	0,927	0,981													
11	0,925	0,848	0,873	0,874	0,864	0,907	0,953	0,972	0,972	0,844												
12	0,865	0,823	0,927	0,892	0,896	0,896	0,842	0,893	0,893	0,742	0,893											
13	0,735	0,771	0,837	0,863	0,891	0,896	0,842	0,842	0,842	0,797	0,797	0,797										
14	0,735	0,76	0,837	0,841	0,781	0,783	0,806	0,816	0,816	0,787	0,787	0,819	0,787									
15	0,913	0,913	0,89	0,912	0,77	0,783	0,935	0,929	0,935	0,944	0,944	0,893	0,944	0,936								
16	0,798	0,841	0,785	0,809	0,804	0,81	0,817	0,84	0,817	0,836	0,836	0,755	0,836	0,835	0,845							
17	0,931	0,878	0,847	0,869	0,885	0,9	0,926	0,954	0,926	0,957	0,957	0,845	0,957	0,972	0,827	0,845						
18	0,922	0,868	0,839	0,856	0,865	0,885	0,911	0,953	0,911	0,947	0,947	0,827	0,947	0,968	0,89	0,827	0,89					
19	0,918	0,888	0,902	0,922	0,884	0,907	0,941	0,93	0,941	0,945	0,945	0,89	0,945	0,938	0,917	0,827	0,917	0,959				
20	0,917	0,842	0,879	0,915	0,855	0,906	0,913	0,927	0,913	0,959	0,959	0,824	0,959	0,941	0,873	0,917	0,917	0,941	0,941			
21	0,8	0,796	0,844	0,824	0,829	0,805	0,848	0,733	0,848	0,783	0,783	0,709	0,783	0,734	0,733	0,824	0,824	0,783	0,783	0,783		
22	0,69	0,694	0,717	0,73	0,672	0,696	0,7	0,684	0,684	0,708	0,708	0,674	0,708	0,678	0,684	0,709	0,709	0,708	0,708	0,708	0,708	

Ottoman Chronicler Mustafa Naima's Individual Style in Corpus Dimension

	14	15	16	17	18	19	20	21	22
0,69	0,913	0,798	0,931	0,922	0,918	0,917	0,918	0,8	0,69
0,694	0,866	0,841	0,878	0,868	0,888	0,842	0,888	0,796	0,694
0,717	0,89	0,785	0,847	0,839	0,902	0,879	0,902	0,844	0,717
0,73	0,912	0,809	0,869	0,856	0,922	0,915	0,922	0,824	0,73
0,672	0,877	0,804	0,885	0,865	0,884	0,855	0,884	0,829	0,672
0,696	0,907	0,81	0,9	0,885	0,907	0,906	0,907	0,805	0,696
0,696	0,892	0,838	0,915	0,902	0,917	0,89	0,917	0,852	0,696
0,7	0,935	0,817	0,926	0,911	0,941	0,913	0,941	0,848	0,7
0,684	0,929	0,84	0,954	0,953	0,93	0,927	0,93	0,733	0,684
0,678	0,936	0,835	0,972	0,968	0,938	0,941	0,938	0,734	0,678
0,708	0,944	0,836	0,957	0,947	0,945	0,959	0,945	0,783	0,708
0,709	0,893	0,755	0,845	0,827	0,89	0,917	0,89	0,824	0,709
0,674	0,827	0,73	0,723	0,719	0,827	0,762	0,827	0,818	0,674
0,648	0,841	0,698	0,741	0,722	0,81	0,792	0,81	0,844	0,648
0,734		0,839	0,931	0,924	0,954	0,951	0,954	0,816	0,734
0,695	0,839		0,868	0,867	0,863	0,818	0,863	0,732	0,695
0,706	0,931	0,868		0,975	0,949	0,929	0,949	0,776	0,706
0,685	0,924	0,867	0,975		0,945	0,916	0,945	0,764	0,685
0,73	0,954	0,863	0,949	0,945		0,938		0,831	0,73
0,73	0,951	0,818	0,929	0,916	0,938			0,785	0,73
0,663	0,816	0,732	0,776	0,764	0,785	0,785	0,785		0,663
	0,734	0,695	0,706	0,685	0,73	0,73	0,73	0,663	

Table 2: Vocabulary correlation of Naima's History and Ottoman prose

	T1	T2	T3	ALLT	Corpus
T1		0,980	0,908	0,995	0,753
T2	0,980		0,949	0,992	0,761
T3	0,908	0,949		0,943	0,792
ALLT	0,995	0,992	0,943		0,771
Korpus	0,753	0,761	0,792	0,771	

Table 3: Keywords: Naima's History vs. Ottoman Prose Canon. Example

Word	Translation	Fpm (OCC)	Fpm (NHC)	P Xi ²	Word	Translation	Fpm (OCC)	Fpm (NHC)	P Xi ²
Avatif	Kindness	47.5			Inâyetlü	Favour-able	54.6	10.2	
Birâder	Brother	129.3	194.0		Kerametlü	Noble	45.5	40.9	
Dostluk	Friendship	155.6	40.9	<0,01	Muhabbet	Affection	111.2	153.2	
Fâzıl	Virtuous	144.5	61.3	<0,05	Sadâkat	Loyalty	160.7	91.9	
Inâm	Favours	32.3			Şerefyâb	Be honoured	32.3		

Table 4: Turkic verb frequencies: Naima's History VS Ottoman Prose canon

Word	Translation	Fpm (OCC)	Fpm (NHC)	P Xi ²	Word	Translation	Fpm (OCC)	
Olmak	22315,3	22587			Kılmak	748,7	275,70	<0,001
Olunmak	8778,6	6576,1	<0,001		Kalmak	737,6	1255,9	<0,001
Eylemek	7388,2	5217,9	<0,001		Bulunmak	736,6	919,01	<0,05
Varmak	1264	2889,8	<0,001		Verilmek	735,6	1531,7	<0,001
Gitmek	1139,8	2348,6	<0,001		Göndermek	733,6	1929,9	<0,001
Bulmak	1012,5	1347,9	<0,01		Çıkmak	728,5	1868,7	<0,001
Vermek	1765,2	3379,9	<0,001		Girmek	669,9	796,5	
Etmek	16300	25569	<0,001		Geçmek	576,9	1276,4	<0,001
Görmek	1311,5	1450			Bilmek	543,6	939,4	<0,001
Almak	1285,3	2123,9	<0,001		Göstermek	321,3	714,8	<0,001
Çekmek	289,9	612,7	<0,001		Atmak	319,3	428,9	

Table 5: Distribution of Turkic verbal morphemes in NHC & OCC

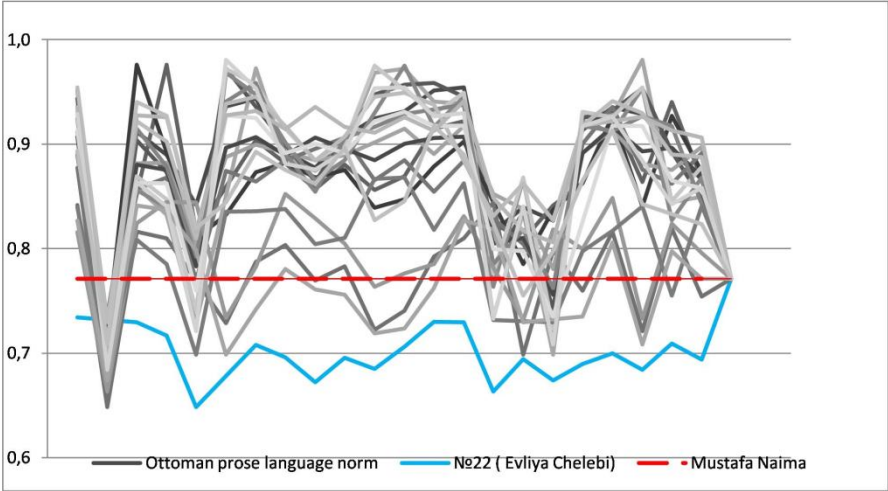
Affix	Tense/Aspect	Fpm (OCC)	Fpm (NHC)	P Xi ²
-ir/-ir/-ur/-ür	Aorist	6120,15	9139,09	<0,001
-dı/-di/-du/-dü	Praeterite	25177,8	33115,15	<0,001
-miş/-miş/-muş/-müştü	Dubitative (Indirective Past Tense)	4855,09	6913,03	<0,001
ırdı/-irdi/-urdu/-ürdü	Aorist Past	601,20	1878,87	<0,001
-makta/-mekte	Imperfective	17, 18	183, 8	<0,001
-mişti/-mişti/-muştu/-müştü	Plusperfect	731,55	1245,78	<0,001
-irmiş/-irmiş/-urmuş/-ürmüş	Simple Present (Indefinite)	24,25	153,169	<0,001
-yormuş	Present Continuous (Indefinite)	1,01	10,21	<0,05

Table 6: Distribution of Turkic verbal morphemes in NHC & OCC

Affix	Category	Fpm (OCC)	Fpm (NHC)	P Xi ²
-alım/-elim/-sınlar/-sinler	Imperative of 1 p. pl.	962,9356	1245,77	<0,01
-sa/-se	Desideratif (Conditional Tense)	1983,47	3124,65	<0,001
-dikça/-dikçe	Gerundium (converb)	298,08	418,66	<0,05
-ıp/-ip/-up/-üp-ib/-ib/-ub/-üb	Gerundium (converb)	30232,94	46890,16	<0,001
-dik/-dik/-duk/-dük/-	Subordinate Clause	10693,33	13958,81	<0,001

Graphic 1:

Diagram 1
Ottoman chronicles lexical norm and Mustafa Naima's idiosyle

TİFLİS ARŞİVİNDE KİTAB-I CELALİ KÖROĞLU

Őureddin MEMMEDLİ*

ÖZ

Gürcistan Korneli Kekelidze Yazmalar Ulusal Merkezi arşivinde muhafaza edilen *Kitab-ı Celalî Köroğlu* eseri Türk soyunun bu muhteşem halk destanının yazılı şekilde elde olan eski nüshalarından biri olarak değerlendirilmektedir. Yapıtın el yazma metninin Arap alfabesinden Latin alfabesine çevriyazısı yapılarak yayınlanmış ve belirli yönlerden incelenmiştir. Bu makalede söz konusu eseri Türkiye edebiyat bilimine, halkbilimine daha ayrıntılı tanıtmak, eserin önemli bilimsel yanlarına ayna tutmak amaçlanmaktadır. Buradan hareketle Köroğlu destanında Gürcistan izlerine değinilmekte, Köroğlu'nun Tiflis nüshasının künyesel bilgileri açıklanmakta, yapıtın olay örgüsü özü, eserde Osmanlı mekân imgesi irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Edebiyatı, Borçalı Edebi Muhiti, Gürcistan'da Türkler, Köroğlu, Edebiyatta Osmanlı Algısı.

ABSTRACT

The Book of Celali Koroghlu (Kitab-ı Celalî Köroğlu), preserved in the archive of the Georgian National Center of Manuscripts, is regarded as the oldest copy in the written form of this magnificent folk epic of the Turkish descent. The work was published by translating the manuscript text from the Arabic alphabet to the Latin alphabet and examined in certain respects. In this article, it is aimed to introduce the work in question to Turkish literature and folklore, and to reflect on the important scientific aspects of the work. Thus, this study deals with the traces of Georgia in the Epic of Koroghlu, explains the masthead information of Koroghlu's Tbilisi manuscript, examines the summary of the plot of the work and the image of the Ottoman place in the work.

Keywords: Azerbaijani Literature, Borchaly Literary Environment, Turks in Georgia, Kerogly, Ottoman Image in Literature.

Ozan-saz edebiyatının ana türü olan halk-âşık anlatıları, ulusun köklü tarihine, kültürüne dayanan, edebi yönüyle eşsiz bir biçimdir. Söz gelişi, ozan-âşık sanatının ürünü olan coşkulu-öykülü uzun anlatılar özelinde Türkiye'de *halk hikâyesi* veya *âşık hikâyesi* kavramlarının etkin kullanılması muhtemelen, Azerbaycan'da, Gürcistan'da, ekser Türkî topluluklarda *destan*

---

* Prof. Dr. Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, ORCID: 0000-0002-9302-732X, shureddin@gmail.com.

kavramı kullanılır. Kars ve Gürcistan Borçalı yörelerinde bu tür ürünlere *telli saz hikâyeleri* de denir. “*Halk hikâyeciliği geleneği içerisinde Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ın önemli bir yeri vardır. Bugün büyük hikâyeler diyebileceğimiz hemen hemen tüm hikâyeler bu coğrafyada anlatılır... Günümüzde bu gelenek Doğu Anadolu bölgesi ve Azerbaycan'da canlı şekilde devam etmektedir*” (Alptekin 2013: 43).

Türk epos-destanlarında etkin hatırlanan edebi folklor mekânlarından biri Tiflis-Borçalı alanıdır. Bu bilgi doğrultusunda adı geçen mekânın Türk kültürel özgürlüğünün, edebi bütünlüğünün ayrılmaz parçası olduğu kanıtlanır.

Destancılık, halk hikâyeciliği Borçalı edebi geleneklerinin üstün unsurudur. Gürcistan'daki Türk edebi-sanat ortamının zenginliği, özgünlüğü ve olgunluğu Türkiye yayınlarında da vurgulanmaktadır (Alyılmaz C 2012: 292-355; Alyılmaz S 2017: 45-54). “*Gürcistan Türklerinin tarih boyunca vücuda getirdikleri kendi yaşayış ve inanışlarının ürünü olan sözlü ve yazılı edebiyat, Azerbaycan edebi muhitinin içine sığmayacak kadar kapsamlıdır*” görüşü (Alyılmaz S 2003, 7) özellikle önemlidir.

Gelenekli destanlardaki -Dede Korkut, Köroğlu, Âşık Garip, vb- Gürcistan izlerinin ışığında gördüğümüz gibi, Gürcistan mekânında Azerbaycan Türkleri arasında destan sanatkarlığı, yayılması, kuşaktan kuşağa aktarılması için uyumlu zemin sürekli şekilde var olmuştur. Destansı yapıtlarda Gürcistan'ın ve Borçalıların edebi imgeleşmesinin anahtar mihveri bundan dolayıdır. Gelenekli âşık öykülerinden “Asli ile Kerem”, “Celalî Memmed”, “Emrah ile Selvi Han”, “Gürcü Kızı”, “Haydar Bey ve Süzenber”, “Kurbanî”, “Mehemmed ile Gürcü Kızı”, “Memmed Bican oğlu”, “Mir Kasım ile Gürcü Kızı”, “Peri Hanım Gürcistanlı”, “Şehriyar ile Senuber”, “Tahir ile Zühre”, “Uzakelli Garip Şah” ve benzeri destanlar, destansı hikâyeler Tiflis'e, Borçalı'ya belirli oranda bağlılık açısından dikkati çeker.

1. “Köroğlu” ve Gürcistan

Gürcistan'a bağlı Borçalı bölgesinde derlenmiş halk söylencelerinde bu halk kahramanının ismi Kür'ün oğlu anlamında Köroğlu geçer. Bu isimlendirme, Anadolu Allahüekber dağlarından başlayıp Gürcistan, Azerbaycan boyunca akarak, Hazar'a kavuşan Kür / Kura ırmağının adıyla ilgilidir. Ayrıca “kür” kelimesi Borçalı ağzında şımarık, delidolu anlamına da gelir.

Borçalı söylencelerinde Köroğlu, Gürcistan'da önce Kür ırmağı kıyısında yerleşir, “sen Kür, ben kür” deyip buradan uzaklaşır, Babaker, Lelvar, Yastıgar dağlarında, Sarp Dere'de mesken kurar. Köroğlu'nun Kırat'ı Köroğlu'nun gıryatıdır (Borçalı ağzında gıryat deyişi erdem anlamında kullanılır). Kırat, Karapapak atlarından türemiştir. Yiğit Ayvaz, Karapapak Türklerindedir, Cünun Karapapak ozanıdır. Köroğlu'nun yurdu Kocor yaylası ve Kocor kalesidir. Yakın uzak memleketlere oradan yürüyüşe gider, ihtiyar çağlarında kaleye çekilir. Başgeçit dağlarında, Karayazı düzlüğünde, Bolnis ormanlarında avlanmaya çıkar, Kür kıyısında kahramanlıklar gösterir (Hacılar 1991: 51; Borçalı Folklor Örnekleri 2013: 17).

Gürcistan'da Kocor yaylasında, Abdallı, Fahralı, Güveç, Koçulu, Saraçlı köyleri yakınlarında, Ağamemmedli köyü yakınında Kızılkaya'da, Ahıska taraflarda sarp kayalar arasında, Başgeçit Sarp dağlarında, Kaçağan köyünden yukarıda Babaker dağında, Trialet / Başgeçit-Ercivan dağlarında azametli kayalara, kalelere yerel halk tarafından Köroğlu denilmektedir. Ve bu kaleler, bu kayalar, bu dağlar burada yurt erdemi, yenilmezlik, enginlik simgeleridir.

Tiflis'in Şeytanpazar kahvehanelerinde Türk âşıkların mert Köroğlu'nun aşkı, han kızını kaçırmaması, yiğitliği, mertliği özelinde sohbetlerini, türkülerini Gürcü şair İoseb Grişaşvili de dinlemiştir (Grişaşvili 1985: 209). İvane Evlahişvili'nin *Şamlıbel Vadisi* anlatısında Köroğlu ile Ayvaz, Kocor kalesinde meskûn olup, çeşitli yerlere seferlere çıksa da, sonunda buraya döner. Gürcü dramaturg Zurab Antonov'un *Köroğlu* isimli tiyatro eserinde Köroğlu'nun kalıcı barınağı Kocor'dadır.

Gürcü halkına Köroğlu'yu doğrudan Borçalı-Karayazı'da Gürcülerle hoşgörü içinde yaşayan Türkler sevdirmişler.

Karayazı Kaçalar Kosalı bucağında yaşamış Mirza Mehdi Velizade'nin (1859-1929) kendi memleketinde dinleyip yayınlattığı varyant, destanın Borçalı-Karayazı söylencelerinden bir dilimdir (Gürcistan Milli Kütüphanesi 1890: 121-126). Bu çalışma, Azerbaycan halkbiliminde Köroğlu destanı üzere ilk yayın olarak kabul edilir (Namazov 2013: 223). Velizade, "Köroğlu"nun daha birkaç varyantını derlemiştir ve materyaller Azerbaycan Folklor Enstitüsü arşivinde bulunmaktadır (Köroğlu 2005a: 459-538).

Gürcistan Yazmalar Merkezi'ndeki şiirler defterlerinde, Azerbaycan Edebiyat Arşivi Ziya Borçalı koleksiyonundaki Cönk-Beyaz'da Köroğlu şarkıları yer alır (Azerbaycan Edebiyat Arşivi 1914) (Alieva 1958: 130-137).

1929 yılında Ahıska'da Adıgün ilçesi Pulate köyünde Mehemed Yusufzade Sefili'nin (1870-1937) anlatmasında Köroğlu söylencesi Mehemed İbrahim Bidzinov derlemesinde Veli Hulufu tarafından *Gürcistan Ahıska Türklerinden Köroğlu* adıyla yayınlanmıştır (Köroğlu 1929: Köroğlu 2017).

Ünlü ozan Hüseyin Saraçlı'nın (1916-1987) repertuarında destanın "Bolu Bey ve Koç Köroğlu", "Çimnaz Hanım'ın Çenlibel'e Gelmesi", "Köroğlu'nun Derbent Seferi", "Zernişan Hanım'ın Çenlibel'e Getirilmesi" kolları var olmuştur (Hekimov 1986, 218-261; Saraçlı H 1992, 50-74).

Âşık sanatı öncülerinden Aslan Kosalı'nın (1927-2014) anlatımında "Akçakuzu", "Ayvaz'ın Çenlibel'e Getirilmesi", "Perizad Hanım'ın Çenlibel'e Gelmesi" yer almıştır (Köroğlu 2005a; Kosalı 2009: 118-143; Azerbaycan Folkloru Külliyyatı 2012; Borçalı Folklor Örnekleri 2013: 210-237).

Köroğlu'nun Gürcistan Lia Çlaidze versiyonu bilvesile destanın Gürcistan izlerini yansıtır (Çlaidze 1978; Çlaidze 1994).

Azerbaycan, Özbekistan, Türkiye, Türkmenistan Köroğlu varyantlarında Köroğlu'nun Gürcistan seferleri, yolculukları kapsamında farklı içerikli öyküler bulunmaktadır (Boratav 1931: 28-30, 44-49, 255; Azerbaycan Folklor Enstitüsü 1936; Yalman 1939: 1940; Köroğlu Destanı 1973; Boratav

1982: 258–259; Kaya 1997: 318–320; <http://dogankaya.com>; Köroğlu 2005a: 497–501; Azerbaycan Destanları 2005; Gökçimen 2014: 215–227).

“Köroğlu”nun diğer rivayetlerinde de Gürcistan mekân imgesine rastlamak mümkündür.

2. “Kitab-ı Celalî Köroğlu” Yazma Nüshasının Künyesi

Arap harfleriyle بئاتکى لاجى لغواروک “Kitab-ı Celalî Köroğlu” adlı yazılı destan nüshası Gürcistan Yazmalar Ulusal Merkezi'nde bulunmaktadır. Elyazmanın özellikleri şöyledir: Varak sayısı 384, yani 768 sayfa. Kâğıt: beyazımtırak, ince parlak Rusya üretimi. Yazı türü: Nesih karışık Sülüs hattı. Cilt: siyah deriden, koyu kızcılık renkli kaplı kartondan. İçinde: 28 kol-meclis (Gürcistan Yazmalar Merkezi 1856).

Sayfalardaki mühür-damga doğrultusunda nüshanın 19. yüzyıl başlarında yazıldığı (Alieva 1990: 20), 1856–1859 yılları arasında istinsah edildiği anlaşılmaktadır (Türkçe Yazmalar 2004: 192).

Nüsha, Dilara Alieva, Lia Çlaidze, Halik Köroğlu, Azad Nebiev, Edişer Sarişvili, Hemid Veliev, Valeh Hacılar, Karl Reichl, Metin Ekici, Hüseyin İsmailov, Terane Tofikkızı vd tarafından farklı yönlerden incelenmiştir (Alieva 1958; Çlaidze 1978: 13, 67; Sarişvili 1980; Köroğlu 1983: 182–247; Veliev 1984: 28–32; Alieva 1990: 19–43; Hacılar 1991; Ekici 2004: 42; Köroğlu 2005c; Reichl 2014: 344).

Dilara Alieva'nın fikrince, kollarda Gürcistan kelimesine sıkça rastlanması, Gürcistan'ın çeşitli mıntıkalarının anılması bu elyazmasının Gürcistan'da yazıldığına, burada istinsah edildiğine ışık ucudur (Alieva 1990: 20). Kitab-ı Celalî Köroğlu Tiflis metninde Arap, Fars kelimelerine, izafet terkiplerine yer yer rastlandığı, meclislerin başlıklarının Farsça verildiği dolayısıyla nüshanın Tebriz varyantı gibi sunulması, eserin dilinin Tebriz veya İsfahan ağzına ait edilmesi girişiminde bulunulmuştur (Alieva 1990: 22) (Köroğlu 2005c). Yukarıdaki unsurlar o dönem edebi dili için kabul edilebilir özelliği olduğundan eserin dilini Tebriz ağzına ait göstermeye kanıt olamaz. Arşivdeki el yazma kâğıdının Rusya üretimi olması da (Türkçe Yazmalar 2004, 192) bahsi geçen nüshanın Tebriz'de değil, Gürcistan'da düzenlendiğine dair bir ipucudur.

3. “Kitab-ı Celalî Köroğlu”nun Muhtevası

Kollarda çeşitli yerlere seferler anlatılır. Her kolda bir yandan, Köroğlu'nun veya Köroğlu yiğitlerinin kahramanlıkları, diğer yandan, yiğitlerin, güzellerin Çamlıbel'e getirilmesi öykülenir.

Nüshada Köroğlu'nun babası, Celalî köy muhtarı Mirza Bey'dir ve Şah Abbas onu baş seyis atar. Köroğlu, İsfahan'da doğar. Ona rüyada yiğitlik, âşıklık, bilgelik badesi, vahiy içirilir. Akabinde Köroğlu, isyan çıkararak, Rum'a gelir, Van şehrinde mesken kurar, mertliğiyle üne ulaşır. Sonda Celalî Köroğlu, İsfahan şehrine Şah Abbas'ın yanına yolculuğa çıkar, yolda hastalanıp ölür, İsfahan yakınında defn olunur. Tüm kollarda Köroğlu yiğit kahraman, zeki, sazlı sözlü cengâver, hakkın, adaletin bayraktarı sıfatlarında sunulur.

4. “Kitab-ı Celalî Koroğlu”da Osmanlı Mekân İmgesi

Nüşhada Beyazıt, Diyarbakır, Erzincan, Erzurum, İstanbul, Kars, Malatya, Tokat, Urfa, Üsküdar, Van yer isimleri etkin şekilde geçer. Koroğlu “*Türkî yansağiyım*” diye övünür (Koroğlu 2005c: 137).

Çamlıbel'e getirilen yiğitler; Behbehalı Hasan Celalî, Hemisli İsa Balı, Malatyalı Kenan, Urfalı Eyvez Han ve diğerleridir. Çamlıbel'e getirilen güzel hanımlar; Behbeha'dan Mercan, Dağıstan'dan Ceyran, Şahsenem, Şehnaz, Diyarbakır'dan Mehveş, Erzurum'dan Gumru, Telli, Eyin'den Sürahi, Halep'ten Şeref, İstanbul'dan Nigar, Mısır'dan Humar, Süleymaniye'den Gülsabah, Tahtî Süleyman'dan Hurşit, Tokat'tan Saadet, Tuna'dan Kamer, Üsküdar'dan Done, Van'dan Esmer ve başkalarıdır.

Koroğlu'nun savaşarak yendiği paşalar, hanlar, ağalar; Beyazıt Kazlı Göl'de Hasan Paşa, Çamlıbel semtinde Rum serdarı Mecid Ağa, Dağıstan'da Mahmut Han, Ağa Han, Diyarbakır'da Melik Paşa, Erzincan'da Bürcü Bey, Erzurum'da Cafer Paşa, Davut Paşa, Halep'te Ahmet Paşa, İstanbul'da Sultan Mahmut'un oğlu Bürcü Sultan, Kars'ta Davut Paşa, Malatya'da Ferheng, Mısır'da Hüseyin Paşa, Süleymaniye'de Süleyman Paşa, Tahtî Süleyman'da Ayaz Bey, Tokat'ta serdar Bolu Bey, Tuna'da vali Kadir Ağa ve oğlu Teymur Ağa, Urfa'da Reyhan Arap, Üsküdar'da Selim Paşa, Van'da Osman Paşa, Teymur Ağa, Nazar Celalî ve diğerleridir.

Bu nüsha Paris'teki “Koroğlu” nüshasının ve ayrıca, Chodzko ve Penn varyantlarının (Koroğlu 2005b) temelini oluşturur. Birkaç parça bu metinlerde aynı şekilde yer alır; bu yakınlığı koşmalarda da gözlemlemek mümkündür.

5. “Celalî Koroğlu” ile “Şehriyar” Destanı Karşılaştırması

Tiflis “Kitab-ı Celalî Koroğlu” nüshası ile Gürcistan'daki Azerbaycan edebi muhitinin ürünü olduğunu zannettiğimiz “Şehriyar” yazılı destanı arasında metin uyumu sezilmiştir (Alieva 1990; Koroğlu 2005c: 5; Caferov 2011: 156).

Azerbaycan Milli Elyazmaları Enstitüsü'ndeki “Şehriyar” nüshası ile (Azerbaycan Elyazmaları Enstitüsü 1829) aynı arşivde bulunan “Kitab-ı Celalî Koroğlu” nüshasının (Gürcistan Yazmalar Merkezi 1856) elyazmalarını karşılaştırınca yazı hattı, nesir-nazım parçalarında üslup, anlatı, coşku benzeşi gözlemlenmektedir.

Hem “Şehriyar” eseri hem de Sadık'ın düzenlediği şiirler cönkü arşive aynı şahsın – edebiyat bilimcisi Habibullah Samedzade'nin arşiv materyalleri arasında dâhil olmuştur.

“Şehriyar” eseri de “Kitab-ı Celalî Koroğlu” eseri de Tiflisli Mehmed Sadık Yedigâroğlu'nun edebi tahayyülüne mahsus olabilir ihtimalindeyiz.

“Şehriyar” eserini Gürcistan muhitinin ürünü saydığımız gibi, aynen bu fikri “Celalî Koroğlu” hakkında da söyleyebiliriz.

“Şehriyar”ın ve “Celalî Koroğlu”nun metinlerini kıyaslayınca eserlerin öyküsel anlatımı, şiirsel coşkusu arasında tipolojik paralel yakınlıkları görmekteyiz.

“Şehriyar”ın ilk cümlesi: “*Raviyani ekâbir ve müheddisani hoşgüftar, nakilani dürer bar, tutiyani şekkersiken, şirin esari her eyyam geçen rüzgâri zamandan haber verir*” (Azerbaycan Elyazmaları Enstitüsü 1829: 3; Azerbaycan Edebiyatı 1993; Mehemed 2006: 26) iken; “Celalî Köroğlu” meclislerinin başlangıç cümlesi de: “*Raviyani ekâbir ve nakilani asar böyle rivayet eyleyip ki...*” (Alieva 1990: 22; Köroğlu 2005c: 64, 92, 118, 141, 156) şeklindedir.

“Şehriyar”dan: “*Kirman hanı Cihangir Han'ın perdei ismette bir kızı var ki, adına Senuber hanım derler*” (Azerbaycan Edebiyatı 1993; Mehemed 2006: 26).

“Celalî Köroğlu”dan: “*Paşanın perdei ismette bir kızı var idi ki, adına melakei afak Şeref Hanım derdiler*” (Köroğlu 2005c: 118).

Her iki eserde “öz zulfünden bir tel çekip, saz evezine bastı sinesine”, “ziynet verip”, ayrıca Borçalı şive söz dağarcığına özgü “gözaltı baktı”, “aşağa” (aşağı), “diyeller”, “hatircem”, “hariya”, “gene” (yine), “koum” (kohum), “şekye” (şikâyet), vb kelimelerin etkin kullanıldığı dikkati çeker.

“Şehriyar” eserinin aşk öyküsü, “Celalî Köroğlu”nun yiğitlik destanı olmalarına rağmen, onların şiirsel coşku özelliklerinde de benzer paralellikler sergilenir. Şehriyar'ın söylediği koşmalardan:

Şehriyar'ım, gece, gündüz ağlarım,

Sinem üstün çalın çapraz dağlarım. (Mehemed 2006: 43)

“Celalî Köroğlu”dan:

Bu sinemi çalın çapraz dağlarım,

Gece, gündüz yardan ötürü ağlarım. (Köroğlu 2005c: 123)

Demek ki, sadece öykü akışında değil, şiirsel kıvamda da kafiye, dil biçim, hatta ide-içerik sürekliliği, bütünlüğü vardır.

SONUÇ

“Köroğlu” vakalarının, parçalarının sonralar yayılmasında, basın sayfalarında, kitaplarda görülmesinde, şiirlere, romanlara, hikâyelere, tiyatro oyunlarına konu edinmesinde bir ilkin kaynak olarak Tiflis nüshası önemli rol oynamıştır.

Söz konusu nüsha bilvesile Gürcistan'da Türk edebi ortamında vücuda gelmiştir.

“Celalî Köroğlu”nun nezdinde yazılı edebiyatta destan türünün görülmesi, rastgelelik yok, geleneksellik niteliğinde olmuştur. Nitekim Azerbaycan edebiyatının o dönemki yükselişinde yazında sözlü ozan edebiyatına özgü tür, üslup tarzlarının ihtivası önemli etmenlerdir; yazılı edebiyata destan türünün gelmesini de hafıza edebiyatından koşma, giraylı, tecnis ve diğer türlerin gelmesi olgusunun terkip hissesi olarak kabul edebiliriz.

Etnik bakımdan, sanat devamlılığı bakımlarından da berrak kalan Borçalı edebi-âşık muhitinde destancılık tamamıyla doğal ve mantıklı olgu olarak karşımıza çıkar.

KAYNAKÇA

- ALİEVA Dilara (1958). *İz istorii Azerbaydjasko-Gruzinskih literaturnih svyazey*, Bakü: EA neşriyat.
- ALİEVA Dilara (1990). "Köroğlu'nun Yeni El Yazma Nüshası". *Türk Dünyası Araştırmaları*. İstanbul, Sayı 68.
- ALPTEKİN Ali Berat (2013). *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ALYILMAZ Cengiz (2012). "Gürcistan'daki Türkler ve Türk Eserleri". *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri*. Ankara
- ALYILMAZ Semra (2003). *Borçalılı Bilim Adamı Eğitimci Şair Valeh Hacılar*. Ankara: Devran Yayınları.
- ALYILMAZ Semra (2017). "Borçalı Edebi Muhiti Üzerine". *Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi*. Ankara, Sayı 43.
- Azerbaycan Destanları* 2005. 4. cilt. Tertip Memmed Hüseyin Tehmasip. Bakü, Lider neşriyat
- Azerbaycan Edebiyat Arşivi 1914. Arşiv No 533/63/64. گنج ضایه Cönk-Beyaz. Bakü
- Azerbaycan Edebiyatı* (1993). *Türkiye Dışında Türk Edebiyatları Antolojisi*. 2. cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Azerbaycan Elyazmaları Enstitüsü 1829. Arşiv No B 2656 / 4281 / 10546. شهریار Şehriyar
- Azerbaycan Folklor Enstitüsü (1936). Arşiv No 490/1014. *Köroğlu'nun Gürcistan Seferi*. Bakü
- Azerbaycan Folkloru Külliyyatı* 2012. *Destanlar*, cilt 20. Kaynak Kişi Aslan Kosalı (Gürcistan). Bakü, Elm ve Tahsil Neşriyat.
- BORATAV Pertev Naili (1931). *Köroğlu Destanı*. İstanbul.
- BORATAV Pertev Naili (1982). *Folklor ve Edebiyat*, 1. İstanbul: Adam Yayınları.
- Borçalı Folklor Örnekleri* (2013). Derleme-tertip Valeh Hacılar, Elhan Memmedli. 1. cilt. Bakü, Elm ve Tahsil Neşriyat.
- CAFEROV Aliğa (2011). "Köroğlu Destanının Tiflis Varyantı". *Motif Akademik Halkbilimi Dergisi*. İstanbul, Sayı 2.
- ÇLAİDZE Lia (1978). *Köroğlu Eposunun Gürcü Versiyonu* (ლია ჭლაიძე, ქორეოლის ეპოსის ქართული ვერსია). Tiflis
- ÇLAİDZE Lia (1994). *Köroğlu Gürcistan'da*. Çeviri Hacali Necefoğlu, Habip İdrisi. Erzurum, Taş Medrese Yayınları.
- EKİCİ Metin (2004). *Türk Dünyasında Köroğlu*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÖKÇİMEN Ahmet (2014). "Köroğlu Destanının Türkmen Varyantında Kafkas Coğrafyası". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. Erzurum, Sayı 52.
- GRİŞAŞVİLİ İoseb (1985). *Eserleri*, 3 (ოსებ გრიშაშვილი, თხზულებანი). Tiflis

- Gürcistan Milli Kütüphanesi (1890). Velizade, Mirza, *Haydut Köroğlu Hakkında Söylence* (Предание о разбойнике Кероглы). СМОМПК (SMOMPK). Tiflis, No 442/09.
- Gürcistan Yazmalar Merkezi (1856–1859). *Kitabî Celalî Köroğlu*. Tiflis, Arşiv No L 140
- HACILAR Valeh (1991). *Folklorumuzun Ufukları*. Bakü: Yazıcı.
- HEKİMOV Mürsel (1986). *Halkımızın Deyimleri ve Duyumları*. Bakü, Maarif Neşriyat.
- KAYA Doğan (1997). “Köroğlu Kollarının Yeni Varyantları”. *Türklük Bilimi Araştırmaları*. Sivas.
- KOSALI Aslan (2009). *Âşık Aslan Ozan Dünyası*, Bakü: Avrupa Neşriyat.
- Köroğlu* (1929). Hazırlayan: Veli Hulufu. Bakü, Azer Neşriyat.
- Köroğlu* (2005a.) Hazırlayanlar: İsrail Abbaslı, Behlul Abdulla. Bakü: Lider Neşriyat.
- Köroğlu* (2005b). *Paris Nüshası*. Hazırlayan İsrail Abbaslı. Bakü: Şerq Neşriyat.
- Köroğlu* (2005c). *Tiflis Nüshası*. Çevriyazı Dilara Alieva, Elnara Tofikkızı. Bakü: Seda Neşriyat.
- Köroğlu* (2017). *Gürcistan Ahıska Türklerinden Köroğlu Destanı*. 1929 Veli Hulufu neşri. Tertip Yegâne İsmailova. Bakü: Tofiq Neşriyat.
- Köroğlu Destanı* (1973). Anlatan Behçet Mahir. Derleyenler M. Kaplan, M. Akalın, M. Bali. Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları
- KÖROĞLU Halık (1983). *Vzaimosvyazi eposa narodov Sredney Azii, İrana i Azerbaydjana*. Moskova, Nauka.
- MEHEMMED (2006). *Şehriyar*. Bakü, Şerq Neşriyat.
- NAMAZOV Kara (2013). *Ozan Âşık Sanatının Tarihi*. Bakü: Elm.
- REICHL Karl (2014). *Türk Boylarının Destanları*. Çeviri Metin Ekici. Ankara, TDK Yayınları.
- SARAÇLI Hüseyin (1992). *Şiirler, Söylemeler*. Bakü: Yazıcı Neşriyat.
- SARİŞVİLİ Edişer (1980). *Fonetiko-morfologiçesçiy analiz yazıka Azerbaydjanskoy rukopisi Kerogly*. Doktora. Tiflis.
- Türkçe Yazmalar Katalogu* (2004). Tertip Tsisana Abuladze, Marine İluridze (თურქულენოვანი ხელნაწერთა კატალოგი). Tiflis
- VELİEV Hemid (1984). *Azerbaycan Folkloru ve Edebiyatı Gürcü Menberinde*. Bakü: Yazıcı Neşriyat.
- YALMAN YALGIN Ali Rıza (1939, 1940). “Çukurova Rivayeti: Köroğlu'nun Gürcistan Seferi”. *Görüşler*. Adana, Sayılar 20–27.
- http://dogankaya.com/fotograf/koroglu_kollari.pdf (18.2.2018)
- <http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/161500> (18.2.2018)
- <http://www.motifakademi.com/makaleler/1210089002> (18.2.2018)

AHISKA'NIN TÜRKİYE İÇİN JEOPOLİTİK ÖNEMİ

Selim KURT*

Z

SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri, Türkiye'nin ilgisinin Orta Asya ve Kafkaslar bölgesine yönelmesine neden olmuştur. Akrabalık bağları dolayısıyla başlayan ilişkiler bölge ülkelerinin zengin enerji kaynaklarına sahip olduğunun anlaşılmasıyla daha da gelişmiş ve kısa sürede bu enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara taşınması hususu da gündeme gelmiştir. Bu çerçevede, Türkiye-Gürcistan sınırında yer alan ve sınır boyunca Acara zerk Bölgesi'nden Ermenistan'a kadar uzanan alanı kapsayan Ahıska'nın jeo-politik ehemmiyeti ön plana çıkmaktadır. Özellikle Türkiye'nin Ermenistan ile siyasi ilişkilerinin olmadığı hususu da göz önünde bulundurulduğunda ülkenin Kafkaslar zerinden Orta Asya'ya erişimi açısından bölge son derece stratejik bir konumdadır. Halen faaliyette olan Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı ile Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı Ahıska topraklarından geçmekte olup, proje aşamasındaki Avrupa-Kafkasya-Asya Ulaşım Koridoru'nun da anılan bölgeden geçmesi planlanmaktadır. Ancak tarihsel süreçte uygulanan güç ve asimilasyon politikaları nedeniyle Ahıska Türklerinin anılan bölgedeki varlığı sona ermiş olup, gce tabi tutulan Ahıskalılar halen büyük ölçüde Kafkas ve Orta Asya lkerinin yanı sıra Rusya Federasyonu, Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri'nde dağınık bir vaziyette yaşamalarını devam ettirme mücadelesi vermekte-dirler. Diğer taraftan son yıllarda yaşanan gelişmeler sonucunda Ahıska Türkleri'nin tarihsel yurtlarına dönüş için bir umut işığı belirmiş olup, bu umut kendisi için büyük bir önem arz eden iki bölge olan Kafkaslar ile Orta Asya'ya erişimde dar koridorlara mahkûm edilmek istenen Türkiye tarafından da desteklenmelidir.

Anahtar Kelimeler: Ahıska Türkleri, Gürcistan, Kafkaslar, Sürgün, Cavaheti Sorunu.

ABSTRACT

The emergence of Turkish republics following to collapse of USSR has caused to returning of Turkey's attention to Central Asia and Caucasus regions. The relations started by the relationship by affinity and developed by discovery of rich energy resources of the region's states. Soon after that the subject of transportation of these resources to the international markets was added to agenda. In this context geo-

---

* Dr. ğretim yesi, Giresun Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Giresun, ORCID: 0000-0002-0462-5791, selim_kt@hotmail.com

political importance of the Ahıska land, which settled in Turkish-Georgia border and lies from Ajaria Autonomous Region to Armenia through the borderline, is remarkable. Aspecially considering of there is no political relations between Turkey and Armenia, Ahıska land has highly strategic position for Turkey in the point of accessing Middle Asia through Caucasus. Baku-Tbilisi-Ceyhan Petroleum Pipeline, Baku-Tbilisi-Erzurum Natural Gas Pipeline and Baku-Tbilisi-Kars railway are passing through Ahıska land and the Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia project is planing to passing through the land, as well. But the presence of the Ahıska Turks in this region was terminated because of the immigration and assimilation policies, applied in historical process. The migrating Ahıska Turks are struggling for life now majorly in Caucasian and Middle Asian countries in addition to Russia Federation, Turkey and United States of America. But there is a hope now for returning back to their home lands in the context of some developments occured in recent years. And this hope should be support by Turkey, who was tried to be convicted narrow corridors accessing to Caucasus and Middle Asia regions.

Keywords: Ahıska Turks, Georgia, Caucasus, Deportation, Cavaheti Conflict.

Türkiye-Gürcistan sınırı boyunca Acarya Özerk Cumhuriyeti ile Ermenistan arasında yer alan bölge, tarihi Ahıska toprakları olarak tanımlanmaktadır. 10 Ağustos 1578'de Ahıska başkent olmak üzere Çıldır Eyaleti adıyla Osmanlı yönetimine katılan Ahıska toprakları, 1829 Edirne Antlaşması'na kadar Osmanlı idaresinde kalmıştır. 1829 tarihli Edirne Antlaşması ile Rus hakimiyetine giren sahada yaşayan Ahıska Türkleri bu tarihten sonra Rus baskısı nedeniyle yavaş yavaş Anadolu'ya göç etmeye başlamışlardır. Ancak esas büyük felaketi 15 Kasım 1944'te Sovyet lideri Stalin tarafından verilen sürgün emriyle yaşamışlardır. Ahıska Türkleri bu tarihte ekseriyetle Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'a sürülmüşlerdir (Zeyrek, 2011 ve Aydınğün ve diğerleri, 2006: 6). Stalin'in ölümünü takiben sürgün edilen halklara anavatanlarına dönüş izni verilse de Ahıska Türkleri bu haktan mahrum bırakılmıştır. Takiben sürgün edildikleri Özbekistan'da 1989 yılında yaşanan Fergana Olayları nedeniyle uğradıkları katliamlar sonucunda büyük ölçüde Azerbaycan ile Rusya Federasyonu'nun (RF) Krasnador eyaletine yerleşmişler ve Krasnador'a yerleşenlerin bir kısmı ise takip eden süreçte Amerika'ya göç etmişlerdir.

Bu süreçte geri dönüş için yaptıkları tüm talepler Moskova ve Tiflis tarafından geri çevrilen Ahıskalılara dönüş umudu 1999 yılında Gürcistan'ın Avrupa Konseyine üyeliği ile doğmuştur. Gürcü hükümetinin 2007 yılında Ahıskalıların anavatanlarına geri dönüşlerine izin veren bir kanun çıkarmasına karşın, günümüze kadar bu kararın gereğince uygulandığını söylemek mümkün değildir (Çınar, 2015: 121-128 ve Zeyrek, 2011). Diğer taraftan, Ahıska ile Gürcistan'ın da içerisinde yer aldığı Kafkasya coğrafyası Türkiye için son derece stratejik bir önemdedir. Çünkü Türkiye, akrabaları da olan Orta Asya Türk Cumhuriyetler ile bağlantısını bu bölgeden sağlamaktadır.

Ayrıca Sovyetlerin çökmesi ile bölge devletlerinin sahip olduğu zengin enerji kaynakları ve bu kaynakların Batılı pazarlara taşınması hususu da bir geçiş güzergahı olarak Gürcistan ve özelde de hatların geçtiği Ahıska bölgesinin önemini bir kez daha ön plana çıkarmıştır.

Bu kapsamda, çalışmanın ilk bölümünde Ahıska Türklerinin yerleşim alanları ve tarihçeleri incelendikten sonra, ikinci bölümünde Kafkasya Bölgesi ile Gürcistan'ın Türkiye için önemi ile Ahıska Bölgesi'nin mevcut demografik yapısı ele alınacak ve takiben de Ahıska Bölgesi'nin Türkiye için sahip olduğu ehemmiyet ortaya konmaya çalışılacaktır.

Ahıska Türkleri'nin Tarihçesi ve Sürgünler

Ahıska, Türkiye'nin kuzey doğusunda, Ardahan ili ile komşu olan Gürcistan sınırları içerisinde yer alan, çok eski bir Türk yurdunun merkezidir. İki yüzden fazla köyün merkezi olan Ahıska şehri, Türkiye sınırına 15 kilometre mesafede yer almaktadır. Posof çayının iki yakasında yer alan şehir, karayolu ile Tiflis, Batum ve Türkiye'ye bağlanmaktadır (Zeyrek, 2001: 9). Ayrıca bu bölge ılıman-soğuk iklimi ile Gürcistan'ın alçakta yer alan arazilerinin alt-tropikal koşullarından son derece farklı olan dağlık bir sahadır. Söz konusu alan Ahıska şehri ile dört idari birimden (Adigün, Aspinza, Ahilkelek, Bogdanovka) müteşekkildir. Buraya yerleşen Türklere, Ahıska Türkleri denmesinin sebebi ise bu vilayetleri içine alan bölgenin coğrafi isminin Ahıska olmasından kaynaklanmaktadır (Seferov vd., 2008: 396).

Ahıska, Dede Korkut Kitabı'nda Ak-Sıka/Ak-Kale; 481 yılında Akesga adıyla anılan eski Oğuzlar beldesidir. 2700 yıllık bir Türk yurdu. Bölgeye M.Ö. 713 yıllarında Kıpçakların ataları Kimerlerin, 680'de de Sakaların yerleşmesi sonucunda Ahıska bir Türk yurdu haline gelmiştir (Taşdemir, 2005: 78).

En eski Gürcü kaynaklarından biri olan Mektsevay Kartlisa'da (8. yüzyıl) M.Ö. 4. yüzyılda Makedonyalı İskender'in Kafkasya'ya geldiği sırada Kür ırmağı boylarında Bun-Türklerin yaşadığına dair ifadeler yer almaktadır. Bu topraklara daha sonra birbiri ardınca Hunlar, Hazarlar ve Kıpçaklar da gelmiştir (Zeyrek, 2001: 11).

1068'de Sultan Alparslan'ın fethettiği Ahıska ve Tiflis kesimleri, 1118-1124'te Kafkaslar ötesinden gelip Kür ve Çoruh boylarına yayılan ve Ortodoks olan Kıpçak/Kuman Türklerin eline geçmiş ve eski Kıpçak boy ve oymakları buralara yerleşmişlerdir. Gürcü Kralı II. David, Selçuklulara karşı savaşıcak ordusu olmadığından, Kıpçak Türkleri'ni ülkesine davet etmiştir (1118-1120) ve bu davete icabet ederek Azak Denizi'nin doğusu ile Kafkasların kuzeyinden gelen 45.000 Kıpçak ailesi, Çoruh-Kür ırmakları boylarına yerleşmişler ve güçlü bir ordu kurmuşlardır. Bu ordudan büyük bir destek alan II. David, onların da yardımıyla Azerbaycan, Karabağ, Şirvan ve Doğu Anadolu'ya akınlar yaparak Selçuklulara karşı önemli başarılar elde etmiştir. Çoğunluğu Kıpçaklardan oluşan bu ordu, daha sonra Tiflis'i alarak merkez yapmıştır. 1124 yılının Haziran ayında ise, Ahilkelek ve Çıldır bölgelerine ilerlemişler ve buraları da ele geçirdikten sonra Göle ile Erzurum civarını

İspir'e kadar alıp, Oltu'ya ulaşmışlardır (Zeyrek, 2001: 12 ve Taşdemir, 2005: 81-82).

Çınar (2015: 23-25) Gürcülerin Kıpçalarla kurdukları ittifaktan genellikle kazançlı çıktığını, ancak Kıpçaların Gürcüler ile olan ilişkilerinin zamanla ayrılmaya başladığını ve bu durumun bir beylik olarak Atabek yönetiminin kurulmasına yol açtığını ifade etmiştir. Gürcü kaynakları zamanla Gürcistan'ın beyliklere ayrılmasının Moğol idaresinin bir düzenlemesi olduğuna işaret etmektedir. Ancak bu uygulama kalıcı olmamış, Gürcistan'ın üçe bölünmesi ve Samtshe bölgesinin Atabek yurdu halinde yarı bağımsız olmasının İlhanlı hükümdarı Abaka Han'ın Sargis Cakeli'ye yardım ve desteğinin bir sonucu olduğu ifade edilmiştir. Böylece 1268'de Gürcistan'a bağlı özerk Atabek Yurdu (Sa-Atabago) beylik olarak kurulmuştur. Zeyrek (2013) bu hükümetin sınırlarının Ahıska'nın doğusundaki Taşiskari (Taşkapı) boğazından Batum, Hopa ve Erzurum'a kadar uzandığını ifade etmektedir. Osmanlı Devleti bu hükümetin batı topraklarını parça parça ele geçirmiş, nihayet 1578 Şark seferleri sırasında da Tiflis ve Hazar Denizi'ne kadar olan yerlerle birlikte tamamını ilhak etmiştir. Ancak o sırada bölge, Safevi Türkmen Devleti'nin nüfuzu altında olduğundan bu seferler sırasında bir Türk-Gürcü savaşı söz konusu olmamıştır. Dolayısıyla savaşlar da Osmanlı ve Safevi devletleri arasında cereyan etmiştir.

Hristiyan olan Ahıska Türkleri 16. yüzyılda Osmanlı egemenliğine geçişle birlikte İslamiyet'i kabul etmeye başlamışlardır. Osmanlı Devleti 1578'de egemenliği altına alıp, özerk bir yönetim oluşturduğu bu bölgenin özerkliğini 1744'te kaldırılmış ve Ahıska bölgesi doğrudan Osmanlı yönetimine bağlanmıştır (Kahraman vd., 2013: 79).

Özellikle, 18. yüzyıldan itibaren gittikçe güçlenen Rusların bölgesel egemenliklerini sağlamlaştırma ve güneye doğru yayılma politikaları çerçevesinde Kafkasya'da üs olarak kullanabilecekleri bir devlet yapılanmasına ihtiyaç duymaları bölgedeki etnik hareketliliğin artmasına sebebiyet vermiştir. Ruslar 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Revan Hanlığı ve Azerbaycan topraklarını ele geçirmişler (Aslanlı, 2011: 155) ve takiben 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın ilgası üzerine Osmanlı Devleti'nin savunmasız kalmasından faydalanarak Anadolu ve Balkanlardaki topraklarını ele geçirmek ve Boğazlar üzerinde hakimiyet kurmak için Osmanlı'ya savaş ilan etmişlerdir (Buntürk, 2007: 32). İki cepheli savaş sonucunda, Rusların Kafkas cephesinde Erzurum'u alarak Trabzon'a yönelmeleri, Tuna cephesinde ise Rus ordusunun Edirne'ye girmesi Osmanlı Devleti'ni barış istemeye zorlamıştır. 14 Eylül 1829 tarihli Edirne Antlaşması ile Rusya, Tuna cephesinde ele geçirdiği tüm toprakları Osmanlılara iade etmiş, ancak anlaşmanın dördüncü maddesi gereğince Osmanlılar Kafkas cephesindeki Anapa, Poti, Ahıska ve Ahılkelek gibi müstahkem mevkiileri Ruslara terk etmek zorunda kalmıştır (Armaoğlu, 2010: 277-279). Dönemin Rus kaynaklarına göre bu süreç içinde Kafkasya'ya Anadolu'dan ve bugünkü İran topraklarından en az 1 milyon Ermeni göç ettirilmiştir (Aslanlı, 2011: 156). Görüldüğü üzere

bölgenin Rusların hakimiyeti altına geçmesinden sonra nüfus yapısı Ruslar tarafından bilinçli bir şekilde değiştirilmiştir.

Bu savaşların en çetin bölümü Ahıska'da cereyan etmiş ve şehir 1828 felaketinden sonra belini doğrultamamış ve harabe halinden kurtulamamıştır. 1828'de 50.000 olan Ahıska şehrinin nüfusu 1887'de 13.265'e düşmüştür (Zeyrek, 2001: 24). Bu olay esasen Ahıska Türklerinin yaşadığı ilk göç dalgasıdır. Yine, 1853-1856 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne yardım eden Ahılkelek ve Ahıska Türklerinin bir kısmının savaş sonrasında Rus katliamından kurtulmak için Erzurum'a sığınmaları da bölgeki nüfus yapısının değişmesinde etkili olmuştur (Çınar, 2015: 28).

Takiben, Rusların 27 Nisan 1877 tarihinde savaş dahi ilan etmeden Arpaçayı geçerek saldırılara başladıkları meşhur 93 Harbi sonucunda Rus İmparatorluğu 18 Kasım 1878'de Kars'ı da işgal etmiştir. Ayestafanos/Yeşilköy Antlaşması'yla, Kars, Ardahan ve Batum savaş tazminatı yerine Ruslara bırakılınca, Ahıska iyice uzaklarda kalmıştır. Ahıska ve çevresinin Rusların elinde kalması üzerine, halkın bir kısmı Türkiye'ye göç etmiş ve onların yerlerine ise Ruslar, Gürcüler, Ermeniler ve Yahudiler iskan edilmiştir (Zeyrek, 2001: 27-28).

Ruslar 1915 yılında, Türk ordusuna yardım ettikleri gerekçesiyle, Ardahan ve çevresi halkına yönelik büyük bir katliam gerçekleştirmişlerdir. Ermeni Taşnaksutyan hareketi de 1914-1918 döneminde Ardahan ve Kars yöresinde yaşayan halka yönelik benzer bir katliam hareketine girişmişlerdir. 1917 yılında Bolşevik İhtilali'ne müteakip Ahıska'da Amele ve Asker Hükümeti kurulmuştur. Çarlık'ın yerini alan Bolşevik Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum Türkiye'ye iade edilmiştir. Gürcü hükümeti bu anlaşmayı tanımayıp, Ardahan'ın geri verilmesini istese de, aksine Ahıska ve çevresi de Türk kuvvetlerinin eline geçmiştir (Zeyrek, 2001: 29-30).

Ancak I. Dünya Savaşı'nı Osmanlı Devleti için sona erdiren 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi hükümleri Türk kuvvetlerinin Ahıska'dan çekilmesini emretmektedir. Söz konusu müterake hükümleri çerçevesinde Türk kuvvetlerinin bölgeden çekilmesini takiben 5 Aralık 1918'de Ahıska ve çevresi Gürcistan Hükümet kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. İşgalci Gürcü kuvvetlerinin halka uyguladıkları zulüm nedeniyle, Anadolu'dan da destek alan bölge halkının direnişine rağmen, 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması hükümleri gereğince Türk ordusu, Mart sonunda bölgeden tamamen çekilmek zorunda kalmıştır. Böylece tarihimizin son yüzyılında sıkça rastlanan masa başı kayıplarından biriyle Ahıska ve çevresi de elden çıkmıştır (Zeyrek, 2001: 33-41).

Gürcistan'ın 1921 yılında Sovyet hegemonyasına girmesi ile Ahıskalılar için kara günler tekrar başlamıştır. Sovyet yönetimi, zorla Gürcistan sınırları içerisinde bıraktıkları Abhaz, Asetin ve Acaralılara Özerk Cumhuriyet kurma hakkı tanırken, Ahıska Türkleri yok farz edilmiştir (Topal, 2008: 624 ve Zeyrek, 2001: 44).

Buntürk (2007: 183-184) Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde (SSCB) 1926 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımı sonuçlarına göre bölgenin nüfus yapısındaki değişimi şu şekilde ifade etmektedir:

Ahılkelek ilçesinde Ermeniler nüfusun %73'ünü, Türkler %8,5'ini, Gürcüler ise %10'unu oluşturmaktadır. Ahıska ilçesinde de nüfus yapısı değişmiş olup, Türkler azalmış ve %51'e (49.500 kişi) kadar gerilemiştir. Gürcüler ile Ermenilerin sayısı da artarak sırasıyla %25'e (24.000 kişi) ve %16'ya (15.000 kişi) yükselmiştir. Sovyet hakimiyetinin ilk yıllarında (1926) Ahıska bölgesindeki 328 yerleşim yerinde (şehir, kasaba ve köy) 175.500 kişi yaşamaktadır. Bölgenin 189 yerleşim yerinde Türk ahalisi bulunmakta olup, toplam nüfusun %32'sini (56.000 kişi) oluşturmaktadırlar. Kürtlerle (4.000 kişi) birlikte Müslümanlar 211 yerleşim yerinde toplam nüfusun %34,5'ini (60.500 kişi) teşkil etmektedirler. Ermeniler ise 133 yerleşim yerinde bulunmakta olup, toplam nüfusun %42'sini (73.000 kişi) meydana getirmektedir.

Burada anılan dönemde vuku bulan Türk göçlerinden de söz etmekte fayda vardır. Ahıska bölgesini içine alan 5 ilçeden (Ahıska, Adıgün, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka) Ahılkelek ve Bogdanovka'da Ermeniler, Rus işgalinden sonra Sovyet dönemine kadar yağma ve katliamlarla Türkleri göçe zorlamışlar ve boşalan yerlere ise kendileri yerleştirmişlerdir. Geride kalan üç ilçede ise (Ahıska, Adıgün, Aspinza) gereken önlemler alınarak Ermenilerin bölgeyi boşaltma planları bozulmuştur. Rus işgalinden sonra bu üç ilçeden Türkiye'ye göçler yaşansa da bölge tamamen Türklerden temizlenememiştir (Buntürk, 2007: 184).

1930'lı yıllarda Ahıska Türkleri Sovyet yönetimi altında kültürel baskılara maruz kalmaya başlamışlardır. 1930 ile 1939 yılları arasındaki dönemde Türkçe olan isimlerini Gürcü isimleriyle değiştirilmeleri emredilmiş ve hatta bazılarından isimlerinin Rusçalarını almaları dahi istenmiştir (Khananov, 1992: 3). Özellikle Stalin, Bakü-Batum arasındaki petrol boru hattı dolayısıyla jeoekonomik açıdan Batum ve çevresinin önemini kavramıştır. Ahıska ve Ahılkelek bölgeleri jeopolitik açıdan olduğu kadar jeoekonomik açıdan da önemlidir. Stalin gelecekte Apşeron yarımadasından ve Orta Asya'dan gelen boru hattının tüm siyaset ve iş dünyasını ilgilendireceğini öngörmüştür. Bu çerçevede Ahıska Türkleri üzerindeki baskısını gittikçe artıran Stalin'in bu zulmü 1930'lu yılların ikinci yarısından itibaren daha da artmıştır. 1938-1940 yılları arasında Ahıska ve çevresine, Türkiye'ye mücavir sınırın korunması adı altında on binlerce asker yerleştirilmiştir. 1940 yılına kadar askere alınmayan Ahıskalılardan 40 bin civarında kişi Alman cephesine sevk edilmiştir. Askere sevk edilenlerin kız, gelin ve çocukları Borcama demiryolu yapımında çalıştırılmış ve 1944 yılında tamamlanan bu demiryolu binlerce Ahıska Türküne mezar olmuştur (Zeyrek, 2001: 47 ve Aslan, 1995: 7-8). Stalin hükümeti tarafından 14 Kasım 1944 yılında, Devlet Savunma Komitesi kararına dayanılarak, sınır güvenliği gerekçesiyle, Ahıska'nın 209 köyünden alınan 92.307 Ahıska Türkü, kış aylarında yük vagonlarına doldurularak Orta Asya'ya sürgün edilmiştir. Azerbaycan'ın o dö-

nemdeki yöneticileri, Ahıska Türklerini Azerbaycan'a yerleştirmek isteseler de, Stalin'in kararının kesin olması nedeniyle, Azerbaycan yönetiminin gayretleri de bir sonuç vermemiştir. Bu yolculukta, Ural dağlarının soğuk havası birçok insanın hayatının sonu olmuştur. Bu zorlu yolculuğu tamamlamayı başaranlar ise Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan gibi Orta Asya Cumhuriyetleri'ne yerleştirilmişlerdir (Levin, 2018: 22; Ganiyeva, 2012: 180 ve Pentikäinen vd., 2004: 11).

İlk yıllarda Sovyet rejimi Ahıska Türkleri'ni büyük ölçüde tarım sektöründe istihdam etmiştir. Söz konusu yerleşimciler izole edilmiş yerleşim yerlerinde kalabalık ve hijyenik olmayan koşullarda yaşamaya zorlanmışlardır. Pek çoğu tifüs salgını nedeniyle yaşamlarını yitirmiştir. Yerleşim yerlerini değiştirmelerine izin verilmediği gibi, her ay resmi kurumlara kayıt olma zorunluluğu da getirilmiştir. Ekonomik ihtiyaçları ve devlet gereklilikleri dolayısıyla çalışmak zorunda olduklarından çocukları okula dahi gidememiştir (Mirkhanova, 2006: 36).

Türkiye ile muhtemel bir savaş olasılığına karşı tedbir almak için Stalin yönetimi Gürcistan-Türkiye sınırındaki Ahıskalı Türkleri temizleme politikası takip etmiştir. Bu çerçevede Stalin ve Beria, muhtemel bir savaşta Ahıska Türklerinin Türk istihbaratına bilgi ve destek sağlamasından korkmuşlardır. Bu olasılığı bertaraf etmek için Stalin, Ahıska Türklerinin Gürcistan sınırlarından sürülmesi talimatını vermiştir (Pohl, 2000: 286). Ahıska Türklerinin sürülmesinin jeopolitik açıdan temel nedeni ise, bugünkü Gürcistan'ın güney bölgelerini Türk ve Müslüman nüfusundan arındırarak, böylelikle Türkiye ile gerçekleşmesi muhtemel bir bütünleşme ihtimalini ortadan kaldırmaktır. Ahıska bölgesinden sürülen Türklerin yerine ise Ermeni ve Gürcü nüfus yerleştirilerek söz konusu sürgün politikası arzulanan hedefine ulaştırılmış ve Türkiye'nin bölgeyle olan sosyo-kültürel teması büyük ölçüde yok edilmiştir (Kolukırık, 2011: 171 ve Swerdlow, 2006: 1835).

Stalin'in ölümünün ardından Ahıska Türkleri vatana dönüş mücadelesine başlamışlardır. Çeşitli belgeler imzalanmış, teşkilatlar kurulmuş, liderler ortaya çıkmış ve delegasyonlar Moskova'ya gönderilmiştir. Fakat ne SSCB'nin devlet ve parti organları ne de Gürcistan yönetimi buna olumlu bir yanıt vermemiştir. 1957'den sonra sürgüne tabi tutulan diğer ulusların tersine göç ettirilmesine karşın, Ahıska Türklerinin büyük bir kısmı zorla göç ettirildikleri bölgede yaşamaya devam etmişlerdir. Gürcistan Hükümeti bir yandan ülkedeki etnik dengeyi bozmak istememekte, diğer yandan da Türkiye ile sınır bölgesine Ahıskalıların yerleştirilmesinin yeni bir ayrılıkçılığın fitilini ateşlemesinden çekinmektedir. Sovyet yönetimi ise geri dönüş siyasetinin yeni ihtilaflara yol açmasından çekindiğinden, sürgün edilmiş ulusların topraklarına dönmelerine sıcak bakmamıştır (Balci ve Motika, 2007: 337-338; Overland, 2002: 87 ve Kahraman vd., 2013: 82). Sonuç olarak Ahıska Türkleri, anayurtlarına dönüş için, ne Moskova'ya ne de Tiflis'e yaptığı başvurulardan olumlu bir sonuç elde edememişlerdir.

Diğer taraftan, 1989 yılı ortasına gelindiğinde Ahıska Türkleri bu sefer de sürüldükleri yerde katliama ve sürgüne maruz kalmışlardır. 14 Kasım

1944'te gerçekleşen sürgünü takiben Ahıskılıların yerleştirildiği Orta Asya cumhuriyetlerinden biri olan Özbekistan'da Ahıska Türkleri pek de sıcak karşılanmamışlardır. Özbeklerin bu antipatisi Sovyetlerin dağılmaya yüz tuttuğu 1989'da Sovyet yönetiminin de provokasyonları nedeniyle büyük bir şiddete dönüşmüştür (Seferov vd., 2008: 400). 23 Mayıs 1989 günü Fergana'daki Kuvasay kasabasında çıkan olaylar Margila ve Taslak şehirlerine de yayılarak, adeta bir ayaklanmaya dönüşmüş ve ancak 15 Haziran'da bastırılabilmiştir (Kolukırık, 2011: 178). Söz konusu olaylar neticesinde bölgedeki yüzlerce Ahıska Türkünün evi yakılıp yıkılmış, pekçoğu işkenceye maruz kalarak, ya yaralanmış ya da ölmüştür. Ancak bununla da yetinilmemiş olayları takiben 100 binden fazla Ahıska Türkü yeniden sürgüne tabi tutulmuştur. Sürülen Ahıska Türklerinin pek çoğu Azerbaycan (50.000) ile Kazakistan ve Kırgızistan'a giderken, bir kısmı da Rusya'nın güneyindeki Krasnodar ve Rostov Bölgesi'ne yerleştirilmiştir (Seferov vd., 2008: 401).

Bununla birlikte söz konusu yer değişimi de beklenen sonucu doğurmamış, özellikle bölgedeki Türk varlığından rahatsız olan aşırı Rus milliyetçiler ile Krasnodar bölge valisinin hedefi haline gelen Ahıska Türkleri yeni mekan arayışına yönelerek Amerika Birleşik Devletleri'ne (ABD) kadar uzanan bir yer değiştirme hikayesinin aktörü olmuşlardır (Kolukırık, 2011: 178). ABD'nin vatandaşlık statüsünde olmayan 10.000 Ahıska Türkü'nü sığınmacı olarak kabul etme yönündeki isteğini belirtmesini takiben Krasnodar şehrinde yaşayan Ahıska Türkleri 2004'ten itibaren "gönüllü göç programı" kapsamında ABD'ye göç etmişlerdir. ABD Nüfus, Sığınmacı ve Göçmen Bürosunun (PRM) verilerine göre 2006 ortalarında yaklaşık 9.000 Ahıska Türkü Krasnodar'dan gelip buraya yerleşmiştir (Nazarova, 2007: 84 ve Kahraman vd., 2013: 83).

Diğer taraftan Gürcistan, 1999'da Avrupa Konseyi'ne üye olurken, Konsey'e kabulünden itibaren üç yıl içerisinde Ahıskalı nüfusun vatana iade ve entegrasyon sürecini başlatmayı ve iade sürecini de Konsey'e kabulünden itibaren 12 yıl içinde tamamlamayı taahhüt etmiştir (Taşdemir, 2005: 125-126). Buna göre Gürcistan, 1999'dan itibaren üç yıl içinde Ahıskalıların dönüşlerini başlatacak ve 12 yıl içinde yani 2011 yılında dönüş işlemini tamamlayacaktır. Eğer Gürcistan süre sonunda yükümlülüğünü yerine getirmezse Ahıska Türkleri, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne dava açabilecek ve bu yolla vatanlarına dönmeyi talep edebileceklerdir.

Ancak, Gürcistan 29 Nisan 1999'da, Avrupa Konseyine üye olmasına rağmen, 2003 yılında yapılan seçimlerin ardından meydana gelen Gül Devrimi'ni takiben yinelenen seçimlerle devlet başkanlığı görevine seçilen Mihail Saakaşvili, yaşanan Gül Devrimi ve ekonomik sorunları bahane ederek Ahıskalıların vatanlarına dönmeleri konusunda Avrupa Konseyine verdiği taahhütleri geciktirmiştir (Topal, 2008: 628). Yine de, uzun süren hukuki ve siyasi süreçlerin ardından Gürcistan Parlamentosu Temmuz 2007'de "Eski Sovyetler Birliği Tarafından 20. yüzyılın 40'lı Yıllarında Gürcistan'dan Zorla Göçe Tabi Tutulan Şahısların Geri Dönüşü Hakkında Gürcistan Cumhuriyeti'nin 5261-PC Sayılı Kanunu" adlı bir yasayı kabul ederek Ahıska Türklerle-

ri'nin vatanlarına dönüş sorununun çözümünde önemli bir adım atmıştır. Bu yasa çerçevesinde 2008 yılında başlayan başvurular 1 Ocak 2010 tarihinde sona ermiştir. Toplam 10.000 başvurudan 5.841'i geçerli kabul edilmiş olup, başvuru yapanlardan 5.389 aile Azerbaycan'da yaşayan Ahıskalılardan oluşurken geri kalan 452 aile ise Kırgızistan, Türkiye, Rusya, Özbekistan, Kazakistan ve Ukrayna'daki Ahıskalılardır. 5.841 geçerli başvurudan yaklaşık 1.700'üne geri dönüş, 412'sine de şartlı vatandaşlık statüsü verilmesine karşın, 2015'in ilk ayı itibariyle Gürcistan sadece 500 kişinin dönüşüne izin vermiştir (Hasanoğlu, 2016: 10 ve https://www.ecoi.net/file_upload/1930_1443084042_g1520228.pdf).

Ahıska'nın Türkiye Açısından Önemi

Genel olarak Kafkasya bölgesi ile Gürcistan, özelde ise tarihi Ahıska toprakları Türkiye'nin akrabalık bağlarının da bulunduğu Kafkaslar ile Orta Asya Cumhuriyetlerine giden karayolları ile enerji hatlarının geçtiği güzergah üzerinde bulunduğu için Türkiye açısından son derece stratejik bir öneme sahiptir. Bu çerçevede, bu bölümde, öncelikli olarak, Kafkaslar ile Gürcistan'ın ve takiben de Ahıska bölgesinin Türkiye için önemi değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Kafkasların Türkiye İçin Önemi

Türkiye'nin eski Sovyet coğrafyasına yönelik yeni yaklaşımında 1990'lar boyunca Türk Cumhuriyetlerinin öncelikli bir konumda olduğu görülmektedir. Fakat Türkiye'nin kaynaklarının ve alt yapısının, Batı dünyasının tam desteği olsa dahi, bu ülkelerin tamamına ve eş zamanlı olarak cevap vermeye yeterli olmadığı kısa sürede anlaşılmıştır. Özellikle Orta Asya'nın düşünlüğü kadar "yakın" olmadığı görülmesiyle Türkiye'nin beklenti ve önceliklerinde bir takım değişiklikler gerçekleşmiş olup, bu çerçevede Kafkasya "yakın ve öncelikli" bir bölge olarak tanımlanmaya başlanmıştır. Üstünlük ve nüfuzun öncelikli olarak Kafkasya'da tesis edilmesi, Orta Asya'ya ve Avrasya coğrafyasının geneline ulaşmada bir zorunluluk olarak görülmüştür (Çelikpala, 2010: 97).

Ancak Kafkasların dağlık coğrafi yapısı bölgede çok az alternatif yolun ve ulaşım ağının bulunmasına imkan vermektedir. Kafkasya'dan Transkafkasya'ya sıradağların üzerinden aşarak geçebilen iki karayolu vardır. Bunlardan biri Kuzey Osetya'dan Güney Osetya'ya ulaşımı sağlayan Daryal Geçidi, diğeri ise Dağıstan'dan Azerbaycan'a ulaşımı sağlayan Derbend geçididir (Alkan, 2006: 128). Ve bu bölgelerin her ikisi de çatışmalı sahalardır. Bu nedenle, bölgede barış ve istikrarın sağlanması Türkiye için büyük bir önem taşımaktadır.

Türkiye ve Rusya için jeo-politik ve ekonomik açıdan çok önemli olan Kafkasya bölgesinde iki devlet arasında rekabet ve çıkar çatışması yaşanmaktadır. En önemli rekabet alanı ise, bölgenin sahip olduğu petrol ve doğalgaz kaynaklarının dünya pazarlarına taşınması konusudur. Çünkü devletler için boru hatlarının kontrolünü elinde tutmak sadece ekonomik değil, aynı zamanda politik ve stratejik önemdedir. Bu noktada, Rusya, Türkiye

gibi bölge dışı devletlerin, kendi arka bahçesinde, etki sahası oluşturma gayretlerine karşı çıkmaktadır (Taşdemir, 2005: 24-25).

Kafkaslar, özellikle de Gürcistan ve Azerbaycan, hem RF pazarına hem de Orta Asya'ya ulaşmada ve ticaret yapmada öncelikli bir konuma sahiptir. Bölgesel işbirliği ve ticari/ekonomik bağlar bu anlamda öncelikli konular olarak değerlendirilmiştir. Bu ilişkiler ağının kurulması, bölgenin bir güvenlik tehdidi olmaktan çıkartılabilmesinin gereği olarak kabul edilmiştir. Nitekim Kafkaslar, Türkiye'nin Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİÖ) benzeri bölgesel girişimlerinin de merkezinde yer almaktadır (Çelikpala, 2010: 97).

Ayrıca, Kuzey Kafkasya'da Rusya Federasyonu'na bağlı olan Çeçenya, Dağıstan, Kabartay-Balkar, İnguşetya, Osetya, Karaçay-Çerkez cumhuriyetleri gibi özerk bölgeler Rusya açısından son derece sorunlu sahalardır. Buralarda yaşanan bağımsızlık talebi gibi sorunlar da tarihsel miras ve Türkiye'de yaşayan, bölgeyle tarihsel ve kültürel bağları olan yurttaşların, dolayısıyla Türkiye'nin ilgisiz kalamayacağı alanlardır (Çınar, 2015: 66).

ABD'nin bölgeye yönelik politikası Gürcistan'ı kontrol altında tutarken, Azeri-Ermeni ilişkilerinin düzelmesi amacıyla çalışmak ve Türkiye'yi de bölge ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmesi yönünde teşvik etmek şeklinde özetlenebilir. Böylelikle Kafkasya'da Türkiye üzerinden etkinlik sağlamayı hedeflemektedir. Kafkasya'da istikrarın sağlanması için de Karabağ Sorunu'nun çözülmesi amacıyla tarafları biraraya getirmekte ve Türkiye'ye Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmesi için baskı yapmaktadır (Taşdemir, 2005: 28). Sonuç olarak, Kafkasya Türkiye'nin Orta Asya ve Hazar Havzası'ndaki ilişki ve çıkarları açısından da göz önünden ayırmaması gereken, jeopolitik ve ekonomik açıdan son derece önemli bir bölgedir (Çınar, 2015: 66).

Gürcistan'ın Türkiye İçin Önemi

Gürcistan'ın önemli bir geçiş güzergahında bulunması, Sovyetler Birliği döneminde ülkeyi en zengin cumhuriyetlerden biri haline getirmiştir. Ancak Sovyetlerin dağılmasından sonra, 1990'lı yılların ortalarına kadar çok önemsenmeyen Gürcistan, 1990'lı yılların ortalarından itibaren Azerbaycan ve Ermenistan merkezli gelişmeler dolayısıyla Türkiye'nin Kafkaslar politikasında merkezi bir konuma yerleşmiştir. Bu sürecin dönüm noktası, Dağlık Karabağ ve Azeri-Ermeni anlaşmazlığının kronikleşmesinin yanı sıra Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) ve Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) boru hattı projeleridir. Azeri ve Orta Asya petrol ve doğal gazının güvenli yollardan dünya pazarına taşınması hususu Gürcistan'ı görünür kılmıştır. BTC projesi, 1994'ten itibaren Gürcistan'a başta ABD olmak üzere Batı dünyasının, özelde de Türkiye'nin bakışını değiştirmiştir. Bu anlamda Gürcistan'ın kendi ayakları üzerinde durabilen, güvenliğini ve iç düzenini sağlayabilen böylece bölgeye istikrarsızlık yayarak dengeleri olumsuz yönde etkileyen bir ülke olmaktan çıkartılması, Türkiye'nin Kafkaslar politikasının öncelikli gündem maddesi olarak belirlemiştir (Çelikpala, 2010: 99-100).

Gürcistan benimsediği kimliği, Prag Zirvesi'nde Avrupa-Atlantik ittifa-kına tam üye olma isteğini açıklayarak aleni bir şekilde ilan etmiştir. Bu kararın verilmesindeki en önemli etkenler; Gürcistan'ın sınırları içerisinde bulunan ayrılıkçı bölgelerin RF tarafından desteklenmesi ve Hazar Havzası enerji kaynaklarının Batı'ya aktarımında RF'nin Gürcistan'a baskı uygulamasıdır. Gürcistan'ın hem iç sorunlarının üstesinden gelebilmesi hem de Avrupa ile ilişkilerini geliştirmesi için RF ile istikrarlı ve dostça ilişkiler kurması gerekmektedir (Alkan, 2006: 77). Ancak, Rusya ile Gürcistan arasında 2008 yılında yaşanan savaş Kafkasya bölgesindeki tüm dinamikleri değiştirmiştir. İki tarafın topyekün bir savaşın sınırına gelmesine yol açan silahlı çatışmalar, AB'yi temsilen dönem başkanı Fransa'nın araya girmesiyle imzalanan ateşkes anlaşması neticesinde yatıştırılmıştır. Fakat RF, Abhazya ve Güney Osetya'nın statülerinin tartışma/pazarlık konusu olamayacağını, Gürcistan'ın toprak bütünlüğünün gündemin dışında bir konu olduğunu belirterek, Abhazya ve Güney Osetya'yı bağımsız birer devlet olarak tanımıştır. Bu kararla Kafkaslardaki durum içinden çıkılması zor bir uluslararası soruna dönüşmüştür. Kafkasların siyasi haritası değişmiş, Gürcistan'ın toprak bütünlüğü tartışmalı bir konu haline gelmiştir (Çelikkpala, 2010: 107-108).

Türkiye, bir bölge ülkesi olması dolayısıyla gelişmelerden doğrudan doğruya etkilenmiştir. Çok sayıda köprü ve bağlantının yanı sıra ana liman konumundaki Poti limanının bombalanması nedeniyle Gürcistan'ın kara, deniz ve demiryolu ağı kullanılamaz hale gelmesi Türkiye'nin Kafkaslar üzerinden Orta Asya ve RF ile ticaretinin durmasına yol açmıştır. Bu nedenle de Türk ekonomisi ile ticari ilişkileri zarar görmüştür. BTC petrol boru hattı çalışmaz hale gelirken, BTE doğal gaz boru hattından gaz akışı da güvenlik gerekçesiyle durdurulmuştur. RF ile Gürcistan'ın yıkıcı bir savaş nedeniyle karşı karşıya kaldıkları uzlaşmaz zeminin, Türkiye'nin Karadeniz merkezli politikalarını, KEİÖ, Karadeniz Deniz İşbirliği Görev Grubu (KADİGG) ve Karadeniz Uyumu Harekatı gibi bölgesel güvenlik girişimlerini, BTC/BTE boru hatları ile Bakü-Tiflis-Kars (BTK) demiryolu hattı gibi ekonomik ve siyasi projelerini çökertme potansiyeli taşıdığı açık bir şekilde görülmüştür (Çelikkpala, 2010: 108). Bu çerçevede, Türkiye'nin Gürcistan'ın bağımsızlığını kazanmasından beri en büyük hedefi olan Gürcistan'ın toprak bütünlüğünün, istikrarının korunması ile kendi ayakları üzerinde durabilen bir ülke haline gelmesi hedeflerinin ne kadar önemli olduğu bir kez daha ortaya çıkmış olup, savaş tüm bunların RF'yi dışlayan bir tavırla gerçekleştirilmeyeceğini tüm taraflara (ABD, AB ve Türkiye) bir kez daha göstermiştir.

Savaş ile birlikte daha da belirgen hale gelen Osetya ve Abhazya problemlerinin dışında, gelecekte Gürcistan'ın başını ağrıtmaları muhtemel problemlerden bir diğeri ise Ahıska Türkleri'nin sürülmesini takiben, tarihi Ahıska topraklarına yerleştirilen Ermenilerin talepleridir. Kafkasya'da Ermenistan dışında yaşayan Ermeni nüfus, Dağlık Karabağ hariç, büyük ölçüde Ahıska bölgesi ile RF'nin Krasnodar eyaletinde yoğunlaşmıştır. Gün-

müzde bu iki bölgede kültürel ve siyasal alanlarda özerklik arayışında olan Ermeniler, bölge nüfusunun da ekseriyetini oluşturmaktadır. 2002 nüfus sayımına göre Ahıska bölgesindeki Ermeni nüfusun ilçelere göre dağılımı şu şekildedir: Ahılkelek %94,3, Aspinza %17,5, Ahıska %36,6, Ninotsminda %95,8, Adigön %3,4 ve Borcom %9,6. Ayrıca, Ermeni kaynakları Samtshe-Cavaheti'nin %97'sini Ermenilerin oluşturduğunu iddia etmektedir (Taşdemir, 2005: 30-31).

Bugün, Ahıska Türkleri'nin sürüldüğü topraklara yerleştirilen ve burada da ikinci bir Karabağ yaratan Ermeniler, başta Gürcistan olmak üzere, bölge huzuru ve güvenliği açısından da önemli bir sorun teşkil etmektedirler. Zira Ermeniler, Gürcistan'dan özerklik talebinde bulunmaktadırlar. Otonomi taleplerini sürekli gündemde tutan Ermeniler, kendilerini Ermenistan'ın bir parçası olarak görmektedirler. Zaten bu amacı gerçekleştirmek üzere; bölgede küçük bir Ermenistan bile yaratılmış durumdadır (<http://www.diplomatikgozlem.com/TR/belge/1-7570/61-yil-gectiahiskalilar-hala-vatansiz.html?vurgu=ah%c4%b1ska>). Örneğin; Cavaheti Bölgesi'nin denetimini önemli ölçüde ele geçiren Ermeniler, yönetimin birçok kilit kademesinde görev yapmakta, çeşitli organizasyonlar ve partiler kanalıyla Gürcistan aleyhine faaliyetler yürütmektedirler. Abhazya'da da durum farklı değildir. Genellikle Suhumi ve Qagra şehirlerinde yaşayan Ermeniler, buralarda da; Abhazya Ermenileri Teşkilatı, Abhazya Ermenileri İcmaları Birliği, "Krunk" (Birlik) Ermeni Teşkilatı ve "Mastots" Ermeni Medeniyet Merkezi gibi oluşumlara sahiptirler. Güney Osetya'da yerleşik olan Ermeniler ise 1992 yılındaki Gürcü-Oset savaşında Osetlerin yanında Gürcülere karşı savaşmışlardır. Bugün ise, RF ile birleşmek isteyen Güney Osetya'nın, Kuzey Osetya ile birleşmesi konusunda uğraş vermektedirler. Yani özetle belirtmek gerekirse; gerek Cavaheti de gerekse Abhazya ve Güney Osetya'da yaşayan Ermeniler, Gürcistan'ı bölme, parçalama konusunda planlı bir faaliyet içerisindeyler (<http://www.diplomatikgozlem.com/TR/belge/1-6007/ahiska-turkleri-ve-ermeni-ercegi.html?vurgu=ah%c4%b1ska>).

Bu çerçevede Gürcistan için Güney Osetya ile Abhazya'daki ayrılıkçılık hareketlerinin yanı sıra RF'nin Cavaheti bölgesindeki Ermeni ayrılıkçılığını desteklemesi de müstakbel bir sorun alanı olarak ortada durmaktadır (Koklukırık, 2011: 172).

Gürcistan'ın Ahıska Türkleri'nin Cavaheti bölgesine dönüşüne ilişkin bir takım çekinceleri bulunmakta olup, bunlardan ilki dönüşlere izin verilmesi halinde Ankara'nın toprak talebinde bulunmasından duyulan endişedir. Ayrıca Ahıskalı Türklerin güney-batı Gürcistan'a kitle halinde dönüşünün, bölgede yaşayan çok sayıdaki Ermeni ile bir anlaşmazlığı tetikleyebileceğinden ve böyle bir durumun da Ahıska Türkleri'nin Türkiye'ye müdahale için baskıda bulunmalarına neden olabileceğinden endişe edilmektedir. Ancak bu şekilde düşünmeyen Gürcü yetkililer de bulunmakta olup, örneğin Gürcü Milletvekili Anzor Tamarashvili'ye göre çok az sayıdaki Ahıska Türkü'nün Türkiye'ye katılma yönünde bir hayali bulunmaktadır (Karagiannis, 2004: 17-18; Yemelyanova, 2015: 81-82 ve Levin, 2018: 22-23). Ayrıca Gür-

cistan Ulusal Güvenlik Bakanı Şota Kviraya ise, "Türklerin Türkiye ve Ermenistan'a sınır olan bölgeye dönüşünün Gürcistan'a stratejik ilgi merkezi olan Kafkasya'da, Ahıska kartını kullanabilme imkanı verecektir." demiştir (Taşdemir, 2005: 32).

Bu noktada her zaman için merkezi otoriteye sadık kalan Ahıska Türkleri'nin Acaristan ile Ermenistan arasında konumlanmış olan tarihi yurtlarına dönüşlerine izin verilmesinin bölgesel istikrarın sağlanmasına da katkıları olacaktır (Aydingün, 2002: 59). Bu nedenle Türkiye'de yaşayan Gürcistan/Acaristan göçmeni vatandaşların yanı sıra Gürcistan'da yaşayan Türk nüfusun varlığı da gelecekteki ilişkiler açısından önemli bir kazanımdır (Kolukırık, 2011: 172). Tek amaçları anavatanlarına dönmek olan ve herhangi bir ayrılıkçı talepleri bulunmayan Ahıska Türkleri'nin tarihi yurtlarına dönüşü, Ermenilere karşı Gürcü yetkililerin de eline kuvvetlendirerek, bölgedeki ayrılıkçı emellerin dizginlenmesine hizmet edebilir.

Ahıska'nın Türkiye İçin Önemi

Ermenistan'ın Batum limanına uzanan güzergahında yer alan Ahıska bölgesi, Güney Kafkasya coğrafyasında özel bir öneme sahiptir. Rus çıkarları açısından önemli olan Ahıska arazisinin hem SSCB hem de RF tarafından askeri üs olarak kullanılması, Rusların Ahıska'ya verdiği önemin bir göstergesi niteliğindedir. Bu çerçevede 19. yüzyıldan itibaren Rusya, Ahıska bölgesini kendi çıkarlarına göre şekillendirmek istemiştir. Bu amaçla Ahıskalılar Ruslar tarafından zorla Hristiyanlaştırılmaya çalışılmış ve Türkiye'ye göçe zorlanmış, Kuzey Anadolu'dan gelen 30 bin dolayında Ermeni ise Ahılkelek ve Ahıska bölgelerine yerleştirilerek bölgenin nüfus yapısı değiştirilmiştir (Topal, 2008: 623).

Böylelikle sınır hattındaki Türk tehdidi tamamen ortadan kaldırılmış ve dost unsur olarak kabul edilen Ermenilerin lehine bir durum yaratılmıştır. Dönemin Gürcü yönetimi de Stalin'in imzaladığı Sovyet Yönetimi'nin sürgün kararını destekleyerek bölgede tesis edilen yeni statünün değişmesi için her türlü çabayı göstermiştir. Gürcistan, bağımsızlığını kazandıktan sonra da bu tutumunu değiştirmemiş ve Ahıska'ya yerleşime müsaade etmeme konusundaki ısrarını sürdürmüştür. Sorunun çözümü için mücadele eden Ahıskalılar ile mevcut statüyü devam ettirmek için tüm imkanlarını kullanmaktan çekinmeyen Gürcistan arasındaki eşitsiz ilişki de sorunun çözümünü zorlaştıran faktörlerden biridir. Mücadelenin bir tarafında, çeşitli ülkelerde dağınık bir şekilde yaşayan ve örgütlenme konusunda ciddi sorunlar yaşayan Ahıskalıların; diğer tarafında ise, bağımsız bir devlet olan Gürcistan'ın yer alması, Ahıska Türkleri'nin anavatanlarına dönüşleri hususundaki başarı şanslarını azaltan faktörlerden bir diğeridir. Bu noktada, tarihsel süreçte sorunun ortaya çıkmasına katkıda bulunan Ruslar ile bir türlü çözüme yanaşmayan Gürcistan'ın çıkarlarının aynı noktada birleşmesi, sorunun çözümünü daha da kilitlemektedir (Üren, 2016: 3-4).

Bu çerçevede Ahıska Türklerine yönelik olarak tarih boyunca gerçekleştirilen sürgün politikasının esas amacının, bugünkü Gürcistan'ın güney

bölgelerini Türk ve Müslüman nüfusundan arındırmak ve Türkiye ile olabilecek muhtemel bir bütünleşmeyi ortadan kaldırmak olduğu söylenebilir. Ahıska bölgesinden sürgün edilen Türk nüfusun yerine Ermeniler ile Gürcüler yerleştirilerek söz konusu sürgün politikası arzulanan hedefine ulaştırılmış ve Türkiye'nin bölgeyle olan kültürel sınırları olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. Günümüzde Ahıska Türklerinin sürgünüyle boşaltılan bölge, Türkiye'nin Kafkaslara açılmada dar ulaşım koridorlarını kullanmasını zorunlu kılmakta ve bölgesel etkisini sınırlamaktadır. Ayrıca Ahıska bölgesi, uluslararası enerji nakil hatlarının geçiş güzergahında yer almakta ve rekabet alanlarının merkezinde bulunmaktadır. BTC, BTE boru hatları ile yine BTK Demiryolu da Ahıska coğrafyasıyla yakından bağlantılıdır. Bu özellikleriyle bölge uluslararası enerji güçlerinin ilgisini çekmekte ve RF, Türkiye ve İran için önemi daha da artmaktadır (Kolukırık, 2011: 171-172).

Bu bağlamda Taşdemir (2005: 21-22), Ahıska bölgesi'nin Türkiye için stratejik önem arz eden unsurlarını şu şekilde sıralamaktadır:

- i. Türkiye ile Kafkasya, İdil-Ural bölgesi ve Türkistan arasında yegane köprü olması,
- ii. Acara ve Borçalı arasında bulunması nedeniyle Türk Dünyasını birleştiriyor olması,
- iii. Gürcistan-Azerbaycan, Ermenistan-İran ve Türkiye yönünde uygun yaklaşım istikametleriyle üç yönlü hareket alanına sahip olması,
- iv. Ardahan vilayetine komşu olması,
- v. Posof Türkgözü ve Çıldır Aktaş sınır kapılarının açıldığı bölgede yer alması,
- vi. Kafkasya'da Türkiye'ye yönelik başlıca tehdit durumuna getirilen Ermenistan'a komşu olması,
- vii. Türkiye ile Ermenistan arasında dolaylı ticarete imkan sağlayarak, Ermenistan'a uygulanan ambargonun etkisini göstermemesi,
- viii. Avrasya Ulaşım Koridoru Projesi gibi planlama aşaması devam etmekte olan projeler ile BTC ve BTE boru hatları ile Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu gibi Kafkasya'dan geçen ve Türkiye'nin büyük milli çıkarları olan enerji ve ulaşım projelerinin güzergahları üzerinde yer alması,
- ix. Cevahet Ermenilerinin, Haydat ülküsünü gerçekleştirmek için özerklik ve müteakiben Ermenistan'la birleşme arayışında olması,
- x. Rusların, Anadolu Türklüğü'nü Türksüz yerleşim yerleri ile ablukaya alma planının bir parçası olarak, 1944 yılında sürgüne gönderdiği Ahıska Türkleri'nin, Avrupa Güvenlik Konseyi ve insan hakları örgütlerinin gündeminde olması,
- xi. Türkiye'de 200.000'den fazla Ahıska Türkünün yaşamasının Türkiye'ye Kafkasya'da politik insiyatif sağlaması.

Türkiye, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Gürcistan gibi ülkelerle ilişkilerine zarar vermemek için Ahıska Türkleri'nin yaşadığı problemleri hiçbir zaman resmi olarak gündemine almamıştır. Türkiye'nin ülke dışında yaşayan etnik Türklere ilişkin resmi duruşu, onların buldukları yerlerde yaşamaya devam etmeleri yönündedir (Aydingün, 2002: 59). Ancak Kafkas-

ya'da Türk ve Rus çıkarlarının çakıştığı birçok alandan biri olan Ahıska, Rus çıkarları açısından olduğu kadar, Türk çıkarları açısından da hayati bir öneme haizdir (Üren, 2016: 25). Ahıska, Türkiye'nin Kafkaslara ve Orta Asya'ya açılan yolu üzerinde yer almaktadır. Bu yolun açık ve güvenli olması Ahıskalıların anavatanlarına yerleşmelerine ve Gürcistan ile Türkiye arasında bir köprü kurmalarıyla güvence altına alınabilecektir. Ahıska'nın, Rus ve Ermeni jeopolitiğinin bu bölgedeki yayılcı emellerine, Ahıskalıların da Gürcü ırkçılığının insiyatifine terk edilmesi, Kafkasya'da yeni sorunlar yaratabileceği gibi Türk jeopolitiğinin de yeni ve çok önemli bir kaybı olacaktır (Çınar, 2015:100). Bu nedenle Gürcistan'a yönelik politilarında hassas bir tutum takınmasına karşın, Türkiye geri dönüşün Ahıska Türklerinin tarihi yerleşim yeri olan Ahıska bölgesine yapılması gereğine inanmaktadır, ancak yine de, sorunun Gürcistan ile ikili ilişkilerine zarar verme ihtimaline karşı da ihtiyatlı davranmaktadır (Üren, 2016: 25-26).

SONUÇ

Türkiye için özelde Ahıska toprakları, genelde ise Gürcistan ile Kafkaslar son derece stratejik bir önemdedir. Kafkasların önemi, büyük ölçüde, Türkiye'yi Orta Asya'ya bağlayan taşıma güzergahlarının bölgeden geçmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak bahsi geçen sahada yer alan Kafkas Dağları sadece iki noktada karayolu geçişine izin vermekte ve her iki noktada bünyesinde çatışma riski barındırmaktadır. Bu nedenle Türkiye, Orta Asya ile bağlantısının kesintisiz bir şekilde devam etmesi için Kafkasların istikrarına ve bölgedeki mevcut sorunların en kısa sürede çözüme kavuşturulmasına büyük bir önem vermektedir.

Gürcistan'ın önemi ise, Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkisinin bulunmadığı hususu da göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye'yi akrabalık ilişkileri de olan Azerbaycan'a ve Kafkaslar üzerinden Orta Asya Cumhuriyetlerine bağlayan yolların üzerinden yer almasından kaynaklanmaktadır. Özellikle SSCB'nin 1991'de dağılması ile akrabalık ilişkileri çerçevesinde gelişmeye başlayan ilişkiler, Azerbaycan ve Orta Asya Cumhuriyetleri'nin sahip olduğu zengin hidro-karbon kaynakların Batı pazarlarına taşınması için güzergah belirlenmesi çabaları çerçevesinde daha da artmıştır. Söz konusu kaynaklar Avrupa'nın enerji arz kaynaklarının çeşitlendirilmesi için hayati iken, bu kaynakların RF dışında Türkiye gibi müttefik bir ülkeden taşınması da yine enerji güvenliği açısından son derece önemlidir. Bu aşamada Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkisinin bulunmaması ibreyi bir kez daha Gürcistan'a yöneltmiştir. Bu çerçevede halen faaliyette olan BTC ile BTE boru hatları ile Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Gürcistan üzerinden geçmektedir.

Bu kapsamda, Türkiye ilk andan itibaren Gürcistan'a yönelik politikalarda onun Batılı değerlere bağlı demokratik bir yönetim tarzına sahip olmasını ve istikrar ve bütünlüğünü korumasını ön planda tutmuştur. Gürcistan'ın ilk bağımsızlığını tanıyan ülke olan Türkiye, ABD'den sonra Gürcistan'a en çok yardımda bulunan ikinci ülke konumundadır. Ancak Gürcistan'da uygulamaya geçirilen projelerde RF'nin devre dışı bırakılması ve en

nihayetinde Gürcistan'ın NATO üyeliği için başvuruda bulunması, bu ülkede stratejik çıkarları olan RF'yi tedirgin etmiş ve 2008 yılında RF-Gürcistan Savaşı'nın çıkmasına neden olmuştur. Yaşanan savaş, bölgede Rusya'ya rağmen birşeyler yapmanın pek de mümkün olmadığını bir kez daha tüm taraflara göstermiştir. Bu nedenle yapılması gereken, bölgeye yönelik olarak, RF'yi de paydaş haline getirecek çok-taraflı politikalar geliştirmektir.

Yaşanan olaylar, tüm taraflar gibi Türkiye'ye de, Kafkasların ve dolayısıyla da Gürcistan'ın barış ve istikrarının ne derece önemli olduğunu göstermiş ve Ahıska'nın önemini bir kez daha kanıtlamıştır. Ancak tarihsel Ahıska topraklarının günümüzdeki demografik yapısı hem Türkiye'yi hem de Gürcistan'ı endişelendirmektedir. Tarihsel süreçte Ahıskalıların göçleri ile boşalan arazilere önemli sayıda Ermeni yerleştirilmiş olup, Ermeniler'in bu bölgede çok sayıda Kilisesi, eğitim kurumları ile dernekleri bulunmaktadır. Ayrılıkçı amaçlar güden bu derneklerin nihai hedefi ise bölgeyi tamamen Ermenistan'a bağlamaktır.

Halihazırda Abhazya ile Güney Osetya'daki ayrılıkçılık problemleri ile de mücadele etmekte olan Gürcistan bir de Ermeni ayrılıkçılığı sorunu yaşamak istememektedir. Bu noktada her zaman için merkezi otoriteye sadık kalan Ahıska Türkleri'nin Acaristan ile Ermenistan arasında konumlanmış olan tarihi yurtlarına dönüşlerine izin verilmesi halinde ayrılıkçılık amacı güden Ermeni nüfusu dengeleyici bir unsur olarak Gürcistan'ın toprak bütünlüğüne katkıda bulunmaları da olasıdır. Hatta Gürcü yetkililerinin de bu yönde açıklamaları bulunmaktadır. Ancak yaşadığı pekçok ayrılıkçılık problemi dolayısıyla, Ahıska Türkleri'nin bölgeye yerleştirilmesinin yeni bir problemi tetiklemesi endişesi yaşayan Gürcü yönetimi verilen tüm taahhütlere ve alınan tüm kararlara rağmen, Ahıskalıların bölgeye dönüşleri hususunu ağırda almaktadır.

Türkiye açısından ise Orta Asya ve Kafkasya'ya ulaşım (hem kara ulaşımı hem de enerji hatları ulaşımı) güzergahının üzerinde bulunan Ahıska'ya, Ahıska Türkleri'nin dönüşü anılan yolların güvenliği açısından son derece hayatiyet enerji boru hatları yapılırken güvenlik endişesiyle hatların Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Ahılkelek arazisinden Ahıska arazisine kaydırılmasında da anlaşılabilir. Ayrıca Türklere en yakın akraba topluluklardan biri olan Ahıskalıların da diğer milletler gibi kendi anavatanlarında yaşamaya hakkı bulunmakta olup, Türkiye'nin bu çabalara daha aktif bir şekilde destek olması hem Ahıska Türkleri'nin hem de Türkiye'nin milli çıkarları açısından büyük bir önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- ALKAN, Akın (2006). *21. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Karadeniz Güvenliği*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- ARMAOĞLU, Fahir (2010). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 6. Baskı, İstanbul: Alkım Yayınevi.
- ASLAN, Kıyas (1995). *Ahıska Türkleri*, Ankara: Ahıska Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği.
- ASLANLI, Araz (2011). "Kafkasya'da Güvenlik ve İstikrara En Büyük Tehdit", Cavid Veliev ve Araz Aslanlı (Ed.), *Güney Kafkasya: Toprak Bütünlüğü, Jeopolitik Mücadeleler ve Enerji*, 1. Baskı içinde (153-193), Ankara: Berikan Yayınevi.
- AYDINGÜN, Ayşegül (2002). "Ahıska (Meskhetian) Turks: Source of Conflict in the Caucasus?", *The International Journal of Human Rights*, 6 (2): 49-64.
- AYDINGÜN, Ayşegül ve diğerleri (2006). "Meskhetian Turks: An Introduction to Their History, Culture and Resettlement Experience", *Culture Profile* (20): 1-37.
- BALCI, Bayram ve MOTİKA, Raoul (2007). "Islam in Post-Soviet Georgia", *Central Asian Survey*, 26 (3), 335-353.
- BM (2015), "The Repatriation Question of The Meskhetian Turks to Their Homeland in Georgia", https://www.ecoi.net/file_upload/1930_1443084042_g1520228.pdf (10.05.2017).
- BUNTÜRK, Seyfettin (2007). *Rus-Türk Mücadelesinde Ahıska Türkleri*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- ÇELİKPALA, Mitat (2010). "Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politika-dan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş", *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 7 (25): 93-126.
- ÇINAR, İbrahim (2015). *Atabek Yurdu: Jeokültürel Yaklaşım*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Diplomatik Gözlem (2005). 61 Yıl Geçti... Ahıskalılar Hala Vatansız!, <http://www.diplomatikgozlem.com/TR/belge/1-7570/61-yil-gectiahiskalilar-hala-vatansiz.html?vurgu=ah%c4%b1ska> (01.03.2014).
- Diplomatik Gözlem (2006). Ahıska Türkleri ve Ermeni Gerçeği, <http://www.diplomatikgozlem.com/TR/belge/1-6007/ahıska-turkleri-ve-ermeni-gercegi.html?vurgu=ah%c4%b1ska> (01.03.2014).
- GANİYEVA, Salımya (2012). "Ahıska Türklerinin Türkiye'ye Göç Etmesi ve Türk Vatandaşlığına Alınmasıyla İlgili Hukuki Sorunlar", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1 (20): 175-199.
- HASANOĞLU, İbrahim (2016). "Ahıska Türkleri: Bitmeyen Bir Göç Hikâyesi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 16 (1): 1-20.
- KAHRAMAN, Selver Özözen ve İBRAHİMOV, Aydın (2013). "Kafkaslar'dan Sürgün Bir Toplumun Bitmeyen Göçü: Çanakkale'de Ahıska Türkleri", *Ege Coğrafya Dergisi* 22 (2): 77-90.

- KARAGİANNİS, Emmanuel (2004). "The Turkish-Georgian Partnership And The Pipeline Factor", *Journal of Southern Europe and the Balkans Online*, 6 (1): 13-26.
- KHAZANOV, Anatoly M. (1992). "Meskhetian Turks in Search of Self Identity", *Central Asian Survey*, 11 (4): 1-16.
- KOLUKIRIK, Suat (2011). "Sürgün, Toplumsal Hafıza ve Kültürel Göç: ABD'deki Ahıska Türkleri Üzerine Bir Araştırma", *Bilig* (59): 167-190.
- LEVIN, Irina (2018). "Caught in A Bad Romance: Displaced People And The Georgian State", *Citizenship Studies*, 22 (1), 19-36.
- OVERLAND, Indra (2002). "The Co-Ordination of Conflict Prevention and Development Aid in Southern Georgia", *Conflict, Security & Development*, 2 (1), 81-98.
- PENTİKÄINEN, Oskari ve TRIER, Tom (2004). "Between Integration and Resettlement: The Meskhetian Turks", *ECMI Working Paper* (21): 1-54.
- POHL, J. Otto (2000). "Stalin's Genocide Against The "Repressed Peoples", *Journal of Genocide Research*, 2 (2), 267-293.
- SEFEROV, Rehman ve AKIŞ, Ayhan (2008). "Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (24): 393-411.
- SWERDLOW, Steve (2006). "Understanding Post-Soviet Ethnic Discrimination and the Effective Use of U.S. Refugee Resettlement: The Case of the Meskhetian Turks of Krasnodar Krai", *California Law Review*, 94 (6), 1827-1878.
- TAŞDEMİR, Tekin (2005). *Türkiye'nin Kafkasya Politikası'nda Ahıska ve Sürgün Halk Ahıskahılar*, İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.
- TOPAL, Coşkun (2008). "Güney Kafkasya'da İstikrar Ve Ahıskahıların Vatana Dönüş Sorunu", *Turkish Studies*, 3 (7), 619-631.
- ÜREN, Mustafa (2016), "Çıkar ve Güç Dengesi Kıskaçındaki Ahıska Türkleri Sorunu", *Üsküdar Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2): 1-41.
- YEMELYANOVA, Galina (2015), "Georgia's European Quest: The Challenge of the Meskhetian Turks", *Caucasus International*, 3 (5), 77-87.
- ZEYREK, Yunus (2001), *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, Ankara: Pozitif Matbaacılık.
- ZEYREK, Yunus (2011), "Gürcistan'ın Sürgündeki Ahıska Türkleriyle İlgili Çıkardığı Kanun Üzerine Düşünceler", <http://www.ahıska.org.tr/?p=640> (01.05.2018).
- ZEYREK, Yunus (2013), "Ahıska ve Ahıska Türkleri Meselemiz", <http://www.ahıska.org.tr/?p=3294> (01.05.2018).

RUSYA-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ'NDEKİ DEĞİŞİMİN, RUSYA-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNE OLAN YANSIMALARI

Göktürk TÜYSÜZOĞLU*

ÖZ

Azerbaycan gibi enerji zengini, ekonomik potansiyeli çok daha yüksek ve coğrafi konumu da daha önemli olan bir ülke dururken, Moskova neden Erivan'a yakın durmaktadır sorusu, Güney Kafkasya'daki siyasal dengelerin şekillenmesi bağlamında en fazla üzerinde durulan hususlardan birini oluşturmaktadır. Hatta bu ilişkinin geleceğinin nasıl şekilleneceği, özellikle de Rusya ile Türkiye arasındaki siyasal/stratejik yakınlaşmanın Rusya-Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerine nasıl yansyacağı merak uyandıran bir bağlama sahiptir. Ermenistan'ın, Rusya'nın verdiği askeri, ekonomik ve diplomatik/siyasal destek olmadan Dağlık Karabağ'daki işgalini sürdürme imkanı bulamayacağı bir sır değildir. Ne var ki, aynı Rusya'nın son dönemde Azerbaycan ile de yakınlaşma girişimlerinde bulunduğu bilinmektedir. Bakü'nün Batılı aktörler ile gerilen ilişkileri, tıpkı stratejik ortağı Türkiye gibi, Azerbaycan'ı da Rusya ile yakın temas kurmaya yönlendirebilir.

Anahtar Sözcükler: Dağlık Karabağ, Avrasyacılık, Avrasya Ekonomik İşbirliği Örgütü, Erebuni Hava Üssü, Stratejik İşbirliği.

ABSTRACT

Why Moscow stands close to Yerevan, while Azerbaijan is a country with a rich energy resources, a much higher economic potential and a more important geographical position is one of the most emphasized points in the context of shaping the political balance at the South Caucasus. How the political rapprochement between Russia and Turkey will reflect to the relations between Russia and Azerbaijan is an intriguing question. It is no secret that Armenia will not able to maintain the occupation of Nagorno-Karabakh without the military, economic and diplomatic/political support provided by Russia. However, it is known that the same Russia is in recent attempts to get closer to Azerbaijan. Baku's strained relations with Western actors, like her strategic partner, Turkey, can direct Azerbaijan to establish close relations with Russia.

Keywords: Nagorno-Karabakh, Eurasianism, Eurasian Economic Cooperation, Erebuni Air Base, Strategic Cooperation.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü. ORCID: 0000-0001-9170-1854

Giriş

Avrasya özelinde yaşanan sistemsel mücadele günümüz uluslararası ilişkilerine yön veren en önemli hususlardan biridir. Nitekim SSCB'nin boşalttığı alana siyasal, ekonomik, kültürel ve askeri anlamda yön vermek isteyen küresel ve bölgesel aktörlerin bu mücadele çerçevesinde çeşitli konumlanmalara giriştiklerini görüyoruz. Bu mücadele, aynı zamanda, uluslararası sistemin, ABD liderliğine yaslanan hegemonya anlayışından uzaklaşarak, çok kutupluluğa entegre olduğu bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşmektedir. Avrasya'ya egemen olma ya da bu coğrafya özelinde "hegemonya" oluşturabilme çabası, uzun vadede "küresel bir hegemonya" arayışı çerçevesinde önemli bir adım olarak görülebilecektir. Zira Avrasya anakarası, doğal kaynaklar açısından zengin ve gerek ekonomik, gerek ticari, gerekse de sosyo-kültürel bağlamda ciddi bir potansiyele sahiptir. Bu coğrafya özelinde süregiden mücadele, günümüzde daha çok Rusya, ABD ve Çin üzerinden okunuyor olsa da, Avrasya'yı oluşturan çeşitli alt bölgeler ekseninde farklı bölgesel aktörler de siyasal görünümüne eklemlenmektedir.

İşte, bu farklı alt bölgesel birimlerden biri de Güney Kafkasya'dır. Bu bölge özelinde karşımıza 3 bağımsız cumhuriyet çıkıyor olsa da, SSCB'nin dağılmasına paralel olarak "devlet" vasfı kazanan bu cumhuriyetlerin, gerek kendi aralarında, gerekse de kendi içlerinde ciddi siyasal, ekonomik ve sosyo-kültürel sorunları olduğu bilinmektedir. Ülke sınırları içerisinde yaşanan etno-kültürel ayrımların ve siyasal ayrılıkçılık girişimlerine yaslanan iç savaşların sonucunda oluşmuş olan donmuş çatışma bölgelerinin varlığı ve fazlalığı bölgeye dair en önemli sorun alanlarını oluşturmaktadır. Ne var ki, gerek bu ülkelerin SSCB döneminde karşı karşıya kaldıkları "toplum mühendisliği" girişimleri, gerek tarihsel bir bağlama sahip olan siyasal ve sosyal rekabet ilişkileri, gerekse de bu ülkelerin çoğulcu demokrasi ve ekonomik gelişim anlamında yeterli bir ilerleme gösterememiş olmaları, sorunların içinden çıkılmaz bir hal almasında etkili olmaktadır.

Donmuş çatışma bölgeleri, eski Sovyet coğrafyasını çok iyi tanıyan ve Güney Kafkasya özelinde de coğrafi, ekonomik, toplumsal ve siyasal avantajlara sahip Rusya tarafından, kendi dış politikasına entegre edilmiş bir "koz" olarak kullanılmaktadır. Nitekim bu kozunu daha önce Gürcistan'a karşı kullanmış ve kendisine sırt dönen Tiflis'i, Abhazya ile Güney Osetya'yı bağımsız birer devlet olarak tanıyarak cezalandırmıştır. Bu yönden, Rusya'nın, Güney Kafkasya'da karşısına çıkan diğer küresel ve bölgesel aktörler karşısında ciddi bir üstünlüğe haiz olduğu ifade edilebilir. Rusya, tarihsel, siyasal ve askeri nedenlerden dolayı bölge ülkelerinden Ermenistan'ı kendisine ait bir üs gibi kullanma şansına sahip olmaktadır. İşte, bu yönüyle Dağlık Karabağ ve çevresindeki Azerbaycan topraklarında devam eden işgal çerçevesinde de Rusya'nın sürecin başından bu yana büyük bir etkisi bulunmakta ve Erivan, Moskova'nın göz yumması ve yardımlarıyla bu işgali sürdürebilmektedir. Ne var ki, son dönemde Rusya'nın tavrında belli bir değişimin yaşanabileceğine dair bazı emareler göze çarpmaktadır. Gerek Güney Kafkasya özelinde, gerekse de Avrasya genelinde önemli bir bölgesel

aktör olan Türkiye ile Rusya arasında gelişen stratejik bağlamli işbirliğı, Rusya'nın Azerbaycan'a ve Dağlık Karabağ Sorunu'na olan bakışını belli oranda değıştirebilecek gibi görünmektedir. Zira Türkiye ile stratejik işbirliğinin derinleşmesi halinde, Moskova'nın, Ermenistan odaklı stratejisinin mantıksal arka planında ciddi bir başkalaşım yaşanması doğal olacaktır.

Çalışma çerçevesinde öncelikle Rusya'nın Ermenistan'a olan bakış açısı ele alınacaktır. Sonrasında ise Rusya-Türkiye İlişkileri'ndeki değışim irdelenecek ve bu değışimin Avrasya genelinde ne gibi değışimlere yol açabileceğı değerlendirilecektir. Son olarak ise, Rusya-Türkiye İlişkileri'ndeki gelişimin, Azerbaycan'a ve Dağlık Karabağ Meselesi'ne olabilecek muhtemel yansımaları üzerinde durulacaktır.

Ermenistan, Rusya için Neden Önemli?

Denizlere çıkışı olmayan, önemli bir mineral zenginliğı ya da doğal kaynağı bulunmayan ve ekonomik açıdan da kayda değer bir önemli özelliğı bulunmayan Ermenistan, Rusya açısından Güney Kafkasya'da elde tutulması gereken en önemli aktördür. Buna sebep olan çok önemli tarihsel, sosyo-kültürel ve siyasal nedenler bulunmaktadır. Her şeyden önce, gerek Güney Kafkasya'da yaşayan, gerekse de Osmanlı ve İran topraklarından bölgeye yerleşen Ermenilerin en önemli destekçisi ya da koruyucusu Rusya olmuştur (Tanrıverdi, 2014). Nitekim bölgedeki Ermeni varlığının bir siyasal anlam kazanması noktasında, 19. yüzyıl başlarından itibaren, önce Rus Çarlığı'nın, sonra da SSCB ve Rusya Federasyonu'nun, İran'a ve önce Osmanlı, sonrasında da Türkiye ve Azerbaycan'a karşı Ermenilere verdiği askeri, diplomatik ve siyasal destek çok önemli bir rol oynamıştır. Ermeniler ise, bu durumu, kendilerinin Rusya'ya yaklaşımları ve Rus Ordusu'na verdikleri desteğın "doğal" bir sonucu olarak görmektedir (Minasyan, 2013). Yani Rusya'nın, Ermenistan'a verdiği desteğın, tarihsel süreç içerisinde Ermeni toplumunun Rusya yönünde yaptığı tercihin, Moskova açısından katlanılması gereken bir unsuru olduğı düşüncesi Erivan'da hakimdir. Sosyo-kültürel açıdan ise, üzerinde durulması gereken en önemli husus, Ermenilerin de tıpkı Ruslar gibi "Doğru Hıristiyanlığı" olarak da adlandırılan Ortodoksluk (Ermenilerde Gregoryen) mezhebine eğilim göstermesidir. Rusya, Kafkasya'ya genişleme sürecinde "din" unsurunu da etkin bir şekilde kullanmış ve din adamları arasındaki münasebet ve Doğru Hıristiyanlığı vurgusu üzerinden Ermenilerin, kendisine eklenmesini sağlamıştır. Hatta Ermenilerin, özellikle Osmanlı'ya karşı kullanılması sürecinde "din" faktörünün çok önemli bir rolü olduğı ifade edilebilir. Ermeni Kilisesi'ne bağlı katogikosların ve papazların, gerek Osmanlı topraklarında, gerekse de Kafkasya'daki girişimleri göz önünde bulundurulduğunda bu durum açıkça görülebilir (Sarıay, 2008). Yani Rusya, Kafkasya, İran ve Osmanlı Ermenileri'ni, farklı kimlikleri ve dinleri/mezhepleri üzerinden manipüle ederek kullanmıştır. Bunun siyasal nedeni ise, Güney Kafkasya'da istenildiğı şekilde kullanılacak bir partner elde edebilmek, Osmanlı (sonrasında Türkiye) ile İran gibi bölgesel aktörlerin, Kafkasya bağlamındaki etkinliğini azaltmak

ve bölgenin ekonomik ve stratejik potansiyelini, Rusya'nın çıkarlarına entegre edebilmektir. Bu süreç, Rus Çarlığı'nca başlatılmış, onun tarihsel devamı olan SSCB döneminde de varolan toplumsal/siyasal yakınlığın etkisinin yanı sıra, ideolojik bağlam ve askeri güç de Ermenistan'ın sorunsuz bir şekilde SSCB'ye dahil edilmesinde etkili olmuştur.

SSCB'nin dağılması sürecinde Gürcistan ve Azerbaycan ile birlikte bağımsızlığını ilan eden Ermenistan, daha bağımsızlık ilan etmeden önceki dönemde, Rusya'ya olan siyasal bağımlılığını devam ettireceğini kanıtlamıştır. Nitekim Ermenilerin, Dağlık Karabağ ve çevresine yönelik işgal süreci ekseninde bölgedeki Sovyet askerlerine ve sonrasında da Rusya'nın vereceği siyasal ve askeri desteğe bağlı kalacağı ortadaydı (Gürbüz, 2003). Aslında Ermenistan, Rusya'nın kendisini "koruması" gerektiğini, bunun Moskova tarafından üstlenilmesi gereken tarihsel ve sosyo-kültürel bir sorumluluk olduğunu ve Erivan hangi girişimde bulunursa bulunsun, bu desteğin devam edeceğini ya da etmesi gerektiğini düşünmektedir (McGinnity, 2010). Dağlık Karabağ ile çevresindeki Azerbaycan topraklarına yönelik işgal ve Rusya'nın, Ermenistan'ın bu işgaline destek vererek, hem Azerbaycan hem de Türkiye'ye yönelik "tarafgir" bir tutum sergilemesi gereği, özellikle Ermeni milliyetçilerinde baskın bir anlayışı yansıtmaktadır.

Rusya'nın Ermenistan stratejisinin, Ermenistan'ın yukarıda anlatmaya çalıştığımız "tarihsel sorumluluk/paydaşlık bilinci" ile olan ilişkisi ise oldukça zayıftır. Moskova, Erivan'ı korumakta ve destek vermektedir. Ancak bunu yapmasının temel nedeni, Ermenilere ya da Ermenistan'a, tarihteki işbirlikleri için borçlu ya da sorumlu olması değildir. Rusya, bugüne değin Ermenistan'a gerek Dağlık Karabağ ve çevresindeki işgal, gerekse de askeri, ekonomik ve siyasal hususlar bağlamında destek vermiştir, zira, Rusya'nın da bu ülkeye içkin ciddi bölgesel çıkarları söz konusudur (Minassian, 2008). Bu çıkarların en önemlisi, SSCB'nin dağılması sonrası genel olarak Avrasya, özelde ise Güney Kafkasya'da oluşan siyasal boşluğun, ABD başta olmak üzere Batılı aktörler ve Türkiye ile İran gibi bölgesel aktörlerce doldurulmasının engellenmesidir. Bu çerçevede, Moskova, Batı ile yakın işbirliği içerisinde olan ve 2008 yılında kısa bir savaş yaşadığı Gürcistan ile Türkiye'ye çok yakın bir görünüm sergileyen Azerbaycan'a güvenemeyeceğini görmektedir. Ermenistan, bu hususta, hem tarihsel ve sosyo-kültürel hem de reel politik faktörler gereği Rusya için tek adres haline gelmektedir.

Rusya, Güney Kafkasya özelinde Türkiye ile Azerbaycan'ın birlikte yaratabilecekleri etkinliği sınırlandırmak istemektedir. Ayrıca özellikle 1990'ların ikinci yarısından itibaren Moskova'nın en önemli kaygılarından biri, Batı'nın, Ankara-Bakü ortaklığı aracılığıyla bölgenin enerji tabanlı, ticari, ekonomik ve siyasal potansiyelini kontrol etmesi ve Moskova'nın bölgedeki nüfuzunu sınırlandırarak, Rusya'nın "büyük güç" olma anlayışı çerçevesinde çok önemli görülen Avrasya'daki etkinliğine ket vurulması düşüncesi olmuştur (Boonstra, 2015). Zaten bu nedenle, daha 1990'lı yılların başından itibaren, Türkiye ile Azerbaycan'ın "doğrudan" temas kurmasını engelleyecek Dağlık Karabağ işgaline dolaylı yoldan destek verildiği gibi,

Ermenistan'ın, her iki ülkeyle olan sorunlarının devamlılığına yatırım yapılmış ve sorunların çözüm yoluna girmesi hususunda Erivan'a Moskova eliyle ciddi bir baskıda bulunulmamıştır. Rusya, milenyum sonrası süreçte Gürcistan'ın kendi etkinliğinden uzaklaşarak Batı güdümüne girdiğini gördüğü için (Coffey, 2018), Ermenistan'ın, Azerbaycan ve Türkiye ile olan sorunlarının çözülmesi halinde, ekonomik ve siyasal anlamda önemli bir baskılanmışlık içerisinde olan bu ülkenin de kendisinden uzaklaşmasından endişe etmektedir. Bu yönüyle, Rusya'nın, Ermenistan'da, iktidarı kontrolünde tutan, diasporanın da ciddi desteğini alan ve gerek ordu, gerekse de bürokrasi ile mecliste temsil edilen siyasal partilere egemen olan ve dış politika bağlamında da çatışmacı olduğu ifade edilebilecek "Karabağ Klanı" ile yakın temasta olduğu görülmektedir (De Waal, 2013). Buna karşılık, Ermenistan'daki liberal çevrelerin, hatta eski devlet başkanı Levon Ter Petrosyan'ın dahi, bağımsızlık sonrası izlenen "çatışmacı" dış politikanın terk edilmesi yönünde bir anlayışa sahip olduğu bilinmektedir. Zaman zaman da olsa Ermenistan'daki mevcut çatışmacı statükocu düzene yönelik bazı gösteriler ve meydan toplantıları yapılmaktadır. Bunlardan en bilinenleri, 2008 yılında düzenlenen başkanlık seçimleri sonrası yapılan geniş çaplı protesto eylemleri (ölümler ve geniş çaplı tutuklamalara yol açmıştır) (Lane, 2009) ve 2015'te gerçekleşen elektrik zamları sonrasında düzenlenen ve geniş çaplı sokak eylemlerine dönüşen "Electric Yerevan" gösterileridir (Mikhe lidze, 2015). Her iki girişim de, gerek Ermenistan'daki geleneksel iktidar mahfilleri, gerekse de Rusya tarafından, tıpkı Gürcistan ve Ukrayna'da olduğu gibi, Batı yanlısı "renkli devrim" girişimleri olarak görülerek tedirginlik yaratmıştır (Korybko, 2015). Bu yönüyle, Ermenistan'da gerçekleşebilecek herhangi bir muhalif eylemin büyümesi ve siyasal değişim talebini dayatması olasılığı, Rusya tarafından, kendi Güney Kafkasya stratejisine yönelik bir saldırı girişimi olarak da addedilmektedir.

Rusya, aynı zamanda, yakın siyasal ve askeri ilişkiler içerisinde olmasına karşın, İran'ın da Güney Kafkasya'daki etkinliğini yakından izlemekte ve bu ülkenin adımlarının da kendi çıkarlarına uygun bir bağlamda şekillenmesini sağlamaya çalışmaktadır. Türkiye-Azerbaycan ortaklığından, tıpkı Rusya gibi, endişe eden ve bu yönden Ermenistan'ı dengeleyici olarak gören İran, bu yönden Moskova ile benzer bir anlayışı yansıtmaktadır. Rusya, İran'ın Ermenistan ile yakın ekonomik, ticari ve enerji odaklı ilişkiler kurmasına izin vermesine karşın, gerektiği takdirde, bu yakınlığın özellikle kendi enerji tabanlı çıkarlarına zarar vermesini engelleyecek adımlar da atmaktadır. Tahran'ın, Ermenistan üzerinden Gürcistan'a doğalgaz sağlama girişiminin, Rusya tarafından kendi çıkarlarına yönelik bir çaba olarak görülmesi ve Ermenistan enerji piyasasının %80'ini kontrol eden Rus şirketleri eliyle bunu yakından izlemeye çalışmasının yanı sıra (Oil Price, 2016), Ermenistan'a yaptığı baskıyla, aynı zamanda GAZPROM tarafından işletilen İran-Ermenistan boru hattının kapasitesini de düşük düzeylerde tuttuğu (an itibarıyla 1.1 bcm iken 2019 sonrası ancak 2.3 bcm olacaktır) görülmektedir (Financial Tribune, 2015). Üstelik İran'dan gelen doğalgazın Gürcis-

tan'a ve Karadeniz'e çıkabilmesi için, İran-Ermenistan boru hattının Ermenistan-Rusya hattına bağlanması şarttır ve bunun için de ciddi bir finansman ve teknik yatırım gerekmektedir. Ancak Gürcistan'ın ekonomik şartları ve yetersiz pazar olanakları ve gaz fiyatının artacak olması, Ermenistan'ın enerji sevkiyatındaki rolünü arttıracak olan İran-Gürcistan hattını ekonomik açıdan anlamsızlaştırmaktadır. Rusya-Ermenistan hattında ise yıllık 12 bcm doğalgaz kapasitesi bulunmakta ve Ermenistan bu kapasitenin ancak 2.2 bcm'lik kısmını kullanmaktadır (Gurbanov, 2016). Yani Rusya, İran'ın ve Ermenistan'ın enerji ortaklığını ve bunun Gürcistan'a olan muhtemel yansımalarını da kontrolü altında tutmaktadır.

Rusya, Ermenistan'ın güvenliğini sağlayabilmesi ve askeri açıdan ayakta kalabilmesi için bu ülkeye ciddi bir askeri yardımda bulunmaktadır. Buna karşılık olarak da, aynı ülkenin, Rusya açısından Güney Kafkasya'da sorunsuz bir şekilde askeri varlık konuşlandırdığı tek ülke olduğu ifade edilebilir. Zira SSCB'nin dağılması sonrası geçen süreçte Gürcistan ve Azerbaycan'daki askeri üslerini kapatmak zorunda kalmış olan Rusya, 2008 yılında bağımsız devlet olarak tanıdığı ancak BM nezdinde Gürcistan toprağı olan Abhazya ile Güney Osetya'da askeri varlık bulundurmaktadır (Kucera, 2011). Rusya, Ermenistan'da, Türkiye sınırındaki Gümrü'de bir askeri üs ile Erivan yakınlarındaki Erebuni'de bir hava üssü bulundurmaktadır. 3 bin kadar Rus askeri Gümrü'deki Rus üssünde konuşlandırılmış durumdadır ve Türkiye-Ermenistan sınırında da görev yapmaktadır (RFE/RL, 2016). Yani Ermenistan'ın Türkiye ile olan sınır hattında Rus askerleri güvenliği sağlamaktadır. Rusya ile Ermenistan, 2017 yılı içerisinde “ortak bir askeri güç” oluşturmuş ve Güney Kafkasya'da her iki ülkenin “ortak” çıkarlarına hizmet edecek faaliyetlerde, Ermenistan'ın güvenliğinin sağlanmasında ve terörist faaliyetlere yönelik “resmi” bir askeri ortaklık ilişkisi kurmuşlardır (Tert.am, 2017). Bu güç, henüz “ortak” bir ordu kurulduğu imajını yaratmıyor olsa da, iki ülke arasında ortak bir ordu oluşturulması yönünde belli bir isteklilik de bulunmaktadır. Bu husus, özellikle de iki ülkenin kurumsal bir düzlemde de askeri ortaklık ve işbirliği içerisinde olduğu “Kollektif Güvenlik Antlaşması Örgütü” düzleminde tartışılmaktadır. Nitekim Ermenistan, Rusya merkezli ve Moskova'nın Avrasya geneli ve eski Sovyet coğrafyası özelindeki bölgesel hegemonya beklentisine hizmet edecek bu kurumsal girişimin, Güney Kafkasya'daki tek katılımcısıdır (Shirinyan, 2017). Rusya, doğal olarak, Ermenistan Ordusu'nun en önemli silah ve mühimmat tedarikçisidir. İskender füzeleri, MİG-29 savaş uçakları, Mİ-24 savaş helikopterleri, Navodchik-2 ve Takiun model insansız hava araçları, çok başlıklı roket sistemleri, anti-tank füzeleri, omuzdan atılan MANPAD türü füzeler, radar ve jammer sistemleri, zırhlı personel taşıyıcıları, sniper tüfekleri son teknoloji ürünü tanklar bunlardan en bilinenleridir (Sahakyan, 2016). Rusya'nın verdiği bu desteğin Ermenistan'ı Moskova'ya ciddi anlamda borçlandırdığı ve uzun erimli bir içeriğe haiz olan bu borcun Ermenistan'ı Rusya'ya ekonomik anlamda daha bağımlı kıldığı da ortadadır. Yani Ermenistan, Dağlık Karabağ'daki işgal nedeniyle, resmen savaş içerisinde olduğu Azerbaycan'a ve tehdit algıladığı

Türkiye'ye karşı olan savunmasını Rusya'ya ihale etmiş ve buna karşılık olarak da kendisini askeri ve ekonomik anlamda bu ülkeye bağımlı kılmıştır. Rusya, böylece maliyetsiz ve itirazsız bir şekilde Güney Kafkasya'da ciddi bir askeri varlık konuşlandırdığı gibi, Ermenistan'ı da askeri hegemonya inşasına entegre etmiştir.

Rusya, yalnızca askeri anlamda değil, ekonomik ve enerji tabanlı olarak da Ermenistan'ı kendisine bağımlı kılmıştır. Nitekim Ermenistan'ın enerji piyasasının %80'ini kontrol eden Moskova, gerek bu ülkenin petrol ve doğalgaz ihtiyacını karşılayarak, gerek varolan boru hatlarının işletmesini üstlenerek (GAZPROM), gerekse de Erivan'ın özellikle İran ile geliştirmek istediği enerji işbirliğini kendi istediği yönde manipüle edip kontrol altında tutarak, Erivan'ın kararlarını ve hamlelerini sınırlandırmaktadır. Ayrıca enerji alanındaki bağımlılık yalnızca petrol ve doğalgaz anlamında sınırlı kalmamakta, dünyanın en eski ve bu yönüyle tehlikeli nükleer santrallerinden biri olan, ekonomik ömrünü tüketmesine karşın halen çalıştırılan Türkiye sınırındaki Metsamor Nükleer Enerji Santrali de Rusya tarafından işletilmektedir (Özdaşlı, 2016). Kapatılması yönünde gelen baskılara karşın, Ermenistan'ın elektrik ihtiyacının büyük bir bölümünü karşılayan bu santrali kapatmak gibi bir düşünce bulunmamaktadır. Rusya, aynı zamanda Ermenistan'ın en önemli ekonomik partneridir. Ülkede çok sayıda Rus şirketinin yatırım yapıyor olmasının yanı sıra, 2016 itibarıyla ülke ihracatının %21'i, ithalatının da %30,7'si Rusya ile gerçekleştirilmektedir. Ülkenin 9.1 milyar dolarlık borcunun önemli bir bölümünün de silah ve enerji alımı dolayısıyla Rusya'ya olduğu değerlendirilmektedir (CIA, 2018). Ayrıca Rusya'da çalışan Ermenistan vatandaşlarının gönderdikleri para ile Ermenistan ekonomisine yaptıkları katkı 2013 yılı itibarıyla yıllık 1.6 milyar dolar iken (ülke GDP'sinin %14'ü), 2015 yılında Ukrayna Krizi dolayısıyla Rusya'ya uygulanmaya başlanan ekonomik kısıtlamalardan dolayı yaşanan kriz ile bu rakam 700 milyon dolara gerilemiştir (ülke GDP'sinin %6'sı) (CIA, 2018). Ermenistan'ın, aynı zamanda AB ile ortaklık antlaşması imzalamaktan vazgeçerek, Rusya'yı merkeze alan ve Moskova'nın Avrasya özelinde AB benzeri bir kurumsal yapı yaratarak kendi bölgesel hegemonyasını araçsallaştırmayı planladığı Avrasya Ekonomik İşbirliği'ne katıldığı da ortadadır. Bu yönden, Ermenistan'ın ihracat-ithalat, gümrük tarifeleri/vergileri ve para politikaları ile mal, hizmet ve sermaye işleyişi, Avrasya Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün ve dolaylı olarak Rusya'nın kontrolündedir. Yani mevcut bağımlılık ilişkisi, Avrasya Ekonomik İşbirliği Örgütü eliyle kurumsal bir bağlamla da konsolide edilmiştir.

Rusya-Türkiye İlişkilerinin Değişen Görünümü ve Bu Değişimin Muhtemel Yansımaları

Tarihsel süreç çerçevesinde çatışma ve rekabet ile anlamlanmış olan Rusya-Türkiye ilişkileri, yavaş da olsa Soğuk Savaş mantığından uzaklaşarak, tercihli işbirliği hususunun ön plana çıktığı farklı bir bağlama entegre olmaya başlamıştır (Erşen, 2018). Osmanlı döneminde, Türklerin egemenliğindeki

topraklara doğru genişleyen ve son olarak Anadolu'yu da işgale girişen, Bolşevik Devrimi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması sonrası bir süre soğusa da, İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan sistemsel kamplaşma esnasında, tarihsel ve siyasal faktörlere eklenen ideolojik çıpa ile yeniden ön plana çıkan “çatışma” unsuru, Soğuk Savaş'ın bitişinin üzerinden önemli bir süre geçtikten sonra, bugün itibarıyla geri plana itilmiş gibi görünmektedir. Ne Türkiye Soğuk Savaş döneminde üzerine yüklenen NATO'nun sınır karakolu ya da garnizonu niteliğine haizdir ne de Rusya, SSCB dönemindeki potansiyelini yansıtan bir güç temerküzüne gidebilmiş durumdadır. Türkiye, yaşanan gelişmeler çerçevesinde “çok boyutlu” bir dış politika anlayışına yaslanması (Öniş, 2011) ve Batı güdümlü edilgen anlayışı terk etmesi gerektiğini fark etmiş durumdadır. Hiç şüphesiz, bu anlayışın gelişmesinde, Türkiye'nin çevresindeki coğrafyalarda yaşanan krizler/savaşlar ve bu krizler ekseninde müttefik olarak gördüğü Batılı aktörlerin Türkiye'nin çıkarlarına ve taleplerine yönelik tutumu önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca 60 yıla yakın bir süredir kapısından içeri giremediği AB'nin kendisine karşı gösterdiği tavır, birliğin, eski Doğu Bloku ülkelerine ilişkin tavrına referansla okunduğunda, Ankara'nın olumsuz Batı algısı konsolide olurken, ülkenin iç siyasal işleyişini şekillendirmeye yönelik girişimler olarak görülen bazı gelişmeler (Ataman ve Shkurti, 2017) de Türkiye'nin, müttefik kavramı üzerinde yeniden düşünmesine, bu hususun tartışılmaya başlanmasına ve İkinci Dünya Savaşı sonrası Türk Dış Politikası'nı etkileyen esas unsur olan NATO üyeliğinin dahi olumsuzlandığı ya da sorgulandığı açıklamaların görülmesine yol açmıştır (Sloat, 2018).

ABD liderliğindeki Batı hegemonyasının sistemsel etkinliğinin zayıflaması ve çok kutupluluğa doğru yönelişin hızlanması, Türkiye'yi de dış politika alternatifleri, söylemleri ve tercihleri anlamında yeni boyutlara yönlendirmektedir. Aslında Türkiye'nin, çok boyutluluğu kavrayabilmesi, bulunduğu coğrafyaya kendisini “merkeze” alarak bakabilmesi ve Batı güdümlü “edilgen” stratejik yönelimi aşabilmesi için belli bir zamanın geçmesi gerekmiştir. Bu yöndeki çabalar, genel olarak, Soğuk Savaş'ın hemen ardından başlatılmış gibi okunuyor olsa da, o dönemdeki girişimlerin de yine “ABD ve Batı'nın çıkarları ve talepleri” ile örtüşen bir minvalde kurgulandığını ve Türkiye'nin “coğrafi” olduğu kadar, kültürel, siyasal ve ekonomik anlamda bir “köprü” olarak kullanılarak, Batı'nın değer aktarımı sürecinde, küreselleşmeye içkin bir “ara medeniyet” olarak yapılandırılmak istendiğini görüyoruz. Hiç şüphesiz, bu süreç ciddi bir başarıya ulaşabilmiş değildir. Bunda 1990'ların ikinci yarısından itibaren Rusya'nın yaptığı tercihler kadar, Türkiye'nin, Soğuk Savaş döneminde ciddi anlamda baskılanan çevresine ilişkin bilgi düzeyinin, kültürel yabancılaşmasının, yaşanan siyasal istikrarsızlığın ve pek tabii ki, ülkenin ekonomik kapasitesinin yetersiz kalmasının da büyük bir rolü olmuştur.

Milenyum sonrası süreçte ise, Türkiye'nin dış politika paradigmasını önemli oranda değiştirdiğini ve kendisini bölgesel bir dengeleyici olarak kurgulayacak bir bağlama geçiş yapmaya çalıştığını görüyoruz. Yakın coğ-

rafyayı hedef alan, kültür, tarih, ticaret, ulaştırma ve iletişim gibi hususları merkeze yerleştiren bu değişim, yaşanan ekonomik yetersizliklere ve gerek eski Sovyet coğrafyasında, gerekse de Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da yaşanan istikrarsızlıklara ve siyasal krizlere karşın, belli bir zihinsel farklılaşmayı beraberinde getirmiştir (Kalın, 2011). Arap ayaklanmaları, Rusya ile ABD ve dolayısıyla AB arasında yaşanan sistemsel gerginlik ve bu gerginliğin bölgesel yansımalarıyla, İran-İsrail ve İran-Suudi Arabistan odaklı gerginlikler Türkiye'nin dış politika anlayışındaki değişimi sınırlandırmış ve belli oranda da baskılayarak, ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmasına yol açmıştır. Hatta bu sürecin, Batılı siyasal çevrelerde "eksen kayması" olarak anlamlandırıldığını da biliyoruz (Başer, 2015). Ankara'nın temel hedefi ise, Avrasya geneli ve Ortadoğu'da (Afro-Avrasya da denilmektedir), kendisini merkeze alacak bir sistemsel/bölgesel denge oluşturabilmek ve bu "denge"nin de vazgeçilmez taşıyıcısı olabilmektir (Davutoğlu, 2009). Tabii bunun için ciddi bir ekonomik güce, bilgi seviyesine ve diplomatik kapsama sahip olması gerektiği de ortadadır.

İşte, bu noktada, Rusya ile ilişkilerin de ciddi bir gelişim gösterdiği görülmektedir. Nitekim Rusya, SSCB'nin dağılmasının hemen ardından izlemeye başladığı Atlantikçi dış politika anlayışı çerçevesinde, başta ABD olmak üzere Batılı aktörlerden yeterli desteği ve güveni göremediği ve büyük güç pozisyonunu Atlantikçi dış politika paradigması çerçevesinde koruyamayacağını algıladığı için, 1990'ların ikinci yarısından itibaren benimsenen "yakın çevre politikası" ekseninde Avrasyacı dış politika anlayışına entegre olmuştur (Shekhovtsov, 2009). Özellikle NATO'nun eski Sovyet coğrafyasına doğru yayılma girişimi, Rusya'nın yakın çevresi olarak bilinen eski Sovyet coğrafyasındaki "özel" saydığı nüfuzuna müdahale edilmeye çalışılması, AB genişlemeleri ve pek tabii ki, ülkenin karşı karşıya kaldığı dramatik olarak addedilebilecek ekonomik ve sosyal çöküntü sürecinde, ABD'nin ve diğer Batılı aktörlerin ilgisiz tavrı, Moskova'yı "kriz ideolojisi" olarak bilinen Avrasyacılığa yönlendirmiştir (Laruellé, 2008). Avrasyacılık, Rusya'nın dağılmasını engelleyebileceği gibi, Rus kimliğini Avrasya üst kimliği arkasına ustaca gizleyerek "ulusçu" hasletleri Rus olmayan halklara ve yakın çevreye kabul ettirme girişimine işaret ettiği kadar, aynı ülkenin eski Sovyet coğrafyası özelindeki bölgesel hegemonya beklentisini karşılayarak, onun küresel aktör olma anlayışını da konsolide etme özelliği taşımaktadır. Yevgeny Primakov'un başbakanlığı döneminde uygulanmaya başlandığı söylenebilecek bu strateji, Vladimir Putin döneminde ciddi bir görünürlüğe, etkinliğe ve Avrasya Ekonomik İşbirliği Örgütü ile Kollektif Güvenlik Antlaşması Örgütü bağlamında kurumsal bir düzleme de kavuşmuştur (Dragneva ve Wolczuk, 2017). Üstelik bu süreç, Rusya ile ABD başta olmak üzere Batılı aktörlerin, eski Sovyet coğrafyası ve Doğu Avrupa başta olmak üzere, siyasal bir gerginliğe ve rekabete entegre olmalarını da beraberinde getirmiştir. NATO'nun Balkanlar ve özellikle de Ukrayna ile Güney Kafkasya özelindeki genişleme istekliliği ve AB'nin de bu çerçevede ekonomik ve siyasal bir dönüştürücü ya da yumuşak güç unsuru olarak kullanılmaya çalışılması,

gerginliği arttıran ve Rusya'nın, özellikle “donmuş çatışma bölgelerini” kullanarak ve eski Sovyet coğrafyasındaki askeri, enerji tabanlı, ticari ve siyasal faktörler üzerinden çeşitli baskı yöntemlerini devreye sokmasıyla sonuçlanmıştır (Chivvis, 2017)). Gürcistan'daki Batı yanlısı Gül Devrimi'ne, 2008 yılında yapılan kısa süreli savaş ve Güney Osetya ile Abhazya'nın “bağımsızlaştırılması” ile cevap verilmesi, Ukrayna'da önce 2005'te Turuncu Devrim, ardından da 2014 Şubat itibarıyla yaşanan Batı yanlısı siyasal değişim girişimlerine de Kırım'ın ilhakıyla ve Donbass Havzası (Donetsk ile Luhansk) özelinde ayrılıkçı bir hareket geliştirilmesini tetikleyerek karşılık verilmesi, Rusya'nın ne denli etkin bir stratejiye yaslandığını kanıtlamaktadır (Iasiello, 2017). Dağlık Karabağ Meselesi'nin özünde yatan faktörlerden birinin de sorunun tarafı olan her iki ülkenin birbirleriyle geliştirebileceği etkin iletişim ve işbirliği imkanlarını ortadan kaldırarak, bu iki ülkenin Türkiye'ye ve onun üzerinden de Batı'ya entegre olabilecek bir bölgesel temas alanının yaratılmasını engellemek olduğu da bilinmektedir. Zira böyle bir girişim, Rusya'nın Güney Kafkasya özeli ve Avrasya genelindeki “hegemonya” kurgusuna ciddi bir darbe vuracaktır (Kirkham, 2016).

Dış politika anlayışları bakımından böyle bir arka plana sahip olan bu iki ülkenin son dönemde birbirlerine yakınlaşıyor olmaları çarpıcı bir değişime işaret etmektedir. Zira her iki ülkenin tarihleri, birbirleriyle yaptıkları mücadele ve aynı topraklara yönelik etkinlik ve kontrol mücadelesi çerçevesinde yazılmıştır. Kimliklenme süreçlerinde dahi bu durumun etkisi görülebilir. Örneğin, Türkiye'de, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, 1915'te yaşanan Sarıkamış Operasyonu ve Soğuk Savaş döneminde de “komünizm” üzerine entegre edilmiş olan Rusya karşıtlığı, bu ülke toplumunun sosyo-kültürel ve siyasal kodlarından kolaylıkla silinebilecek bir husus değildir. Benzer bir durum ise, Rusya'da, özellikle Altın Ordu Devleti ve Tatar Türkleri'ne ilişkin algı ile özellikle Bizans'ın mirasçısı olma iddiasındaki Rusya'nın, İstanbul'a yönelik iddiaları ve beklentileriyle karşılık bulmaktadır. Üstelik Rusya ve Türkiye'nin ikili ilişkileri, 1945'ten 1991'e kadar ideolojik kampaşma, 1991'den bu yana da bölgesel rekabet ve Türkiye'nin NATO üyeliğine içkin dış politika tercihleri ile şekillenmiştir. Bu nedenle, bugün yaşanmakta olan değişim, önemli oranda konjonktürel gelişmelerin gerektirdiği bir süreç olarak okunabilecekse de “güven” anlamında tarihsel bir tedirginliği olan bu iki ülkenin işbirliği ve örtüşen çıkarlarını yansıtmaması anlamında çok önemlidir.

Her iki aktörün bölgesel çıkarları “rekabet” üzerinden değerlendirilebileceği gibi, “işbirliği” üzerinden de okunabilir (Özertem, 2017). Nitekim asırlardır “rekabet” üzerine oturtulmuş olan ikili ilişkilerin bu iki ülkeyi birbirlerinden uzak tutmayı kendi çıkarlarına uygun gören, Rusya ve Türkiye'nin bir arada hareket etmelerinin yaratabileceği bölgesel potansiyelin kendi dış politika beklentilerini baskılayabileceğini ve özellikle de Avrasya genelindeki etkinliklerini önemli oranda silebileceğini bilen dışsal aktörler, yıllardır bu iki ülke arasındaki çatışmanın devamlılığına yatırım yapmaktadır. Rus ve Türk toplumları Avrasya genelini kontrol etme potansiyeli olan

en önemli sosyal gruplardır ve bugün konjonktürel nedenlerle de olsa işbirliğini ön plana alan devletlerinin bu tercihlerine destek vermeleri, bu işbirliği ve hatta uzun vadede oluşabilecek bir ortaklığın devamında etkili olabilecek en önemli husustur. Tarihsel hafıza ve medeniyet tahayyülü itibarıyla çatışmayı çağrıştıran ciddi bir potansiyel olsa da esasen iki medeniyetin kültürel kodlarına egemen olan ataerkil yapı, dayanışmacı ve Batı'ya nazaran bireyi ikinci plana koyan toplumcu anlayış ile Batı tarafından "yabancı" olarak addedilen "dini" tercihler (Ortodoks Hıristiyanlık ve İslam, Doğu'ya ait kabul edilmektedir) (Mesbahi, 2013), Rusya ve Türkiye arasındaki siyasal işbirliği imkanının, sosyo-kültürel bir temeli de olabileceğini göstermektedir. İkili ilişkilerin, "alan hakimiyeti" ve coğrafi/bölgesel rekabet ekseninde değil de kültürel bazda ele alınması ve "yabancı" aktörlere karşı mücadele mottosu ön planda tutulabilirse, uzun vadede belli bir ortaklığa varılabilmesi mümkün olabilecektir (Pierini, 2016). Gerek Türkiye'nin Avrasya özelindeki bölgesel dengeleyicilik iddiası, gerekse de Rusya'nın "küresel" mücadelede etkin bir aktör olabilmek için Avrasya genelinde "hegemon" aktör olabilme beklentisi, bu iki ülkenin karşılıklı çıkarları bağlamında yeniden ele alınıp dengelenebilirse, önemli bir gelişim sağlanabilecek ve ortaklık temelinde projeler ve hatta kurumsal ortaklık üzerinden sağlanabilecek bir işbirliği konsolide edilebilecektir. Üstelik bu iki aktörün uzlaşması halinde yaratılabilecek ekonomik ve ticari potansiyelin bölge ülkelerine yönelik yatırımlara dönüşmesi ve hatta karşılıklı uzlaşma çerçevesinde bölgede varlığını sürdüren (donmuş çatışma bölgeleri dahil) belli siyasal meselelerin çözüm yoluna girmesi, işbirliğinin uzun vadeli ve görünür olmasını beraberinde getirecektir. Ne var ki, şimdilik kaydıyla iki ülkenin yolun başında olduğu söylenebilir. Hatta konjonktürel beklenti ve gereklilikler ön plandadır.

Bu konjonktürel beklenti ve gerekliliklerin altını çizen dramatik gelişme ise Suriye'de yaşanan kriz çerçevesinde ortaya çıkmıştır (Wintour, 2016). Krizin başından bu yana Suriye yönetimine destek veren ve 2015 yılı itibarıyla askeri anlamda "resmen" müdahil olarak, bu ülkedeki gelişmeleri yönlendiren en önemli aktör haline gelen Rusya, sürecin başından itibaren muhalefetin yanında olan, ancak, gerek muhalefetin dağılık ve sahada başarılı olamayan tutumu, gerekse de kendisiyle birlikte hareket ettiğini düşündüğü ABD ve diğer Batılı aktörlerin sürece dair "ikircikli" tavrı sonrası, ulusal güvenliğine tehdit haline gelen bu meseleyi kendi lehine çevirmek isteyen Türkiye'nin belli çekince ve çıkarlarını da göz önünde bulundurarak hareket etmeyi tercih etmiştir. Bu noktada, gerek Türkiye'nin "meşru" muhalefet nezdindeki nüfuzundan yararlanmak, gerek Suriye'de siyasal çözüm yolundaki engellerden birini ortadan kaldırmak, gerekse de Türkiye ile ABD'nin arasındaki gerginlikten yararlanarak, bu ülkeyi kendisi ile birlikte hareket etmeye yönlendirebilmek Rusya'nın hedefi olmuştur. Türkiye ise, hem ÖSO çerçevesinde ifadesini bulan kendisine yakın muhalif grupları koruyup, muhtemel bir siyasal çözüm ekseninde bu grupların temsil edilmesini sağlamak hem de PYD/YPG-SDG üzerinden sınırlarına yönelen ve

PKK çizgisini kuvvetlendiren ve ABD'nin de sahada destek olduğu “ulusal güvenlik” riskini azaltmak istemiştir (Alaaldin, 2018). Bu çerçevede, her iki ülke de, aralarında daha önce yaşanan “uçak düşürme olayı” ve “büyükelçi *Karlov* suikastı” gibi kriz yaratabilme potansiyeline haiz hususları, olabildiğince düşük düzeyde bir sorun bağlamında değerlendirerek, uzun vadeli bir işbirliğinin temellerini atmaya çalışmaktadır (Ulutaş, 2016). İki ülkenin, “Türk Akımı” ve Akkuyu Nükleer Enerji Santrali inşası gibi büyük çaplı projelerin yanı sıra, Moskova lehine işleyen çok ciddi bir ticaret hacmine sahip olduğu ele alındığında, Türkiye'yi doğalgaz konusunda kendisine önemli oranda bağımlı kılmış Rusya'nın krizi çok ileri bir düzeye taşımaması anlaşılabilir (RUSEN, 2018). Tabii bu noktada Türkiye'ye yakınlaşıp, Ankara'nın ulusal güvenlik kaygılarını ve bölgesel beklentilerini belli bir anlayış çerçevesinde karşılamak, Türkiye'de, NATO üyeliğinin geleceği ve ABD ile ilişkiler çerçevesinde ciddi bir sorgulamayı beraberinde getirdiği için Rusya'nın Türkiye ile yaşanabilecek krizleri tırmandırmayıp işbirliğini ön plana aldığını da belirtebiliriz (Hürriyet Daily News, 2018). Zira Suriye'de başlayacak bir işbirliği, zamanla farklı coğrafyalara yansıma olanağı bulabilir. Bu manada, Türkiye ile Rusya arasında gelişebilecek işbirliğinin, Ankara'nın bölgede belli oranda sosyo-kültürel ve siyasal bir etkisi olduğu hususu ile birlikte düşünüldüğünde, Rusya'nın Avrasya'daki çıkarlarına ve bölgesel hegemonya beklentisine olumlu yönde katkıları olabileceği, Kremlin tarafından değerlendirilmektedir.

İki ülke arasındaki işbirliği, Türk-Amerikan İlişkileri'nin ikinci plana itilmesine katkı sağlayıp, Ankara'daki NATO sorgusunu ileri düzeylere taşıyabileceği gibi, bölgesel anlamda farklı gelişmelere de kapıyı aralayabilir. Bu daha çok sorunlar bazında gelişebilecektir. Rusya'nın, 2014 Mart'ında Kırım'ı ilhak etmesi, Kırım Tatar Milli Meclisi'nin bu ilhaka karşı çıkıyor olması nedeniyle, Kiev-Moskova ilişkilerine ek olarak, Moskova-Ankara ilişkilerindeki gerginliğin de ciddi anlamda tırmanabileceğine ilişkin beklentiler doğurmuştur (Fox News, 2017). Nitekim Ukrayna'da anayasal bir kurum olan ve Kırım Tatarları'nın en önemli siyasal temsil organı olarak görülebilecek Kırım Tatar Milli Meclisi'nin Rusya tarafından tanınmaması ve aynı zamanda Ukrayna Parlamentosu'nda milletvekili olan bu meclisin başkanı Mustafa Abdülcemil Kırımıoğlu'nun ilhak sonrası Kırım'a sokulmaması gerginliğin artmasına neden olabilecek en önemli faktörlerden biridir. Ayrıca Türkiye'nin bu ilhakı tanımadığını birçok kez belirtmesi ve Ukrayna'nın toprak bütünlüğünden yana olduğunu, Kiev'deki hükümet ile resmi temaslarda ve söylem bazında birçok kez tekrarlaması da Moskova ile önemli bir ayrıma işaret etmektedir. Ne var ki, bu gerginliğin, ciddi bir anlaşmazlığa yol açmadığını söyleyebiliriz. Türkiye, bu konudaki tutumunda net bir şekilde Ukrayna tarafında durmakta ve Kırım Tatarları'nın siyasal ve hukuki statüsüne ilişkin beklentilerini dile getirmektedir. Fakat iki ülke ilişkilerine son dönemde hakim olan “büyük resme odaklanma” ve “sorunları tırmandırmama” anlayışı çerçevesinde, Türkiye ile Rusya'nın, bu hususu birbirlerine yönelik bir ön şart haline getirmediğini görüyoruz (Sput-

niknews, 2017). Bu durum, Ukrayna Krizi nasıl çözümlerse çözülsün, genel anlamda gelişme gösteren işbirliği ortamının, Türkiye eliyle Kırım Tatarları'nın siyasal ve kurumsal düzlemdeki hakları ve statülerine ilişkin, orta vadede, iki ülke arasında belli bir iletişimin kurulabileceğini ve belli adımlar atılabileceğini göstermektedir. Benzer bir durum, Türkiye'nin Gürcistan'daki ayrılıkçı bölgelere bakışında da görülebilmektedir. Nitekim Rusya'nın "bağımsız" olarak gördüğü Güney Osetya ve Abhazya, Türkiye açısından Gürcistan toprağıdır. Ayrıca Tiflis, Bakü ile Ankara arasındaki bölgesel ortaklığın en önemli bileşeni konumundadır ve Gürcistan, gerek enerji ve ulaştırma projeleri, gerekse de ekonomik ve siyasal işbirliği anlamında Türkiye'nin en önemli müttefiklerinden biridir (Shepard, 2017). Bu minvalde, Türkiye'nin Rusya ile ilişkilerini geliştirmesi, Gürcistan ile Rusya arasındaki sorunların çözümlenebilmesi çerçevesinde önemli bir dayanak noktası ve güven unsuru oluşturabilir.

Türkiye'nin Batılı aktörlerce desteklenen Azerbaycan çıkışlı enerji projelerinin yanı sıra, Rusya'nın bu anlayışa alternatif olarak geliştirdiği ve "Türk Akımı" olarak anılan Karadeniz geçişli doğalgaz boru hattı projesine destek veriyor olması da Moskova'nın önemli gördüğü bir husus olarak değerlendirilmelidir. Zira Rusya'nın enerji stratejisi, AB üyesi ülkelerin (özellikle de eski Doğu Bloğu'nda yer alan ülkeler) ve Türkiye'nin kendisine olan enerji bağımlılığının devamlılığının sağlanmasına odaklanmıştır. Bu stratejiye hizmet edecek olan Türk Akımı'nın, Ankara tarafından destekleniyor olması, son dönem Türkiye-Rusya İlişkileri'ne olumlu yönde etki eden en önemli faktörlerdendir. Ankara'nın nükleer enerji santrali inşası gibi, kendisi adına oldukça stratejik bir önemde olan bir hususu dahi Moskova'ya ihale etmiş olması, güven unsuru bağlamında kritik eşğin aşıldığını kanıtlamaktadır.

Türkiye-Rusya İlişkileri'ndeki gelişimin, Türkiye-Sırbistan İlişkileri'ndeki işbirliği iklimine paralel olarak yaşanıyor olması, Rusya ile Sırbistan arasındaki, tarihsel, sosyo-kültürel ve siyasal yakınlık ile ilişkilendirildiğinde, Moskova ile Ankara arasındaki güven bunalımının belli oranda aşılmasının, benzer bir iklimin egemen olduğu Belgrad-Ankara İlişkileri'ne de olumlu yansımada bulunduğunu göstermektedir (B92, 2017). Türkiye'nin, Balkanlar'da güçlü bir bölgesel görünüm/etkinlik kurgulamak istediği dikkate alınır, Ankara'ya en uzak ülkelere birisiyle ilişkilerin gelişiyor olmasının, gerek Türkiye'nin etkinliğine, gerekse de Bosna-Hersek ve Kosova merkezli siyasal problemlerin aşılması anlamında kayda değer bir ilerleme sağlanabilmesine yardımcı olabilir.

Rusya-Türkiye İlişkileri'ndeki Değişimin Rusya-Ermenistan İlişkilerine Muhtemel Etkileri

Rusya'nın Türkiye ile olan ilişkilerinde yaşanan değişimin, belli oranda da olsa, bu ülkenin Ermenistan ile olan ilişkilerine yansımalarla bulunduğu görülmektedir. Bu durum da son derece doğal olarak görülebilir. Zira Moskova'nın Erivan ile olan askeri, siyasal ve ekonomik ortaklığının gerisinde

yatan en önemli faktör, NATO üyesi ve gerek Batı'nın sistemsel çıkarlarını, gerekse de kendi bölgesel beklentilerini bölgeye yansıtabilecek Türkiye'nin "doğal ortağı" Azerbaycan ile birlikte Güney Kafkasya özelinde yaratacağı ittifakın, Rusya'nın bölgesel çıkarlarını sınırlandırması ihtimalidir. Moskova'nın, Avrasya genelinde Batı'nın sistemsel/bölgesel etkinliğini kontrol altında tutma stratejisi ele alındığında, Güney Kafkasya özelinde yaşanabilecek böyle bir gelişmeden endişe edilmesi anlaşılabilir bir durumdur. Rusya, bu ihtimali ortadan kaldırmak için, öncelikli olarak, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün ortadan kaldırılmasına ve ardından da Dağlık Karabağ ve çevresinin "dondurulmuş" bir çatışma bölgesi haline getirilerek hem Azerbaycan hem de Ermenistan'ın "güvenlik" kaygıları ve siyasal beklentileri nedeniyle ciddi oranda kendisine bağımlı kılınmasına neden olacak hamlelerde bulunmuştur (Pena Ramos, 2017). Moskova, bu süreçte hem AGİT Minsk Grubu üzerinden hem de Ermenistan ve Azerbaycan'ın kendi kontrolünde olduğu söylenebilecek bir "dengede" kalmasını sağlayarak sorunun devamlılığını sağlamış ve böylece kendi aleyhine olabilecek bir bölgesel değişimin önüne geçtiği gibi "Dağlık Karabağ ile çevresindeki işgal" sayesinde Türkiye ile Azerbaycan'ın Nahcivan dışında doğrudan iletişim kurmasını engellemiştir.

Kremlin'i yönlendiren, Putin'in önderliğindeki pragmatist olduğu söylenebilecek "neo-Avrasyacı" grubun, Ermenistan'ı kontrol eden Karabağ Klanı ve diaspora ortaklığındaki çatışmacı siyasal anlayış ile olan ortaklığının, hem Ermenistan'daki grubun iktidarının sürekliliği hem de Rusya'nın bölgesel etkisinin devamlılığı ekseninde belli bir başarı elde ettiği ortadadır (Whitmore, 2008). Rusya'nın Ermenistan'daki askeri üslerini güçlendirmesi, bu ülkeye gelişmiş silah sistemleri sağlaması, iki ülke arasında "ortak bir hava savunma sistemi" oluşturulması ve ardından da 2017 yazında "ortak bir komuta" kurgulanması çerçevesinde atılan adımlar, her iki ülkenin de, özellikle "askeri" anlamda yürütülen ortaklığı çok değerli gördüğünü ortaya koymaktadır. Zira bu ortak komuta ekseninde oluşacak olan "ordu gücünün" temelinde Ermenistan'ı çevreleyen Türkiye ile Azerbaycan'ı hedeflediği çok açıktır. Zira İran'ın Ermenistan ve Rusya ile ilişkileri oldukça iyi bir seviyededir. Ermenistan'ın, Azerbaycan'ın aksine, Avrasya Ekonomik İşbirliği Örgütü içerisinde yer alıyor olması ve aynı zamanda bu örgütün askeri ceniahtaki karşılığı olarak addedilebilecek Kollektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'ne de üye olması, Erivan-Moskova ilişkileri'nin vazgeçilmez bir bağlama sahip olduğunu açıkça kanıtlamaktadır. Nitekim Azerbaycan her iki kurumsal yapının da bir parçası değildir.

Ne var ki, son dönemde, özellikle de Türkiye-Rusya ilişkileri'nin "işbirliği" eksenindeki gelişimine paralel olarak, Rusya-Ermenistan ilişkileri'nde sembolik bazı gerilimlerin ve girişimlerin yaşandığını görmekteyiz. Ermenistan, Rusya'nın, Azerbaycan'a toplam değeri 4 milyar doları bulan silah ve mühimmat sattığını ve bu durumun Erivan ile Moskova arasındaki ittifakın doğasına aykırı olduğunu belirterek, Kremlin'in bu hamlesine ilişkin büyük çaplı itirazlarda bulunmaktadır (Boyajian, 2015). Rusya ise, bu itirazlara

yönelik olarak, benzer silah sistemlerinin Ermenistan'a da gönderildiğini, Moskova'nın Güney Kafkasya'daki dengeyi gözetmek zorunda olduğunu ve kendisi satmasa dahi, Bakü'nün, bu silahları başka ülkelerden alabileceğini belirterek cevap vermektedir. Moskova, aynı zamanda, Bakü'nün "stratejik bir müttefik" olduğunu da açıklamalarına eklemektedir (The Armenian Weekly, 2016). Bu cümle, Kremlin tarafından özellikle son dönemde sıklıkla dillendirilen bir içerik haline gelmiştir. Ermenistan ise, bu değişimin ayırındadır ve bu durum Erivan'ı rahatsız etmekte ve sembolik bazı girişimlerle Rusya'ya cevap vermeye itmektedir. Bu sembolik girişimlerden en önemlisi, Erivan'ın Kasım 2017'de AB ile imzaladığı "Kapsamlı ve Genişletilmiş İşbirliği Antlaşması" olmuştur (AGOS, 2017). Ermenistan'da demokratik kurumların güçlendirilmesi, insan hakları ve hukukun üstünlüğüne ilişkin reformların AB gözetiminde gerçekleştirilmesi ve Ermenistan vatandaşlarına kısa bir süre içerisinde AB ülkelerine yönelik vize muafiyeti sağlanmasını amaçlayan antlaşma, AB'nin, kendisi ile "ortaklık antlaşması" imzalamak yerine Avrasya Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne üye olarak, bu örgütün öngördüğü "gümrük birliğine" giren bir ülkeyle yaptığı siyasal içerikli bir antlaşma olarak önemli görülmelidir. Nitekim NATO ile "proje bazlı" ve barış için ortaklık çerçevesinde düzenlenen tatbikatlara da katılan Ermenistan'ın, yakın bir zamanda imzaladığı bu antlaşma (Mediamax, 2017), Azerbaycan-Rusya ve Rusya-Türkiye İlişkileri'nde ilerleme kaydedilen bir dönemde imzalanması açısından da kayda değer görülmelidir. Rusya, AB ile yapılan antlaşmaya ilişkin, kendisinin Erivan ile olan ilişkilerini zedelediği gerekçesiyle bir itiraz getirmemesine karşın, Kremlin'in bu gelişmeyi not edeceği ve kendisinin Türkiye-Azerbaycan ikilisine yakınlaşması üzerinden okuyacağı da açıktır.

Nisan 2016'da Dağlık Karabağ merkezli olarak yaşanan silahlı çatışmalar sırasında, Rusya'nın, Azerbaycan'a bir süreliğine müdahale etmemesi ve bu çatışmalarda çok sayıda Ermeni askerinin ölmesi de Ermenistan kamuoyunda büyük çaplı bir infiale yol açmıştır. Her ne kadar, çatışma, Rusya'nın, Azerbaycan'a diplomatik ve siyasal yöntemlerle baskı yapması sonrasında durdurulmuş olsa da, Moskova'nın, Ermeni kuvvetlerinin ciddi anlamda yıpranmasına izin vermesi ve hatta sembolik de olsa belli bir toprak parçasının Azerbaycan tarafından işgalden kurtarılması da Ermenistan'da yankı yaratmıştır. Rusya ile askeri ve siyasal bir ortaklığı olduğunu gören ve bu ülkenin Güney Kafkasya stratejisinin en önemli destekçisi pozisyonundaki Ermenistan, Moskova'nın, tıpkı Dağlık Karabağ ve çevresine yönelik işgal hareketinde olduğu gibi kendisini koruyacağını düşünmektedir. Hatta bunun tarihsel ve sosyo-kültürel ortaklığın bir gereği olduğu düşüncesi Erivan'da yankı bulan bir bakış açısidir. Ne var ki, Nisan 2016 çatışmalarında, Rusya'nın, Azerbaycan'a bir süre müdahale etmemesi, hem hükümet çevrelerinde hem de muhalefette, Rusya'nın güvenilirliğine ilişkin büyük bir sorgulamanın başlamasına yol açmıştır (Reuters, 2016). AB ile imzalanan antlaşmanın gerisinde, Azerbaycan'a sağlanan silah sistemlerinin yanı sıra, bu çatışma esnasında Rusya'nın izlediği tutumun da önemli bir etkisi ol-

muştur. Dağlık Karabağ'ın işgali sürecinde önemli görevler üstlenmiş ve aşırı milliyetçi bir siyasal örgütlenme olan *Nor Hayastan (Yeni Ermenistan)*'ın lideri *Jirayr Sefilyan*'ın, Ermenistan hükümetinin Nisan 2016 çatışmalarındaki başarısızlığını ve Rusya'nın da bu çatışmalar sırasında izlediği tutumu eleştirmesi sonrası, Haziran 2016'da, "yasadışı silah ve mühimmat saklanması organize etmek" gibi bir iddiayla suçlanarak tutuklanması da Ermenistan'da önemli bir gelişmeyi tetiklemiştir. Bu tutuklamanın "kurmaca" olduğunu ve Ermenistan'ın, Rusya'nın çıkarlarından önce kendi çıkarlarını düşünmesi gerektiğini ifade eden *Sasna Dzerer (Sasun Delileri)* adlı milliyetçi bir grup, Temmuz 2016'da, Erivan'daki Erebuni Polis Karakolu'nu basarak, uzun süren bir rehine eylemi gerçekleştirmiştir. (Ozinian, 2016) Bu eylem, Ermenistan hükümetinin, Rusya'ya bağımlılık eksenindeki politikalarının, liberal kesimin ardından, milliyetçi çevreler tarafından da ciddi şekilde eleştirilmeye başlandığını kanıtlamaktadır. Milliyetçi grupların yaptığı bu eleştirilerin ve eylemin, Rusya-Türkiye İlişkileri'nin işbirliği yönüne evrilmesinin ardından gelmesi önemlidir.

Aslında Ermenistan'da Rusya ile ilişkilerin bağımlılığa dönüşmesinden memnun olmayan, ülkenin mevcut otoriter siyasal yapısından ve ekonomik koşullarından hareketle AB ve ABD ile yakın ilişkiler kurulmasını isteyen "liberal" bir muhalefet bulunmaktadır. Bu kesim, uzun süredir, özellikle de *Serj Sarkisyan*'ın ilk kez cumhurbaşkanı seçildiği 2008 yılından bu yana çeşitli şekillerde huzursuzluğunu göstermeye çalışmaktadır. Hatta 2008 seçimlerinin "hileli" olduğu gerekçesiyle *Levon Ter Petrosyan*'ın tutumu çerçevesinde meydanlara dökülen ve güvenlik güçlerince kanlı bir şekilde bastırılan gösterilerin arkasında da bu liberal muhalefetin destekçileri bulunmaktaydı (Ishkanian, 2008). Milliyetçilerin aksine, bu kesim, Rusya'dan uzaklaşılmasını, ülkenin Karabağ Klanı'nın gücünden sıyrılmasını ve komşularla iyi ilişkiler kurulmasının yolunun araştırılmasını istemektedir. Hatta bu kesimin Avrasya Ekonomik İşbirliği Örgütü üyeliğine de soğuk yaklaştığını söylemek gerekir. İşte, bu liberal muhalefet, 2015 yazında, elektrik fiyatlarına büyük bir zam yapılmasının ardından artan toplumsal huzursuzluğun meydanlara yansması esnasında önemli bir rol oynamış ve bu gösterileri desteklemiştir. Bu gösteriler, her ne kadar çok uzun sürmese de, mevcut hükümet ve özellikle Rusya tarafından, Ermenistan'da, tıpkı Gürcistan ve Ukrayna'da olduğu gibi, Batı taraftarı bir "renkli devrim" yaratma girişimi olarak da okunmuştur (Heritage ve Mkrtyan, 2015). Ermenistan Hükümeti, bu nedenle, protestolara çok dikkatli yaklaşırken, olayların büyümemesi için de ciddi bir çaba göstermiştir. Bu gösterilerin, Erivan'ın AB ile ortaklık antlaşması imzalamak yerine Avrasya Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne katılma tercihinde bulunmasının ardından gelmesi ilginçtir. Ayrıca bu gelişmenin, Rusya'nın, Ukrayna'daki Batı taraftarı yönetimi, önce Kırım'ı ilhak ederek, ardından da Doğu Ukrayna (*Donbass Havzası*)'daki ayrılıkçılara destek verdiği bir dönemde yaşanması da kayda değerdir. Böylece Rusya'ya yakın çevresinde yer alan ve Güney Kafkasya stratejisi çerçevesinde büyük önem atfettiği bir ülkede dahi siyasal değişimin tetiklenebileceği mesajı

verilmiştir. Rusya, bu gelişmenin ve Temmuz 2016'daki karakol baskınının ardından Ermenistan'daki durumu daha net bir şekilde görmüş ve Türkiye ile gelişen ilişkilerine de paralel olarak, Azerbaycan ve özellikle Dağlık Karabağ meselesine ilişkin tavrında sembolik de olsa bazı değişimlere gitmiştir.

Rusya'nın Nisan 2016 çatışmalarına da yansıyan ve Azerbaycan'ın "sembolik" bazı kazanımlar sağlamasına ve Ermeni Ordusu'nu yıpratmasına yol açan tavrı Ermenistan'da büyük bir infiale neden olmuştur. Gerek hükümet çevrelerinden, gerekse de milliyetçi muhalefetten, Moskova'nın, tarihsel, sosyo-kültürel ve siyasal gerekçelerle Ermenistan'ı koruma "sorumluluğu" olmasına karşın bu yönde hareket etmediği eleştirileri gelmiştir. Ne var ki, Moskova'nın son dönemde, Avrasya stratejisinde çok önemli bir yer tutabilecek Türkiye ve Azerbaycan ile yakınlaştığı ve zaten bağımlılık ilişkisi ile kendisine yakın tuttuğu Ermenistan'ın taleplerine daha ihtiyatla yaklaştığı görülmektedir. Moskova, gelinen süreçte, Erivan'ın tüm zaaflarının ve eylemlerinin sorumluluğunu taşımak istemediğini ve Ermenistan'ın belli bir zaman zarfında Azerbaycan ile olan sorunlarını "kendisi aracılığıyla" gidererek, Türkiye ve Azerbaycan ile olan yakınlaşmaya zarar veremeyecek bir hale gelmesini istediği anlaşılmaktadır. Bu minvalde, Rusya'nın, Dağlık Karabağ ve çevresinde süren işgali bitirmek için, Azerbaycan ile Ermenistan'ı "etno-federal" temelde ulaşılabilecek bir barış antlaşmasına itmek ve böylece meseleyi yapılacak anayasal değişiklikler ve verilecek güvenlik garantileri çerçevesinde, kendisinin "garantörlüğünde" çözmek istediğine ilişkin bazı analizler de yapılmaktadır (Korybko, 2017). Böylece Dağlık Karabağ çevresindeki Azerbaycan topraklarında süren işgal sona erecek, bu bölge (*Laçın Koridoru* ve *Kelbecer* de dahil olmak üzere) ise "etno-federal" bir temelde ve yasal güvenlik garantileri ve geniş çaplı bir yönetimsel özerklik temelinde Azerbaycan'a bağlı tutulacaktır. Bu çözüm önerisi, esasen Rusya'nın işine gelmektedir. Nitekim Rusya, antlaşmanın garantörü olacak ve böylece gerektiği takdirde "müdahale etme" hakkını saklı tutabileceği gibi, bu iki ülkeyi bölge üzerinden birbirleriyle iyi ilişkiler kurmaya iterek ve işbirliğini sağlayan ülke olarak bölgesel etkinliğini arttırabilecektir. Etno-federalizmin, son dönemde, özellikle Kosova özelinde AB tarafından da gündeme getirilen bir seçenek olduğu değerlendirildiğinde, Rusya'nın, Dağlık Karabağ için benimseyebileceği bu öneri de ilginç olmayacaktır.

Rusya'nın Azerbaycan ile son dönemde yakınlaşmasının bir diğer nedeni de, Hindistan'ın artan ticari etkinliğini gösteren ve Rusya ile Hindistan arasında irtibatı sağlayarak, Rusya üzerinden Kuzey Avrupa'ya ulaşacak bir ticaret rotasının oluşturulması sürecinin başlamış olmasıdır. Hindistan-İran-Azerbaycan-Rusya ekseninde inşa edilecek olan bu rota, denizyolu, demiryolu ve karayolu ekseninde kurgulanacak, İran'ın, Hint yatırımıyla yeniden yapılandırılan *Çabahar* Limanı'ndan başlayacak ve Azerbaycan üzerinden Rusya topraklarına girecektir. Güney-Kuzey Koridoru olarak adlandırılan bu proje kapsamında, Hindistan'dan Rusya'ya 40 günde ulaşılabilen ticari ulaşım 25 güne düşecek ve ilk yıllarında 5 milyon ton, zamanla

da 10 milyon tonluk bir kargo ulaşımı bu hat üzerinden sağlanabilecektir (Sputniknews, 2016). Hem İran hem Hindistan'ın büyük önem atfettiği bu projeye Rusya da kendi önemini arttıracığı gerekçesiyle sıcak yaklaşmaktadır. Bu manada da İran ile Rusya arasındaki kara ve demiryolu iletişiminin Azerbaycan üzerinden sağlanabilecek olması, Moskova ve Tahran'ın, son dönemde Bakü'ye yakın durmak istemesini anlamlandıran bir başka gelişme olarak okunmalıdır.

SONUÇ

Türkiye-Rusya ilişkileri, milenyum sonrası dönemde “işbirliği” ekseninde bir değişim rotasına girmiştir. Ekonomik, enerji odaklı ve ticari yönü ağır basıyor olsa da, bu işbirliğinin, son dönemde siyasal ve askeri bir bağlam kazanmaya başladığını da görmekteyiz. Türkiye'nin kendisi için çok önemli olan nükleer santral inşası işini Rus şirketlerine vermesi, ABD'nin itirazları ve NATO'nun çekincelerine karşın bu ülkeden S-400 Hava Savunma Sistemi alıyor olması ve Suriye'deki kriz ekseninde Astana ve Soçi inisiyatifleri eliyle iki ülkenin ortak bir çalışma gerçekleştirmeye çalışıyor olması kayda değer gelişmelerdir. Rusya'nın, uluslararası sistemi çok kutupluluk yönünde değiştirmeye çalışması ve bunun için de eski Sovyet coğrafyasını da içeren Avrasya genelinde bir hegemonya kurgulamaya çalışması ciddi bir hedef olarak görülmektedir. Moskova, bu hedefine ulaşabilmesi için, Çin ile ortak çıkarlar çerçevesinde yakınlaşırken, zaten iyi ilişkiler içerisinde olduğu İran'ın yanına, Türkiye'yi de belli oranda entegre etmek istemektedir. Türkiye ise, Soğuk Savaş sonrası en temel dış politika hedefi haline gelen “bölgesel dengeleyici” rolünü içselleştirirken, komşu ülkeler ve coğrafyalar ile ortak çıkar alanlarının kapsamını genişletmek ve çatışmanın altını çizen rekabetin yerine, işbirliğini koymayı hedeflemektedir. Bu çerçevede de, aynı coğrafyalar ekseninde etkinlik arayışı içerisinde olduğu Rusya ile yakınlaşmayı amaçlamaktadır. İki ülke arasında, tarihsel süreç içerisinde rekabet ve anlaşmazlık çerçevesinde şekillenmiş olan ilişkileri karşılıklı güven ve işbirliği üzerinden dönüştürmek ise oldukça uzun süreli bir zaman zarfında gerçekleşebilecektir. Ne var ki, Türkiye'nin, Batılı müttefikleri ve özellikle ABD ile yaşadığı sorunların, özellikle Suriye Krizi ve AB ile durma noktasına gelmiş müzakere süreci bağlamında ele alınırsa, Rusya'nın da aynı aktörlerle büyük çaplı bir anlaşmazlık içerisinde olduğu da düşünülürse, iki ülkenin yakınlaşması hiç de sürpriz sayılmayacaktır. Zaman zaman iki ülke ilişkilerinde büyük çaplı sınamaların ve anlaşmazlıkların yaşandığı da ortadadır. Ancak bu anlaşmazlıklar, çok uzun süreli devam ettirilmemekte ve “orta yol” bulunarak, işbirliği konsolide edilmeye çalışılmaktadır. Rus savaş uçağının, Suriye sınırında, Türkiye hava sahasını ihlal ettiği gerekçesiyle düşürülmesi ve Büyükelçi Karlov Suiastı bu tarz olaylara birer örnektir.

Türkiye-Rusya İlişkileri'ndeki değişim, doğal olarak, bölgesel gelişmelere ve aktörlere de belli oranda yansımaktadır. Bu noktada en çok üzerinde durulması gereken bölge Güney Kafkasya geneli ve Azerbaycan-Ermenistan gerginliğidir. Rusya'nın, Soğuk Savaş sonrasında, Güney Kafkasya özelinde-

ki tartışmasız üstünlüğünü yitirmesinin ardından, özellikle Türkiye aracılığıyla, Batı'nın etkinliğinin bölgeye yansımından endişe ettiği bilinmektedir. Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan işbirliği ekseninde gerçekleştirilen projelere karşı, Ermenistan'ın Azerbaycan ve Türkiye ile olan sorunları üzerinden, bu ülkeyle çok yakın bir müttefiklik ilişkisi kuran Moskova, İran ile de bölge özelinde belli bir yakınlık kurup, Türkiye'nin ve dolayısıyla Batı'nın bölgesel eylemlerini sınırlandırmaya çalışmıştır. Bu bağlamda, tarihsel ve sosyo-kültürel yakınlığın yanı sıra, askeri ve siyasal gereklilikler özelinde de Ermenistan'ı kendisine her anlamda bağımlı kılan Rusya, Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözülmesi yönünde de herhangi bir hamlede bulunmayarak hem Ermenistan hem de Azerbaycan'ı kontrol etmeye yönelmiştir. Ancak son dönemde Türkiye ile olan yakınlaşma süreci, Avrasya eksenindeki bölgesel hegemonya beklentisine katkı sağlaması beklenen bu ülkeyle olan işbirliğinin Azerbaycan'a olan doğal uzantısı ve Bakü'nün Batı ile olan ilişkilerinde de görülen siyasal gerginlik, Moskova'yı daha dengeli bir strateji izlemeye itmektedir. Dağlık Karabağ meselesine etno-federalizm ekseninde ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü içerisinde geniş bir özerklik ekseninde çözüm bulma yönünde tartışmaların yapıyor olduğuna dair analizler, Ermenistan'ın özellikle Nisan 2016'daki silahlı çatışmalar özelinde Azerbaycan tarafından ciddi anlamda yıpratılması ve Rusya'nın buna belli oranda izin vermesi, dengeli olmaya yönelik bu değişimin görünümleri olarak okunabilir. Yine Ermenistan'ın Avrasya Ekonomik İşbirliği Örgütü üyesi olmasına karşın, Rusya'ya olan tepkisi nedeniyle AB ile kapsamlı ve genişletilmiş işbirliği antlaşması yapması, Ermenistan'da her daim Rusya yanlısı olan milliyetçi blok içerisinde belli bir çatlağın oluşması ve bu çatlağın Temmuz 2016'daki karakol baskını ile hem hükümete hem de Rusya'ya yönelik bir tepkiye dönüşmesi önemli değişim unsurlarıdır. Ermenistan'daki liberal çevreler, "Electric Yerevan" eylemleriyle 2015 yazında zaten değişim isteğinde olduklarını ortaya koymuşlardır. Ne var ki, Rusya'nın Türkiye'ye yaklaşması sürecinde, Azerbaycan'a silah sağlamaya devam etmesi ve bu ülkeyi, kendisi için önemli gördüğü Kuzey-Güney Ticaret Koridoru'nun en önemli bileşenlerinden biri olarak addetmesi, Rusya'nın her daim kendisini savunması ve üstün tutması gerektiğini düşünen Erivan'da hayal kırıklığı ve tepkiye yol açmaktadır. Rusya yanlısı milliyetçi grupların ve liberallerin muhalefeti, her ne kadar birbirlerinden uzak olsalar da, Karabağ Klanı'nın kontrolündeki iktidarın işini zorlaştırmakta ve özellikle Dağlık Karabağ odaklı çözüm tartışmaları ekseninde Erivan'ın ciddi bir endişe duymasına neden olmaktadır.

Bölgesel değişim vurgusunun devam etmesi ve Güney Kafkasya'daki statükonun bozulabilmesi için, Türkiye ile Rusya arasındaki işbirliği vurgusunun kapsamının genişletilerek sürdürülmesi ve güven artırıcı adımların devamlılığının sağlanması gerekliliği ortadadır. İki ülke arasındaki ilişkilerdeki gelişimin, "konjonktürel" ve "kısa vadeli" olduğuna ilişkin yaklaşımlar da olduğu dikkate alındığında, son dönemde askeri ve siyasal arenaya da yansıyan bu işbirliğinin ne yöne evrileceği, Avrasya'daki bölgesel gelişmeler

ve özellikle de Dağlık Karabağ Meselesi'nin çözümü hususunda ne yönde bir gelişim kaydedileceğini de gösterecektir. Tarihsel rekabet üzerine temelendirilmiş olan Türkiye-Rusya ilişkilerinin kısa vadeli ve konjonktürel gelişmelerden ve tarafların, özellikle de Türkiye'nin, kendi geleneksel müttefikleri ile olan ilişkilerinin bozulduğu bir dönemde analiz ediliyor olması da, uzun vadeli çıkarımlarda bulunmayı güçleştirmektedir.

KAYNAKÇA

- AGOS (2017). "Ermenistan ve AB Arasında İmzalar Atıldı", <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/19762/ermenistan-ve-ab-arasinda-imzalar-atildi>, (Erişim tarihi 05.04.2018).
- ALAALDİN, Ranj (2018). "What's Next For Turkey, the US and the YPG After the Afrin Operation?", *Brookings*, <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2018/01/26/whats-next-for-turkey-the-us-and-the-ypg-after-the-afrin-operation/>, (Erişim tarihi 02.03.2018).
- ATAMAN, Muhittin ve Shkurti, Gloria (2017). "Coup D'état Record of the West and the Western Reaction to the July 15 Coup Attempt", *July 15 Coup Attempt in Turkey: Context, Causes and Consequences*, Muhittin Ataman (der.), SETA Yayınları, İstanbul, s. 219-250.
- B92 (2017). "It's not 1389-Serbia and Turkey are now Friends", https://www.b92.net/eng/news/politics.php?yyyy=2017&mm=10&dd=10&nav_id=102514, (Erişim tarihi 02.03.2018).
- BAŞER, Ekrem T. (2015). "Shift of Axis in Turkish Foreign Policy: Turkish National Role Conceptions Before and During AKP Role", *Turkish Studies*, Cilt 16, No. 3, s. 291-309.
- BOONSTRA, Jos (2015). "The South Caucasus and Its Wider Neighbourhood", *FRIDE*, Cascade Working Paper.
- BOYAJIAN, David (2015). "Sleeping with our Enemy: Russia Sells Weapons to Azerbaijan", *Hetq*, <http://hetq.am/eng/news/58661/sleeping-with-our-enemy-russia-sells-weapons-to-azerbaijan.html>, (Erişim tarihi 04.03.2018).
- CHIVVIS, Christopher S. (2017). "Understanding Russian Hybrid Warfare", *Rand Corporation*, Testimony CT-468.
- CIA (2018), "World Factbook: Armenia", <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/am.html>, (Erişim tarihi 03.03.2018).
- COFFEY, Luke (2018). "NATO Membership For Georgia: In US and European Interest", *The Heritage Foundation Special Report*, No. 199.
- DAVUTOĞLU, Ahmet (2009). *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayıncılık, İstanbul.
- De WAAL, Thomas (2013). "Nagorny Karabakh: Closer to War than Peace", *Chatham House*, Russia and Eurasia Summary.

- DRAGNEVA, Rilka ve Wolczuk, Kataryna (2017). "The Eurasian Economic Union: Deals, Rules and the Exercise of Power", *Chatham House Russia and Eurasia Programme*, Report.
- ERŞEN, Emre (2018). "2018'de Türkiye-Rusya İlişkilerinde İşbirliği ve Sorun Alanları", *Anadolu Ajansı*, <https://aa.com.tr/tr/analiz-haber/2018-de-turkiye-rusya-iliskilerinde-isbirligi-ve-sorun-alanlari/1021383>, (Erişim tarihi 03.03.2018).
- FINANCIAL TRIBUNE (2015). "High Potential For Gas Export to Armenia", <https://financialtribune.com/articles/energy/27341/high-potential-for-gas-export-to-armenia>, (Erişim tarihi 24.02.2018).
- FOX NEWS (2017). "Turkey's Erdogan Supports Ukraine Over Crimea", <http://www.foxnews.com/world/2017/10/09/turkeys-erdogan-supports-ukraine-over-crimea.html>, (Erişim tarihi 22 Şubat 2018).
- GURBANOV, Ilgar (2016). "Armenia Seeks to Boost Its Role in the Iran-Georgia Gas Talks", *The Central Asia-Caucasus Analyst*, <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13404-armenia-seeks-to-boost-its-role-in-the-iran-georgia-gas-talks.html>, (Erişim tarihi 22.02.2018).
- GÜRBÜZ, M. Vedat (2003). "Dağlık Karabağ Sorunu ve Azerbaycan Politikaları: 1988-1994", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 10.
- HERİTAGE, Timothy ve Mkrtchyan, Hasmik (2015). "Russia Warns Against Colour Revolution in Armenia", *Reuters*, <https://uk.reuters.com/article/uk-armenia-protest-russia/russia-warns-against-colour-revolution-in-armenia-idUKKCN0PC1AU20150702>, (Erişim tarihi 04.03.2018).
- HÜRRİYET DAILY NEWS (2018). "Russia, Iran Try to Fracture US-Turkey Relations: US General", <http://www.hurriyetdailynews.com/russia-iran-try-to-fracture-us-turkey-relations-us-general-128010>, (Erişim tarihi 28.02.2018).
- IASIELLO, Emilio J. (2017). "Russia's Improved Information Operations: From Georgia to Crimea", *Parameters*, Cilt 47, No. 2, s. 51-63.
- ISHKANIAN, Armine (2008). "Democracy Contested: Armenia's Fifth Presidential Elections", *Open Democracy*, https://www.opendemocracy.net/article/democracy_power/caucasus/armenia_elections, (Erişim tarihi 04.03.2018).
- KALIN, İbrahim (2011). "Soft Power and Public Diplomacy in Turkey", *Perceptions*, Cilt 16, Sayı 3, s. 5-24.
- KIRKHAM, Ksenia (2016). "The Formation of the Eurasian Economic Union: How Successful is the Russian Regional Hegemony?", *Journal of Eurasian Studies*, Cilt 7, No. 2, s. 111-128.
- KORYBKO, Andrew (2015). "Electric Yerevan is Sliding Out of Control", *Sputniknews*, <https://sputniknews.com/columnists/201506241023795539>, (Erişim tarihi 25.02.2018).

- KORYBKO, Andrew (2017). "Russia's New Thinking Towards Armenia and Azerbaijan: An Obstructionist vs an Integrationalist", *Oriental View*, <https://orientalreview.org/2017/09/15/russias-new-thinking-towards-armenia-azerbaijan>, (Erişim tarihi 04.03.2018).
- KUCERA, Joshua (2011). "Russian Military to Stay in Abkhazia, South Ossetia, 49 More Years", *Eurasianet*, <https://eurasianet.org/s/russian-military-to-stay-in-abkhazia-south-ossetia-49-more-years>, (Erişim tarihi 24.02.2018).
- LANE, David (2009). "Coloured Revolution As a Political Phenomenon", *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Cilt 25, No. 3, s. 113-135.
- LARUELLÉ, Marlene (2008). *Russian Eurasianism: An Ideology of Empire*, Johns Hopkins University Press, Washington.
- MCGINNITY, Ian J. (2010). "Selling Its Future Short: Armenia's Economic and Security Relations with Russia", *CMC Senior Theses*, Paper 58.
- MEDIAMAX (2017). "Rose Gottemoeller: NATO-Armenia Cooperation is Successful", <http://www.mediamax.am/en/news/foreignpolicy/26612>, (Erişim tarihi 05.03.2018).
- MESBAHI, Mohiaddin (2013). "Islam and Security Narratives in Eurasia", *Caucasus Survey*, Cilt 1, No. 1, s. 5-26.
- MIKHELIDZE, Nona (2015). "Electric Yerevan: Why Armenia's Future is in Europe?", *Istituto Affari Internazionali*, Working Papers No. 15.
- MİNASSIAN, Gaidz (2008). "Armenia, A Russian Outpost in the Caucasus?", *Russie Nei Visions*, Russia/NIS Center Report, No. 27.
- MİNASYAN, Sergey (2013). "Russian-Armenian Relations: Affection or Pragmatism?", *PONARS Eurasia*, Policy Memo No. 269.
- OILPRICE (2016). "Armenia-Iran Deal May Threaten Russia's Natural Gas Market", <https://oilprice.com/Latest-Energy-News/World-News/Armenia-Iran-Deal-May-Threaten-Russias-Natural-Gas-Market.html>, (Erişim tarihi 25.02.2018).
- OZINIAN, Alin (2016). "Ermenistan'ı Sarsan Karakol Baskını", *AGOS*, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/15978/ermenistani-sarsan-karakol-baskini>, (Erişim tarihi 04.03.2018).
- ÖNİŞ, Ziya (2011). "Multiple Faces of the New Turkish Foreign Policy: Underlying Dynamics and a Critique", *Insight Turkey*, Cilt 13, No. 1, s. 47-65.
- ÖZDAŞLI, Esmé (2016). "Kafkasya'nın Çernobil'i Metsamor Nükleer Santrali", *Karadeniz Araştırmaları*, No. 50, s. 45-64.
- ÖZERTEM, Hasan Selim (2017). "Turkey and Russia: A Fragile Friendship", *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 15, No. 4, s. 121-134.
- PENA-RAMOS, José A. (2017). "The Impact of Russian Intervention in Post-Soviet Secessionist Conflict in the South Caucasus on Russian Geo-Energy Interests", *International Journal of Conflict and Violence*, Cilt 11, No. 3, s. 1-13.

- PİERINI, Marc (2016). "Could Russia Play Turkey Off Against the West?" *Carnegie Europe*.
- REUTERS (2016). "Russia Says Won't Halt Arms Sales to Arch Foes Armenia and Azerbaijan", <https://www.reuters.com/article/us-nagorno-karabakh-russia-arms/russia-says-wont-halt-arms-sales-to-arch-foes-armenia-and-azerbaijan-idUSKCN0X60DS>, (Erişim tarihi 04.03.2018).
- RUSEN (2018). "Türk-Rus İlişkilerinde Enerji Faktörü", <http://www.rusen.org/turk-rus-iliskilerinde-enerji-faktoru>, (Erişim tarihi 01.03.2018).
- SAHAKYAN, Armine (2016). "Russia's Staging Bases in Armenia", *Huffington Post*, https://www.huffingtonpost.com/armine-sahakyan/russias-staging-bases-in_b_9339046.html, (Erişim tarihi 25.02.2018).
- SARINAY, Yusuf (2008). "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 1, No. 2, s. 69-105.
- SHEKHOVTSOV, Anton (2009). "Aleksandr Dugin's Neo-Eurasianism: The New Right A la Russe?", *Religion Compass*, Cilt 3, No. 4, s. 697-716.
- SHEPARD, Wade (2017). "How Azerbaijan, Georgia and Turkey Subverted Russia and Isolated Armenia with New Railway", *Forbes*, <https://www.forbes.com/sites/wadeshepard/2017/10/30/new-silk-road-azerbaijan-georgia-and-turkey-unite-over-new-rail-line-armenia-further-isolated/#6b3d08a33aff>, (Erişim tarihi 03.03.2018).
- SHIRINYAN, Anahit (2017). "For Armenia, An Alliance That May Be More Trouble Than Its Worth", *Chatham House*, Expert Comment, <https://www.chathamhouse.org/expert/comment/armenia-alliance-may-be-more-trouble-it-s-worth>, (Erişim tarihi 23.02.2018).
- SLOAT, Amanda (2018). "The West's Turkey Conundrum", *The New Geopolitics Europe*, Brookings Report.
- SPUTNIKNEWS (2016). "Russia, Iran, Azerbaijan Plan to Boost Trade Via Major Transport Project", <https://sputniknews.com/politics/201608081044045651-russia-iran-transport-trade>, (Erişim tarihi 05.03.2018).
- SPUTNIKNEWS (2017). "Komplolara Rağmen Rusya ve Türkiye Kırım'da Karşı Karşıya Gelmez", <https://tr.sputniknews.com/columnists/201709131030131203-kirim-tatar-meclis-hapis-ahtem-ciygoz-erdogan-putin-turkiye-rusya-ukrayna-dis-politika-gorus>, (Erişim tarihi 28.02.2018).
- TANRIVERDİ, Mustafa (2014). "Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya'da Ermenileri İskan Politikası ve Türklerin Göçü", *Yeni Türkiye*, Sayı 60, s. 1-7.
- Tert.am (2017). "Russian State Duma Ratifies Joint Armed Forces Deal with Armenia", <http://www.tert.am/en/news/2017/07/14/armenia-russia/2431435>, (Erişim tarihi 25.02.2018).
- The ARMENIAN WEEKLY (2016). "Russia will Continue to Supply Arms to Azerbaijan", <https://armenianweekly.com/2016/04/08/russia-azerbaijan>, (Erişim tarihi 04.03.2018).

- ULUTAŞ, Ufuk (2016). "5 Soru: Rus Büyükelçi Karlov'a Düzenlenen Suikast", *SETA*, <https://www.setav.org/5-soru-rus-buyukelci-karlova-duzenlenen-suikast>, (Erişim tarihi 03.03.2018).
- WHITMORE, Brian (2008). "Armenia: Crisis Spotlights Karabakh Clan", *RFE/RL*, <https://www.rferl.org/a/1079586.html>, (Erişim tarihi 04.03.2018).
- WINTOUR, Patrick (2016). "Common Ground on Syria Unites Russia and Turkey Against the West", *The Guardian*, 21 Aralık 2016, <https://www.theguardian.com/world/2016/dec/21/common-ground-on-syria-unites-russia-and-turkey-against-the-west>, (Erişim tarihi 03.03.2018).

SOVYET RUSYA'DA SANSÜRE KARŞI MASKELEME YÖNTEMİ OLARAK "EZOP DİLİ"

Hanife SARAÇ*

Z

Ekim Devriminin ardından, kendi ideolojik fikirlerine kutsal ve mutlak gibi vasıfları kazandırma gayesinde olan sosyalist iktidar meşruyetini pekiştirme, toplumu tam anlamıyla boyunduruğu altına alma ve onu bu şekilde yönetme amacıyla hareket eder. Hedefine ulaşmak için, kendi otoritesini kabul ettirme, düşünsel ve davranışsal kalıplar dünyasını dayatma maksatlı davranışlar dünyasının oluşturulmasında en önemli faktörün dil olduğunu bilerek planlamalarını yapar. Daha sonra geliştirdiği ve novoyaz (yeni söylem/newspeak) adını alacak totaliter dili kullanarak da tesis ettiği siyasi kültürün uyumunu ve devamlılığını sağlamaya çalışır. Bireyin siyasi iktidara göre şekillendirilmesini sağlayan bilişsel evreni yaratmak için manipüle etme üzerine kurulu bu yeni söylem kullanılır. Novoyaz, değişen rejimle birlikte özellikle politik sözcüklerin yeni çağrışımlarını oluşturmak üzere yeni bir sözlük hazırlamak, karışık kısaltmalar oluşturmak, Sovyetlere özgü yeni kelimeler üretmek suretiyle dilin politize edilmiş haline işaret eder. Manipülasyon ve mobilizasyon aracı olan bu yeni söylem bireyin siyasi iktidara göre konuşlandırılması için gerekli bilişsel evreni yaratır. Novoyaz, varlığını dil üzerinden sürdüren yazarları e böler: statükoyu koruyucu bir rol üstlenerek eserlerini novoyazın toplumsal fonksiyonları ışığında üretenler ilk grubu oluştururken, ideolojinin pratikteki açıklarını gözlemleyerek yeni söylemi benimsemeyip tali yollar arayışındaki bir diğer grup g yolunu tercih eder. G imkânı bulamayıp, sisteme ve statükoya uyumlu yığınlar arasında yer almayı reddeden son grupsa ezop dilini kullanmayı tercih eder. Alegorik ifade dilinin zengin katmanlarını içeren ezop dili, adı geçen üçüncü grup için Sovyet sansür komitesini atlatarak okuyucuya ulaşabilme yolunda yeni bir dil imkânı sunar. Bu alışmada, Ekim Devrimiyle birlikte dil birimleri temelinde bilinçli bir şekilde gerçekleştirilen değişiklikler ve kendisini bu değişiklikler karşısındaki siyasi duruşlara göre konuşlandıran Sovyet entelijensiyası ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ezop dili, novoyaz, Ekim Devrimi, Sovyetler Birliği, Totalitarizm.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, Trabzon, ORCID: 0000-0001-8280-4624, caylakhanife@gmail.com

ABSTRACT

After the October Revolution, the socialist power which intended to acquire holy and absolute qualities for its ideological thoughts acted in a way to reinforce its legitimacy, to completely yoke the society and to govern it such. In order to reach to its goal, it established plans knowing that the most significant factor is language in having its authority accepted and in creating a world of total movements with an intention to impose intellectual and behavioural stereotypes. Later, it attempts to maintain the consistency and the continuity of the political culture which it had established and developed using totalitarian language and which would be called novoyaz. A new discourse (newspeak) arose based on manipulation to create a cognitive system in which individuals are shaped according to the political power. Novoyaz refers to the politicization of language by creating a new dictionary, producing complicated abbreviations and establishing new words that are unique to Soviets in order to cause new associations of political words in consequence of the new regime. As a new instrument for manipulation and mobilization, this new discourse (newspeak) creates a cognitive system required for deploying individuals according to the power. Novoyaz divides writers who sustain their existence through language into three categories: the first group is the writers who produce works in the light of social functions of novoyaz by assuming the status quo as a protective role; the second group is the writers who chooses emigration since they observe the inconsistencies of ideological practice and do not accept the new discourse; and the third group adopts Aesop's language for they cannot emigrate but also reject to take place among the masses in conformity with the status quo. Aesop's language which contains the rich layers of allegorical expression language provides a new language possibility for the third group in reaching to the reader by escaping the Soviet censorship committee. This study discusses the deliberate changes on language units after the October Revolution and the Soviet intelligentsia's political deployment of itself against these changes.

Keywords: Aesop's Language, Novoyaz, October Revolution, the Soviet Union, Totalitarianism.

Giriş

Mecaz, hakikatın köprüsüdür

XX. yüzyıla damgasını vuran Ekim Devrimi ülkedeki sosyal dinamiklerin tamamını etkisi altına alır. I. Dünya savaşı sırasında propaganda ve ajitasyonun gücünün farkına varan Sovyet totaliter yönetimi bütün bu dinamikleri dil olgusu üzerinden gerçekleştirebileceğinden emindir. Rejimin yerleşmesi için algıyı yönlendirecek ne kadar araç varsa seferber edilir. Algıyı yöneterek eylemleri denetim altına almak isteyen siyasi otorite, örgütlü bir propagandanın gerekli koşullarını oluşturmak için kolları sıvar. Dilin önemine ilişkin çok sayıda metne imza atarak Komünist Partinin dil politikala-

rını belirleyen Vladimir İlyiç Lenin, gazete ve sözlü bildirinin, ancak retorik-
ğinde açıklığı, sadeliği, halkın anlayacağı bir dili benimseyen, halka uzak
terminolojileri, tanım ve çıkarımları kullanmamayı, önceden karmaşık bir
şekilde hazırlanmış ancak halka son derece uzak metinlerden kaçınmayı
gözeten propagandacılar sayesinde başarılı olabileceğini dile getirerek bir
nevi toplumsal kodları değiştirmenin tarifini vermiştir.

Propagandanın amacı, bireyin kabule zorunlu olmadıkları bir düşünce-
yi, istekleriyle kabule ve onu yapmaya zorlanamayacakları bir hareketi is-
tekleriyle yapmaya yöneltmektir (Onaran, 1984: 67). Bu şekilde belirlenen
paradigmayı hatırlayacak olduğumuzda devrimin ardından Rusya'daki re-
jimin gömlek değiştirmesiyle birlikte yeni yönetimin devamı ve başarısı için
bu kodların değişmesinin elzem olduğu açıkça görülmektedir.

İdeolojik totaliter düzen içerisinde, bütün toplum politikleştirilmekte
ve bireyler belli bir kalıba sokulmaktadır. Bu dayatma sonucu ortaya çıkan
"yeni insan"ın organik toplum bünyesine zorla ayak uydurması sağlanır ve
mevcut durumu sorgulamaya yönelik (Linz, 1984: 21) tek bir meşruiyet
dünyası içerisinde tek tip iktidar ve tek tip insan yaratılarak statüko sürdü-
rülür (Çetin, 2002: 22).

Kendi ideolojik prensiplerini eğitim kurumlarını kullanarak tüm top-
luma işleyen totaliter devlet, topluma istediği gibi yön vermekte ve kendi
ideolojik anlayışlarının ürünü olan simgeleri ve dili toplum bünyesine ka-
bul ettirmektedir. Askeri güç ve zorbalık kullanılarak elde edilen totaliter
iktidarın sürdürülebilmesi, sonrasında kullanılan dile bağlıdır. Gündelik
yaşantının tüm alanlarına sirayet eden dil sayesinde totaliter sistem, sosyal
hayatın tamamını siyasallaştırabilir. Toplum hafızasının dejenere edilmesi
ve sonrasında yeni bir hüviyet kazandırılması için dil, en önemli vasıtalar-
dan biri olarak etkin bir şekilde kullanılır (Rupnik, 1993: 295).

Sovyet Rusya özelinde incelendiğinde bu dönemde dilbilimde halk ara-
sında dilin birden fazla türünün konuşulması hâli anlamına gelen diglossiya
ortaya çıkar. Bu terimle anlatılmak istenen, o döneme ait sözcüklerin, tam-
lamaların hatta sloganların ortaya çıkışıyla oluşan bir dil olgusudur. Totali-
ter söylemle ilgili bir dil olgusunu ifade eden, daha sonra novoyaz adını
alacak olan bu terim, George Orwell tarafından ilk kez yazarın 1984 adlı
romanında kullanılmıştır. İngilizcesi newspeak olan terim, daha sonra Rus-
lar tarafından Rusça'ya новый язык (noviy yazık) sıfat tamlamasının kısaltıl-
mış hali olan Novoyaz (yeni dil) olarak çevrilerek kullanıma girmiştir.
Orwell'in terim üretme amacı gütmeksizin bulduğu sözcük, zamanla totali-
tarizmin dilsel boyutu incelenirken başvurulan en önemli terim halini al-
mıştır. Bu terimle, Sovyet döneminde sanatı ve edebiyatı araçsallaştırmak
için dil birimleri temelinde bilinçli olarak yapılan değişiklikler kastedilmek-
tedir (Çaylak, 2017: 195).

Simge kullanımı da dille ilgili adı geçen değişikliklerin içinde yer alır
"öğrenme süreci bir yerde simgeye bağlanır, simgeler birden çok kimsenin
paylaştığı bir toplum haritası oluşturur, simgeler bazı toplumsal çağrışımla-

rın taşıyıcısıdır, simgeler bu açıdan ‘yükü’ olarak işlevlerini gerçekleştirirler” (Mardin, 1976: 63). Bu değişiklikler, Rusçada savaşa ilgili sözcük ve deyimlerin, örtmece¹ ve dolaylamaların yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanması şeklinde kendini göstermiştir. Rusça söz varlığının ideolojileştirilmesi ve bu vesileyle planlı bir kişilik inşasının sağlanması için Sovyet yönetimi buyrukları uyarınca Açıklamalı Büyük Sözlük (Толковый словарь Ушакова) adında yeni bir sözlük hazırlatılır. Bu sözlük, onun dil bilincine etki ederek üstünlük hissettirmek, düşünsel dünyasını alabildiğince daraltmak amacıyla primitif insana yönelik tasarlanmıştır (Vıgotski, Luriya, 1993: 74-75). Sözcüklerin, ideologemelerin² açıklamalarının yanına, yeni tip anırtırma³ metinler diğer bir deyişle Sovyet yöneticilerin konuşmalarından örnekler verilmiştir (Krongauz, 1993: 162). Örneğin demokrasi, özgürlük, din sözcükleri Uşakov’un açıklamalı sözlüğünde şu şekilde verilmiştir:

“Demokrasi (демократия): Egemenliğin, bizzat halkta, yığınlarda, dolaysız veya temsili örgütlerde olduğu yönetim biçimidir.

“Burjuva ülkelerinde sadece kâğıt üzerinde bir demoksrasi söz konusudur. Sovyet devrimi, burjuva (sömürücü, kapitalist ve zenginlere hizmet eden) demokrasinden farklı olarak sosyalist demokrasinin (emekçilere hizmet eden) gelişimi için benzeri görülmemiş bir teşvik oluşturmuştur” (Lenin).

Özgürlük (свобода): Öznenin iradesini ortaya koyma imkânıdır. “Engels Özgürlük ve gereklilik arasındaki ilişkinin doğru tanımını yapan ilk kişidir. Onun için özgürlük gerekliliğin idrakıdır” (Lenin).

İrade özgürlüğü (свобода воли): Toplumsal-politik yaşamla herhangi bir sınıfın faaliyetini birleştiren sınırlama ve sıkılğanlığın bulunmaması halidir. “Burjuva toplumunda özgürlük yalnızca sömürücü, üstün sınıf için vardır. Özgürlük, eşitlik, kardeşlik (1789 Fransız Burjuva Devrimi sloganı). Evet, İngiliz, Fransız, Amerikan beyleri sizin özgürlüğünüz, emeğin kapitalizmin zulmünden kurtulmasıyla çelişiyorsa yalan dolandan başka bir şey değildir diye cevap veriyoruz buna” (Lenin).

¹ Kimi varlıklardan, nesnelere söz edildiğinde doğacak korku, ürkme, iğrenme gibi duyguların, kötü izlenim ve çağrışımların önlenmesi amacıyla yönelen ve dünyanın her dilinde rastlanan bir değiştirme olayıdır.” bkz. Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

² “İdeologeme” her metnin yapısının farklı düzeylerinde somut olarak okunabilen, metne tarihsel ve toplumsal yerlemlerini veren metinlerarası bir işlemdir. Öyleyse metni bir “İdeologeme” olarak görmek, metni bir metinlerarası görüngüde incelemek, onu birer metin gibi okunduğu toplum ve tarih içerisinde de düşünmektir. Bir metnin “İdeologeme”si sözcelerin bir bütün içerisinde dönüşümü olduğu gibi, bu bütünün tarihsel ve toplumsal metin içerisine sokulmasıdır aynı zamanda. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kubilay Aktulum, *Metinlerarası İlişkiler*, 39 vd.

³ Anırtırma metinler, “birey için bilgi ve duygu açısından değer taşıyan; bireyüstü niteliği taşıyan, yani, bireyin bulunduğu çevrede çok iyi bilinen ve özgün dili taşıyan/konuşan birey ve bu dilsel kimliğin söyleminde sıkça başvurulan metinlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. N. S. Biryukova, “Anırtırma Olgu Türleri Üzerine” (çev: O. Kozan), *Kültürdilbilim: Temel Kavramlar ve Sorunlar* (ed. O. Kozan), Gazi Kitabevi, Ankara, 2014, s. 108.

“Gerçek özgürlük, sömürünün ortadan kaldırıldığı, bir sınıfın diğer bir sınıfı ezmediği, işsizlik ve fakirliğin olmadığı, insanın işinden, yuvasından, ekmeğinden olma kaygısıyla titremediği yerdedir” (Stalin).

Din (религия): Mucizevî güç ve varlıklara inanca, mistiğe dayanan görüş ve tasavvurlardır.

“Marx’ın ‘din halkın afyonudur’ sözü marxizmin din meselesiyle ilgili dünya görüşünün temel taşıdır” (Lenin).

Din, sürekli başkaları için çalışma, ihtiyaç ve yalnızlıkla ezilen yığınların üzerindeki manevi bir zulüm çeşididir (Lenin).

Totaliter Rejime Karşı Aydın Yaklaşımları

İktidar, dil üzerinden hayata geçirdiği yöntemlerle, “noksansız bir ahlak kodu” (Hayek, 1999: 80) aracılığıyla toplumun birbirine benzeşmesini ve siyasal iktidara karşı ortak anlamlar yüklenmesini sağlar (Çetin, 2002: 28). Bu işlevler; dünyamızın içindeki nesnelere sınıflandırma, yaşadığımız toplulukta önemli tutulan değerlerin neler olduğunu hatırlatma ve onlara uymaya zorlama, bu değerleri içermeye, bazı hislerimizi boşaltma ve açığa dökme, son olarak da bilişsel bir evren kurmadır (Mardin, 1976: 63). Sovyet rejiminin bu evreni peyderpey oluşturmasının ardından iktidar söylemi doğrudan birey söylemini etkiler. Halk kendisine dayatılan bu evren içerisinde bu dilde konuşmaya, yazmaya başlar. Rejim, bu türden girişimlerle “yeni bir insan modeli” yaratma gayesi güder. Sovyet kimliğini benimsemiş, gelişmeye odaklı, akılcı, üretimi önemseyen ve adanmışlığı temel alan bir Sovyetlilik hüviyetinin tesis edilmesi, bütün Sovyet liderlerinin ulaşmaya çalıştığı en önemli hedeflerden birisidir. Batı bu yeni insanı kimi zaman ironiyle “homo soveticus” olarak adlandırır.

Totaliter rejimin tektipleştirmeye yönelik adımları dönemin entelektüellerini zorunlu bir seçime mecbur kılar. Devrimden sonra kurulan yeni toplum düzeninde kendisine yer bulamayan pek çok sanatçı ve aydın, ülkede ortaya çıkan kargaşa ortamının düzelmesini beklemek amacıyla kısa süreliğine yurt dışına çıkmış, bunlardan büyük bir çoğunluğu bir daha vatanına dönememiştir. Öte yandan Lenin başa geçtikten sonra 1917 Devrimi’ni hoş görmeyen aydınlar sınır dışına gönderilir (Üçgül, 2006: 119). Birinci grup özgür bir yaratıcılık evreni arayışıyla göç yolunu seçerken, statükonun toplum için en uygun yapı olduğuna inanarak, çoğu zaman bireyselliğini yitiren ikinci grupsa Sovyetlerde kalmayı yeğler. Bu iki grup birbirlerine ağır eleştirilerde bulunur.

Çoğunlukla Amerika, Batı Avrupa ve İsrail’e göç eden yazarlar, ikinci grubu statükocu-konformist olarak niteleyerek entelektüelliğin içini boşalttıklarını iddia ederler. Onların yazınsal yaşamının var olan durumu haklılaştırma, statükonun kabulünü yaygınlaştırma ve kurulu düzeni güvence altına alma arayışındaki girişimlere hizmet ettiğini savunurlar (Cipriani, 1987: 4). Dolayısıyla bu grubun yazınsal varlıklarının siyasal iktidarın meşruiyet arayışına çanak tutmaktan ibaret olduğunu var sayarlar.

Göç imkânı bulamayan, bununla birlikte statükoculuğun entelektüeli-teyle oksimoron teşkil ettiğini düşünen bir üçüncü grup daha söz konusudur. Bu gruptaki yazarlar çeşitli sebeplerle göç etmemiş/edememişse de eserlerini totaliter retoriğin esiri olarak kaleme almayı da yeğlemezler. Totaliter rejimin kontrolünde yazarlar üzerinde tahakkum kurulduğunu göreyerek, yaratıcılıkları için tali yollar arayışı içine girerler. 1920'li yıllar Sovyet yazarların hâlâ kısmen özgür olduğu yıllardır, 1930'lu yıllara gelindiğinde yeni rejim büyük oranda oturmuştur. Kimi yazarların kurşuna dizilmesi, kimilerinin kamplara gönderilmesinin ardından oluşan baskıyla yazarların bir kısmı konformizm yolunu seçerek eserlerini, dikte edilen ilkeler ışığında vermiştir. Resmi ideolojiye hizmet eden bu yazarların çoğuna memur nazarıyla bakılır.

Ekim Devrimi sonrası Sovyetlerde üretmeye devam eden yazarları yeren göçmen yazarların çoğu, dilin doğal alanından uzak olduklarından güncel dilden uzak, kendini tekrar eden, tekdüze eserler vermeye başlar. 1920'lerin Sovyet yazarı için ise değişen gerçeklikler ışığında biçimsel arayışlar yaygındır. Göç, yazarlar için marazi bir durum teşkil eder. Dilin doğal ortamındaki devingenliğini yakalayamamaları ayrıldıkları ülkenin gerçekliğini yeterince net resmedememelerine, yerleştikleri ülkelerdeki gerçekliğe de bütünüyle hâkim olamamalarına, eserlerin ekseninin göçmen gettoları olarak belirlenmesine neden olur. Ne var ki göçmen gettosunun yaşamı, okuyucuyu cezbetmez ve bu nedenle bazı göçmen yazarlar, devrimi kabul lenemeyip ayrıldıkları Sovyetlere 1920'lerde geri dönerler.

Ne Statüko Ne Göç Diyenlerin Yolu: Ezop Dili

Ne statükoyu, ne de göçü seçen yazarlar, totaliter tekeli eleştirilemez bir alana yükselterek iktidar memuru gibi hareket eden bireyler olmayı reddederler ve eserlerini Ezop dilinde kaleme almaya başlarlar. Ezop dili; edebiyat terimleri sözlüğünde (1974) zorunlu alegori; Sovyet Ansiklopedik Sözlüğünde (1980) şifreli yazı, alegori, yazarın düşüncesini bilinçli bir şekilde maskeleymesi; Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğünde (1983) ifade özgürlüğünden yoksun, sansür altındaki edebiyat, eleştiri ve basın başvurduğu alegorinin, kriptolu yazının özel bir türü olarak tarif edilir. Ezop dili, metnin kodlarını metinler arası ilişkiler üzerinden deşifre edebilecek donanımlı okuyucuya hitap eder. E. Etkind konuyla ilgili çalışmasında Ezop dilinin, bireyi çevreleyen gerçeklik, siyasi atmosfer bağlamında son derece dikkatli bir okuma gerektirdiğinin "Totaliter rejimde yazma-okuma kanunları basın yayın özgürlüğünün bulunduğu ülkelerdekinden farklıdır" sözleriyle altını çizer (Svirski, 1979).

Ezop dili yazarın, sansürcüyü de atlatarak okuyucuyla özel bir bilgi paylaşmasına olanak sağlayan, içinde bulunulan dönemin zorunlu kıldığı, toplumsal-politik meselelerinin ele alımında alegorik anlatım biçimlerinin yeğlendiği edebi sistemdir (Kvyatkovski, 2000: 3), söylenilenin direk anlamının ardında, yazarın asıl düşüncesi ve amacını açığa çıkaran bir arka plan gizlidir (Margolina, 1990: 407). Sansür için tali yollar arayan yazarlar çeşitli

edebi araçlar yardımıyla kalkan oluşturarak hem sansürü atlatırlar hem de söylemek istediklerini ifade edecek yeni bir dil imkânı yaratmış olurlar.

Rus okuru, Ezop ismiyle ilkokul sıralarında, fabl yazarı İ. A. Krilov'un (1769-1844) işlendiği derslerde karşılaşır. Ezop diliyle fabllardaki alegorik anlatımla tanışır. Dönemin sorunları üzerine oluşturulan Krilov fablları, yorum açısından evrenseldir. Eğitimin ilk yıllarında çocukları bir metin hakkında konuşurmak, dikkatlerini çekmek ancak metnin güncel ve anlaşılır olduğu durumda mümkün olabilmektedir. Bu yüzden ilkokuldaki edebiyat derslerinde alegorik anlatımın yorumlanması mümkün olduğunca sadeleştirilir. Daha sonra, lise yıllarından itibaren içerik analizi biraz daha zorlaştırılır, öğretmen öğrencilerin dikkatini alt metindeki sosyo-politik mesaja yoğunlaştırır (Denisenko, 2014: 70). Örneğin, ilkokul öğrencilerine Krilov'un Dörtlü (Квартет) isimindeki fabl, gevezeliğin ve cahilliğin eleştirildiği bir analiz üzere öğretilirken, lise öğrencilerine bu bilgilere ek olarak fabldaki prototipin I. Aleksandr (1777-1825) tarafından oluşturulan devlet konseyini temsil ettiği açıklanarak sosyo-politik mesajla bağlantı kurdurulur. Öğrenciler bu sayede, ileriki programlarında yer alan, Ezop dilinde yazılan bir diğer eser olan Saltıkov-Şcedrin'in Bir Şehrin Tarihi (История одного города) yapıtının alegorik çözümlemesini yapabilir, çoğu imgenin Rus çarlarını ve politikacıları temsil ettiğinin ayırımına varabilir.

Ezop dili 1970'li yıllarda yeniden gündeme gelir. 1950'li yılların ortasında Sovyet siyasi yaşamının önemli dönemeçlerinden biri olan Çözülme Dönemi (оттепель) kısa sürse de toplum bilincini özgür düşünce havasına sokmaya yetmiştir. Komünist Partinin XX. Kongresinde ilk kez Stalin rejiminin suçlanması ve XXII. Kongresinde halkı yeni yönetimin daha kucaklayıcı olacağına inandırmak istemesi neticesinde parti yönetimi, kimi zaman etraflıca düşünmeden kimi zaman da kendiliğinden bireysel ifade özgürlüğü hususunda "taviz" verir. Böylece, o sıra yabancıların Sovyetlerde, Nazi ölüm kamplarına benzer kampların bulunduğunu anlamasını sağlayan İvan Denisoviç'in Bir Günü (Один День Ивана Денисовича) gibi muhalif bir eser bile okuyucunun karşısına çıkma şansı bulur (Denisenko, 2014: 70).

Halkın manevi olarak azad edilmesinin miladı nazarıyla bakılmaya başlandığı bu süreçte rejimin tehlikeye girdiğini düşünen iktidar, eski düzene geri döner. Çözülme geride kalmış, tam anlamıyla çöküş 60'lı yılların ikinci yarısına rastlamıştır. 1966 yılında yazarlar Yuliy Daniel ve Andrey Sinyavski Sovyet düzenini kötüleyen metinler yazmakla ve bu metinleri bastırılmak üzere yurtdışına çıkarmakla suçlanarak 5-7 yıl arası kamp cezasına çarptırılırlar. İktidarın bu kararı entelijensiya arasında Sovyetler boyunca görülmemiş bir infiale neden olur ve yazarları savunmak üzere büyük bir imza kampanyası yürütülür, sokak yürüyüşleri düzenlenir (Gordin, Ya. Zanyatiya istoriyey kak oppozitsionnyy akt, <http://magazines.russ.ru/znamia/2001/4/itogi.html>). Parti politikalarıyla ilgili memnuniyetsizliğin tehlikeli bir yere doğru ilerlediğini anlayan yönetim ideolojik kontrolü artırır. Komünist Parti sansür kurallarını yeniden katılaştırır. Araştırmacı A.

Blyum, o süreci “Daniel-Sinyavski davası sansür kısılcının daha büyük bir kuvvetle sıkılmasına neden oldu” sözleriyle aktarır (Blyum, 2011: 492).

Dava süreci daha sonra yazılan eserlerin okuyucuyla buluşmasını zorlaştırarak çoğu zaman imkânsız kılar. Ancak Çözülme Dönemiyle birlikte edebi çevrelerde yeşeren özgür düşünce fikri, yazarları yeni bir arayışa iter. Devlet mekanizmasını atlatarak okuyucuya ulaşmanın birkaç yolu vardır. Sovyetler Birliğinde basılamayan kitaplar ya Batı’da ya da samizdat⁴ yoluyla basılabilir. Bir üçüncü yol ise tarihin tozlu raflarından inen Ezop dilidir (Blyum, 2011: 584). Eserlerin yurtdışında basılabilmesi ve samizdatta çoğaltılabilmesinin ağır cezalar getirmediği göz önünde bulundurulduğunda, yazarların eserlerini sansür komitesinden geçirme çabasının altında okura legal kanallarla ulaşabilmekten başka bir sebep yattığı düşüncesi akla gelmektedir. Abhaz yazar Fazıl İskender bu duruma “Yazarın iktidarı atlatarak eserini resmi ideolojinin yayınevinden çıkartabilmesi, mahirlliğini en üst düzeye taşımasının işaretiydi, Ezop dili bu yüzden o denli önemliydi” sözleriyle ışık tutar (İskender, F. İnterv’yu “Çayke”, <https://www.chayka.org/node/1816> (E.T: 23.12.2017). İskender “Yok edileceğini düşündüğüm yerleri en iyi şekilde yazıyorum” derken, okuyucuya iletmek istenilen düşüncenin sansürcünün metne müdahale edemeyeceği şekilde ifade edilmesini kastetmektedir.

Ezop dili yazarın iktidarla mücadelesinde yegâne silahıdır. Devletin sıkı bir sansür mekanizması olmasına, buna direnmenin güç olmasına karşın mekanizmanın nadiren de olsa açık verdiği olmuş, devletin basımına kati suretle müsaade etmeyeceği göndermeler içeren kimi eserler basılabilmektedir. Eleştirmenler ise bu açığın müsebbibi olarak yeterince yetkin olmayan sansürcülerini göstermektedir.

Ezop Dili Kullanımına Örnekler

Sovyet Rusya’da sansür komitelerinin ağır denetimlerinden sıyrılmaya çalışan yazarlar ve sanatçılar eserlerinde Ezop dilinin çeşitli uygulamalarına imza atarlar. Çarpıcı örneklerden birisi Fazıl İskender’in Sovyet Rusya’da yayımlanan ve bolca alegoriye başvurduğu Tavşanlar ve Boa Yılanları (Кролики и удавы) eseridir. Yazar adeta totaliter rejimi resmettiği eserde tavşan krallığı ve boa çarlığı adını verdiği iki devletin başında bulunan diktatörlerin mücadelesini ve birbirileri üzerine hâkimiyet kurma çabalarını anlatır. Bu çabaların gerçekleştirilmesi için toplumun korku ile terbiye edilmesi ve rejimin ideolojisi ile belli kalıplara sokulması gibi yöntemlere başvurulduğu üzerine vurgu yapılır. Eserle ilgili yapılan birçok değerlendirmede İskender’in, boa çarlığının başındaki diktatör yüce piton karakteri ile Stalin’e gönderme yaptığı ifade edilir.

---

⁴ Sovyetlerde, el yazmalarının temize çekilip çoğaltılmasıyla okunup elden ele paylaşma biçiminde okura ulaştırma yöntemidir. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Eda Havva Tan Metreş, “Stalin: Devrim Üniversitesinden Sovyet Olimpos’una”, *Liderlerin Sovyeti (Devrimden Prestroykaya)*, 2017, s.60.

Sovyet dönemi yazarlarından Vladimir Voynoviç de Antisovyet Sovyetler Birliği (Антисоветский советский союз) adlı kitabında Ezop dilinin zekice kullanıldığı bir anekdottan şöyle söz eder:

"Sansürcü ve editörlerin yaptığı bu türden hatalara Sovyet yayıncılık jargonunda basit hata deniliyordu. On yıl kadar önce Yuri Gastev matematiksel mantıkla ilgili 'aykırı' bir kitap yazmıştır. Kitabının önsözünde en büyük teşekkürü kendisine büyük yardımları dokunan doktorlar Cheyne ve Stokes'a⁵ eder. Ancak bu iki isim ne matematikçidir ne de mantıkçı. Stalin döneminde hapse atılan bilim insanı matematikçi Gastev, cezaevinde radyo dinlerken Stalin'in cheyne-stokes solunumu sendromuna⁶ yakalandığı haberini işitir. Tıpçı koğuş arkadaşları, bunun tiranın ölümünün yakın olduğu anlamına geldiğini söylerler. Kısa bir süre sonra dedikleri gerçekleşir; Stalin ölür ve Gastev serbest bırakılır (Karamurza, 2003: 113), bilimle uğraşmaya devam eder" (Bloh, 2005: 513). Mizahi yönü güçlü olan Gastev önsözünde bu doktorlara teşekkür ederek Stalin'in ölümü sayesinde bilime döndüğünü ima eder (Voynoviç, 1992).

Sovyet sansür komitesinin, baskı ve tahakküm araçlarıyla şarkı sözlerine bile müdahale etmesi, sansürün hangi noktalara kadar sirayet ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Ünlü Sovyet şair ve çevirmen Oleg Çuhontsev'in (1938) Eski Defterlere Veda (Прощанье со старыми тетрадями) şiirindeki:

*Öyle uzun ki yollar,
Öylesine karanlık ki güz,
Yola çıkmaya değmez,
Başını defterine eğmenle,
Kaldırman bir olur,
Bir bakmışsın kış gelmiş yine!*

(<http://chuhoncev.poet-premium.ru/poetry/izbran.html>).

sözlerinin, Sovyet tarihinin önemli bir evresi olan Çözülme Dönemini işaret ettiğinin, dönemin metinlerarası ilişkiler kurabilen entelijensiyası tarafından anlaşılması zor olmamıştır. Stalin'in kötü olduğunun ilk kez yüksek sesle dile getirildiği Komünist Partinin XX. Kongresi⁷, Sovyet döneminin kayda değer toplantılarından biri olarak addedilir. Şiirin alt metinde, yazan

⁵ Jonh Cheyne ve William Stokes, 19. yüzyılda bu solunum hastalığını tanımlayan doktorların adıdır.

⁶ Cheyne-stokes solunumu, tıp dilinde apne adı verilen solunumun yavaş yavaş hızlanıp, bir noktadan sonra da yavaşlayarak tamamen durması sürecini ifade eder.

⁷ Kongrenin biteceği gün 25 Şubatta kongre programının olağan akışında yer almayan bir oturumun planlandığı bilgisi delegelere verilir. Krusçev, sabah gerçekleştirilen oturumdaki konuşmasında kişilik kültü temelinde belli belirsiz göndermelerle tek bir kişinin olması gerekenden fazla yüceltilmesinin doğuracağı sıkıntıları anlatır ve Stalin'in bu tür bir hataya düştüğünü ifade eder. Dinamikleri ve ilkeleri gereği Marksizm ve Leninizm ile taban tabana zıt olan bu hatadan Stalin'i sorumlu tutar.

çizen kesimi heveslendiren Çözülmenin uzun sürmeyen özgürlük havası, kısa süren güneşli günler metaforuyla tarif edilir. Güneşi, yani Çözülmeyle gören yazarlar bu hava içinde yazmaya başlar ancak dönemin sona ermesi, diğer bir deyişle totaliter sıklığın geri dönmesi kış metaforu üzerinden açıklanır. Bu özgürlüğün hikâye olduğu, dolayısıyla kalem oynatmaya değmeyecek kadar kısa sürdüğü ima edilir.

Siyasal iktidarın toplumun mutlak itaatini sağlamak ve onu yönetmek için kendi belirleyiciliğinin kabul edilmesine duyduğu istek ve inançla artırdığı sansür önlemlerinin, sadece yazın ve şarkı sözleriyle kalmaması, sinemayı da kapsamaması sonucu Ezop dili sinemada da kullanılır. Sıradan Faşizm (Обыкновенный фашизм) Ezop dilinin kullanıldığı filmlerin en çarpıcı örneklerinden birini teşkil eder. Filmin yönetmeni ve senaristlerinden olan Mihail Romm, faşistlerin ideal toplum inşa etme çabalarını Sovyet izleyicisinin kendi yaşamlarıyla paralellik kurabileceği ironik bir kurgu içerisinde verir. Film gösterime girdiğinde Sovyetlerin, Hitler ve yanlılarının yaptığı zulümlerden haberdar olan, diyalektik düşünebilen kesimini Hitlerizm ve Sovyet sistemi arasındaki benzerlik derinden sarsmıştır. Film 1965’te gösterime girdiğinde Romm’un ustaca göndermeleri sinema salonundaki benzer dünya görüşüne sahip izleyicilerin yıllarca kendilerine anlatılan faşist diktanın içeriğinin aslında kendilerine çok da uzak olmadığını anlamalarına yardımcı olmuştur.

Rus yazar Yuri Trifonov da (1925-1981), kısa hikâyelerinden başlayarak, kimi zaman, mecazdan hakikate yürüdüğü anlatım biçimi olarak nitelendirilebilecek Ezop dilini kullanır. Bu anlamda Brejnev dönemi atmosferiyle ilişkilendirilen Güvercin Ölümü (Голубиная гибель) adlı hikâyede, Ekim Devrimiyle zarar gören aile yuvasına gönderme yapılır. Trifonov, Moskova metinlerinin genelinde hassas tarihsel konulardan söz ederken doğrudan ifadeler kullanmak yerine, düşüncelerini satır aralarına gizleyerek, metaforlar yardımıyla örtülü bir üslup kullanır (Tan Metreş, 2016: 275). Eserde, kış sonu pencerelerinin kenarına dost canlısı bir güvercin ailesinin yerleşmesiyle yaşamları değişen bir çiftin, bu davetsiz misafirler nedeniyle başlarının derde girişi ele alınır. Ezop dili, leksik düzeyden, diğer bir deyişle ayrı ayrı kelimeler, cümlelerden ziyade hikâyenin bütününde kendini gösterir. 1950’li yılların siyasi, sosyolojik, psikolojik atmosferi resmedilmektedir. 1957 yılında güvercin besleme yasağının kalkması, Çözülme döneminin geldiğini simgeler. Araştırmacı Karolina De Magd Soep, alegorik bir evren içerisinde sunulan hikâye için “Trifonov’un eserini okuduğumda, onun, gündelik yaşama sızan Stalinizme ait muazzam psikolojik saptamalarda bulunduğunu anladım” yorumunda bulunur (Karolina De Magd-Soep, 1997: 167).

Kimi zaman gerçekten de sansürünün bilgisizliği yüzünden sakıncalı göndermeler içeren eserlerin basılabildiği olur ancak metin sansürünün eline geçene kadar editör, uzman editör ve baş editörün kontrolünden geçtiğinden bu tür hataların sayısı son derece azdır. Editörler, sansürçülerden

daha donanımlı olduklarından yazarlar için daha büyük tehlike arz ederler (Blyum, 2011: 574). Zira parti ileri gelenlerinin bir kitaptan hoşnutsuz olmaları durumunda işinden olanlar sansürcüler değil editöryal bölümdür. Bu sebeple editörler, şüpheli alegoriler içeren metinlerin kuruldan geçmemesi için çok daha fazla çaba gösterirler.

1970'li yıllarda Sovyet yayınevlerinde bir nebze boşluk sezilir. İ. P. Uvarova bu durumu,

“Komitenin bu metinlere nasıl izin verdiğini tasavvur etmek oldukça zor. Ancak tahmin yürütmek gerekirse metinlerde kullanılan dil örtük bir dil ya da Ezop dili olduğundan, diğer bir deyişle doğrudan göndermeler olmadığı için rejim düşmanlığı unsurlarının varlığını tespit etmek zordur ve bu sebeple basılabilmişlerdir. Elbette elimizde sansürcünün göndermeli metne göz yumduğuna dair kanıt yok. Editörlerinse buna göz yummamak için çok daha esaslı sebepleri var” (Uvarova, 2001: 311) sözleriyle aydınlatır.

Rejim için tehlike arz eden göndermeleri bulmakta hayli talimli olan sansürcüler yalnızca direk ifade edilen sakıncalı cümleler aramakla kalmayıp metnin arka planını da tahmin etmeye gayret eder. Yazar Vladimir Voinoviç, Antisovyet Sovyetler Birliği adlı çalışmasında, eserlerde, olmayan kinayelerin nasıl arandığına hatta “bulduğuna” dair çarpıcı örnekler verir. Örneğin 1968 yapımı Dikkat, Kaplumbağa Var (Внимание, черепаха!) adlı Sovyet çocuk filminin senaryosunda bir sahne şüpheli bulunur. Bu sahnede yolda kaplumbağa gören Sovyet tank komutanı onu ezmemek için yoldan çıkmayı emreder. Editörlerden biri senaryodaki kaplumbağa ile kastedilenin Çekoslovakya olabileceğini ve bu yolla Prag baharına göndermeler yapıldığını düşünür (Blyum, 2011: 574).

Stalin döneminde, komünist editör ve komünist sansürcüler, yaratıcılığın diktatörlüğün çıkarları uğruna harcanmasından sorumlu memurlar olarak görüldüklerinden güçlerini birleştirip Ezop dilini kullanan yazarlarla mücadele ederler (Gul, 1973: 184–201). 70'li yıllarda parti politikalarının hayal kırıklığı yaşatması ve Sovyet ideolojisine olan güvenin azalması neticesinde kiskanç parti editörlerinin yerine mevcut düzenden hoşnut olmayıp birtakım reformlara gidilmesi gerekliliğinin altını çizen editörler göreve gelirler. Böylece daha önce sansürcüyle işbirliği halinde hareket eden editörler yazarlardan yana duruş sergilemeye başlarlar (Denisenko, 2014: 72). Ünlü Sovyet yazar Boris Strugatski, “Editörler arasında son derece dürüst ve akıllı olanlar da yok değildi. Yazarın yanındaydılar, onu koruyup, eserinin berbat edilmesine izin vermiyorlardı” (Strugatski, B. İnterv'yu, <http://www.diletant.ru> (E.T.: 05.02.2018).) sözleriyle Sovyet yazın dünyasında konjonktürün hafiften değiştiği zamanlar olduğunu ima eder.

SONUÇ

Yeni bir devrin kapısını aralayan Ekim Devrimiyle birlikte gelen sosyalist rejim, meşruiyet ve beka sorununun zihinleri ele geçirerek çözülebileceğini öngörür. Toplumu kuşatmaya, bireysel yaşam alanını dizayn etmeye hizmet edecek yegâne aracın, oluşturulacak dil ve söylem olduğunun bilin-

cindedir. Bu bilinçten hareketle dile müdahale ederek novoyaz adında yeni bir söylem üretir. 30'lu yıllardan sonra toplumda tam bir tahakküm oluşturulan totaliter rejim, yazarlardan rejim propagandasına hizmet edecek memurlar yaratmak ister. Yazarların bir kısmı, siyasal yapıya süreklilik kazandırmak isteyen partinin şartlarına uyarak statükoya boyun eğer. Bu gruptaki yazarlar, pasifist duruş sergileyip entelektüel sözcüğünün içini boşalttıkları için göçmen yazarlar tarafından eleştirilir. Bu göçmen yazarlar, yeni söyleme hizmet edecek eserler kaleme almayı reddederek başta Amerika, Batı Avrupa ve İsrail'e göç ederek yaratıcılıklarına oralarda devam etmiştir. Göç imkânı bulamayıp, yaratıcılığını rejimin çizdiği sınırlara hapsedmeyi içine sindiremeyen üçüncü bir grubu teşkil eden yazarlar ise rejimin sıkı sansür sistemini atlatarak okuyucuya ulaşma yolu olarak Ezop dilini seçerler. Üçüncü grubun, çeşitli alegorik anlatım biçimleri yoluyla rejimin açıklarına, eksikliklerine nazire yaptıkları metinlerini Sovyet sansür komitesinden geçirip bastırabilmesi, çok aşamalı sansür basamaklarını aşabilmesi büyük ustalık ister. Bunu başaran yazarların yaratıcılıklarını en üst seviyeye taşıdığı varsayılır.

İnsan doğasını yadsıyan ve onu kendisinin oluşturduğuna inanan iktidar, toplum üzerinde, toplumu var eden ya da onu ortadan kaldıran bir güce sahip olmuştur. Karşısında hiçbir gücün direnemeyeceği vurgusunu yapan parti, toplumu ve onu oluşturan bireyleri istedikleri yönde şekil verilecek bir madde olarak algılamaktadır (Müftüoğlu, Özbay, 2015: 187). Yazarlar Ezop diliyle, sosyalist ideolojinin ideal toplumu inşa etme, adalet ve eşitlik, hakkaniyet vaatlerinin gerçekleştirilme çabasını eserlerine, çok az sayıda insanın anlayabileceği alegorik bir dil serpiştirmek suretiyle eleştirirler. İktidarın, kolektif bir bilinç oluşturma, kazandığı gücü devam ettirme, bireyin bağımsız hareket etmesini engelleme gayesiyle toplumu katlanılması zor dayatmalarla denetlemesini hicvederler.

Sovyetlerde, muhalif yazının totaliter dilin panzehiri olarak kullandığı Ezop dili, dili zenginleştirerek ona sahip çıkar. Sovyetlerdeyken Ezop dilini tercih eden, daha sonra göç imkânı bulup daha özgür bir biçimde yazmaya başlayan yazarların yaratıcılıklarında düşüş gözlemlenir. Diğer bir deyişle özgür ortamda gönüllerince yazdıkları metinler, Ezop dilinde yazdıkları eserler kadar rağbet görmez. Muhalif yazarların, bu vesileyle sözlük içeriklerini yeniden oluşturmak, kelime hazinesini zayıflatmak, kavramların içini iktidar lehine unsurlarla doldurmak suretiyle insanları düşünmek ve sorgulamaktan alıkoymayı amaçlayan iktidarı, bir nevi kendi silahıyla vurduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan (1998). *Her Yönüyle Dil*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKTULUM, Kubilay (2014). *Metinlerarası İlişkiler*, Ankara: Kanguru Yayınları.
- BİRYUKOVA, N. S. (2014). "Anıştırma Olgu Türleri Üzerine" (çev: O. Kozan), *Kültürdilbilim: Temel Kavramlar ve Sorunlar* (ed. O. Kozan), Ankara: Gazi Kitabevi, s. 107-112.
- BLOH, A. M., (2005). *Sovetskiy Soyuz v inter'yere nobelevskih premiy*. Faktı. Dokumentı. Razmıshleniya, Moskva, Fizmazlit.
- BLYUM, A. (2011). *Russkiye pisateli o tsenzure i tsenzorah. Ot Radişçeva do naşih dnei: 1790–1990: Opit kommentirovannoy antologii*, SPB.: OOO "Poligraf",
- CIPRIANI, Roberto (1987). "The Sociology of Legitimation", *Current Sociology*, 5/2 (Summer).
- ÇAYLAK, Hanife (2017). "Ekim Devrimiyle Dile Gelen Bir Dil Olgusu Olarak 'Novoyaz', 6th International KTUDEL Conference (17-18 Mayıs), Trabzon, s. 192-202.
- ÇETİN, Halis (2002). "Totalitarizm: İdeolojik Kökenleri ve Toplumsal İnşa Araçları", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs Cilt:26 No: 1, s.15-43.
- DENİSENKO, V.A. (2014). "Ezopov yazık v sovetskoy istoričeskoy proze semidesyatıh godov (na materiale analiza romana V. Voynoviça "stepen' doveriya")", *Vestnik YUUrGU. Seriya "Lingvistika"*, tom 11, № 4, s.70-75.
- SVİRSKİ, G. (1979). *Na lobnom meste: literatura npravstvennogo soprotivleniya* (1946-1976) (Vol. 1). Overseas Publications Interchange.
- GORDİN, YA. Zanyatiya istoriyey kak oppozitsionniy akt, <http://magazines.russ.ru/znamia/2001/4/itogi.html> (E.T.: 23.08.2013).
- GUL, R. B., Odvukon' (1973). *Sovetskaya emigrantskaya literatuta*, Nyu-York: Most.
- HAYEK, Friedrich A.von. (1999). *Kölelik Yolu*, (Çev:Turhan Feyzioğlu Yıldırım Arsan). Ankara: Liberte Yay. <http://chuhoncev.poet-premium.ru/poetry/izbran.html>, E. T.: 08.02.2018.
- Hudojestvennaya jizn' Rossii 1970-ih godov sistemnoye tseloye / İ. P. Uvarova [i dr.]. – SPB.: Aleteyya, 2001.
- İSKANDER, F. İnterv'yu "Çayke", <https://www.chayka.org/node/1816> (E.T.: 23.08.2013)
- KARAMURZA, S.G. (2003). *Yevreyi, dissidenti, yevrokommunizm*, Moskva, Algoritm.
- KAROLİNA De Magd-Soep (1997). *Yu. Trifonov i drama russkoy inteligentsii*, Çev. M. A. Litovskaya, Yekaterinburg, Ural.
- KVYATKOVSKİ, A. P. (2000). *Şkol'nyy poetičeskiy slovar'*, M., Drofa.
- LINZ, Juan J. (1984). *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, (Çev: Ergun Özbudun). Ankara: Siyasi İlimler Türk Derneği, S Yayınları.

- MARDİN, Şerif. (1976). *İdeoloji*, Ankara: Sosyal Bilimler Derneği Yayınları.
- MARGOLİNA, A.A. (1990). "Ezopovskaya reç' v russkoy raboçey peçati 1910–1914 gg.": avtoref. dis. ... kand. Filol. Nauk: M., – 57 c.
- MÜFTÜOĞLU, M. Caner ve ÖZBAY, Fatih (2015). "Gündelik Hayatta Totalitarizm: George Orwell'ın 1984 Adlı Distopya Romanda İdeal Toplum Tasavvurları", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı/44, 2015, s. 179-189.
- ONARAN, A.Ş. (1984). *Kamuoyu El Kitabı*, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- RUPNIK Jacques. (1993). *Totalitarizmin Yeniden Değerlendirilmesi*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları. Sivil Toplum ve Devlet. (Der: John Kean. Çev: Ahmet Çiğdem).
- STRUGATSKİ, B. İnterv'yu, <http://www.diletant.ru> (E.T.: 05.02.2018).
- TAN METREŞ, Eda Havva (2016). "Kentsel Bellek Bağlamında Yu. V. Trifonov'un Öykülerinde 'Moskova'", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış doktora tezi).
- TAN METREŞ, Eda Havva (2017). "Stalin: Devrim Üniversitesinden Sovyet Olimpos'una", *Liderlerin Sovyeti (Devrimden Prestroykaya)*, s.41-78.
- Tolkoviy Slovar' Uşakova
<http://ushakovdictionary.ru/word.php?wordid=12124>, E. T.: 07.02.2018.
- ÜÇGÜL, Sevinç (2006). *Rus Göçmen Edebiyatı I*, Ankara: Kapadokya Kitabevi.
- VIGODSKİ, L. S. (1993). LURİYA, A.P. *Etyudi po istorii povedeniya*, M. Pedagogika.
- VOYNOVIÇ, V. (1992). *Антисоветский советский союз*, <https://www.e-reading.club/book.php?book=11799>, E. T.: 09.02. 2018.

Filiz Tufan Emni, **Göç Sonrası Sorunların Çözümünde Sivil Toplum Stratejisi**, Ekin Yay., Bursa, 2018, 134 sayfa, ISBN:978-605-327-644-9

Ahmet Nafiz ÜNALMIŞ*

Filiz Tufan Emni tarafından kaleme alınan “Göç Sonrası Sorunların Çözümünde Sivil Toplum Stratejisi” adlı eser, dört bölümden meydana gelmektedir. Çalışmanın ilk üç bölümünü konuya dair çeşitli kavramların ve kuramların açıklaması oluşturmaktadır. Bu bağlamda, tanımlayıcı yönü ağırlıklı bir çalışmadır. Dördüncü ve son bölümde Londra’da göçmenlere yönelik faaliyet gösteren STK’larla iletişime geçilerek, elde edilen veriler ışığında ortaya çıkan bulgular okuyucuya aktarılmıştır. Araştırma, saha çalışması yapılarak desteklediği için elde edilen bulgular, niteliksel açıdan önem taşımaktadır. Kitabın ilk bölümünde yazar, göçün kavramsal ve kuramsal çerçevesini

detaylıca ele almıştır. Göç, göçmen ve sığınmacı kavramları arasındaki farkların ne olduğu ve göçün tarihsel sürecinin anlatıldığı bölümde göç üzerine üretilen teoriler incelenerek okuyucunun zihninde “göç”e yol açan faktörlerin çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır. İşsizlik, iktisadi durgunluk ve etnik sorunların yaygınlaşması gibi türlü sebeplere dayanan göçlerin nedenleri, bu bölümde açıklanarak göç konusu ile ilgili teoriden pratiğe bilgilendirme yapılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde sivil toplum kavramının Antik Yunan Dönemi’nden başlayarak günümüze kadar gelişim şekli incelenmiş ve 17. yy sonrasında başlamak üzere birey eksenli ve devlet eksenli sivil topluma yönelik farklı bakış açılarına yer verilmiştir. İkinci bölümün sonunda STK kavramının anlatımı yapılarak sivil toplumdan örgütlü sivil topluma geçiş yapılmıştır. Bu bölümde bir toplumda gönüllü STK’ların üstlenmeyi tercih ettiği işlevler şu şekilde sıralanmıştır.

- *Hizmet ve ortak çıkar sağlama: Üyelerine veya müşterilerine sosyal hizmetler, sağlık, eğitim ve bilgi sağlama; tavsiye etme veya destekte bulunma.*

* Dr. Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, ORCID: 0000-0001-5043-6396, E-mail: nafizunalmis@gmail.com.

- *Toplumsal konuları takip etme ve kamu siyasasını etkileme: Kamu duyarlılığını veya siyasasını değiştirme amacı güden bir grup adına veya dava uğruna kampanya düzenleme, kulis faaliyetinde bulunma veya başka türlü savunmalara girişme.*

- *Kendine yetme veya dayanışma: Kuruluş amaçlarını gerçekleştirmek üzere etkinlikte bulunan diğer birey ve örgütlerle yardımlaşma, bilgi alışverişiinde bulunma, destek verme ve iş birliğinde bulunma.*

- *Kaynak ve koordinasyon sağlama: Özel sektör ile kamu makamları arasında bir arayüz oluşturma¹.*

STK'ları kuruluş amacına, yapısına ve mekâna göre sınıflandıran yazar, STK'ların fonksiyonlarını ikinci bölümde belirterek bu kuruluşların çeşitliliği örgütlülüğe dönüştürücü işlevinden hareketle, çoğulcu toplumun oluşmasına katkı sağladığını belirtmiştir.

Göç sonrası sorunlar ve sorun çözme sürecinde sivil toplum kuruluşları adlı üçüncü bölümün ilk konuları; adaptasyon, çok kültürlülük, entegrasyon gibi göç eden toplumların göç ettikleri ülkelerin yapısına ve kendi yapılarına göre karşı karşıya kaldıkları olgulardan oluşmaktadır. Diğer taraftan bu bölümde yazar, "Göç Alan Ülkelerin Uyum Siyasalarına İlişkin Değerlendirme" başlığı altında göç alan ülkelerin göçmenlere dönük politikalarında ortaya çıkan sorunlar ve çözüm önerilerini birlikte işlemiştir. Göç sonrası yaşanan sorunların sosyal, ekonomik, kültürel boyutlarının yanı sıra göç olgusunun aile, çocuklar ve kadınlar üzerindeki etkisini de toplumsal boyutta ele almıştır. Çalışmanın iddiasını oluşturan en önemli kısım, üçüncü bölümün sonunda başlamıştır. Yazar, bu kısımda bir önceki kısımda bahsettiği, göçmenlerin yaşadığı sorunların çözümüne yönelik, göç edilen ülkede, göçmenlerin STK çatısı altında toplanıp dayanışmasının etkili olabileceği iddiasında bulunmuştur. Yazar ayrıca göç eden toplulukların STK'lar sayesinde göç ettikleri ülkeye uyum gösterdiklerini, idari işlerinin kolaylaştığını, sosyal ve ekonomik hayata entegrasyonlarının sağlandığını vurgulamıştır. Yazara göre STK'lar, göçmenler üzerindeki yükü hafifletmektedir ancak göç alan devletlerin büyük bir çoğunluğu, göçmen örgütlerinden asimilasyon sürecini yavaşlattığı için rahatsızlık duymaktadır.

Çalışmanın dördüncü ve son bölümünde İngiltere'ye göç eden Türklerin, bu ülkede yaşadıkları sorunlara yönelik Londra'da bulunan STK'ların ne tür çözümler ürettiği konu edilmiştir. Yazar, Londra'da dinden eğitime, birçok farklı sosyal alanda faaliyet gösteren STK'lar ile temas kurmuştur. Araştırma yapılırken STK'ların yöneticilerine göçmenlerin yaşadıkları sorunlar ve bu sorunlara ne şekilde yardımcı oldukları sorulmuştur. Yapılan mülakatlar neticesinde ulaşılan sonuçlar, mülakata dayalı bulgular başlığı altında on ayrı alt başlıkta açıklanmıştır. Yazar, kitabın sonuç bölümünde göçmenlerin yeni bir kültüre uyum sağlamak zorunda kaldıkları için köken ve ülkelere dair değerlerinin aşındığına ve kültürel açıdan yozlaşabildikleri

---

¹ Filiz Tufan Emni, *Göç Sonrası Sorunların Çözümünde Sivil Toplum Stratejisi*, Ekin Yayınları, Bursa 2018, s. 34.

ne vurgu yapmıştır. Bu bağlamda yazar, özellikle gomen çocuklarına ana dillerini unutmamaları ve go ettikleri ülkeye daha rahat intibak sağlamaları için ana dilde ve yabancı dilde eğitim verilmesi gerektiği sonucuna ulaşmıştır. Yazarın değerlendirmesine gore gomenlerin gittikleri ülkelerde yer alan STK'lar, gomenlerin yaşadığı sıkıntıların giderilmesinde aktif roller üstlenebilmektedir. Gomenleri bekleyen diğer onemli sorun da madde bağımlılığı gibi kot alışkanlıklar edinmektir. Bu sorunun zmne yonelik olarak STK'lar, zararlı madde konusunda ebeveynleri bilgilendirmektedir. STK'ların gomenler açısından bir diğer onemli fonksiyonu da baskı grubu oluşturarak gomenlerin yaşadığı sorunların devlet kademesindeki üzümünü hızlandırmaktır.